РАД
МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

56

ISSN 1450–6696

MUSEUM OF VOJVODINA, NOVI SAD

WORK OF MUSEUMS OF VOJVODINA

56

NOVI SAD
2014

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

56

НОВИ САД
2014.

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ 56

Главни и одговорни уредник: др Агнеш Озер

Издавачки савет:
Др Митја Гуштин, Универзитет у Копру
Др Александар Дурман, Универзитет у Загребу
Др Золтан Ђере, Универзитет у Новом Саду
Др Весна Марјановић, Етнографски музеј, Београд
Др Андреј Милин, Музеј банатског села, Темишвар
Др Ференц Немет, Учитељски факултет, Суботица
Др Томислав Шола, Универзитет у Загребу
Мр Мирко Грлица, Градски музеј Суботица
Мр Ервин Дубровић, Музеј града Ријеке
Мр Драгојла Живанов, Галерија Матице српске, Нови Сад
Бранимир Машуловић, Градски музеј Сомбор
Коста Рошу, Завод за културу Румуна, Зрењанин

Уредница: Драгица Јовановић

Редакција:
Марија Јовановић, археологија
Сузана Миловановић, старија историја
Александра Стефанов, историја уметности
Др Драго Његован, новија историја
Мр Катарина Радисављевић, етнологија
Ана Олајош, конзервација
Слађана Валендечић, педагогија

Седиште редакције:
Музеј Војводине, Дунавска 35, тел: +381 21 420.566; 520.135 (факс)

Секретар редакције: Даријуш Самии

Лектура и коректура: Ибро Сакић, Драгица Јовановић

Превод на енглески језик: Милан Пауновић

Технички уредник: Иван Кукуров

Штампа: DOO Magyar Szó Kft., Štamparija „Forum“, Novi Sad

Тираж: 500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069 (497-113)

РАД Музеја Војводине = Work of Museum of Vojvodina / главни и одговорни уредник Угљеша Белић. – 1994, бр. 36–. – Нови Сад : Музеј Војводине, 1994–. Илустр. ; 30 cm

Наставак публикације Рад Војвођанских музеја.

ISSN 1450–6696

COBISS.SR–ID 28648204

ШТАМПАЊЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ОМОГУЋИО ЈЕ
ПОКРАЈИНСКИ СЕКРЕТАРИЈАТ ЗА КУЛТУРУ И ЈАВНО ИНФОРМИСАЊЕ АП ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД

ИЗДАЈЕ МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД, ДУНАВСКА 35, 2014.©
www.muzejvojvodine.org.rs

САДРЖАЈ – CONTENTS

Археолоīија – Archaeology

Marija Jovanović: Obrež, Beletinci – keramika iz neolitske kuće 1/1961 • Obrež, Beletinci – Ceramics from a Neolithic home 1/1961 7
A. Medović, R. Hofmann, T. Stanković-Pešterac, S. Dreibrodt, I. Medović, R. Pešterac: The Late Neolithic Settlement Mound Borđoš near Novi Bečej, Serbian Banat, in a Multiregional Context - Preliminary Results of Geophysical, Geoarchaeological and Archaeological Research • Kasnoneolitsko naselje Borđoš kod Novog Bečeja (srpski Banat) u multiregionalnom kontekstu – preliminarni rezultati geofizičkih, geoarheoloških i arheoloških istraživanja 53
Jovan Koledin: Veliki kompozitni privesci kasnog bronzanog doba • Large composite pendants in the Late Bronze Age 79
Наташа Миладиновић-Радмиловић, Драīана Вуловић, Драīица Бизјак: Антрополошка анализа новооткривеног скелета са локалитета Војловица – Панчево • Anthropological analysis of a newly found skeleton from the site of Vojlovica-Pančevo 91

Исшорија – History

Војислав Маршинов: Употреба Франца Јозефа у аустроугарској патриотској пропаганди за време Првог светског рата • Usage of the likeness of Franz Joseph in Austro-Hungarian patriotic propaganda during World War I 105
Милош Лекић: Добровољци 1914-1918. и њихова организација после Првог светског рата. Застава Добровољачке организације Сусек • Volunteers in 1914-1918 and their organization after World War I. Flag of the Volunteer organization - Susek 119
Németh Ferenc: Egy ismeretlen Bánáti „háborús” szakácskönyvről (1917) • О једном непознатом банатском „ратном“ кувару (1917) • On one unknown Banat “Wartime” Cookbook (1917) 123
Александар Хорваш: „Барањска република“ 1921. Године • The Baranja Republic” in 1921 127
Филиī Крчмар: Прилог историји зрењанинског апотекарства • A contribution to the history of pharmacy in Zrenjanin 139
Zoltan Devavari: Promena vlasničke strukture u privredi Subotice (1941–1942) • The shift in ownership structure in the economy of Subotica (1941-1942) 157
Александар Иванов: Стрељачко оружје из периода Другог светског рата у Народном музеју Зрењанин • Small arms from the period of the Second World War in National Museum Zrenjanin 163
Предраī Бајић, Милош Лекић: Заставе у Музеју Војводине 2. део. Заставе у Одељењу за савремену историју • Flags in The Museum of Vojvodina, Part 2. Flags in the Contemporary history department 175

Исшорија умешносши – History of Art

Ivana Božić: Sava Šumanović, „Natura morte, les feuille libre“ u Kroler-Miler muzej, Oterlo, Holandija • • Sava Šumanović, “Natura Morte, Les Feuille Libre”, Kröller-Müller Museum, Otterlo, Netherlands 181

Ешнолоīија – Ethnology

Рајка Грубић: Две поклоњене колекције у етнолошкој збирци Народног музеја у Зрењанину • • Two gift collections in the Ethnological collection of The National Museum in Zrenjanin 191

Музеолоīија – Museology

Tijana Stanković-Pešterac: Teorijska stremljenja i prodor prirodnih nauka u arheologiju • Changes in theory and the expansion of natural sciences in archaeology 219
Lidija Mustedanagić, Đerđ Mor: Fenomen vodenog znaka i novi pogled na mesto i vreme nastanka „Rukopisnog četvorojevanđelja iz 16. veka“ • The phenomenon of the watermark and a new perspective on the place and time of the creation of the “Tetraevangelion manuscript from the 16th century” 231
Јелена Оīњановић: Галерија као учионица: Галерија Матице српске – место развоја креативности и критичког мишљења код деце средњошколског узраста • Gallery as a classroom. The Gallery of Matica Srpska – Place for development of creativity and critical thinking in high school students 247

Грађа – Records & Documents

Данка Вишекруна: Свадбени обичаји Срба у Новом Саду по казивању Анђелије Царевић 261
Драго Његован: Правилник за организацију рада Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, из септембра 1944. године 275

Из музеја и галерија – From Museums and Galleries

Lidija Mustedanagić: Svete slike kao pratioci čitalačkih stremljenja. Izložba „Tempus Sanctorum“ u Muzeju Vojvodine. 293
Marija Jovanović: Izložba „Crna Bara-Prkos“. 294
Мирјана Бојић, Чарна Милинковић: Све је само реклама. Сегменти модерне рекламе у Војводини до 1941. године. 295
Алексеј Тимофејев: Бела Русија 297
Dragana Garić: Ljubav, magija i obredi. Izložba o ljubavi u vizuelnoj umetnosti australijskih Aboridžina. 298
Ljiljana Kostić: Ciklus izložbi „Male priče vojvođanskih gradova“. 299
Бранкица Опачић: Од мерне иконе до страшног суда – Икона у животу православног човека. 301
Александра Стефанов: „Велика Иза“ Влаха Буковца 302
Драгана Куручев: Сликар историје и портрета. Константин Данил 305
Слађана Бојковић: Музејска документација: улога и место, стандарди и њихова примена. 307

Прикази – Surveys

Катарина Радисављевић: Ткања и преплетаји 310
Ференц Немет: Од тихог заборава до културе сећања 312
Душан Миљковић: Јелини старог Новог Сада 315
Александар Саша Стојкечић: Књига о фашистичком терору у Срему 1941 316

In memoriam

Marija Jovanović: Jelka Petrović (1935-2014) 318

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗА РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ БРОЈ 56

Редакција *Рада Музеја Војводине* захваљује се рецензентима који су и овом приликом помогли да се часопис појави у обиму и облику какав је раније био препознатљив:

Академик Борислав Јовановић
Др Агнеш Озер
Др Драго Његован
Др Ференц Немет
Доц. др Аленка Томаж
Проф. др Живко Микић
Миодраг Цветић
Др Ненад Тасић
Др Бобан Трипковић
Др Никола Крстовић
Проф. др Јована Милутиновић

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

Детаљно упутство за следећи број Рада Музеја Војводине број 57, сарадници ће моћи да пронађу на сајту Музеја Војводине:*www.muzejvojvodine.org.rs*.

UDC: 903.23(497.113 Beletinci)„634“

OBREŽ, BELETINCI – KERAMIKA IZ NEOLITSKE KUĆE 1/1961

Marija Jovanović, Muzej Vojvodine Novi Sad,
mv.marijajovanovic@gmail.com

Apstrakt: Na južnim delovima sremskog platoa, na levoj obali Save, između Sremske Mitrovice i Beograda, nalazi se više arheoloških lokaliteta koji su značajni za izučavanje kasnog neolita u Podunavlju. Jedan od njih su i Beletinci koji leže jugozapadno od sremskog sela Obrež. Istraživanja na lokalitetu Beletinci realizovana su u drugoj polovini XX veka. Prikupljeni rezultati stavljeni su na uvid stručnoj i naučnoj javnosti po završetku radova, već 1962. godine. Tokom istraživanja otkopana su dva vinčanska objekta od kojih je kuća 1/1961 istražena u celini, a objekat broj 2 je daleko manje istražen. Analizom pronađenog materijala, prvenstveno predmeta od pečene gline, utvrđeno je da naselje u Beletincima pripada kasnom neolitu i početku eneolita u Podunavlju. Keramičke posude iz kuće 1/1961 uklapaju se u već poznatu keramografiju kasne vinčansko-pločničke faze, najavljujući svojim oblicima ulazak u prelazni period ka bronzanom dobu.

Ključne reči: Beletinci, kuća 1/1961, kasni neolit, rani eneolit, Vinča-Pločnik faza, Podunavlje, keramika.

Posvećeno akademiku Bogdanu Brukneru

Na južnim delovima sremskog platoa, na levoj obali Save, između Sremske Mitrovice i Beograda nalazi se više arheoloških lokaliteta. Jedan od njih su i Beletinci koji leže jugozapadno od sremskog sela Obrež (Брукнер 1962: 89).[1] Istraživanja na lokalitetu Beletinci realizovana su u drugoj polovini XX veka (1960. i 1961. godine). Prikupljeni rezultati stavljeni su na uvid stručnoj i naučnoj javnosti po završetku radova, već 1962. godine.[2] Treba napomenuti da je u ataru sela Obrež, na više lokacija pronađen i drugi arheološki materijal koji pripada raznim vremenskim epohama. Tako je na potezu „Brdo“ i „Dužnice“ pronađeni materijal iz mlađeg gvozdenog doba: keltsko oružje koje potiče iz spaljenih grobova i ostava srednjovekovnog novca.[3] Posmatramo li to u širem kontkstu, utvrđeno je da se na levoj obali Save nalaze brojni arheološki lokaliteti od jednoslojnih do višeslojnih sa različitom dužinom trajanja: Sremska Mitrovica, Jarak, Hrtkovci-Gomolava, Obrež-Beletinci, Kupinovo, Boljevci, Jakovo-Kormadin, Zemun, Dobanovci i druga.

Obrađujući pronađeni materijal sa lokaliteta Obrež-Beletinci, B. Brukner je naveo da će ostaci kuće 1/1961 sa pokretnim inventarom biti prikazani u posebnoj studiji o vinčanskom naselju na Beletincima.[4] Sada smo u prilici da vam prikažemo veći deo tog materijala. U radu je prikazan pokretni materijal koji je pronađen na podu kuće 1/1961 - posude od pečene gline (keramičke posude), antropomorfna figurina i tegovi za tkački razboj. Druga antropomorfna figurina koja je nađena u kući 1/1961 kao i alatke od kamena i životinjskih kostiju su već objavljeni u prethodnom radu B. Bruknera.[5]

Iz teksta se jasno vidi da je kuća 1/1961 imala pravougaonu osnovu – sa dužim stranama postavljenim u pravcu severoistok-jugozapad. Sačuvane dimenzije kuće 1/1961 prema tehničkoj dokumentaciji bile su 4,60/4,65 m x 7,35 m. Unutrašnji prostor bio je podeljen na tri odeljenja (ili celine) različitih dimenzija i namene. Tokom istraživanja utvrđeno je da sve prostorije u kući nisu bile jednako očuvane. Prikupljeni podaci na terenu, kao i podaci iz terenske, tehničke i foto dokumentacije pružili su dovoljno elemenata za obradu ovog značajnog objekta iz vinčanskog razdoblja.

Prostorija 1 - dimenzija 1,50 x 1,85 m (plan 1) nalazila se u severoistočnom delu kuće 1/1961, bila je delimično sačuvana. Oštećena je tokom I svetskog rata izgradnjom odbrambenog rova koji je išao sa severozapadne strane kuće, što je dovelo do oštećenja celog objekta na toj strani. Njena prava veličina, odnosno pun gabarit može se samo naslutiti. Jedna od predpostavki je da je prostorija 1 mogla da bude simetrična sa prostorijom 3 čije su dimenzije iznosile 4,60 x 2,65 m. U koliko bi se prihvatila hipoteza da su prostorije 1 i 3 imale približno iste dimenzije, onda bi u tom slučaju dimenzije prostorije 1 mogle da budu 4,60/4,65 x 2,65 m. To znači da su dimenzije kuće 1/1961 mogle da budu 8,50 x 4,60/4,65 m, odnosno oko 40 m^2. Ova pretpostavka

ima analogija na vinčanskim naseljima u regionu, kao sto su to Gomolava i Banjica. Sa Gomolave u Hrtkovcima poznata je u stručnim krugovima vinčanska kuća 4/1975 gde su dve krajnje prostorije, alfa i gama (α i γ), bile približno istih dimenzija, dok je središnja prostorija bila znatno većih dimenzija (Петровић 1992: 26. sl. 129 prilog 1).

Kuća 1/1961 sa Beletinaca ima sličnosti i sa kućom 2/79 sa Banjice u Beogradu, gde su dve prostorije (centralna i južna) imale skoro jednake dimenzije, dok je severna prostoriji bila nešto uža. Razlika između severnih prostorija u kući 1/1961 na Beletincima i kući 2/1979 sa Banjice je u tome što je kuća 2/1979 na Banjici imala očuvane delove severnog zida sa otiscima od stubova (Perišić 1980: 18, 19. T.VII. 1,1; Todorović 1981: 13-16; Трипковић 2007: 89-90; Tripković 2013: 72-73). Kod kuće 1/1961 iz Beletinaca ostao je sačuvan samo deo podnice u toj prostoriji, bez temeljnih zidova, pa je samo to i uračunato u gabarit kuće, na osnovu čega je zaključeno da je prostorija 1 bila manjih dimenzija (Брукнер 1962: 89). Nedostatak temeljnih zidova nas navodi na pomisao da su dva krajnja odeljenja u kući 1/1961 sa Beletinca mogla biti i približno istih dimenzija. Sudeći prema debljini pregradnog zida koji se nalazio između prostorija 1 i 2, čija je širina bila 12 cm, može se zaključiti da je prostorija 1 u kući 1/1961 mogla da bude većih dimenzije. U tom slučaju ovaj deo kuće 1/1961 nije magao da bude u funkciji pomoćne prostorije kako je to B. Brukner zaključio u prethodnom radu (Брукнер 1962: 89).

A evo i zašto. Pod je u ovom delu kuće 1/1961 (prostorija 1) bio od nabijene zemlje, debljine 10 cm, sa substrukturom od peskovite zemlje čija visina je bila 5 cm, postavljene na zdravicu (Брукнер 1962: 89). U sačuvanom delu prostorije pronađeni su samo komadi kućnog lepa sa otiskom pruća, a pri tom prostorija nije imala substrukciju od poluoblica, već od peskovite zemlje, zbog čega je B. Brukner izveo zaključak da je reč o pomoćnoj prostoriji (Брукнер 1962: 89). S obizirom na to da je veći deo ove prostorije uništen, sačuvana je i istražena samo jedna četvrtina (dim. 1,50 x 1,85 m) u kojoj prema navodima istraživača nisu pronađeni artefakti. Stoga se može se pretostaviti da je korišćena u posebne svrhe. Nedostatak nepokretnih delova enterijera u prostoru kao i arheoloških predemeta, u prvom redu pokretnog materijala – posuda od pečene gline, žrvnjeva ali i drugih artefakta – alatki od kosti i kamena, peći ili otvorenog ognjišta, ukazuje na mogućnost da je ovaj deo kuće 1/1961 imao posebnu funkciju – možda je korišćen kao prostor za odmor njenih vlasnika.

Središnji deo kuće 1/1961 pripadao je prostoriji 2, koja je bila pravougaonog oblika, dimenzijama 4,65 m x 3,20 m (plan 1). Po svom položaju i veličini, zauzimala je centralno mesto u kući. Pored kompaktne podnice u prostoriji, bilo je sačuvano jedno veće ognjište elipsoidnog oblika, postavljeno u pravcu istok-zapad, veličine 1 m x 2 m, koje je izlazilo iz osnove zapadnog zida kuće (koji je takođe bio oštećen), kao i pregradni zidovi. Veće ognjište elipsoidnog oblika bilo je postavljeno na banku, izdignuto od poda za 22 cm. Sama podnica

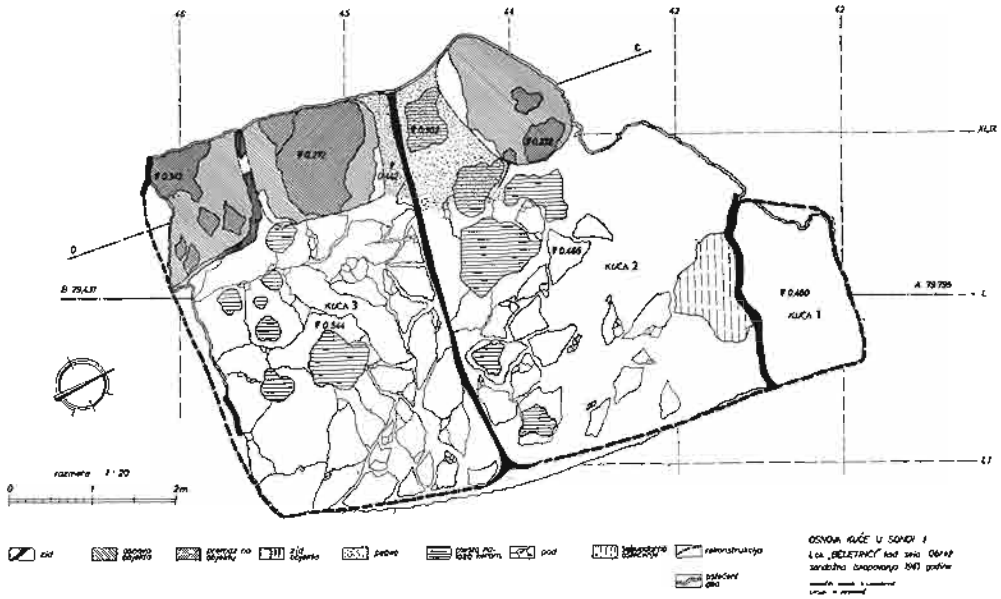

Beletinci, osnova vinčanske kuce 1 iz sonde I

bila je urađena od nabijene zemlje, debljine oko 4 cm. Ispod podnice prostirao se sloj gara i pepela u visini od 6-8 cm. Sloj svetložute gline postavljen direktno na zdravicu – imao je fukncju substrukcije poda (Брукнер 1962:89). Pored elipsoidnog ognjišta, koje se nalazilo u jugozapadnom delu prostorije 2; na njegovoj istočnoj starni otkriveno je ukupno 18 kupastih tegova za tkački razboj.[6] Prilikom istraživanja utvrđeno je da se u odeljenju 2, u zapadnom uglu prostorije, nalazio „nagnuti deo poda" u širini oko 50 cm koji se pod kosim uglom spuštao do podnice objekta. Koso izdignuti nivo poda u prostoriji 2 nalazio se u jugozapadnom delu prostorije (naspram elipsoidnog ognjišta). Bio je izdvojen od drugih delova enterijera manjim zidom ili ogradom, lučno postavljenim, u širini od 1 cm. Pored nepokretnih objekata u prostoriji 2 ostali su sačuvani deo severnog zida u dužini od l,85 m i pregradni zid između prostorija 2 i 3 (skoro ceo južni zid prostorije 2) u dužini od 4,65 m.

Među brojim keramičkim materijalom otkrivenim na podu prostorije 2 (kv. XLIX/44), u fino ukrašenoj posudi (zdela ili amfora: T.IX 2 i 2a; AP 6954) pronađena je i manja količina ugljenisanog žita.[7] Pored toga u odeljenu 2 je uz elipsoidni banak (ognjište) otkrivena neznatna količina gara, zatim veliki grubi pitos (T.XVIII 1 - AP 6985**)** i izgorelo šilo (Брукнер 1961:90). Na gornjoj površini objekta, na bočnim stranama, nalazio se kratak zidić koji je štitio bočnu stranu objekta. Oplata je bila izrađena od lepa i prostirala se duž celog objekta. Ispitivanjem ove prostorije ustanovljeno je da je pod objekta bio niži od krajnje istočne ivice uzdignutog platoa. U jugozapadnom delu ove prostorije otkrivena su u dva reda po tri suda (posude) sa finom fakturom. (B. Brukner: T. D. 1961: 21, 22). Nažalost tačan broj posuda pronađenih u ovoj prostoriji, odnosno na njenom podu, ostaće nam nepoznat. Sudeći po fotografijama i tehničkoj dokumentaciji, jedan broj zdela, fine fakture, uglačane površine, sa ornamentikom, pronađen je u ovoj prostoriji (Брукнер 1962: 90; sl. 2)

Treća prostorija ili prostorija 3 (plan 1)**,** očuvanih dimenzija 4,60 m x 2,65 m nalazila se na južnoj strani kuće 1/1961. Pored uobičajenog poda (kao u prostoriji 2) ovaj deo kuće 1 interesantan je i po otkriću dva masivna objekta, četvorougaonog oblika, koji su bili podignuti u zapadnom delu prostorije. U konstruktivnom (arhitktonskom) smislu objekti su bili povrezani sa zapadnim i južnim zidom kuće. U ovom delu kuće bio je sačuvan i pregradni zid koji je razdvajao prostorije 2 i 3, a čija je prosečna debljina iznosila oko 8 cm. Utvrđeno je, da je spoljni, jugozapadni ugao zida kuće, u odeljenju 3 bio masivniji od pregradnog zida postavljenog između prostorija; njegova širina bila je u ovom delu kuće 1/1961 oko 14 cm.

Ono što prostoriju 3 čini izuzetnom je svakako otkriće dva objekta većih dimenzija koji su bili postavljeni uz zapadni i jugozapadni zid kuće l/1961. Objekti su se nalazili na nekoj vrsti podijuma ili banka, izdignuti od podnice od 20 do 30 cm. Prvi, veći objekat ili podijum 1 po B. Brukneru, skoro kvadratnog oblika, očuvanih dimenzija 1,40 x 1,50 m, zauzimao je jugozapadni deo prostorije 3. Bio je postavljen uz jugozapdni i zapadni zid kuće 1/1961.[8] U odnosu na podnicu kuće, objekat u prostoriji 3 bio je izdignut od poda za 20 cm. Na ovom objektu su evidentirana 3 premaza: prvi je bio debljine oko 5 cm a drugi 2 cm. Postoje indicije da je podijum 1 imao i neku vrstu ograde ili zida čija visina je bila oko 5 cm, dok je širina te oplate bila 8 cm. Svojim severnim delom (stranom) oslanjao se na drugi, sličan objekat - na podijum 2. Između podijuma 2 i pregradnog zida prostorije 3 nalazio se prazan prostor širine od 30 cm koji je bio je ispunjen velikom količinom pepela.

Podijum 2 – dimenzija 1,60 m x 1,33 m nalazio se uz zapadni zid prostorije 3, izdignut oko 30 cm od poda kuće. Svojom južnom stranom bio je povezan sa podijumom 1. Sagrađen je direktno na podnici prostorije 3, dok je njegovo jezgro bilo je izrađeno od humusa. Utvrđeno je da je i kod podijuma 2 postajala ograda sačinjena od lepa. Tokom istraživanja, na ovim delovima enterijera (podijumi 1 i 2) nije pronađen pokretni arheološki materijal, kao ni ostaci organskih materija.[9]

Sav pokretni materijal poput predmeta od pečene gline iz kuće 1/1961 pronađeni su u podnožju objekata-podijuma, na podnici kuće 1/1961, u prostorijama 2 i 3 koje su ostale sačuvane skoro u celosti. Među keramičkim materijalom nalazilo se i ugljenisano žito, kao i predmeti od kamena i životinjskih kostiju (Брукнер 1962: 91, 116, 117; T. II.1-9; T.III: 1-10; T.X: 1-17; T.XI. 1-10).

Prikupljajući podatke za ovaj rad dobili smo opsežne informacije o vinčanskoj kući 1/1961 sa Beletinaca. Bez obzira na oštećenja nastala iskopavanjem odbrambenog rova za vreme I svetskog rata (na severnoj i severozapadnoj strani kuće 1/1961) sakupljeni pokretni materijal, prevashodno predmeti od pečene gline, ukazuje da je u pitanju vinčanski objekat sa izuzetno bogatim sadržajem. U glavnu knjigu inventara Vojvođanskog muzeja uneti su podaci o 180 predmeta od pečene gline,

životinjskih kostiju i kamena. Najveći broj artefakata su posude od pečene gline – 169 komada koje su nakon požara pronađene na podnici kuće 1/1961. Reč je o posudama izrađenim od prečišćene ali i obogaćene gline različitog oblika, finoće izrade, ornamentike i namene. Tu su i dve antropomorfne figurine od kojih je jedna manjih dimenzija, sumarno modelovana (T.VIII: 7), dok je druga antropomorfna statueta publikovana u prethodnom izveštaju.[10] Pored keramičkih posuda u kući 1/1961 su pronađeni i tegovi za tkački razboj – 18 komada (centralna prostorija 2, pored elipsoidnog ognjišta), zatim predmeti od kamena i životinjskih kostiju.[11]

Predmeti iz kuće 1/1961 sa lokaliteta Beletinci kod Obreža zavedeni su u glavnu knjigu inventara Arheološkog odeljenja pod rednim brojevima: AP 5292-AP 5294; AP 6945-AP 7076; AP 7084, AP 7091, AP 7097--AP 7111; AP 7124-AP 7134; AP 7143-AP 7147; AP 7150-AP 7151; AP 7159; AP 7178-AP 7196; AP 7202--AP 7205; AP 7229; AP 7241 što ukupno čini 169 celih i fragmentovanih predmeta od pečene gline. Pregledom inventara ustanovljeno je da je u kući 1/1961 ostalo sačuvano 18 celih posuda različitih dimenzija i funkcija, dok su u celosti rekonstruisane 53 posude. Iz sakupljenog materijala izdvojeno je još deset delimično rekonstruisanih posuda, uglavnom lonaca sa otiskom tkanine na dnu suda, kao i 18 kupastih tegova za tkački razboj.[12] U kući je pronađeno još 86 raznih posuda koje su sačuvane u delovima. Među njima su najbrojniji lonci (34 fragmenta) i bikonične zdele (21 fragment), zatim pitosi, amfore i đuveči – ukupno 31 fragment. Time bi ukupan broj predmeta od pečene gline u kući 1/1961 bio 186 komada. Pored toga u kući su otkriveni i delovi žrvnja i predmeti izrađeni od životinjskih kostiju i kamena – 11 komada.[13] Sa ovako velikim brojem predmeta pronađenim u jednom objektu, kuća 1/1961 iz Beletinaca može se pored kuće 2/79 sa Banjice (Perišić 1980: 18, 19. T.VII 1,1; Todorović 1981: 13-16; Трипковић 2007: 89-90; Tripković 2013: 72-73),[14] proglasiti (ili uvrstiti) za jedan od najbolje opremljenih vinčanskih objekata u Podunavlju.

Analiza pokretnog materijala iz kuće 1/1961 pokazuje da se u kući nalazio veliki broj posuda od pečene gline čija je namena bila raznovrsna. U svakom slučaju radi se o keramičkim posudama koje su korišćene za svakodnevnu upotrebu – takozvana kućna keramika. Fina ili svečana trpezna keramika zastupljena je raznim varijantama zdela, šoljama, amforama, dubokim koničnim zdelama, minijaturnim posudama i kultnim posudama. U grubu keramiku izdvojene su duboke konične zdela, razne varijante lonaca, đuveče i posudu koja ima formu đuveča ali bi po funkciji pre mogla da bude – svetiljka (T.IX: 3, 3a-AP 7006). U posude za čuvanje hrane svrstali smo: duboke lonce, amfore i pitose. U zanatske predmete uvršeni su tegovi za tkački razboj koji su ovde pronađeni u većem broju.[15]

Kada je reč o posudama tipa zdela iz kuće 1/1961 izdvojeno je više varijanti. Među najbrojnim su zdele bikoničnog oblika sa naglašenim ramenom, na kome se nalaze plitki, eliposidni ili kružni ubodi, 14 komada (T.I: 1, 1a; T.I: 2, 2a; T. II: 2, 2a; T.II: 3, 3a; T.III: 1; T.III: 3, 3a; T.III: 6,6a; T.IV: 1,1a; T.IV: 2, 2a, 2b; T.IV: 3; T.IV: 4; T.IV: 6; T.VI: 3, 3a; T.VI: 4). Zdele su fine fakture, uglačane-polirane površine. Pored naglašenog ramena, na konusu su vidljivi tragovi ukrašavanja sa spoljne i (ili) unutrašnje strane. Ornament je izveden tehnikom glačanja i sastoji se najčešće od uglačanih-utisnitih linija smeštenih u metope, koje formiraju „krst“ ili ornament u obliku „riblje kosti“. Posude-zdele sa sličnom

Tegovi za tkacki razboj iz kuce 1, prostorija 2

Fino ukrašena keramika sa poda kuce 1, prostorije 2 i 3.

ornamentom poznate su nam sa drugih vinčanskih lokaliteta kao što je Gomolava kod Hrtkovca. U vinčanskoj nekropoli sa Gomolave u grobu 1 – T.VII/ 2, 2a i grobu 2 – T.VII/ 13, 13, 13b otkrivene su slične posude. B. Brukner je na osnovu posuda od pečene gline koje su karaktristične za poznu vinčansko-pločničku fazu, nekrpolu datovao u Vinča-Pločnik D fazu (Брукнер 1986: 31). Na lokalitetu Vinča-Belo Brdo ova vrsta keramike pronađena je u naselju na kotama od 3,9 do 2 m (Васић 1936: 109, slika 103 a-f ; dub. 4,1 m).

U drugu grupu posuda spadaju zdele fine fakture, takođe bikoničnog oblika sa visokim cilindričnim vratom, ravnim obodom i naglašenim ramenom. Na ramenu se nalazi plastična traka ukrašena kosim, paralelnim kanelurama – 5 komada (T.V: 1, 1a; T.V: 2; T.V: 3; T.V: 4, 4a; T.V: 5,5a). Na posudama se nalazi ostaci glačanog ornamenta postavljenog sa spoljne i (ili) unutrašnje strane konusa. Ukoliko posuda nije ukrašena geometrijskim motivima, ceo konus je uglačan-poliran. Ovaj tip zdela nalazimo i na drugim vinčanskim lokalitetima u Sremu ali i zapadnoj i severnoj Srbiji. Po svojom formi ali i finoći izrade, ove zdele imaju dosta zajedničkih elemenata sa nalazima na lokalitetu Crkvine, u zapadnoj Srbiji (Спасић 2011: 104, 131; T. XII: 1-5). U tu grupu spadaju i zdele iz kuće 2/79 sa Banjice (Тодоровић-Цермановић 1961; T.XXV.1: 7; Трипковић 2007: 184). Veliku sličnost sa ovim tipom zdela nalazimo i na lokalitetu a Grivac – u fazi V (Nikolić 2004: 210-253: h 9.32) ali i u fazi Grivac VI (Nikolić 2004: 213, 286: h 9.65). Na lokalitetu Stubline-Supska kod Ćuprije, takođe imamo posude koje su slične zdelama sa Beletinaca (Гарашанин Д. – М. Гарашанин 1979: sloj 3-T.VI. 2) što znači da je ovaj tip posuda bio rasprostranjen, i dugo zadržao u upotrebi.

Jedna od varijanti zdela su i bikonične zdele sa naglašenim ramenom, kratkog gornjeg konusa ali bez plitkih uboda na ramenu. Ukrašene su u tehnici glačanja, ornament se javlja i na spoljnoj ili unutrašnjoj strani konusa, mada ima posuda gde je ukrašavanje obostrano – 3 posude (T.I: 3, 3a; T.I: 4, 4a; T.II: 1, 1a, 1b). U ovu grupu možemo da uvrstimo i zdele na kojima je konus samo uglačan, bez dodatnog ukrašavanja – 2 komada (T.III: 2; T.IV: 5). Analogije za njih imamo u vinčanskoj nekopoli na Gomolavi, grob 1 – T.VII: 2 (Брукнер 1980:44). Slične posude pronađene su u naselju na Crkvinama-Mali Borak (Спасић 2011: T.XIV: 3 i T.XV: 2).

Posebnu grupu posuda čine duboke zdele u obliku kupe sa koso profilisanim obodom, sa dve jezičaste drške na naglašenim ramenom i plastičnom trakom koja je ukrašena kosim, palarelnim kanelurma – 3 cele posude (T.VI: 2, 2a; T.VII: 1, 1a; T.VII: 4, 4a, 4b). Spoljna površina zdele je polirana, dok se na unutrašnjem delu konusa nalazi geometrijski ornament. Na dnu posuda sačuvan je otisak tkanine ili tekstila (možda vune). Pored celih nađeno je i više fragmentovanih zdela – 4 primerka (T.VII: 2; T.VII: 3; T.XII: 4; T.XIX:6, 6a, 6b). Ovome dodajemo i fragmente dve posude koje nisu obrađene u tekstu (AP 7020 i AP 7050) ali se nalaze u depou Muzeja. U ovu grupu spada i duboka konična zdela, kupastog oblika sa profilisanim obodom i naglašenim ramenom na kome su dve jezičaste drške (T.VI: 1, 1a). Na ravnom dnu sačuvan je otisak tkanine. Unutrašnjost posude ukrašena je geometrijskim motivima. Slične posude poznate su nam iz vinčanske nekropole na Gomolavi, iz groba 2 – T.VIII: 12, 12a, 12b (Brukner 1980: 45), iz vinčanskog naselja na Grivacu, u fazi V (Nikolić 2004: 264-j.h 9.43; 265-a.h. 9.44) ali i u fazi VI (Nikolić 2004: 296-j.h 9.75). Slične posude pronađene su i u vinčanskim objektima koji su istraženi na kasno neolitskom naselju u Crkvinama (Спасић 2011: T.XIII: 3; T.XIV: 1-5 i T. XV: 3-5).

Poluloptaste zdele, bikoničnog oblika sa povijenim obodom, su posude manjih dimenzija – 6 primeraka, uglavnom uglačane površine, bez ukrasa. Dve minijaturne zdelice sačuvane su u celosti (T.III: 4; T.III: 5); dok su četiri zdele fragmentovane (T. XII: 5; T. XII: 6; T. XII: 7; T. XII: 8).

Minijaturne posude bikoničnog oblika su uglavnom po formi amfore – 5 komada (T.VIII: 3; T.VIII: 4; T.VIII: 5, 5a; T.VIII: 6), kao i posudica AP 7241.[16] Posude su ukrašene tehnikom glačanja. Kod jedne posude na trbuhu se nalaze dve bradavičaste drške (T.VIII: 6). Druga minijaturna amfora ima horizontalne kanelure na vratu i profilisan obod (T.VIII: 5, 5a). Na trećoj amforici (T.VIII. 4) na vratu se nalaze po dva simetrična otvora-perforacije. Na četvrtoj amforici (T.VIII: 3) donji konus je ukrašen vertikalnim linijama. Peta amforica je bez ukrasa, sa uglačanom spoljnom površinom.

Posebnu grupu posuda predstavljaju bikonične zdele (ili šolje) fine fakture sa uglačanom-poliranom spoljnom površinom, bogato ukrašene – 2 primerka (T.IX: 1, 1a; T.IX: 2, 2a). Kod ovih zdela (ili šolja) obod je blago profilisan, vrat je cilindričan i ukrašen horizontalnim, plitkim kanelurama. Na prelaza iz vrata u konus je niz plitkih uboda. Na trbuhu su po tri jezičaste ili bradavičaste drške asimetrično postavljene. Na zdeli sa T.IX: 1,

1a na trbuhu se nalaze male bradavičaste drške, ali bez plitkih jamica-kružnih udubljenja. Zdela sa table T.IX: 2, 2a ima na trbuhu jazičaste drške koje na gornjoj strani imaju i po četiri plitke jamice ili kružna udubljenja. Konus je ukrašen u tehnici glačanja, vertikalnim linijama postavljenim između drški ili spiralom. Zdele sa sličnim karakteristikama poznate su iz kuće 2/79 na Banjici (Трипковић 2007: 182), iz vinčanskog naselja na Divostinu, u fazi IIb. Pronađene su u kućama 13, 14, 15, 16, 17, 18 i 19 (kući 13, fig. 6.4: 3, 6, 7; kući 14, fig. 6.4: 1-9, 12; kući 15, fig.6.11: 1,3(?), 5; kući 16, fig. 6.13: 1, 2, 4, 5 i 6; u kući 17, fig. 6.16: 12, 13; kući 18, fig. 6.19: 1-1; i kući 19, fig. 6.21: 5-8, 10) (Madas 1988: 143-171). Bogato ukrašene zdele sa Beletinaca imaju analogije i sa keramičkim posudama iz vinčanskog naselja na Crkvinama gde posebnu pažnju privlači zdela sa table T.VII: 3 koja je skoro identična sa nalazom iz kuće 1/1961 (Спасић 2011: 131; T.VII: 1-7).

Duboke zdele bikoničnog oblika sa stanjenim i unutra profilisanim obodom javljaju se u dve varijnate. Prvu varijantu predstavljaju posude sa tunelastim drškama na gornjem delu konusa (T.XII: 1, 2) a u drugu spadaju nešto dublje zdele sa jezičastim drškama (T.XII.3). Ova vrsta posuda izrađena je uglavnom od prečišćene gline u kojoj ima primesa koje ojačavaju njihovu strukturu. Spadaju u tip posuda koje su korišćene na otvorenom ognjištu. Duboke zdele imaju analogije u posudama sa Banjice iz kuće 2/79 (Трипковић 2007:185).

U finu keramiku iz kuće 1/1961 uvrstili smo i bikonične posude u obliku amfora koje su bogato ukrašene – 7 komada (T.X: 1; T.X: 3; T.XI: 1; T.XI: 3; T.XI: 4; T.XIII: 4). Među ove posude uvrštena je i amfora (T. XIII: 3) kod koje je spoljna površina samo uglačana, ali je po formi bliska ovoj vrsti posuđa. Interesantan je podatak da sve ove posude imaju na dnu otisak tkanine. Ovako raskošno posuđe pronađeno je na Gomolavi, u vinčanskim kućama 3/1954 i 6/1956 (Hађ 1960; T.I: 1, 2, 4, 8; T.III: 6); zatim na Kormadinu kod Jakova u kućama 1 i 2 (Јовановић-Глишић 1961: sl. 7: 5, 6; sl. 11: 1, 2, 11; sl. 14). Posude od pečene gline sa bogato ukrašenom spoljnom površinom nalaze se i na drugim vinčanskim naseljima u centralnoj Srbiji – u Divostinu, u kući 13 (fig. 6.4: 8, 11); u kući 14 (fig. 6.6: 10; fig.6.7: 21), iz faze II b (Madas 1988: 143-171).

Među posude koje su korišćene za čuvanje hrane uvrštene su i bikonične posude – tipa amfore. To su u kući 1/1961 i Beletincima posude blago bikoničnog oblika sa profilisanim obodom, naglašenim vratom, kratkim gornjim konusom, sa tri tunelaste drške na donjem konusu, ravnog dna, dobre fakture, bez ukrasa. Zbog svog areodinemičnog oblika spadaju u posude koje su korisćene za skladištenje najverovatnije tečne hrane. Iz kuće 1/1961 rekonstruisana je samo 1 posuda (T. XIII: 1), dok su ostalih 5 primeraka sačuvani samo u delovima (T.XV: 1; T.XV: 3; T.XV: 4 T.XV: 2).[17] Posude ovog oblika pronađene su u Divostinu, u kući 13 (Madas 1988: 143-171; fig. 6.4: 22); u kući 14 (Madas 1988: 143-171; 6.8-8; P.II.a); kao i u kući 2/79 sa Banjice (Трипковић 2007:186).

U kući 1/1961 na Beletincima pronađena je veća količina posuda grube fakture, izrađenih od slabije prečišćene gline, sa dosta primesa u strukturi. U tu grupu uvrstili smo razne varijante lonaca, amfore i pitose koji su koršćeni za skladištenje zrnaste hrane-prvenstveno žitarica, mahunarki i orašastih plodova, čije korišćenje je potvrđeno u vinčanskim naseljima u Sremu i Podunavlju (Van Zeist 1978: 5-18; ibid 2003: 87-115).

Gruba keramika u kući 1/1961 zastupljena je sa nekoliko varijanti posuda-lonaca bikoničnog oblika, srednje veličine i većim pitosima, U prvu varijantu spadaju lonci blago bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, kratkim vratom, blagim ramenom i ravnim dnom na kome je sačuvan otisak tkanine. Na sredini konusa postavljene su po dve tunelaste i po dve jezičaste drške – 2 primerka (T.XIV: 1, 2), dok je jedan lonac sačuvan u delovima (T.XIV: 6). U ovu grupu posuda spada i manji lonac ili možda amfora (h 14 cm) sa skoro istim karakteristima (T.X: 2). Na konusu su pored glačanja vidljivi i tragovi gorenja. Druga grupa lonaca je takođe bikoničnog oblika ali sa oštrim prelomom konusa na kome se nalaze po dve tunelaste i dve jezičaste drške. Na dnu je takođe sačuvan otisak tekstila – 4 primerka (T.XVI: 3-5; T.XVII: 1) i 2 lonca sačuvana u delovima (T.XVI: 5,6). Treća varijanta lonaca ima sličnosti sa prvom grupom. Razlika je u fakturi koja je kod ovih posuda nešto grublja, dok su dve tunelaste drške, izvučene iz konusa, bez otvora. Pored njih, na trbuhu postoje i kratke jezičaste drške – 2 komada (T.XVI: 1, 3). Među ove posude spadaju i gornji delovi lonaca – 5 primeraka (T.XIV: 6; T.XVI: 5; T.XVI: 6; T.XVII: 3, 4). Na osa posuda, sačuvani su otisci tkanine na dnu. Analogije za ove posuda nalazimo na lokalitetu Jakovo-Kormadin (Јовановић-Глишић 1961: str. 118, sl. 7: 7, 11, 13, 14 i 15; str.119; sl. 8: 18); zatim na Banjici u kući 2/1979 gde ih B. Tripković navodi kao amfore. S obzirom na njihov oblik i dimenzije, mislim da ih ipak

treba ravrstati kao lonce, sem posude sa T.X.2 koja bi možda mogla da se uvrsti u amfore(?) (Трипковић 2007: 186, 187, 189). U vinčanskom naselju na Divostinu slične posude pronađene su u nekoliko stambenih objekata – u kući 13 (fig. 6.3: sl. 16-18); u kući 14 (fig. 6.6: 11, 22-24), zatim u kući 15 (fig. 6.10: 15); kući 17 (fig. 6.17: 26) i kući 19 (fig. 6.19: 18, 19) (Madas 1988: 143-171) kao i na Gomolavi u vinčanskoj kući 4/1975 (Петровић 1993: T.VI: 2, 5). Keramičke posude iz vinčanskog naselja na Divostinu svrstane su u fazu IIb, što znači da i bikonični lonci sa Beletinaca pripadaju istom vremenskom razdoblju.

U drugu varijantu spadaju nešto grublji lonci bikoničnog oblika izrađeni od pečene gline sa raznim primesa u strukturi, uglavnom neorganskog porekla. Zbog načina ukrašavanja na obodu podelili smo ih u tri grupe. U prvu grupu posuda spadaju lonci koji na spoljnoj strani oboda imaju utisnute jamice – 1 primerak (T. XVII: 2 i 5). U drugu grupu smešteni su bikonični lonci sa naznačenim, cilindričnim vratom. Kod ovih lonaca obod je ukrašen u vidu izlomljene cik-cak linije (izveden kao cik-cak ornament) – 3 primerka (T.XIX: 1, 2, 4 i 5). U treću grupi smešteni su bikonični lonci sa ravnim obodom, bez ukrasa – 4 primerka (T.XVIII: 2, 3, 4; T. XIX: 3). Delovi sličnih posuda-lonaca pronađeni su na podu vinčanske kuče 4/1975 na Gomolavi, uglavnom u prostorijama alfa (α) i beta (β), gde je prostorija alfa korišćena kao neka vrsta ostave ili skladišta (Петровић 1993: 12; T.VII: 2-5).

Među posude u kojima se čuvala zrnasta hrana ili orašasti plodovi izdvojili smo bikonične posude-pitose. U kući 1/1961 otkriveno je više varijanti ovih posuda koje su podeljene u tri osnovne grupe. U prvu grupu izdvojeni su pitosi bikoničnog oblika (koji po formi podsećaju na lonce sa T.XIV: 2-6; T.XVI: 5, 6), čiji obod je spolja profilisan i na kome su kružni ubodi, T.XVIII: 1. Spoljna površina posude oblepljena je slojem kućnog lepa koji je dekorisan utiskivanjem (vidljivi su ubodi izvedeni noktom ili instrumentom). Na trbuhu se nalaze po dve tunelaste i dve bradavičaste (ili jezičaste), dok je na ravnom dnu sačuvan otisak tekstila.

Druga varijanta ovih posuda su pitosi koji ispod ukrašenog oboda imaju i plastičnu traku,na kojoj je dekorativni ornament izveden utiskivanjem. Na spoljnoj strani oboda utisnut je orament koji se sastoji od plitkih udubljena, T. XVIII: 6. Analogije za ove pitose imamo na Gomolavi, u neolitskoj kući 3/1955 (Нађ 1960: 116; T.I: 11; T.II: 5) i kući 4/1975 (Петровић 1993: T.VII.1).

U treću grupu su uvrštene bikonične posude-pitosi sa ravnim i spolja profilisanim obodom, kratkim vratom, grube fakture, bez ukrasa – 4 primerka (T.XVIII: 2-5). Slične posude pronađene su u vinčanskom naselju na Kormadinu (Јовановић-Глишић 1961: 156/10, 12); zatim na Banjici, u kući 2/79 (Трипковић 2007: 188). Imamo ih i u Divostinu u fazi II b, pronađene su u više vinčanskih kuća: u kući 13 (fig. 6.5: 1, 3); u kući 14 (fig. 6.6: 11, 22-24; fig. 6.8: 5(?); fig. 6.9: 1,9); u kući 15 (fig. 6.12: 11, 12 i 13); u kući 16 (fig. 6.14: 6); kući 17 (fig. 6.17: 2-6) i kući 18 (fig. 6.19: 12) (Madas 1988: 143-171).

Posude koničnog oblika sa ravnim ili blago unutra povijenim obodom i ravnim dnom, dobre fakture sa ključnom, redovan su deo inventara u vinčanskim naseljima. To su posude tipa đuveča**.** U kući 1/1961 pronađeno je nekoliko primeraka. Dva primerka su prikazana u radu: T.IX: 3, 3a i T.XI. 2, 2a.[18] U kući je pronađen još jedan primerak, većih dimenzija (dim. h 9 cm, ro 34 cm, rd 28-30 cm – AP 6974) koji nije prikazan na tablama. Reč je o posudi sa blago razgrnutim obodom, skoro kružnog

Dno posude sa otiskom tekstila sa poda kuce 1.

Posuda sa predstavom bika iz kuce 1 - AP 5294.

oblika i ravnog dna, dobre fakture. Na jednom kraju oboda nalazi se kljunasti izlivak.

Posude ovog tipa pronađene su i na drugim neolitskim naseljima u Podunavlju i centralnoj Srbiji: u Komadinu, kuća 1 (Јовановић-Глишић 1961: 122/ sl.11: 6); zatim sa Gomolave, u vinčanskim kućama 3 i 6 /1956 koje su iz faze Gomolava Ib (Hађ 1960:116; T.I: 9; T.II: 1). Jedan primerak pronađen je u kući 13 u Divostinu (Madas 1988: 143-171; fig. 6.3: 24). Jedan primerak pronađen je u vinčanskom naselju na Grivcu, u fazi VI (Nikolić 2004: 304; 983). Nekoliko komada pronađeno je u okviru vinčanskog naselja na Crkvinama-Mali Borak. Tako primerak sa T.XXII. 5 ima izlivak kao i keramička posuda sa Beletinaca (Спасић 2011; 132: T.XXII: 1-6). U neolitskom naselju na Gomolavi, u kući VI/1956 pronađena je veća posuda tipa „đuveč“ sa prstenom oko kljunastog izlivka.[19]

Ono što svakako privlači pažnju je manja posuda u formi đuveča, bikoničnog oblika sa unutra povijenim obodom, fine fakture, uglačane površine (T.IX: 3, 3a). Na obodu se nalazi kljunasti izlivak u obliku trougla sa kružnim prstenom iznad oboda posude i tri jezičaste drške na trbuhu. Po svojoj formi ova posuda-đuveč podseća na svetiljku. Prilikom istraživanja lok. Belo Brdo u Vinči, M. Vasić se sreće sa ovom vrstom posuda već od kote ▼5,9 m – ▼2 m, za koje kaže da su to „fragmenti grubih žižaka i prostranog plitkog posuđa sa siskom ili kljunom za stenjak“ (Vasić 1936: 80-81 br. 99: sl. 115; Ibid 111, br. 140; sl. 187). M. Spasić za ovakav oblik posude sa Crkvina smatra da je reč o posudi koja je zbog izlivka sa kružnom drškom iznad oboda bila u funkciji kotlića koji je mogao da se okači (Спасић 2011: 132, T. XXII. 5 i XXIII: 5). Deo posude sa sličnim karakteristikama poznat nam je sa Grivca iz faze VI (Nikolić 2004: 304: 9.83). O načinu osvetljavanja pojedinih prostorija unutar neolitskih kuća ima jako malo podataka, pa smo mišljenja da se posuda iz kuće 1/1961–T.IX: 3, 3a sa Beletinaca pre može opredeliti kao svetiljka nego kao đuveč. Intersanto je da se ova vrsta posuda, bar prema do sada prikupljenim podacima uglavnom nalazi u vinčanskim objektima-kućama u kojima su pronađeni i bukranioni. U vinčanskoj kući VI/1956 na Gomolavi zajedno sa dva bukraniona pronađena je i posuda sličnih karakteristika koja bi mogla da se uvrsti u svetiljke.[20] Kasnije, tek u naseljima starijeg gvozdenog doba u Podunavlju, srećemo se i sa prvim svetiljkama, čije forme nesumljivo ukazuju na neolitsku tradiciju. Jedna od njih potiče sa Gomolave, kružnog je oblika i ima tri kljunasta izlivka postavljena po sredini konusa, pronađen je u sloju starijeg gvozdenog doba. Druga svetiljka-žižak, malih dimenzija pronađena je u naselju starijeg gvozdenog doba (VI vek pre Hrista) na Feudvaru. Bikoničnog je oblika, sa profilisanim obodom, naglašenim vratom, ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na ramenu se nalaze tri kružna otvora, vertikalno postavljena, u funkciji svećnjaka (Medović 1997: 65, 66).

U ovu grupu posuda spada svakako i plitka zdela blago bikoničnog oblika – T.II: 4 koja je grube fakture, bez ukrasa, pronađena samo u jednom primerku. Slična, posuda-zdela, sa skoro vertikalnim zidovima, kružnog recipijenta pronađena je u kući 2/79 na Banjici (Tripković 2007: 190). Ovih posuda-zdela ima i u drugim vinčanskim, jedna od njih je pronađena u mlađem naselju na Grivcu u fazi V (Nikolić 2004: 314: 9.39: a.2R).

U kući 1/1961 iz Beletinaca posebno mesto zauzimaju dve posude koje po formi imaju oblik pehara ili šolje. Prva posuda (T.VIII: 1) je pehar-šolja (ili zdela) bikoničnog oblika sa razgrnutim obodom, naglašenim visokim vratom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane crvene površine, na nekim delovima vide se tragovi poliranja. Na trbuhu posude su dve drške o bliku slova „L“ između kojih su postavljene dve stilizovane glave govečeta – bukranioni (Јовановић 2011: 33-34; Spasić 2012: fig.15). Na gornjem konusu je i ornament u obliku plitkih kanelura, vertikalno postavljenih, u nizovima, između koji su postavljena dva bukraniona i dve rožaste drške posude. Donji konus je bez ukrasa. Antropomorfne i zoomorfne figurine nisu retka pojava u neolitskim naseljima. Sa njima se srećemo u Vinči, na Gomolavi, Potpornju, Banjici, Kormadinu, Blagotinu, Stublinama ali i drugim naseljima u Podunavlju i centralnoj Srbiji. Pronalazimo ih uglavnom unutar vinčanskih kuća, na rubovima zdela koničnog oblika ali i kao drške na većim posudama. Jedan broj ovih posuda pronađen je na Gomolavi u vinčanskom naselju, u Ib fazi kao i na nekim posudama u okviru vinčanske nekropole. Tako su na podu vinčanske kuće III/1956 otkrivene dve veće posude čije su drške bile u obliku stilizovane ljudske figure (Hађ 1960: 115; T.IV. sl. 4). U vinčanskoj nekropoli na Gomolavi, u grobu 12 pronađena je i zdela koničnog oblika sa četiri antropomorfna protoma (Petrović 1984: 23; sl. 14; ibid 1986: 20; sl. 34). Na lokalitetu Stubline pronađen je jedan broj drški koje su bile modelovane kao zoomorfni protomi (Спасић 2011: 133; T.XXV.1-12). Međutim, bik ili goveče tokom celog praistorijskog razdoblja, u životu praistorijkog čoveka

zauzimao je posebno mesto. Sa pojavom prvih naselja u neolitu, domestikacijom biljnog i životinjskog sveta, pojavom kulta i religije kod mnogih praistorijskih zajednica u Podunavlju, ali i šire, u centralnoj Evropi, praistorijski čovek se svesno oslanjao na snagu koje pojedine životinje imaju, dajući im natprirodnu moć. Tu, svakako, prednjači bik ili goveče. „Bik upućuje na neodoljivu snagu i snažan zanos. U biku nalazimo sve ambivalentosti i dvosmislenosti. Vodu i vatru; on je lunaran jer se povezuje sa obredima plodnosti; sloran, zbog vatrene krvi i posipanja svog semena kojim oplođuje zemlju" (Gerbran-Ševalije 2004: 58, 61). Pehar ili zdela sa apliciranom glavom bika, za sada sasvim sigurno ima veze sa kultom plodnosti, sa zemljoradnjom. Analogije za ovu posudu za sada nemamo. Međutim, deo posude sa realističnom predstavom glave govečeta, iz starijeg neolita, pronađen je na lokalitetu Knjepište kod sela Mihajlovca na Đerdapu (Станковић 1991: T.II, 19a-c). Nama je svakako bliži deo posude koja se čuva u Muzeju grada Beograda (Kalemegdan) na kojoj je sačuvan protomom koji se završava u obliku glave bika (Spasić 2012: 304, fig.14).

Druga posuda u obliku pehara ili šolje, iz kuće 1/1961 je nešto manjih dimenzija (T.VIII. 2); na sredini konusa nalaze se dve rožaste drške od koji je jedna nešto kraća. Posuda je više oštećena, pa se ne zna da li je imala aplikacije na konusu. Inače, spoljna površina konusa kod ovod pehara-šolje ukrašena je kosim, plitkim kanelurama, koje izledaju kao „plise". U kući 2/79 na Banjici pronađeno je nekoliko sličnih posuda od kojih su neke imale samo jednu rožastu dršku, dok se na jednom broju posuda nalazila i duga, kratka dugmetasata drška (Tripković 2007: 182, 183). Interesantno je da ovaj oblik posuda istraživači stavljaju u zdele, mada po dimenzijama mogu da budu manji pehari ili šolje koje su korišćenje za obavljane određenih kultnih radnji (Трипковић 2007: 182; Spasić 2011: 131: T.VII. 9). Da napomenemo da su slične posude otkrivene i u okviru kasno vinčanskog naselja na Crkvinama (Спасић 2011: T.VII: 8, 9).

Treba dodati i to da su po finoći izrade pehari-zdele (ili šolje) slične sa posudama na T.IX: 1, 2 i T.X: 1, 3 pa ih sve četiri možemo dovesti u vezu sa određenim ritualnim radnjama koje su povezane sa kultom i religijom. S obzirom na to da ne postoji tačno mesto nalaza za pojedine grupe keramike iz kuće 1/1961, možemo da pretpostavimo da je jedna od prostorija u kući služila i za obavljanje određenih kultnih radnji, posvećenih zemljoradnji. Pojava bukraniona u vinčanskim naseljima, naročito u Podunavlju i Srbiji ukazuje na veoma razvijen kult u vinčanskoj kulturi. Pošto u kući 1/1961 u Beletincima nisu pronađeni ostaci bukraniona, već samo posuda sa predstavom bika na konusu, postoji mogućnost da je zapravo jedan broj posuda od pečene gline, lepo oblikovan i bogato ukrašen, bio namenjen za izvođenje kultnih obreda. Ostaci bukraniona pronađeni na više vinčanskih naselja u Vojvodini i centralnoj Srbiji potvrđuju da je postojanje kulta i religije u kasnom neolitu bilo na visokom nivou. Uzmimo za primer da je na lokalitetu Gomolava koji se nalazi u neposrednoj blizini Beletinaca, u vinčanskom naselju pronađeno čak 7 primeraka bukraniona, različitih dimenzija i stepena očuvanosti. U jednom broju kuća otkrivena su i po dva primerka (Jovanović 2011: 34: 35; Spasić 2012: 299--304). U kući 4/1975 na Gomolavi, pretpostavlja se da je manji bukranion bio postavljen na stubu u srednjoj prostoriji, odnosno da je u toj prostoriji postojao i „objekat" koji je korišćen u kultne svrhe (Петровић 1992: 21).

Iako u kući 1/1961 iz Beletinaca nije pronađen bukranion, treba imati u vidu činjenicu da su u prostorijima 2 i 3 postojali podijumi sa ogradom – ili ograđen prostor koji je pre mogao da se koristi kao prostor za obavljanje kultnih radnji nego kao prostor za skladištenje hrane, kako to misli B. Tripković (Трипковић 2007: 151). Pored toga, veliki broj posuda od pečene gline – zdela, amfora i pehara, fine fakture, uglačane površine, sa bogatom ornametikom, može da se uvrsti u trpeznu keramiku. U južnom delu kuće 1, u prostoriji 3, uz zapadni zid, bila su fiksirana dva podijuma približno istih dimezija, koji su mogli da se koriste za održavanje određenih svečanosti povezanih sa kultom i religijom.

Minijaturna antropomorfna figurina (T.VIII: 7) sa izdvojenom glavom i naznačenim rukama, skoro stubastog oblika, izrađena je od svetlo crvene zemlje, fine fakture, uglačane površine. Na glavi je naznačen nos (malo oštećen), dok su ruke predstavljene u obliku dva patrljka. Statueta sumarno modelovana, stilski je predstavnik vinčanske plastike koja se javlja na kraju neolitskog perioda. Antropomorfna statueta sa Beletinaca pokazuje iste elemente kao i terakote sa lokaliteta Belo Brdo-Vinča na dubini 1,8 odnosno 2,3 m (Васић 1936: T.C. 476 a, b, c i Петровић, Катић, Спасић 2009: 109; sl. 120), figurine sa Banjice (Тодоровић-Цермановић 1961: T.X. 5, 6:) ili sa Kormadina (Šefer 1943-1944: 13, T.V. sl. 30; Tasić 1973: 63; T.XXI. 71). Izvesna povezanost postoji i sa lokalitetima u centralnoj Srbiji, na

kojima se vinčanski materijal hronološki opredeljuje u kasni neolit ili Vinča III fazu. Kao primer navodimo lokalitet Grivac, gde se u fazi V koja je i poslednja, takođe nalaze slični komadi antropomorfne plastike (Zorbić 2004: 358, I0.24 (b, c).

U radu je prikazan veći deo predmeta od pečene gline koji su pronađeni u ruševinama i na podu kuće 1/1961 na Beletincima. Zdele bikonične i konične profilacije, zatim razne varijante lonaca i amfora, koji su bili zastupljeni sa većim brojem primeraka ukazuju da je kuća 1 pripadala bogatijem članu ove male društvene zajednice. Pri tome jedan broj posuda sa fino ukrašenim konusom: pehari-šolje, zdele i amfore po fuknkciji pripadaju „trpeznoj" ili svečanoj keramici i kao takve, mogu se svrstati u posude koje su korušćene pri obavljanju određenih obrednih, kultnih radnji posvećenih zemljoradnji, osnovnom zanimanju vinčanskih zajednica.

Iscrpnu analizu predmeta od pečene gline iz kuće 1/1961 sa Beletinca dao je B. Brukner u svom preliminarnom izveštaju, pre obavljanja restauratorskih zahvata na oštećenim posudama. Već tada je uočio da posude sa Beletinaca pripadaju Vinča-Pločnik II fazi. Analiza pokretnog materijala pronađenog u kući 1/1961 na Beletincima pokazuje na određene stilske elemente, koji prate kasnu fazu vinčanske kulture u Podunavlju i Sremu ali i na teritoriji severne Srbije, koji vinčansko naselje na Beletincima hronološki opredeljuju u prelazni period ka bronzanom dobu. Istraživanja obavljena i na drugim nalazištima vinčanske kulture u Srbiji, na lokalitetu Jakovo-Kormadin, na Gomolavi kod Hrtkovaca, zatim na Banjici i Crkvinama – Mali Borak, ukazuju na određenu sličnost, ali moglo bi se reći i povezanost, među malim lokalnim zajednicama, čiji pokretni materijal na prvom mestu posude od pečene gline, nose odlike Vinča –Pločnik II faze. Radi se o posudama koje se na lokalitetu Belo Brdo u Vinči javljaju od 4 m (Васић 1936: 109: Брукнер 1962: 96; Ibid 2001/2003: 20).

NAPOMENE

[1] Vojvođanski muzej je između 1959. i 1961. godine otkrio više arheoloških nalazišta u blizini Obedske bare. Na lesnoj gredi dugoj skoro 5 km i širokoj oko 200 m u ataru sela Obrež evidentirani su arheološki lokaliteti sa pokretnim materijalom koji potiču iz praistorijskog i istorijskog razdoblja. Naselje iz mlađeg neolita pripada vinčansko-pločničkoj fazi. Na obali Obedske bare pronađeni su ostaci rimskog i srednjovekovnog naselja. U Knjizi arheoloških rekognosciranja terena za 1959. godinu, Š. Nađ navodi da je na potezu „Beletinci" prilikom dubokog oranja izorana ostava srednjovekovnog novca iz XIII veka. Deo tog novca nalazi se u Muzeju Srema u Sremskoj Mitrovici, Muzeju grada Beograda i Muzeju Vojvodine u Novom Sadu.

[2] Брукнер, Б. Праисторијско насеље на потесу Белетинци код Обрежа - Пробна истраживања у 1961. години. *Рад војвођанских музеја* 11. Нови Сад 1962: 89-122.

[3] Materijl iz uništenih keltskih grobova potiče sa više lokacija u Obrežu: Bena Veređe, Dužnice, Zajednice i Veranda. Publikovan je: M. Jovanović, Keltsko oružje iz razorenih ratničkih grobova sa teritorije Srema i Bačke, Slučajni nalazi iz Obreža, Gospođinaca, Plavne, Beške i Žablja, *Opuscula Archaeologica* 27, Zagreb 2003: 287-309.

[4] Fusnota 4, RVM 11, Novi Sad 1961. str. 119. B. Brukner je svojevremeno izdvojio materijal za crtanje i formirao table. Nakon njegove smrti table su donete u Arheološko odeljene. U znak sećanja na akadamika Bogdana Bruknera, table su ostale nepromenje, prikazuju se onako kako ih je istraživač osmislio.

[5] Брукнер, Б. Праисторијско насеље на потесу Белетинци код Обрежа - Пробна истраживања у 1961. години. *Рад војвођанских музеја* 11. Нови Сад 1962: 89-122 (91-92: T. I, II, III i X, XI).

[6] B. Brukner u terenskom dnevniku na strani 20 navodi da je u odeljenu 2 „uz istočni deo podijuma, na razdaljini od oko 20 cm, otkriveno 14 ribarskih tegova, složenih u obliku trougla, bolje reći piramide". Na strani 21/22, dalje dodaje „U odeljenju 2 ispitivan je elipsoidni banak (ognjište). U blizini njegovoj otkrivena je neznatna kolina gara, veliki grubi pitos, izgorelo šilo i još četiri (4) tega za mreže, čime se ukupna količina tegova zaokružuje na 18. Ne ulazeći u strukturu nalaza istraživač ih opredeljuje kao tegove za ribarske mreže. Međutim stručnom analizom profesor Olivere Ninčić je konstatovala da se

radi o tegovima za tkački razboj. Zahvaljujem se prof. O. Ninčić na ekspertizi i stručnoj pomoći.

[7] На жалост карбонизирано жито није сачувано, те није извршена анализа, а податак је преузет из теренског дневника за Белетинце, за 1961: 11.

[8] Западни, спољни зид куће 1/1961 из Белетинца, оштећен је ровом из I светског рата, као и просторија 1.

[9] Na podu ove kuće, u koloni XLIX, kvadratu 44, otkrivena je manja količina ugljenisane pšenice (?). Pored ovih nalaza pronađen je fragment posude koja potiče od zdele u kojoj se nalazilo žito. Žito je nađeno na dubini 0,011 m. (T.D. strana 11/1961). Б. Трипковић у публикацији *Домаћинство и заједнице у касном неолиту централної Балкана*, Београд 2009: 151, наводи следеће податке за кућу 1/1961 – U kući su otkrivena dva objekta nastala izgradnjom niskog zida (Брукнер 1962: 90). Istraživač ne navodi postojanje nalaza u njima, ali Dž. Čepmen napominje da je u jednom od njih bila gomila žitarica (Chapman 1981). Proverom dokumentacije sa Beletinaca, na prvom mestu Terenskog dnevnika koji je vodio dr B.Brukner, nisu pronađeni podaci koji govore da su podijumi iz prostorije 3 korišćeni kao skladišteni prostor. Ostaci ugljenisanih žitarica pronađeni su prema istraživaču u zdeli AP 6954 (T.IX.2.) u prostoriji 2, na podnici kuće 1/1961.

[10] Брукнер, Б. Праисторијско насеље на потесу Белетинци код Обрежа. Пробна истраживања у 1961.години. *PBM 11.* Нови Сад 1962: T. VIII: 2; T.XIV,1: 89-122.

[11] Предмети од камена и животињских костију објављени су: Б. Брукнер, Праисторијско насеље на потесу Белетинци код Обрежа – Пробна истраживања у 1961. години. *PBM 11,* Нови Сад 1962: 89-122 (116:117; T. I, II, III i T. X, XI).

[12] U kući 1/1961 pronađeno je 18 tegova od kojih su samo dva (2) uneta u glavni inventar - AP 7143 i AP 7144, dok su preostalih 16 tegova za tkački razboj samo evidentirani u terenskom dnevniku. Delovi žrvnja nisu inventarisani ali postoje u studijskoj zbirci muzeja.

[13] Брукнер, Б. Праисторијско насеље на потесу Белетинци код Обрежа - Пробна истраживања у 1961. години. *PBM* 11. Нови Сад 1962: 119 (89-122). Kada je reč predmetima od kamena treba pogledati napomenu 6. Navodimo ostali materijal iz kuće 1/1961: AP 7125 - oštećena sekira od kamena; AP 7179 - dleto od kamena; AP 7180 - nožić ; AP 7181 - kremeni nožić; AP 7195 - oštećena sekira od kamena; AP 7204 - sekira od kamena; AP 7205 - oštećena sekira od kamena. Koštani materijal: AP 7150 - poljoprivredna alatka od kosti; AP 7151 - poljoprivredna alatka od kosti; AP 7194 - poljoprivredna alatka; AP 7196 - koštano šilo.

[14] Do sada je kuća 2/79 sa Banjice spadala u objekat sa najvećim brojem predmeta – posuda od pečene gline. Na podnici kuće 2/79 pronađene su ukupno 94 cele i fragmentovane posude (po J. Todoroviću, 1997).

[15] Tegovi za tkački razboj pronađeni su i u drugoj vinčanskoj kući - kući 2/61 koja je samo delimično istražena.

[16] Minijaturna bikonična amfora AP 7241 identična je sa posudom AP 7020 (T.VIII: 6). Obe su nađene u prostoriji 3 u kući 1/1961. Obrađivač materijala sa Beletinaca tokom obrade nije obratio pažnju na materijal, pa su neki predmeti ostali neobrađeni. Naknadnim pregledom matrijala pronađena je ova cela posudica kao i tegovi za tkački razboj.

[17] U glavnoj knjizi inventara broj AP 7074 (T.XV. 2) upisan je 2 puta na dve različite posude, pa se predpostavlja da ih je bilo više komada ili sudeći po fragmentima 6 komada. Loše uređen glavni inventar ne daje preciznu sliku o tačnom broju posuda, jer su neki fragmenti pogrešno inventarisani (duplirani). Kod nekih fragmenata nije uočeno da potiču od iste posude, pa su invetarisani pod različitim brojevima.

[18] Đuveč sa T.XI. 2, 2a objavljen je u prethodnom izveštaju. Брукнер, Б. Праисторијско насеље на потесу Белетинци код Обрежа - Пробна истраживања у 1961. години. *PBM* 11. Нови Сад 1962: (89-122); T.V: 18; T.XIV. 8.

[19] Posude od gline koje su pronađene u vinčanskim kućama na Gomolavi (kuće od I-VIII), u periodu od 1953-1957. Samo su delimično objavljene: Нађ, Ш. Заштитно ископавање на Гомолави код Хртковаца - Претходни извештај за 1955--1956. годину. *PBM* 9. Нови Сад 1960: 112-129.

[20] Dva bukraniona - jedan iznad ulaznih vrata u kuću a drugi iznad ulaza u prostoriju 3 pronađena su u

vinčanskoj kući VI/1956 koja pripada Gomolava Ib fazi. Podaci za arheološki lokalitet Gomolava preuzeti su iz Terenskog dnevnika za 1956. godinu čiji je autor i istraživač bio Šandor Nađ, kustos Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu (Inv. Br AP 2921).

[21] Vojvođanski muzej je između 1959. i 1961. godine otkrio više arheoloških nalazišta u blizini Obedske bare. Na lesnoj gredi dugoj skoro 5 km i širokoj oko 200 m u ataru sela Obrež evidentirani su arheološki lokaliteti sa pokretnim materijalom koji potiču iz praistorijskog i istorijskog razdoblja. Naselje iz mlađeg neolita pripada vinčansko-pločničkoj fazi. Na obali Obedske bare pronađeni su ostaci rimskog i srednjovekovnog naselja. U Knjizi arheoloških rekognosciranja terena za 1959. godinu, Š. Nađ navodi da je na potezu „Beletinci“ prilikom dubokog oranja izorana ostava srednjovekovnog novca iz XIII veka. Deo tog novca nalazi se u Muzeju Srema u Sremskoj Mitrovici, Muzeju grada Beograda i Vojvođanskom muzeju u Novom Sadu.

[22] Брукнер, Б. Праисторијско насеље на потесу Белетинси код Обрежа - Пробна истраживања у 1961. години. *Рад војвођанских музеја* 11. Нови Сад 1962: 89-122.

[23] Брукнер, Б. Праисторијско насеље на потесу Белетинси код Обрежа - Пробна истраживања у 1961.години. *Рад војвођанских музеја* 11. Нови Сад 1962: 89-122 (91-92: T. I, II, III i X, XI).

[24] Tegovi za tkački razboj pronađeni su i u drugoj vinčanskoj kući, 2/61 koja je samo delimično istražena.

[25] Minijaturna bikonična amfora AP 7241 identična je sa posudom AP 7020 (T.VIII: 6). Obe su nađene u prostoriji 3 u kući 1/1961. Obrađivač materijala sa Beletinaca tokom obrade nije obratio pažnju na materijal, pa su neki predmeti ostali neobrađeni. Naknadnim pregledom matrijala pronađena je ova cela posudica kao i tegovi za tkački razboj.

LITERATURA

Благојевић, М. Керамичке посуде из ранонеолитске куће са локалитета Ливаде, Каленић. Колубара 4: 21-30. Beograd 2005.

Bogdanović, M. 1988 Architecture and Structural Features at Divostin.Divostin and the Neolithic of Central Serbia, ed. A. McPherron and D. Srejović. Kragujevac–Pittsburgh: Narodni muzej–University of Pittsburgh 1988: 35-142.

Bogdanović, M. 1988b Rajac – Donje Grbice. The Neolithic of Serbia.Archaeological Research 1948–1988, ed. D. Srejović, 87–88. Belgrade: Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research.

Bogdanović, M. 1988c Brdo–Kusovac. The Neolithic of Serbia. Archaeological Research 1948–1988, ed. D. Srejović, 107–108. Belgrade: Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research.

Bogdanović 1988d Banja–Aranđelovac. The Neolithic of Serbia. Archaeological Research 1948–1988, ed. by D. Srejović, 70–71. Belgrade: Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research.

Bogdanović, M. 2004a Uvod. Grivac. Naselja protostarčevačke i vinčanske kulture, ur. M. Bogdanović, 9–29. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu i Narodni muzej.

Bogdanović, M. 2004b Arhitektura. Grivac. Naselja protostarčevačke i vinčanske kulture, ur. M. Bogdanović, 31–44. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu i Narodni muzej.

Bogdanović, M. 2004c Arhitektura. Grivac. Naselja protostarčevačke i vinčanske kulture, ur. M. Bogdanović, 157–202. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu i Narodni muzej.

Borić, D. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinća Culturte of the Balkans, in: Metals and Societies, Studes in honour of Barbarra S. Ottaway; edited Tobias L. Kienlin i Ben W. Roberts. Bonn 2009: 191-245.

Brukner, B. Beletinci, Obrež - Naselje vinčanske kulture. Arheološki pregled 3. Beograd 1961: 17-22.

Брукнер, Б. Праисторијско насеље на потесу Белетинци код Обрежа - Пробна истраживања у 1961.години. *Рад Војвођанских Музеја 11*: 89-122. Нови Сад 1962.

Брукнер, Б. Неолитски и рано-енеолитски слој на Гомолави 1965-1966. године, *Рад Војвођанских Музеја* 14. Нови Сад 1965: 137-175.

Brukner, B.- Jovanović, B.- Tasić, N. *Praistorija Vojvodine.* Novi Sad- Beograd 1974.

Brukner, B. Pozni neolit, kulturne grupe razvijene zemljoradnje, vinčanska grupa, u: *Praistorija Vojvodine.* Novi Sad 1974: 69–112.

Brukner, B. Umetnost i religija praistorijskih zajednica Vojvodine, u: *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad 1974: 337–364.

Brukner, B. Rani i srednji eneolit, u: *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad 1974: 69-112 i 113-152.

Brukner, B. Novi prilozi proučavanju formiranja neolitskih i eneolitskih naselja u jugoslovenskom Podunavlju. *Naseljavanje i naselja u praistoriji,* Materijali XIV: 47-51. Prilep 1976: Arheološko društvo Makedonije, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Brukner, B. Beitrag zur Feststellung des Beginns der Metallurgie und der Aneolithisierung, *Archaeologica Iugoslavica* XVIII. Beograd 1977: 9-12.

Brukner, B. Naselje vinčanske grupe na Gomolavi. Neolitski i ranoeneolitski sloj. Izveštaj sa iskopavalja 1967-1976. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 26. Novi Sad 1980: 5-55.

Brukner, B. Zum Problem Auflösung der Frühäneolitischen Kulturen in Südostpannonien. *Archeologia Iugoslavica* XX-XXI. Beograd 1980-1981, 16-26.

Brukner, B. Early Cooper Age and the beginning of the Middle Copper Age in Yugoslavina. *Balcanica* XXI. Beograd 1990: 129-137.

Brukner, B. Die Siedlung der Vinča-Gruppe auf Gomolava (Die Wohnschcht des Spätneolithikums und Frühäneolithikums Gomolava Ia, Gomolava Ia-b, Gomolava Ib) und der Wohnhorizont des Äneolithischen humus (Gomolava II) in: *Gomolava, Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschitchtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas,* Internationals Symposium, Ruma 1986. Novi Sad 1988: 19-38.

Brukner, B. Vinčanska kultura zu prostoru i vremenu (The Vinča culture in time and space), *Pag Muzeja Vojvodine* 43-45. Нови Сад 2001/2003: 7-28.

Brukner, B. Die Vinča-Kultur in Raum und Zeit. *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja 30.* Sarajevo; Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin- Heidelberg 2002: 61-103.

Brukner, B. Non-Verbal Messages on Antropomorphic Figurines of the Vinča Culture, in: *Sings of Civilization, Neolithic Symbol System of Southeast Europe*, Santa Rosa 2009: 1-8.

Васић, М. М. Преисторијски обредни предмети, *Старинар* Н. Р. Г. III. Београд 1908: 71-124.

Васић, М. М. Жуто Брдо. *Старинар* V/ 1–2 (1910). Београд 1912: 2–3.

Васић, М. М. *Преисторијска Винча* I. Београд 1932.

Васић, М. М. *Преисторијска Винча* II. Београд 1936 а.

Васић, М. М. *Преисторијска Винча* III. Београд 1936 б.

Васић, М. М. *Преисторијска Винча* IV. Београд 1936 в.

Vuković, J. The Blagotin Amuletes and Their Place in the Early Neolithic of the Central Balkans. ГСАД 22. Београд 2005: 27-44.

Garašanin, M. Hronologija vinčanske grupe. Ljubljana 1951.

Гарашанин, Д. Религија и култ неолитског човека на централном Балкану, у: *Неолит централног Балкана.* Београд 1968: 241-264.

Гарашанин, М. Праисторија на тлу Србије, Књига I и II. Београд 1973.

Гарашанин, Д. Гарашанин, М. Праисторијско насеље у Црној Бари. *Рад војвођанских музеја* 6, Нови Сад 1957:199–218.

Гарашанин, Д. Гарашанин, М. *Супска, Стублина – праисторијско насеље винчанске групе.* Београд 1979. Народни музеј.

Garašanin, M. Centralnobalkanska zona. In A. Benac (ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja.* ANU BiH, Centar za Balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979: 79–212.

Gerbran, A. - Ševalije, Ž. Rečnik simbola. Novi Sad 2004.

Grügel, E. - Beug H.J., Botanical Investigations at Divostin and Grivac, iz A. McPherron and D. Srejović, Divostin and the Neolithoc of Central Serbia, Kragujevac 1988, 415 – 418.

Dimitrijević, S. Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj - pregled stanja istraživanja do 1975. godine. *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj*

Hrvatskoj. Znanstveni skup Varaždin 22-25 X 1975: 71-128. Zagreb1978: Hrvatsko arheološko društvo.

Dimitrijević, S. Sjeverna zona. *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II - neolit, ur. A. Benac, 229-362. Sarajevo1979: ANU BiH, Centar za Balkanološka ispitivanja.

Дерикоњић, С. 1996. *Неолитске заједнице Полимља.* Прибој 1996. Завичајни музеј

Живановић, А., Спасић, М. Винчански локалитет Црквине-Мали Борак код Лајковца: прелиминарна разматрања. *ГСАД* 24. Београд 2008: 189-208.

Јовановић, Б., Глишић, Ј. Енеолитско насеље на кормадину код Јакова. *Старинар н.с.* XI/1960. Београд 1961: 113-139, сл. 1-43.

Jovanović, B. Ekonomska i društvena organizacija praistorijskih zajednica Vojvodine, *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad 1974: 317-336.

Јовановић, Б. *Рудна Глава - најстарије рударство на централном Балкану,* Музеј рударства и металургије - Археолошки институт Бор - Београд 1982.

Јовановић, Б. Порекло и релативна хронологија раног енеолита западне Србије. *Колубара* 4. Београд 2005: 11-17.

Јовановић, М. Господари глине и жита. Нови Сад 2011.

Марић, М. Архитектура и идеална реконструкција објекта од лепа. *Колубара 5.* Београд 2011: 69-83.

Medović, P. Starije gvozdeno doba, u *Katalog, Muzej Vojvodine, Stalna postavka.*Novi Sad 1997: 59-66.

Нађ, Ш. Заштитно ископавање на Гомолави код Хртковаца - Претходни извештај за 1955--1956. годину. *Рад Војвођанских Музеја* 9. Нови Сад 1960: 112-129.

Nikolić, D. Keramičko posuđe, u: *Grivac - naselja protostarčevačke i vinčanske kulture,* ur. M. Bogdanović, Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu i Narodni muzej. Beograd, 2004: 203-315.

Нинчић, О. Текстил на локалитету Црквине. *Колубара 5.* Београд 2011:181-191.

Петровић, Ј. Архитектура куће 4 на Гомолави. *Рад Војвођанских Музеја* 34. Нови Сад 1992: 19-32.

Петровић, Ј. Керамика и алатке из куће 4 на Гомолави. *Рад Војвођанских Музеја* 35. Нови Сад 1991: 7-26.

Perišić, S. Banjica, Beograd – naselje vinčanske kultutre. *Arheološki pregled 21*. Beograd 1980: 8-19.

Perišić, S. *Predmeti od kosti, roga i kamena.* Muzej grada Beograda, Beograd 1984.

Петровић, Б. Модел неолитске пећи из Прогара. *Годишњак града Београда* XLVII/XLVIII. Београд 2001:11-22.

Петровић, Б.- Катић, В. Каталог. *Живот у глини: Неолитска уметност на тлу Београда – фигурална пластика из збирки Музеј града Београда.* Београд 2009: 46-168.

Petrović, J. Gomolava, arheološko nalazište, Novi Sad 1984.

Petrović, J. Neolit - starije gvozdeno doba, u Katalog - Gomolava od praistorije do srednjeg veka. Novi Sad 1986.

Спасић, М. Винчанска керамика са локалитета Црквине. *Колубара 5*. Београд 2011: 101-146.

Спасић, М – Вигњевић, Д. Фигурална пластика и други предмети од печене глине с локалитета Црквине. *Колубара 5*. Београд 2011: 169-180.

Spasić, M. Cattle to settle – bull to rule: on bovine iconography among Late Neolithic Vinča culture communities. *Documenta Praehistorica* XXXIX. Ljubljana 2012: 295-308.

Станковић, С. Представа бика у старијем неолиту. *Старинар* (н.с.) 40-41. Београд 1991 (1989-1990): 35–43.

Tasić, N. Neolitska plastika. Beograd 1973. Muzej grada Beograda.

Тодоровић, Ј. и Церманović, А. *Бањица, насеље винанске културе*. Београд 1961. Музеј града Београда.

Todorović, J. A recently discovered House in the Neolithic Settlement of Banjica in Belgrade. *Archaeologia Jugoslavica* XVIII. Beograd 1981: 13-16.

Tringham-Brukner-Voytek. The Opovo Project: a Study of Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic. *Journal of Field Archeology* 1985 (4/12): 425-444.

Трипковић, Б. *Домаћинство и простор у касном неолиту: винчанско насеље на Бањици.* Српско археолошко друштво. Београд 2007.

Tripković, B. *Domaćinstvo i zajednica u kasnom neolitu centralnog Balkana*, Doktorska disertacija u rukopisu, Odeljenje za arheologfiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu 2009.

Tripković, B. Kontinuiteti kuća i domaćinstva na središnjem Balkanu od 5300. do 4600. g. pr.n.e., House (hold) Continuities in the Central Balkans, 5300-4600 BC. *Opuscula archaeologica 33*. Zagreb 2010 (2009): 7-28.

Chapmen, J. The Vinča culture South-East Europe, Studies in crronology, economy and society, *BAR Internatinoal Sieries* 117 (I, II). Oxford 1981: Archaeopress.

Clason. A.T. The farmers of Gomolava in the Vinča and La Tène period, *Rad Vojvođanskih Muzeja 25.* Novi Sad 1979: 60-114.

Crnobrnja, A. Arheološka nalazišta na teritoriji Obrenovca (1). *Godišnjak grada Beograda* 52. Beograd 2005: 59-94.

Црнобрња, А. Н. - Симић, З. Сондажно ископавање локалитета Цркwине у селу Стублине. *Археолошки йреīлед* 4. Београд 2007: 44-46.

Crnobrnja, A. - Simić, Z. and Janković. M. 2010. Late Vinča culture settlement at Crkvine in Stubline: household organization and urbanization in the Late Vinča culture period. *Сīаринар* 59. Београд 2010: 9-25.

Crnobrnja, A. Investigations of Late Vinča house 1/2010 at Crkvine in Stubline. *Сīаринар 62. Беоīрад 2012a : 45-64.*

Crnobrnja, A. Group identities in the Central Balkan Late Neolithic. *Documenta Praehistorica* 39. Ljubljana 2012b: 155-165.

Hopf, M. Plfanzenreste aus Siedlungen der Vinča –Kultur in Jugoslawien. *Jahrbuch RGZM* 21. Mainz l974/l: 1-ll.

W. van Zeist. Ugljenisani biljni ostaci na višeslojnom nalazištu Gomolava. *Рад Војвођанских Музеја* 23-24. Нови Сад 1978: 5-18.

Waterbolk, Harm Tjalling. C^{14}-Datierungen von Go molava, in: Nikola Tasić i Jelka Petrović (izd.) *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vor geschichtlichen und antiken Kulturen der Donau niederung und Siidosteuropas.* Intemationales Symposium Ruma 1986. Novi Sad: Vojvodanski muzej i Beograd: Balkanološki institut SANU. Novi Sad 1988: 117-121.

Van Zeist, Willem. Plant husbandry and vegetation of Tell Gomolava, Vojvodina, Yugoslavia. *Palaeo historia* 43/44 (2003): 87-115.

Šeper, M. Praistorijske glinene figure. VHAD n.s. XXIV-XXV. Zagreb 1943-1944: 1-64.

Šeper, M. Neolitičko naselje na Kormadinu. *Arheološki vestnik* III/1. Ljubljana 1952: 24-98.

KATALOG – MATERIJAL IZ KUĆE 1/1961

Tabla I

1. Zdela koničnog oblika, sa blago razgrnutim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine, neujednačene crvene i crne boje. Između ramena i konusa (na prelazu ramenu) je plastična traka sa plitkim, koso postavljenim, paralelnim jamicama ili ubodima. Zdela je sa spoljne strane samo uglačana. Na unutrašnjoj strani posuda je je ukrašena geometrijskim ornament: snopovi širokih tamnih linija formiraju ukras u obliku „krsta". Prostor između krakova ispunjen je uglačanim kosim linijama koje su paraleleno postavljene. Dim. H 7,2 cm; Ro 18,1 cm; Rd 4,8 cm; (T. I.1i 1a); AP 5293; Cela.

2. Zdela koničnog oblika sa blago razgrnutim, stanjenim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na ramenu su kao ornament utisnute jamice ili plitki ubodi. Glačanjem je ukrašena unutrašnjost zdele: snopovima „V" linija formirali su ornamnet u obliku krsta. Dim. H 7 cm; Ro 19 cm; Rd 5 cm; (T. I. 2 i 2a); AP 7005; R.

3. Zdela koničnog oblika sa blago razgrnutim i stanjenim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na ramenu su kao ornament utisnute jamice ili plitki ubodi. Glačanjem je ukrašena unutrašnjost zdele snopovima „V" linija postavljenim jedna u drugu, formiran je ornamnet ili ukras u obliku krsta. Dim. H 8 cm; Ro 20 cm; Rd 5 cm; (T. I. 3 i 3a); AP 7000; R.

Napomena – posuda AP 7000 ima isti ornament na unutrašnjoj strani kao i zdele AP 6967, AP 7001 i AP 7013.

4. Zdela – donji deo zdele koničnog oblika sa razvraćenim i profilisanim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Unutrašnja strana zdele ukrašena je geometriskim motivima: snopovi širokih tamnih linija formiraju ornamet u obliku „krsta". Prostor između krakova ispunjen je uglačanim kosim linijama koje su paraleleno postavljene. Dim. H ? 7 cm; Rt 18, 5 cm; Rd 4,5 cm; (T. I. 4 i 4a); AP 6956; R.

Napomena – posuda AP 6956 ima isti ornament na unutrašnjoj strani kao i zdele AP 5293, AP 7013, AP 6967 i AP 7001.

Tabla II

1. Zdela koničnog oblika, sa razgrnutim i profilisanim obodom, visokim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine, neujednačene crvene i crne boje. Rame posude je naglašeno, sa plitkim, koso postavljenim, paralelnim jamicama ili ubodima. Zdela je na spoljnoj strani ukrašena glačanjem: zrakasto raspoređenim paralelnim linijama. Na unutrašnjem zidu zdele su geometrijski motivi: široke, tamne linije formiraju ornamet u obliku „krsta". Prostor između krakova ispunjen je uglačanim kosim linijama koje su međusobno paralelne. Dim. H 7 cm; Ro 18, 5 cm; Rd 5 cm; (T. II. 1, 1a i 1b); AP 7002; R.

Napomena – posuda AP 7002 ima isti ornament na spoljnoj i unutrašnjoj strani kao i zdele AP 6967, AP 7001 i AP 7013.

2. Zdela koničnog oblika sa razvraćenim i profilisanim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na naglašenom ramenu se nalazi niz kružnih uboda ili plitkih jamica. Unutrašnja strana ukrašena je glačanjem: tanke linije postavljene unakrsno obrazuju motiv „ribarske mreže". Dim. H 7 cm; Ro 18, 5 cm; Rd 5 cm; (T. II. 2 i 2a); AP 6963; R.

3. Zdela koničnog oblika sa cilindričnim vratom, stanjenim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, ukrašena glačanjem. Na ramenu se nalazi plastična traka-rebro koja je ukrašena kosim, plitkim kanelurama. Spoljna strana posude je fino uglačana. Unutrašnjost zdele ukrašena je geometrijskim motivima: tehnikom glačanja postavljene su kose linije kao riblje kosti; a cela kompozicija ili ukras je u obliku krsta. Na dnu posude je postavljena spirala. Dim. H 7, 5 cm; Ro 17, 5 cm; Rd 5 cm; (T. II. 3 i 3a); AP 7014; R.

Napomena: na zdelama AP 7014 i AP 6960 – nalazi se isti motiv na unutrašnjoj strani posude.

4. Zdela – manja, plitka zdela koničnog oblika sa unutra povijenim i profilisanim obodom, ravnim dnom, grube fakture, rukom rađena, bez ukrasa. Dim. H 6,5 cm; Ro 20 cm; Rd 17 cm; (T. II. 4); AP 6950; Cela.

Tabla III

1. Zdela – oštećena zdela koničnog oblika sa razgrnutim i profilisanim obodom, naglašenim ramenom (vratom) i ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na naglašenom (istaknutom) ramenu zdele je niz kružnih uboda ili plitkih jamica koje obrazuju ornament. Dim. H 8 cm; Ro 21 cm; Rd 5, 5cm; (T. III. 1); AP 6959; R.

2. Zdela koničnog oblika sa razgrnutim i profilisanim obodom, kratkim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Zdela je bez ukrasa. Dim. H 7 cm; Ro 17,5cm; Rd 4,5 cm; (Kuća 1 - prostorija 2) (T. III. 2); AP 6965; R.

3. Zdela koničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, tankih zidova, sa kratkim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom. Na istaknutom ramenu zdele je niz kružnih uboda ili plitkih jamica koje obrazuju ornament. Zdela je sa spoljne strane ukrašena glačanjem: zrakasto raspoređenim paralelnim linijama, postavljenim u metopama. Na unutrašnjem zidu su geometrijski motivi: snopovi širokih, tamnih linija koje su postavljene u obliku „krsta". Prostor između krakova ispunjen je uglačanim kosim linijama koje su paraleleno postavljene. Dim. H 7 cm; Ro 18 cm; Rd 5 cm; (T. III. 3, 3a i 3b); AP 7013; R.

4. Zdela – manja zdela koničnog (poluloptastog) oblika ka unutra povijenim i profilisanim obodom, ravnim dnom, dobre fakture, debljih zidova. Na posudi nema tragova glačanja kao ni drugih ornamenata. Dim. H 5 cm; Ro 9 cm; Rd 3, 5 cm; (T. III. 4); AP 6973); Cela.

5. Zdela – mala zdela koničnog oblika sa blago profilisanim obodom, zakošenim ka unutrašnjosti posude, ravnog dna, dobre fakture, bez ukrasa. Dim. H 4, 5 cm; Ro 9, 5 cm; Rd 3 cm; (T. III. 5); AP 7018; Cela.

6. Zdela koničnog oblika sa razgrnutim i profilisanim obodom, naglašenim ramenom (vratom) i ravnim dnom dobre fakture, uglačane površine. Na naglašenom

ramenu zdele je niz kružnih uboda ili plitkih jamica koje obrazuju ornament. Unutrašnjost zdele ukrašena je glačanjem – geometrijskim motivima koji su smešteni u metope. Polja su ispunjena kosim, paralelnim linijama koje podsećaju na motiv „riblje kosti", a cela kompozicija je u obliku krsta. Dno posude ukrašeno je spiralom (kao i kod posude AP 7014). Dim. H 7 cm; Ro 18 cm; Rd 5 cm; (T. III. 6 i 6a); AP 6960; R.

Tabla IV

1. Zdela koničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, sa naglašenim ramenom, tankih zidova, ravnog dna, fine fakture, uglačane površine. Na naglašenom ramenu posude je niz elipsoidnih uboda ili plitkih jamica. Spoljna površina zdele ukrašena je glačanjem, bez ornamenta. Na unutrašnjem zidu zdele nalaze se geometrijski motivi: prostor između krakova ispunjen je uglačanim kosim linijama, koje su međusobno paralelne. Dim. H 7 cm; Ro 18 cm; Rd 5 cm; (T. IV. 1 i 1a); AP 7001; R.

Napomena – posuda AP 7001 ima isti ornament na spoljnoj i unutrašnjoj strani kao i zdele AP 6967, AP 6960, AP 6956 i AP 7013 na unutrašnjoj strani.

2. Zdela koničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim ramenom, ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine, tankih zidova. Na ramenu je niz kružnih uboda. Konus je spolja ukrašen vertikalnim linijama postavljenim u snopovima. Na unutrašnjoj strani vidljivi su ostaci glačanja: snopovi širokih, tamnih linija koje su postavljene u obliku „krsta". Prostor između krakova ispunjen je uglačanim kosim linijama koje su međusobno paralelene. Dim. H 7,5 cm; Ro 19 cm; Rd 5 cm;

(T. IV. 2, 2a i 2b); AP 6967; R.

Napomena – posuda ima iste ornamente na spoljnoj i unutrašnjoj strani kao i zdele AP 7002, i AP 7001, AP 5293 i AP 6956 na unutrašnjoj strani.

3. Zdela koničnog oblika sa razgrnutim i profilisanim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na istaknutom delu ramena je niz vertikalnih uboda ili plitkih jamica. Dim. H 7, 5 cm; Ro 18 cm; Rd 5 cm; (T. IV. 3); AP 6957; R.

4. Zdela koničnog oblika sa razgrnutim i profilisanim obodom, dugačkim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na ojačanom ramenu nalazi se niz kružnih uboda. Na spoljnom konusu ornament se jedva uočava: sastoji se od vertikalnih linija. Na unutrašnjem zidu posude vidljivi su ostaci glačanja: konus je ukrašen geometrijskim motivima koji se jedva naziru. Dim. H 7 cm; Ro 19 cm; Rd 4,5 cm; (T. IV. 4); AP 6969; R.

Napomena – posuda AP 6969 je po formi slična sa zdelama AP 6959, AP 6964 i AP 6960.

5. Zdela koničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, kratkim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Sa unutrašnje strane posude naziru se tragovi glačanja: oranemnt čine vertikalne, uglačane činije koje dosežu do ravnog dna. Dim. H 6, 5 cm; Ro 18 cm; Rd 5 cm; (T. IV. 5); AP 6970; R.

6. Zdela koničnog oblika sa blago razgrnutim i profilisanim obodom, naglašenim vratom i ramenom, ravnog dna, fine fakture, uglačane površine. Na ramenu se nalaze kružni ubodi ili plitke jamice. Na unutrašnjem zidu posude vidljivi su ostaci glačanja: konus je bio ukrašen geometrijskim motivima. Dim. H 7 cm; Ro 18 cm; Rd 4, 5 cm; (T. IV. 6); AP 6964; R.

Napomena – posuda AP 6964 je po formi slična zdelama AP 5293, AP 6959, AP 6960, AP 6963, AP 6967, AP 6969, AP 6970, AP 7001, AP 7003, AP 7005.

Tabla V

1. Zdela koničnog oblika sa visokim, cilindričnim vratom, stanjenim obodom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na prelazu konusa u vrat je plastično rebro ukrašeno kosim, paralelnim kanelurama. Unutrašnja strana zdele ukrašena je tehnikom glačanja: linijama postavljenim u obliku ravnostranog trougla koje obrazuju "krst". Na dnu zdele nalazi se ornament u obliku spirale. Dim. H 9 cm; Ro 19 cm; Rd 5, 5 cm; (T. V. 1 i 1a); AP 7012; R.

2. Zdela koničnog oblika sa visokim cilindričnim vratom, profilisanim ka unutra, stanjenim obodom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine, svetlo crvene boje. Na ramenu posude nalazi se ukras u obliku plastične trake ukrašene kosim, paralenim kanelurama. Bez tragova ukrašavanja na kalotastom konusu. Dim. H 9,5 cm; Ro 19,5 cm; Rd 5,5 cm; (T. V. 2); AP 6968; R.

3. Zdela koničnog oblika sa visokim vratom, stanjenim obodom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane

površine. Na prelazu konusa u vrat nalazi se plastično rebro /traka/ ukrašeno kosim, paralelnim kanelurama. Unutrašnja strana posude je ukrašena tehnikom glačanja. Glačane linje složene u obliku ravnostranog trougla obrazuju ornament u obliku „krsta". Dno posude ukrašeno je spriralom koja je izvedena glačanjem. Dim. H 9 cm; Ro 210 cm; Rd 5, 5 cm; (T. V. 3); AP 6999; R.

Napomena – glačani ornament na u utrašnjoj strani zida nije nacrtan; verovatno je sličan sa posudama AP 7012, AP 6968, AP 6966.

4. Zdela – oštećena zdela koničnog oblika sa profilisanim obodom, visokim cilindričnim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na ramenu je postavljeno plastično rebro koje je ukrašeno kosim, palalelnim kanelurama – dobija se utisak da je rame tordirano. Unutrašnja strana zdele ukrašena je u tehnici glačanja: snopovi širokih tamnih linija formiraju ornamet u obliku „krsta". Prostor između krakova ispunjen je uglačanim, kosim linijama koje oblikuju motiv „riblje kosti". Dim. H 9 cm; Ro 21 cm; Rd 6 cm; (T.V. 4 i 4a); AP 6962; R.

5. Zdela – oštećena manja zdela koničnog oblika sa visokim, cilindričnim vratom, proflisanim obodom i malim dnom, fine fakture, uglačane površine. Rame posude ukrašeno je plastičnom trakom koja je ukrašena kosim, paralelnim kanelurama. Sa spoljne strane, zdela je u donjem delu konusa (bliže dnu) ukrašena glačanjem: uglačane vetikalne linije (po tri u nizu) postavljene su po metopama. Dim. H 6,5 cm; Ro 13 cm; Rd 4 cm; (T.V. 5 i 5a); AP 6966 ; R.

Napomene – na posudama AP 6962, AP 6966, AP 6968, AP 6999, AP 7012 i AP 7014 - na ramenu se nalazi ukras u obliku plastična traka koja je „tordirana".

Tabla VI

1. Zdela – dublja zdela koničnog oblika sa stanjenim i spolja profilisanim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Rame je naglašeno plastičnom trakom-rebrom, bez ukrasa, na kome su i dve jezičaste drške. Otisak tkanine sačuvan je na ravnom dnu posude. Na unutrašnjoj strani, konus je ukrašen geometrijskim motivima: ornament se sastoji od uglačanih linija koje su postavljene u obliku ravnostranog trougla, ili su samo paralelene. Dim. H 16, 5 cm; Ro 32 cm; Rd 10 cm; (T.VI. 1 i 1a); AP 7007; R.

2. Zdela – dublja zdela koničnog oblika sa visokim vratom, blago razvraćenim obodom, naglašenim prelaskom vrata u donji konus i ravnim dnom, fine fakture uglačane površine. Na prelazu vrata u trbuh nalazi se plastična traka koja je ukrašena kosim, plitkim kanelurama. Na ovom delu ramena su i dve jezičaste drške, naspramno postavljene. Unutrašnja površina zdele ukrašena je tehnikom glačanja: na zidu su nizovi uglačanih, paralelnih linija koje zauzimaju donji deo konusa (bliže su dnu posude). Dno posude sa unutrašnje strane je uglačano, ali bez ornamenta. I na spoljnom konusu vidljivi su tragovi glačanja. Dno zdele je pokriveno otiskom tkanine ili vune. Dim. H 15, 5 cm; Ro 31 cm; Rd 9 cm; (T.VI. 2 i 2a); AP 6996; R.

Napomena – posuda AP 6996 je po obliku slična zdelama AP 6952 i AP 6948.

3. Zdela – koničnog oblika sa blago razgrnutim i stanjenim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom fine fakture, uglačane površine. Na ramenu su kao orament nalaze utisnute jamice ili plitki ubodi. Unutrašnjost zdele ukrašena je tehnikom glačanja; uglačane linje složene u obliku ravnostranog trougla obrazuju ornament u obliku „krsta". Dim. H 7 cm; Ro 18, 5 cm; Rd 5 cm; (T.VI. 3 i 3a); AP 7003; R.

Napomena: zdela AP 7003 je po dekoraciji i formi slična zdelama AP 7000, AP 7005, AP 6960

4. Zdela – oštećena zdela koničnog oblika sa razgrnutim i profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na ramenu se nalazi niz kružnih uboda ili plitkih jamica, ravnomerno raspoređenih. Dim. H 6 cm; Ro 18, 5 cm; Rd 5 cm; (T.VI.4); AP 6958; R.

Napomena – posuda AP 6958 je po dekoraciji i formi slična zdeli AP 6959.

Tabla VII

1. Zdela – dublja zdela koničnog oblika sa visokim vratom, blago razvraćenim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom. Na prelazu vrata u trbuh nalazi se plastična traka koja je ukrašena kosim, plitkim kanelurama. Na traci su i dve jezičaste drške, naspramno postavljene. Posuda je fine fakture, uglačane površine neujednačane boje: od sive i oker do svetlo crvene sa unutrašnje strane posude. Unutrašnja površina zdele

ukrašena je tehnikom glačanja, na konusu su snopovi paralelnih linija. Na dnu posude nalazi se ornament u vidu spirale. Na spoljnoj površini posude vidljivi su tragovi glačanja po konusu. Dno zdele je pokriveno otiskom tkanine (možda i vune ?). Dim. H 19 cm; Ro 35, 5 cm; Rd 10 cm; (T. VII. 1 i 1a); AP 6952; R.

Napomena – posuda AP 6952 je po dekoraciji i formi slična zdeli AP 6996.

2. Zdela – gornji deo duboke zdele koničnog oblika sa razgrnutim obodom na kome su utisnute plitke jamice. Prelaz iz konusa u rame naglašen je plastičnim rebrom na kome su postavljene kose, paralelne kanelure. Na rebru se nalaze i manje jezičasta drška (sigurno su bile dve drške na posudi). Posuda je ukrašena tehnikom glačanja. Dim. H očuvana 6 cm; Ro? 36 cm; (T. VII. 2); AP 7049.

3. Zdela – gornji deo duboke zdele koničnog oblika sa razgrnutim obodom na kome se nalaze plitki urezi ili jamice. Prelaz iz konusa u rame naglašen je plastičnim rebrom na kome su postavljene kose, paralelne kanelure. Na rebru se nalazi manja drška jezičastog oblika (sigurno su bile dve drške na posudi) . Posuda je ukrašena glačanjem. Dim. H očuvana 7,5 cm; Ro 34 cm; (T. VII. 3); AP 7051.

4. Zdela – dublja zdela koničnog oblika sa jako razgrnutim i stanjenim obodom; naglašenim prelazom na vratu i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine, sive boje. Na ramenu je ojačana plastičnim rebrom koje je ukrašeno, kosim paralelnim kanelurama. Ispod ojačanja nalaze se dve jezičaste drške, naspramno postavljene. Unutrašnja površina zdele ukrašena je tehnikom glačanja, na konusu su uglačane linije koje su postavljene kao jednostrani trouglovi čiji vrhovi su okrenuti ka dnu posude. *Na dnu posude je sačuvan otisak tkanine*. Dim. H 16 cm; Ro 36 cm; Rd 11 cm; (T. VII. 4 , 4a i 4b); AP 6948; R.

Tabla VIII

1. Pehar - šolja (ili zdela) bikoničnog oblika sa razgrnutim obodom, naglašenim visokim vratom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine, crvene boje. Na trbuhu posude nalaze se dve rožaste drške i dva stilizovana bukraniona. Gornji konus je ukrašen vertikalnim plitkim kanelurama koje su postavljene u nizovima između kojih se nalaze bukranioni i drške posude. Donji konus je bez ukrasa. Dim. H 17,3 cm; Ro 13, 7 cm; Rt 18, 6 cm; Rd 7,3 cm; (T. VIII. 1); AP 5294; R.

2. Pehar - šolja (ili zdela) bikoničnog oblika sa kratkim vratom, blago profilisanim obodom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine.Vrat i konus su ukrašeni glačanjem - plitkim kanelurama. Na vratu posude, kanelure su horizontalno postavljene. Središnji deo posude - konusa ukrašen je takođe kanelurama koje su koso postavljene, pa izgledaju kao „plise". Po sredini posude nalaze se dve rožaste drške. Dim. H 11 cm; Ro 9, 5 cm; Rt 12 cm; Rd 5 cm; (T. VIII. 2); AP 7004; R.

3. Amfora – manja amfora bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, kratkim vratom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Donji konus je ukrašen tehnikom glačanja: snopovi vertikalnih linija (po četiri linije zajedno) raspoređeni u „poljima" krase ovaj deo posude. Posuda je pri dnu oštećena. Dim. H 13, 5 cm; Ro 6 cm; Rd 6 cm; (T. VIII. 3); AP 7017; Cela.

4. Minijaturni lonac – bikoničnog obilka sa stanjenim obodom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na vratu posude su po dve kružne perforacije za vešanje, postavljene simetrično. Posuda nema drugih ukrasa. Dim. H 9, 5 cm; Ro 6, 5 cm; Rd 3,5 cm; (T.VIII. 4); AP 7008; R.

5. Amfora – minijaturna amfora bikoničnog oblika, sa spolja profilisanim obodom, naglašenim vartom i ravnim dnom. Obod je ukrašen plitkim jamicama; na vratu su kanelure, horizontalno postavljene. Gorni konus ukrašen je vertikalnim kanelurama, u vidu nizova, koji su simetrično raspoređeni. Dim. H 8 cm; Ro 4, 5 cm; Rd 3, 5 cm; Kuća 1, odeljenje 2, sa poda kuće; (T. VIII. 5 i 5a); AP 7019; R.

6. Amfora – minijaturna amfora bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Donji konus ukrašen je u tehnici glačanja: snopovi vertikalnih linija ravnomerno raspoređeni, ukrašavaju ovaj deo posude. Na prelazu konusa nalaze se tri male bradavičaste drške. Dim. H 7 cm; Ro 4 cm; Rd 3 cm; Kuća 1, odeljenje 3,(T. VIII. 6); AP 7020; Cela.

7. Antropomorfna figurina – manja antropomorfna figurina statueta sa izdvojenom glavom i naznačenim rukama, skoro stubastog oblika, izrađena od svetlo smeđe zemlje, fine fakture, uglačane površine. Na glavi je naznačen nos (malo oštećen), dok su ruke predstavljene u obliku dva trouglasta zadebljanja. Dim. 6 x 3, 5 cm; Kuća 1, (T. VIII. 7); AP 7068 ; Cela.

Tabla IX

1. Zdela ili amfora – bikoničnog oblika sa, spolja profilisanim obodom, kratkim vratom, ravnog dna, fine fakture, uglačane površine. Na prelazu konusa, nalaze se tri bradavičaste drške, asimetrično postavljene.Vrat je ukrašen plitkim kanelurama, horizontalno postavljenim (utisnutim). Na ramenu suda su utisnute plitke jamice. Na gornjoj polovini suda izveden je glačani ornament u obliku spirale i koncentričnih krugova oko drški. Donji konus ukrašen je tehnikom glačanja, vertikalnim linijama, postavljenim u snopovima (po četri linije). Dim. H 11 cm; Ro 11 cm; Rd 4 cm; (T. IX. 1 i 1a); AP 7015; R.

2. Zdela ili amfora bikoničnog oblika sa blago razgrnutim i profilisanim obodom, clindričnim vratom, ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Vrat je ukrašen nizom horitontalnih kanelura. Rame posude je ukrašeno plitkim kružnim ubodima. Na prelomu konusa, nalaze se tri bradavičaste drške, asimetrično postavljene, ukrašene plitkim jamicama. Na gornjem konusu, između drški, kao ornament su izvedene plitke kanelure, postavljene vertikalno, u snopovima. Donji konus ukrašen je glačanim linijama postavljenim u snopovima. U posudi je pronađeno ugljenisano žito. Dim. H 9,5 cm; Ro 10 cm; Rt 13 cm; Rd 4 cm; Kuća 1, odeljenje 2, (T. IX. 2 i 2a); AP 6954; Cela.

Napomena – posude AP 7015 i AP 6954 su slične po formi i ukrašavanju.

3. Svetiljka - žižak – manja posuda kružnog oblika, blagobikonične profilacije sa unutra provijenim obodom i ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na prelazu konusa nalaze se tri jezičaste drške, ravnomerno raspoređene po posudi. Na obodu, na jednoj strani posude, postavljen je izlivak u obliku trougla. Posuda svojim oblikom jako podseća na svetiljku - žižak. Dim. H 7, 5 cm; Ro 12, 5 cm; Rd 13 cm; (T. IX. 3 i 3a); AP 7006; Cela.

Tabla X

1. Lonac – manji lonac bikoničnog oblika sa suženim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom. Prelaz vrata u gornji konus naglašen je plitkim ubodima (jamicama), ispod kojih se prostiru raznovrsne kanelure, postavljene koso, u snopovima. Na prelomu konusa su dve bradavičaste drške. Na donjem konusu, ornament je u vidu verikalnih uglačanih linija. Na ravnom dnu je sačuvan otisak tkanine. Dim. H 16 cm; Hv 3, 5 cm; Ro 7 cm; Rd 6, 5 cm; (T. X. 1); AP 6988; R.

Napomena – posuda AP 6988 je slična sa posudama AP 7016, AP 6992 i AP 6993.

2. Lonac – manji lonac bikoničnog oblika sa blago razvraćenim i profilisanim obodom, naglašenim vratom, ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na gornjem konusu nalaze se četiri drške: dve tunelaste i dve jezičaste. Posuda je bez drugih ukrasa. Dim. H 15 cm; Ro 8, 5 cm; Rt 12,5 cm; Rd 6 cm; (T. X. 2); AP 6953; Cela.

3. Amfora – manja amfora bikoničnog oblika sa blago razgrnutim obodom, cilindričnim vratom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Vrat je ukrašen horizontalnim kanelurama. Prelaz vrata i konusa je naglašen plitkim, kružnim ubodima. Na trbuhu su tri tunelaste drške, asimetrično postavljene, sa završetkom u obliku diska. Drške i prostor oko njih ukrašene su reljefno-koncentričnim kanelurama koje pokrivaju gornji deo amfore. Donji konus ukrašen je glačanjem: uglačane linije, ravnomerno raspoređene, vertikalno su postavljene. Na ravnom dnu je sačuvan otisak tkanine. Dim. H 22, 9 cm; Ro 8, 1 cm; Rt 19, 2 cm; Rd 9,2 cm; (T. X. 3); AP 5292; R.

Tabla XI

1. Amfora – manja amfora bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, suženim vratom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na prelomu konusa nalaze se tri bradavičaste drške, asimetrično raspoređene. Prostor između drški ukrašen je plitkim kanelurana postavljenim naizmenično, u cik-cak formi, kao nizovi. Na dnu posude sačuvan otisak tkanine. Dim. H 17 cm; Ro 8 cm; Rd 6, 5 cm; (T. XI. 1); AP 7016; R .

Napomena: otisak tekstila na dnu nije nacrtan, posuda AP 7016 je ista kao i posude AP 6993 i AP 6992.

2. Đuveč – posuda u obliku đuveča koničnog oblika sa unutra povijenim i profilisanim obodom, ravnim dom, debelih zidova, dobre fakture. Na konusu koji je skoro kružnog oblika nalaze se tri jezičaste drške, ravnomerno postavljene i kljunasti izlivak. Posuda je bez

ukrasa. Dim. H 5 ,2 cm, Ro 11 cm, Rd 10,5 cm, (T. XI. 2); AP 6961; Cela.

3. Amfora – manja amfora bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, suženim vratom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Prelaz vrata u gornji konus naglašen je plitkim ubodima (jamicama) ispod kojih se prostiru raznovrsne kanelure, postavljene koso, u snopovima. Na prelomu konusa nalaze se tri bradavičaste drške, asimetrično raspoređene. Prostor između drški ukrašen je plitkim kanelurana postavljenim naizmenično, u cik-cak formi, kao nizovi. Donji konus ukrašen je glačanim linijama, postavljenim vertikalno, u nizu po tri. Na dnu posude je sačuvan otisak tkanine. Dim. H 17, 5 cm; Hv 4, 5 cm; Ro 7 cm; Rd 7 cm; (T. XI. 3); AP 6992; R.

4. Amfora – manja amfora bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, suženim vratom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Prelaz vrata u gornji konus naglašen je plitkim ubodima (jamicama) ispod kojih se prostiru raznovrsne kanelure, postavljene koso, u snopovima. Na prelomu konusa nalaze se ostaci tri plastične drške (koje nedostaju), asimetrično raspoređene. Prostor između drški ukrašen je plitkim kanelurana postavljenim naizmenično, u cik-cak formi, kao nizovi. Donji konus ukrašen je glačanim linijama, postavljenim vertikalno, u nizu po tri. Na dnu posude je sačuvan otisak tkanine. Dim. H 20 cm; Hv 4 cm; Ro 8 cm; Rd 7, 5 cm; (T. XI. 4); AP 6993; R.

Tabla XII

1. Zdela – dublja zdela koničnog oblika sa unutra povijenim i profilisanim obodom, dobre fakture, kompaktne strukture, ravnog dna. Na trbuhu se nalaze četiri tunelaste drške. Posuda je bez ukrasa/ornamentike. Dim. H 20 cm; Ro 32 cm; Rd 15 cm; (T. XII. 1); AP 6949; R.

2. Zdela – veći deo dublje zdele koničnog oblika sa unutra povijenim i profilisanim obodom, dobre fakture, kompaktne strukture, bez dna. Na trbuhu su četiri tunelaste drške. Posuda je bez ukrasa/ornamentike. Dim. H očuvana 18 cm; Ro 31, 5 cm; (T. XII. 2); AP 6986.

Napomena – zdele AP 6949 i AP 6986 su identične po formi i veličini.

3. Zdela – duboka zdela koničnog oblika sa unutra povijenim i profilisanim obodom, ravnog dna, dobre fakture. Na ramenu posude bile su postavljene četiri jezičaste drške od kojih su samo dve sačuvane. Posuda je bez ukrasa. Dim. H 21 cm; Ro 31 cm; Rd 11, 5 cm; (T.XII. 3); AP 6994; R.

4. Zdela – gornji deo zdele koničnog oblika sa visokim vratom, blago razvraćenim obodom i naglašenim prelaskom vrata u konus, dobre fakture, uglačane površine. Na prelazu iz vrata u trbuh nalazi se plastično rebro koje je ukrašeno kosim, paralelnim urezima-kanelurama. Na plastičnom rebru su i dve jezičaste drške, naspramno postavljene. Zdela je ukrašena u tehnici glačanja - na konusu se nalaze snopovi paralelnih linija. Na spoljnoj površini vidljivi su tragovi glačanja na konusu. Dim. H 7, 5 cm; Ro 34 cm; (T. XII. 4); AP 7052.

5. Zdela – manja zdela koničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, jedva naglašenim ramenom, ravnog dna, dobre fakture, uglačane površine (?). Posuda je bez ornamentike. Dim. H 88cm; Ro 22 cm, Rd 6 cm; (T. XII. 5) AP 7044.

6. Zdela – manja zdela koničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, jedva naglašenim ramenom, ravnog dna, dobre fakture, uglačane površine (?). Posuda je bez ornamentike. Dim. H 3,8 cm; Ro 20 cm, Rd 3 cm; (T. XI. 6); AP 7042.

7. Zdela – manja zdela koničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, jedva naglašenim ramenom, ravnog dna, dobre fakture, uglačane površine (?). Posuda je bez ornamentike. Dim. H 4,2 cm; Ro 4,2 cm, Rd 6 cm; (T. XII. 7); AP 7048.

8. Zdela – deo manje zdele koničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, naglašenim ramenom, fine fakture, uglačane površine, dno nedostaje. Posuda je bez ornamentike. Dim. H 4 cm; Ro 16 cm, Rd 4,4 cm (6 x 5,5 cm); (T. XII. 8); AP 7043.

Tabla XIII

1. Amfora – veća amfora blago bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom, fine fakture, crvene boje, uglačane površine. Na trbuhu se nalaze tri masivne tunelaste drške, ravnomerno raspoređene. Dim. H 40 cm; Hv 5 cm; Ro 10 cm; Rd 11 cm; (T. XIII. 1); AP 7009; R.

2. Amfora – veća amfora bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, naglašenim kratkim vratom i

ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na trbuhu su tri tunelaste drške, ravnomerno raspoređene. Na ravnom dnu sačuvan je otisak tkanine. Dim. H 44, 5 cm; Ro 22 cm; Rt 37 cm; Rd 13 cm; (T. XIII. 2); AP 6982; R.

3. Amfora – manja amfora bikoničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na prelazu konusa nalaze se po dve bradavičaste i dve tunelaste drške koje se na kraju završavaju dugmetastim proširenjem. Na ravnom dnu je sačuvan otisak tkanine. Dim. H 28,5 cm; Hv 10 cm; Ro 16 cm; Rd 5,5 cm; (T. XIII. 3); AP 7010; R.

4. Amfora – manja amfora bikonićnog oblika sa spolja razvraćenim obodom, naglašenim vratom, ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na konusu su tri drške, ravnomerno postavljene, sa dugmetastim ili diskoidnim (plastičnim) završetkom. Na gornjem konusu, oko drški, ornament se sastoji od utisnutih polukružnih kanelura. Otisak tkanine sačuvan na ravnom dnu. Dim. H 31 cm; Hv 5,5 cm; Ro 16 cm; Rd 12 cm; (T. XIII. 4); AP 6989; R.

Napomena – amfora AP 6989 po formi i obliku slična je posudi AP 5292.

5. Lonac – veći lonac bikoničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, kratkim vratom i ravnim dnom, dobre fakture, deformisan usled gorenja. Na oštro prelomljenom konusu (skoro deltoidnom) nalaze se četiri drške. Dve su tunelaste, a dve polumesečastog oblika izvajane su iz zida same posude. Dim. H 42 cm; Ro 29 cm; Rt 37 cm; Rd 14 cm; (T. XIII. 5); AP 6984; R.

Tabla XIV

1. Lonac – manji lonac blago bikoničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, kratikm vratom i ravnim dnom, smeđe boje, dobre fakture. Na sredini konusa nalaze se dve tunelaste drške i dva plastična ispupčenja u obliku drške, naspramno postavljeni. Na dnu koje je malo deformisano, sačuvan je otisak tkanine. Dim. H 24 cm; Ro 16 cm; Rt 20 cm; Rd 9 cm; (T. XIV. 1); AP 6947; R.

2. Lonac – manji lonac blago bikoničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, kratkim vratom i ravnim dnom, smeđe boje, dobre fakture, rukom rađen. Na središnjem delu konusa nalaze se po dve tunelaste drške i dva plastična ispupčenja u obliku drški, naspramno postavljeni. Dim. H 25 cm; Ro 17 cm; Rt 19 cm; Rd 10 cm; (T. XIV. 2); AP 6946; R.

3. Lonac – manji lonac bikoničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, kratikm vratom i ravnim dnom, smeđe boje, dobre fakture. Na sredini konusa nalaze se dve tunelaste drške i dva plastična ispupčenja u obliku drške, naspramno postavljeni. Na dnu koje je malo deformisano, sačuvan je otisak tkanine. Dim. H 27 cm; Hv 4,5 cm; Ro 18,5 cm; Rd 12 cm; (T. XIV. 3); AP 6995; R.

4. Lonac – manji lonac bikoničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, naglašnim vratom i ravnim dnom, smeđe boje, dobre fakture. Na sredini konusa nalaze se dve tunelaste drške od kojih jedna nije otvorena. Na dnu je sačuvan otisak tkanine. Dim. H 26, 5 cm; Ro 20 cm; Rd 11 cm; (T. XIV.4); AP 6990.

5. Lonac – manji lonac bikoničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, naglašenim, kratkim vratom i ravnim dnom, smeđe boje, dobre fakture. Na sredini konusa nalaze se dve tunelaste drške i dva plastična ispupčenja u obliku drške, naspramno postavljeni. Na ravnom dnu je sačuvan otisak tkanine. Dim. H 30 cm; Ro 21 cm; Rt 24 cm; Rd 10 cm; (T. XIV. 5); AP 6945; R.

6. Lonac – gornji deo manjeg lonca blago bikoničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, kratkim vratom i ravnim dnom, smeđe boje, dobre fakture, rukom rađen.Verovatno su se na središnjem delu konusa nalazile po dve tunelaste drške i dva plastična ispupčenja u obliku drški, naspramno postavljeni. Dim. H očuvana 9 cm (moguća H 22 cm;) Ro 18 cm; Rt 19 cm; Rd 10 cm; (T. XIV. 6); AP 7011.

Tabla XV

1. Amfora – visoka amfora bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na trbuhu se nalaze tri tunelaste drške, ravnomerno raspoređene. Dim. H 50 cm; Hv 12 cm; Ro 12 cm; Rt 34 cm; Rd 13 cm; (T.XV. 1); AP 6981; R.

2. Amfora – deo ramena i vrata amfore bikoničnog oblika sa blago razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom, kratkim gornjim konusom i

ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na trbuhu se nalaze tri tunelaste drške, koje su ravnomerno raspoređene. Približne dimenzije: H ? 48 cm; Ro 10 cm; Rd 12 cm; (T. XV. 2); AP 7074.

3. Amfora – deo ramena i vrata amfore bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na trbuhu su možda bile tri tunelaste drške, ravnomerno raspoređene (?). Približne dimenzije: H 48 cm; Ro 12 cm; Rd 12 cm; (T.XV. 3); AP 7073.

Napomena – delovi posuda 2 i 3 sa T. XV slični su amfori AP 6981 po formi i obliku.

4. Amfora – gornji deo konusa, ramena i vrata visoke amfore bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom, kraćim gornjim konusom i ravnim dnom, dobre fakture, uglačane površine. Na vratu se nalaze uglačane, plitke kanelure, vertikalno postavljene. Na trbuhu su možda bile tri tunelaste drške, ravnomerno raspoređene (?). Približne dimenzije: H očuvana 20 cm (H ? 48 cm); Ro 12 cm; Rd ? 12 cm; (T. XV. 4); AP 7075.

Napomena: na drugoj amfori, koja nije crtana, upisan je takođe broj AP 7074, tako da je bilo ukupno 5 amfora ovog tipa.

Tabla XVI

1. Lonac – manji lonac bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, kratkim vratom, ravnim dnom, dobre fakture, malo deformisan. Na trbuhu su postavljene po dve tunelaste (nisu probušene) i dve jezičaste drške. Na dnu posude sačuvan je otisak tekstila ili neke druge tkanine. Dim. H 21 cm; Ro 17 cm; Rd 8,5 cm; (T. XVI. 1); AP 6955; R.

Napomena – lonac AP 6955 je identičan sa posudom AP 6991.

2. Lonac – deo gornjeg konusa, vrata i oboda lonca bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, dobre fakture. Spoljni deo oboda je ukrašen plitkim jamicama ili ubodima, elipsoidnog oblika, izvedenim nekim instrumentom. Dim. 9 x 9 cm. (T. XVI. 2); AP 7035.

3. Lonac – manji lonac bikoničnog oblika sa razvraćenim i spolja profilisanim obodom, kratkim vratom i ravnim dnom, dobre fakture, malo deformisan. Na trbuhu su izvedene po dve tunelaste drške koje nisu probušene i dve jezičaste drške. Na dnu posude nalazi se otisak tekstila ili neke druge tkanine. Dim. H 20 cm; Ro 16 cm; Rd 8,5 cm; (T. XVI. 3); AP 6991; R.

4. Lonac – više delova gornjeg konusa, vrata i oboda lonca bikoničnog oblika sa spolja profilisanim (razgrnutim) obodom, dobre fakture. Na obodu je ornament od vertikalnih ureza ili plićih jamica, izvedenih nekom alatkom. Dim.14 x 6 cm; (T. XVI. 4); AP 7036.

5. Lonac – deo vrata i oboda bikoničnog oblika ka spolja razgrnutim obodom, kratkim vratom i ravnim dnom, smeđe boje, dobre fakture, uglačane površine. Na gornjem konusu nalaze se dve tunelaste drške naspramno postavljena. Dim. 5,5 x 14 cm. Moguće dim. H 26 cm; Ro 13,5 cm; Rt 21 cm; Rd 9 cm (T. XVI. 5); AP 7039.

6. Lonac – gornji deo lonca bikoničnog oblika ka spolja razgrnutim obodom, naglašenim vratom i delom zida, smeđe boje, dobre fakture, uglačane površine. Dim. 8 x 17 cm; Moguće dimenzije H 30 cm; Ro 21 cm; Rt 24 cm; Rd 10 cm; (T. XVI. 6); AP 7038.

Napomena – posude AP 7039 i AP 7038 su identiče sa posudom broj AP 6945.

Tabla XVII

1. Lonac – manji lonac bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, kratkim vratom i ravnim dnom, lošije fakture, deformisan zbog gorenja. Na trbuhu su po dve tunelaste (jedna nije probušena) i dve polumesečaste drške. Na ravnom dnu sačuvan je otisak krupnog tekstila ili neke tkanine (možda vuna?). Dim. H 22 cm, Ro 18 cm, Rd 9 cm; (T. XVII. 1); AP 6987; R.

2. Lonac – gornji deo manjeg lonaca bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom, lošije fakture, debelih zidova. Obod je ukrašen plitkim ubodima. Dim. H očuvana 10,8 cm, Ro 12 cm; (T. XVII. 2); AP 7056.

3. Lonac – gornji deo manjeg lonca, bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom i kratkim vratom, debelih zidova. Dim. H očuvana 7,5 cm, Ro 18 cm;(T. XVII. 3); AP 6975.

4. Lonac – gornji deo manjeg lonca, bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom i kratkim vratom,

debelih zidova. Dim. H očuvana 23 cm, Ro 16,5cm; (T. XVII. 4); AP 6978.

Napomena - sudeći po strukturi posude lonac AP 6975 je po formi isti kao lonac AP 6987.

5. Lonac – gornji deo manjeg lonca bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, cilindričnim vratom, dobre fakture, mestimično uglačane površine. Dim. H očuvana 9 cm, Ro 18cm; (T. XVII. 5); AP 7055.

6. Lonac – gornji deo lonca blago bikoničnog oblika sa razgrnutim obodom (2 frag.), naglašenim vratom i delom zida, dobre fakture, mestimično uglačane površine, debelih zidova. Na obodu se nalaze utisnuta plitka udubljena-jamice. Dim. H očuvana 9 cm, Ro 26 cm (frag. 8 x 15 cm); (T. XVII. 6); AP 7059.

7. Lonac – gornji deo veće posude-lonca, blagobikoničnog oblika (četiri slepljena fragmenta razgrnutog oboda), bikonične posude, verovatnio lonca, lošije fakture. Obod posude je ukrašen, ornament predstavljaju plitka udubljena izvedena utiskivanjem. H očuvana 15 cm, Ro 28 cm (frag. 18 x 17 cm); (T. XVII. 7); AP 7058.

8. Zdela – oštećena manja zdela kupastog oblika ka spolja profilisanim obodom i ravnim dnom, dobre strukture, masivnih zidova, bez ukrasa. Ispod oboda su dve jezičaste drške, naspramno postavljene. Dim. H 11 cm, Ro 16 cm, Rd 8 cm; (T. XVII. 8); AP 7060.

Tabla XVIII

1. Lonac – veliki lonac bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, kratkim vratom i ravnim dnom, grube fakture. Obod lonca ukrašen je plitko utisnutim jamicama. Na trbuhu se nalaze dve tunelaste i dve kružne drške (urađene u tehnici lepa). Spoljna površina posude dekorisana je komadima kućnog lepa na koje je prstom štipanjem utisnut ornament. Na ravnom dnu je sačuvan otisak tekstila ili neke druge tkanine. Dim. H 50 cm, Ro 36 cm, Rt 42 cm, Rd 15 cm; (T. XVIII. 1); AP 6985; R.

2. Lonac – deo velikog lonca bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i delom zida, grube fakture, debelih zidova, bez ornamentike. Dim. H očuvana 14 cm, Ro 36 cm; (T. XVIII. 2); AP 7071.

3. Lonac – deo velikog lonca blago bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, kratkim vratom i delom zida, grube fakture, debelih zidova, bez ornamentike. Dim. H očuvana 10 cm, Ro 36 cm; (T. XVIII. 3); AP 7070.

4. Lonac – deo velikog lonca blago bikoničnog oblika sa jako razgrnutim i spolja profilisanim obodom, kratkim vratom i delom zida, grube fakture, debelih zidova, bez ornamentike. Dim. H očuvana 14 cm, Ro 36 cm; (T.XVIII. 4); AP 7072.

5. Lonac – deo velikog lonca blago bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, kratkim vratom i delom zida, grube fakture, debelih zidova, bez ornamentike. Dim. H očuvana 12 cm, Ro 46 cm; (T. XVIII. 5); AP 7069.

6. Lonac – deo velikog lonca (tri fragmenta) sa koso razgrnutim i spolja profilisanim obodom, izrađenim od neprečišćene crvenkasto smeđe zemlje, sa mnogo primesa peska, debelih zidova i grube fakture. Spoljna strana vrata ukrašena je plastičnom talasastom trakom na kojoj se nalazi i utisnuti ornament. Na spoljnoj strani oboda je niz utisnutih plitkih udubljena-jamica. Dim. H očuvana 12 cm, Ro 36 cm; (T. XVIII. 6); AP 7076.

Tabla XIX

1. Lonac – gornji deo lonca bikoničnog oblika (dva veća fragmnenta) sa spolja profilisanim obodom, visokog vrata, mestimično uglačane površine i dobre fakture. Obod je ukrašen urezanim cik-cak ornamentom (nazubljen). Dim. H očuvana ? 8 cm, Ro 12 cm (Dim. fragmenta: 9 x 13 i 7,5 x 13,5 cm) (T.XIX. 1); AP 7063.

2. Lonac – gornji deo lonca bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i delom zida, dobre fakture. Obod posude ukrašen je urezanim cik-cak ornamentom, dok je vrat posude ukrašen vertikalnim uglačanim linijama.

Dim. H očuvana ? 10,5 cm, Ro 14,5 cm; (T. XIX. 2); AP 7062.

3. Lonac – gornji deo manjeg lonca bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i delom zida posude, dobre fakture, bez ornamenta. Dim. H očuvana ?5 cm, Ro 10 cm; (T. XIX. 3); AP 7064.

4. Lonac – gornji deo lonca bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i delom zida, dobre fakture. Obod posude ukrašen je urezanim cik-cak ornamentom, dok je vrat ukrašen vertikalnim uglačanim linijama. Dim. H očuvana ?10,5 cm, Ro 14,5 cm; (T. XIX. 4); AP 7066.

5. Lonac – gornji deo lonca bikoničnog oblika sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i delom zida, dobre fakture, uglačane površine. Obod posude ukrašen je urezanim cik-cak ornamentom. Vrat posude ukrašen je plitkim, kanelurama, vertikalno postavljenim. Dim. H očuvana ?6,4 cm, Ro 17 cm; (T. XIX. 5); AP 7065.

6. Zdela – više delova duboke konične zdela sa stanjenim i spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom, fine fakture, uglačane površine. Ispod vrata se nalaze dve jezičaste drške. Cela površina posude ukrašena je plitkim kanelurama, koje su koncentrično postavljene. Dimenzije većih delova zdele su: 21 x 6 cm, 22 x 12cm, 25 x 6 cm; dok bi približne dimenzije zdele bile H 15 cm, Ro 36 cm, Rd 9 cm; (T. XIX. 6, 6a i 6b); AP 7067.

Marija Jovanović

OBREŽ, BELETINCI – CERAMICS FROM A NEOLITHIC HOME 1/1961

Summary

In the southern parts of the Srem plateau, on the left bank of the river Sava, between Sremska Mitrovica and Belgrade, there are multiple archeological sites. One of them is Beletinci, which lies southwest of the Srem village of Obrež (Brukner 1962: 89).[21] Research in the Beletinci site was realized in the second half of the 20th century (in 1960 and 1961). Collected results were made available to expert and scientific public at the end of the operations in 1962.

The work presents mobile material found on the floor of the house 1/1961 - fired clay containers (ceramic dishes), an anthropomorphic figurine and loom weights. The second anthropomorphic figurine found in house 1/1961 as well as stone and animal bone tools have already been published in a work by B. Brukner.

Preserved dimensions of the house 1/1961, according to technical documentation, were 4.60/4.65m x 7.35m. The interior was divided into three compartments (or units) of various dimensions and purpose. It was discovered during research that not all rooms were equally preserved. All mobile material, such as fired clay objects from house 1/1961, were found at the feet of podium-objects, on the flooring of house 1/1961, in rooms 2 and 3, which were preserved almost in their entirety. Among the ceramic material, there was also carbonized grain, as well as items made of stone and animal bone (Brukner 1961: 91, 116, 117; T. II. 1-9; T.III: 1-10; T.X: 1-17; T.XI.1-10).

180 items of fired clay, animal bone and stone were entered into the main inventory books of the Museum of Vojvodina. The largest number of items comprises fired clay vessels—169 pieces that were found on the flooring of house 1/1961 after a fire. These are vessels made of refined but also enriched clay, of varying shapes, quality, ornamentation and purpose.

Analysis of mobile material from house 1/1961 shows the house contained a large number of vessels made of fired clay, used for various purposes. In any case, these are ceramic vessels used in everyday life—so-called domestic ceramics. Fine or formal tableware ceramics are represented in various forms of bowls, cups, amphoras, deep conical bowls, miniature dishes and cult vessels. The group of rough ceramics comprises conical bowls, va- rious forms of pots, casserole dishes and a dish shaped like that for a casserole, but whose function would more likely be-*a lamp* (T.IX: 3, 3a - AP 7006). We have categorized the following as containers for food storage: deep pots, amphoras and pithoi. The crafts tools category contains loom weights, a large number of which were found here.[24]

Among the most numerable are bowls of a *biconical shape with a pronounced shoulder*, on which are shallow ellipsoid or circular perforated markings - 14 pieces (T.I: 1, 1a; T.I: 2, 2a; T. II: 2, 2a; T.II: 3, 3a; T.III: 1; T.III: 3, 3a; T.III: 6, 6a; T.IV: 1, 1a; T.IV: 2, 2a, 2b; T.IV: 3; T.IV: 4; T.IV: 6; T.VI: 3, 3a; T.VI: 4).

The second group *comprises finely crafted bowls, also biconical in shape with a long cylindrical neck, flat rim and a pronounced shoulder.* On the shoulder is a molded band decorated with oblique, parallel grooves - 5 pieces (T.V: 1, 1a; T.V: 2; T.V: 3; T.V: 4, 4a; T.V: 5, 5a).

One of the variants of vessels are also *biconical vessels with a pronounced shoulder, with a short top conus but without shallow puncture marks on the shoulder.* They are decorated with a polishing technique – ornamentation is also found on the outside or the inside of the conus, though there are vessels that are ornamented on both sides - 3 bowls (T.I: 3, 3a; T.I: 4, 4a; T.II: 1, 1a, 1b). We can also categorize vessels with only a polished conus, with no additional ornamentation, in this group - 2 items (T.III: 2; T.IV: 5).

A particular group of vessels *comprises deep cone-shaped bowls with an obliquely-profiled rim*, with two lingulate handles, with a pronounced shoulder and a molded band decorated with oblique, parallel grooves. - 3 whole bowls (T.VI: 2, 2a; T.VII: 1, 1a; T.VII: 4, 4a, 4b).

Hemispherical vessels, biconical in shape with a curved rim, are bowls of smaller dimensions– 6 specimens, mostly of polished surface, without decoration. Two (2) miniature vessels are preserved in their entirety (T.III:4; T.III: 5); while four bowls (4) are fragmented (T. XII: 5; T. XII: 6; T. XII: 7; T. XII: 8).

Miniature pots of biconical shape are mostly amphoras in form – 5 specimens (T.VIII: 3; T.VIII: 4; T.VIII: 5, 5a; T.VIII:6), as is the small container AP 7241.[25] Pots are decorated with a polishing technique.

A separate group of containers are *biconical bowls* (*or cups?*) of a fine manufacture with a polished outer surface, richly decorated – 2 specimens (T.IX: 1, 1a; T.IX: 2, 2a).

Deep vessels, biconic in shape, with a thin rim profiled on the inner side, appear in two variants. The first variant represent vessels with tunnel-shaped handles on the upper part of the conus (T.XII: 1, 2), and the other comprise somewhat deeper vessels with tongue-shaped (T.XII. 3).

Rough ceramics in house 1/1961 are represented only in several variants of vessels—pots of biconical shape, medium size and larger pithoi. The first variant comprises *pots of a slightly biconical shape* with a rim profiled on the outer side, a short neck and flat bottom on which the impression of a textile was preserved. In the middle of the conus there are two tunnel-shaped and two lingulate handles - 2 specimens (T.XIV: 1, 2), while one pot was preserved in fragments. (T.XIV: 6). This group of vessels also contains a smaller pot, or perhaps an amphora (h 14 cm) with almost the same characteristics (T.X: 2). Apart from polishing, the conus shows burn marks.

The second group of pots is also *of biconical shape but with a sharp break of the conus* on which there are two tunnel-shaped and two lingulate handles. The bottom also shows a preserved textile imprint - 4 specimens (T.XVI: 3-5; T.XVII: 1) and 2 pots preserved in fragments (T.XVI: 5, 6). The third group of pots bears similarity to the first group. The difference is in the manufacture quality, which is somewhat rougher with these vessels, while two tunnel-shaped handles, drawn from the conus, are without openings. Beside them, there are short lingulate handles on the body of the vessel - 2 pieces (T.XVI: 1, 3). Among these vessels are the upper parts of pots - 5 specimens (T.XIV: 6; T.XVI: 5; T.XVI: 6; T.XVII: 3, 4). In eight (8) vessels, there are *preserved textile imprints on the bottom*.

The second variant are somewhat rougher *pots of biconical shape*, made of fired clay with various admixtures in the structure, mostly of inorganic origin. Because of the way they are decorated at the rim, we have divided them into three groups. The first group contains pots that have impressed grooves on the outer rim, 1 specimen (T.XVII: 2 and 5). The second group is composed of *biconical pots* with an emphasized, cylindrical neck. On these pots, the rim is decorated with a broken zig-zag line (rendered as a zig-zag ornament), 3 specimens (T.XIX: 1, 2, 4 and 5). The third group contains *biconical pots* with a flat rim, without decorations, 4 specimens (T.XVIII:2, 3, 4; T.XIX: 3).

As vessels used to store grains or nuts, we have separated *biconical vessels—pithoi*. In house 1/1961, there were multiple varieties of these vessels discovered, which are divided into three basic groups. The first group are *pithoi* of a biconical shape (which resemble in shape the pots on board T.XIV: 2-6; T.XVI: 5, 6), whose rims are profiled on the outside and on which are circular puncture marks. - T.XVIII: 1.

The second variant of these vessels are *pithoi* which under the decorated rim have a molded band, on which is an impressed decorative ornament. On the outer side of the rim is an impressed ornament consisting of shallow grooves - T. XVIII: 6.

The third group comprises *biconical vessels—pithoi* with a flat rim profiled on the outer side, a short neck, and of rough manufacture, undecorated - 4 specimens (T.XVIII: 2-5).

What certainly draws attention is a small *vessel in the form of a casserole dish, biconical in shape* with an inward-curving rim, of fine manufacture and a polished surface (T.IX: 3, 3a). On the rim there is a beak-shaped spout in the form of a triangle with a circular ring above the edge of the vessel, and three lingulate handles on the vessel's body. The shape of this *vessel-casserole dish* resembles a *lamp*.

In house 1/1961 from Beletinci, a particular prominence is held by two vessels that have the form of a *chalice or cup*. The first vessel (T.VIII: 1) is a *chalice-cup* (or *bowl*) of biconical shape with a flared rim, pronounced tall neck and flat bottom, of fine manufacture, polished red surface, with traces of polishing visible in some parts. The body features two L-shaped handles, between which are two stylized ox heads-bucrania. The second *chalice or cup-shaped vessel* from house 1/1961 is of somewhat smaller size (T.VIII. 2); in the middle of the conus are two corniform handles, one of which is slightly shorter.

A miniature *anthropomorphic figurine* (T.VIII: 7) with a distinct head and emphasized arms, almost pillar-shaped, made of light read earth, of fine manufacture and a polished surface.

An exhaustive analysis of fired clay items from house 1/1961 from Beletinci was given by B. Brukner in his preliminary report, before carrying out restorative work on the damaged vessels. Even then he had noted that the Beletinci vessels are from the Vinča-Pločnik II phase. The analysis of mobile material found on the floor of house 1/1961 in Beletinci indicates certain stylistic elements, which follow the late phase of the Vinča culture in Srem, but also the territory of northern Serbia. Research carried out in other sites of Vinča culture in Serbia—in the Jakovo-Kormadin locality, at Gomolava near Hrtkovci, then in Banjica and Crkvine-Mali Borak, indicate a certain similarity, and one could say a connection among small local communities, whose mobile material, chiefly fired clay vessels, bears characteristics of the Vinča-Pločnik II phase. These are vessels that are found at the Belo Brdo site in Vinča at 4m (Vasić 1936: 109: Brukner 1962: 96; Ibid 2001/2003: 20).

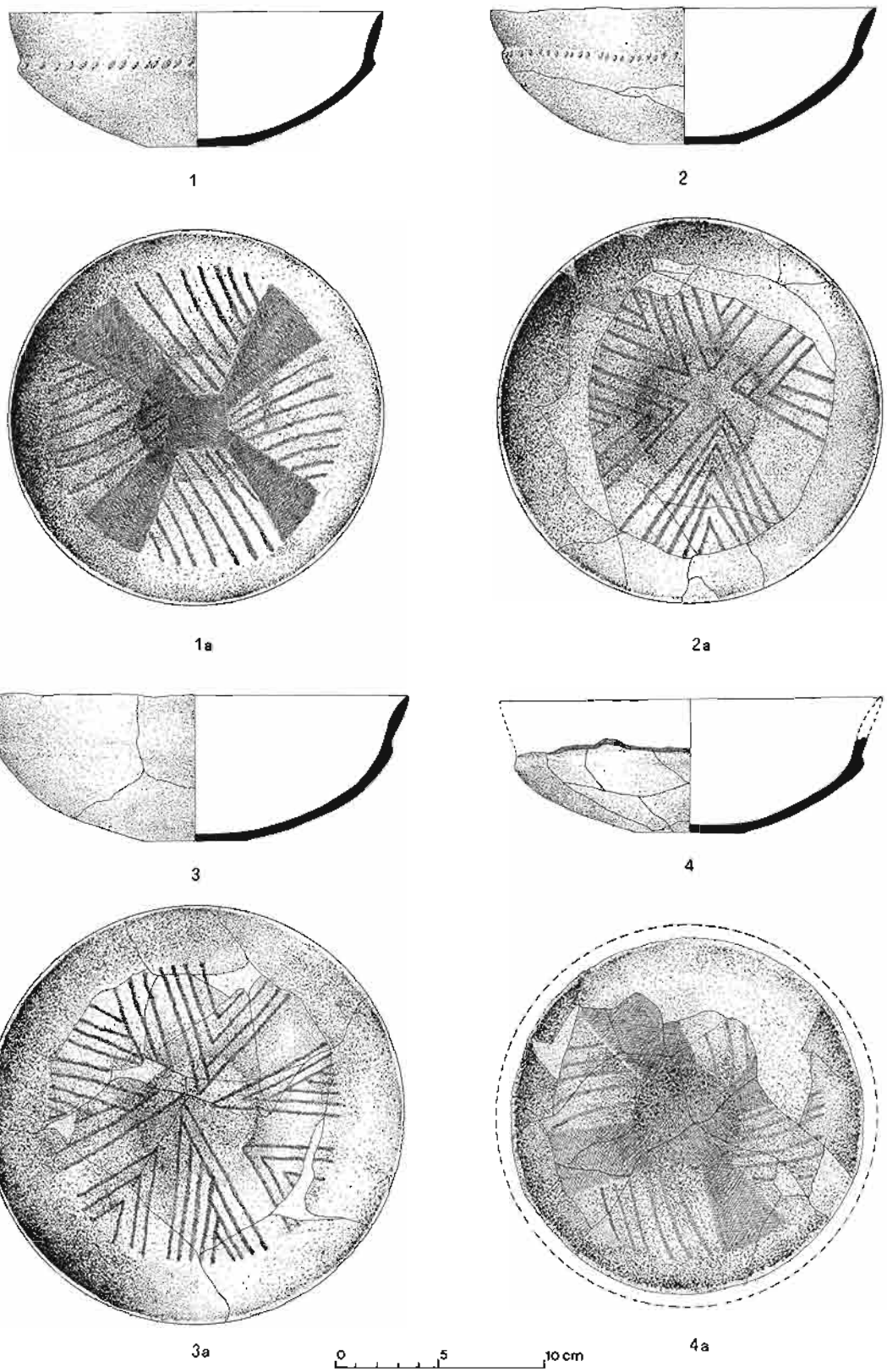

T. I

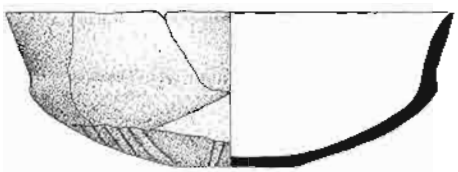

1

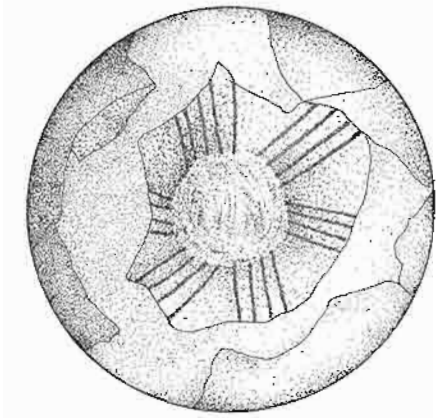

1b

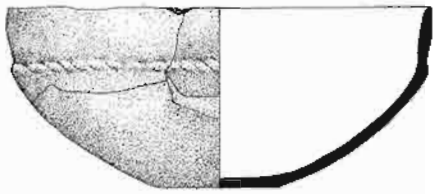

3

3a

0 5 10 cm

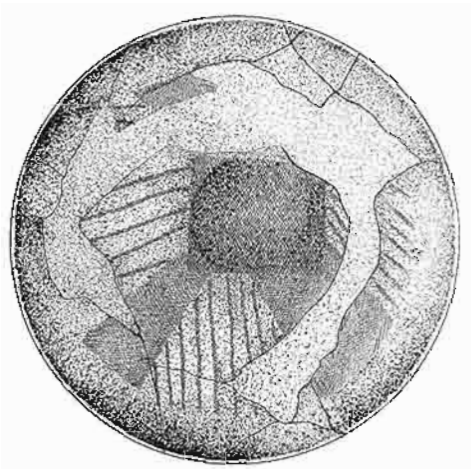

1a

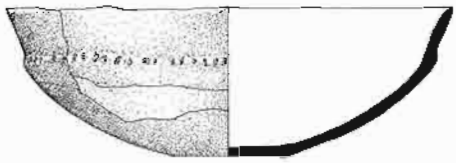

2

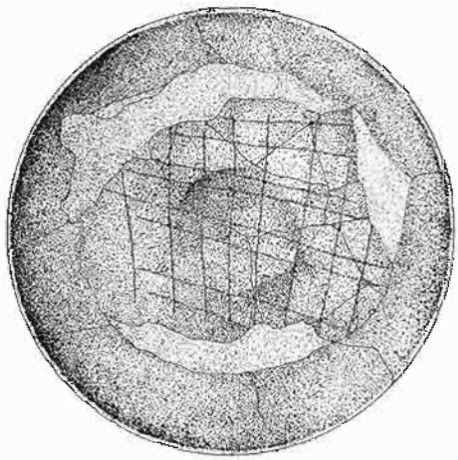

2a

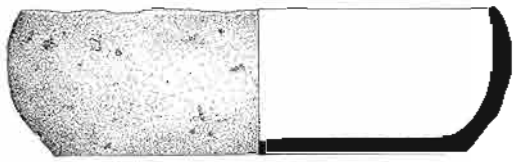

4

T. II

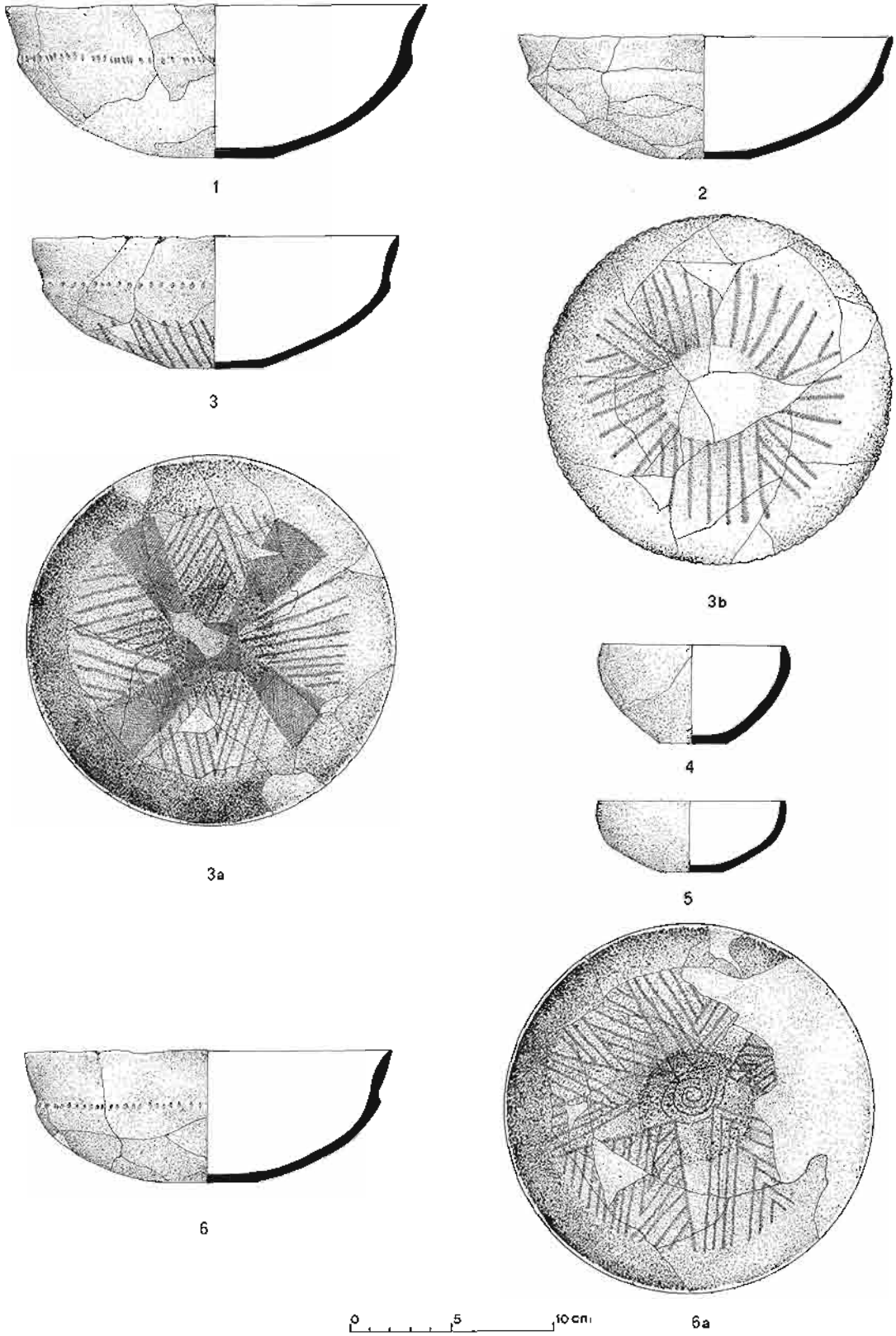

T. III

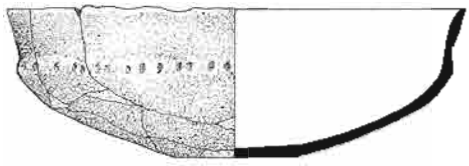

1

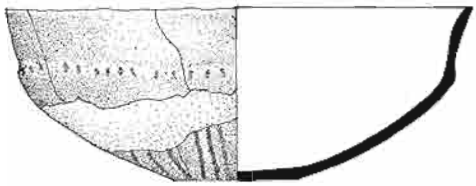

2

1a

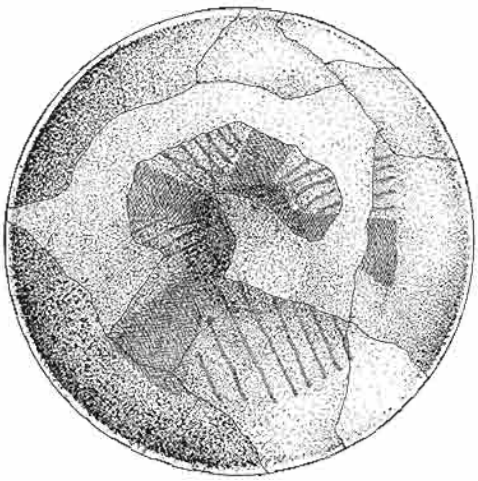

2a

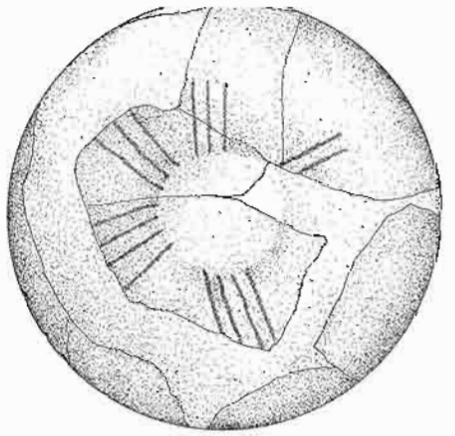

2b

3

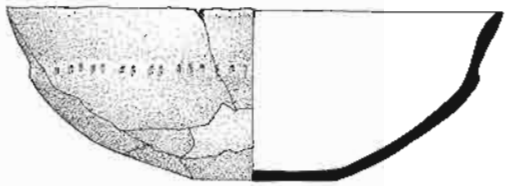

4

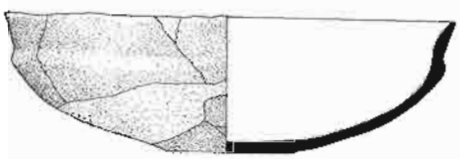

5

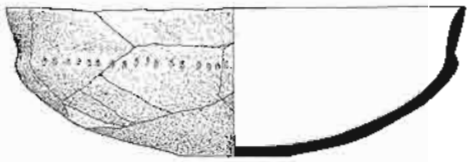

6

0 5 0cm

T. IV

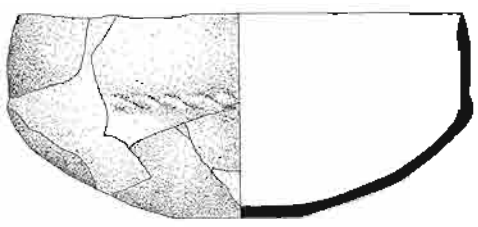

1

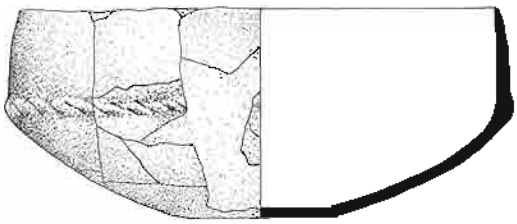

2

1a

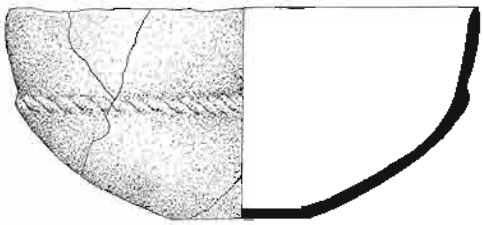

3

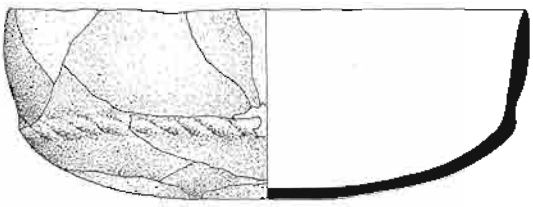

4

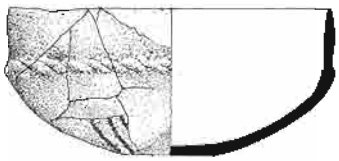

5

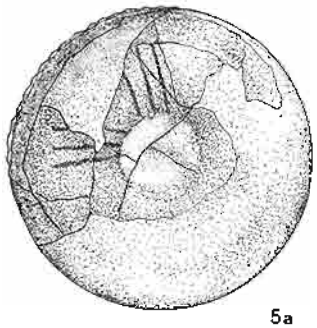

5a

4a

0 5 10 cm

T. V

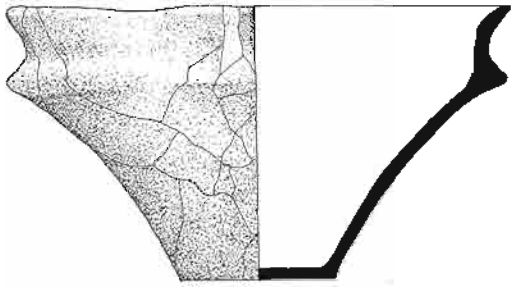

1

1a

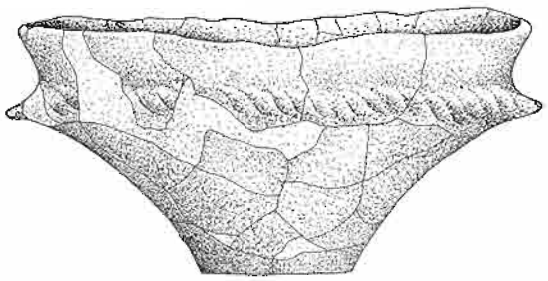

2

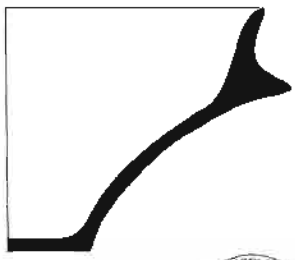

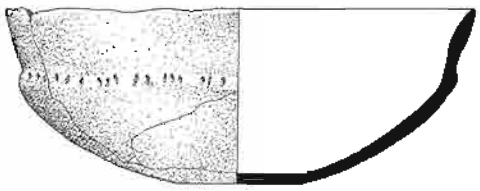

3

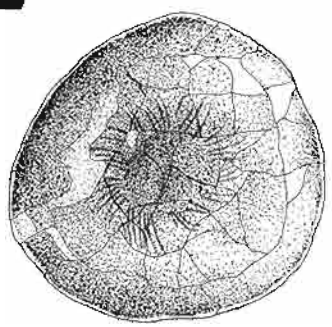

2a

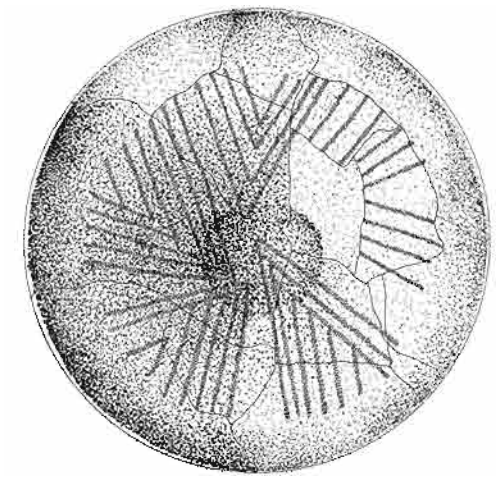

3a

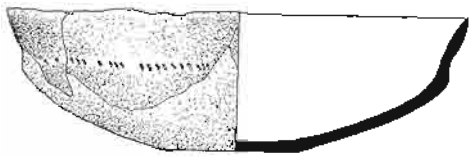

4

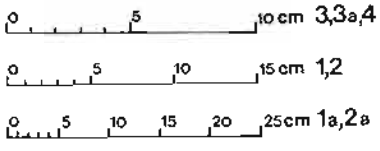

T. VI

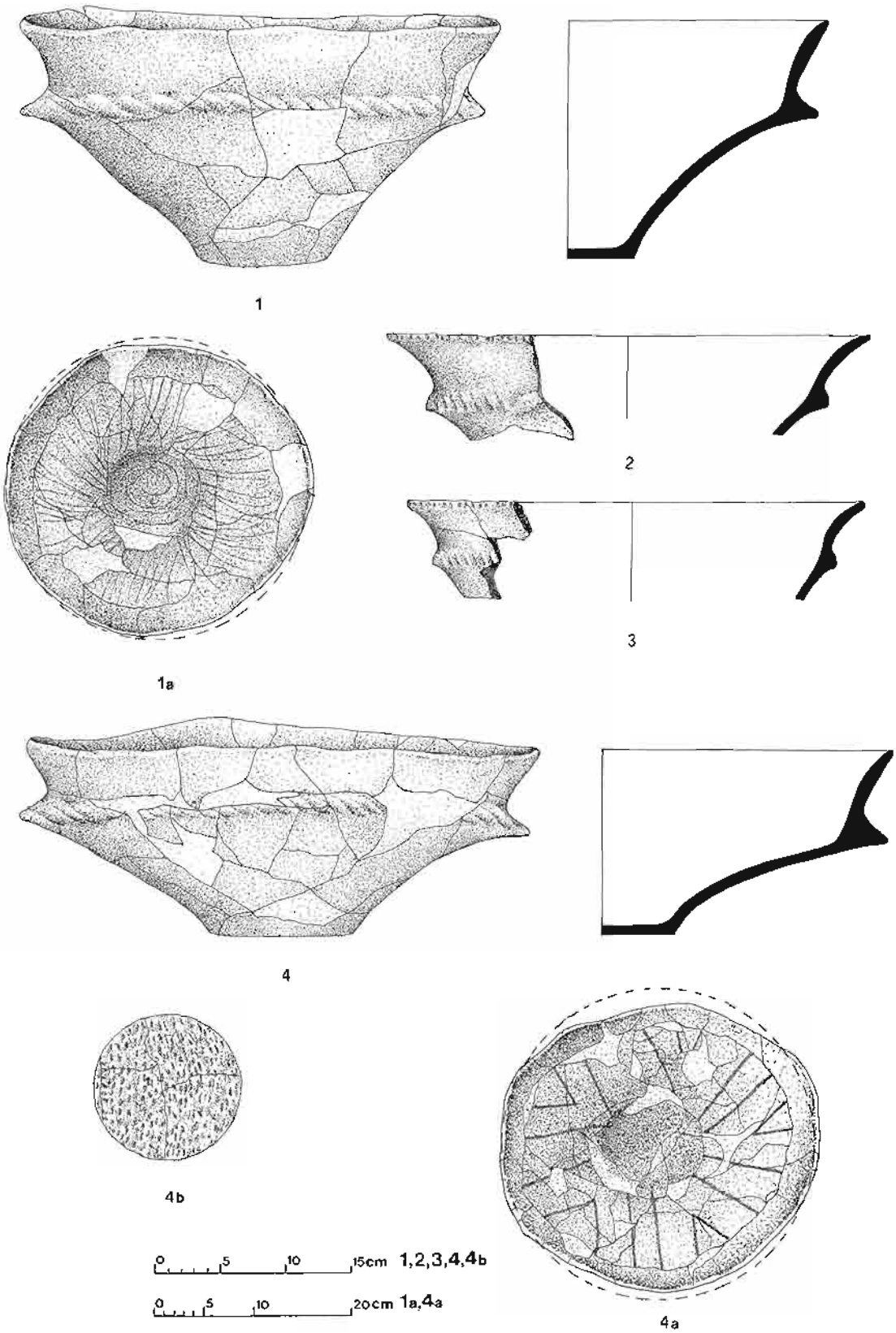

T. VII

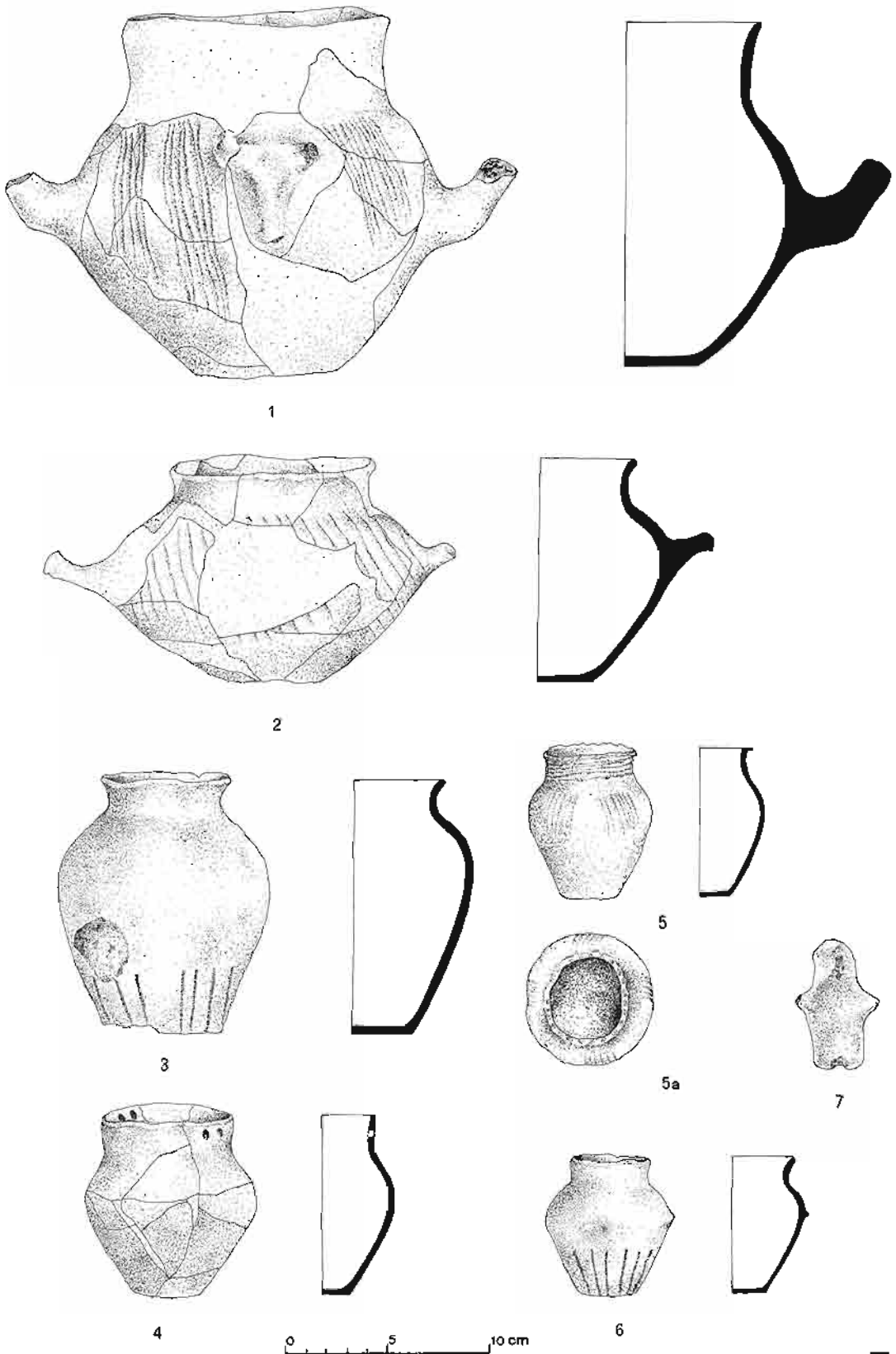

T. VIII

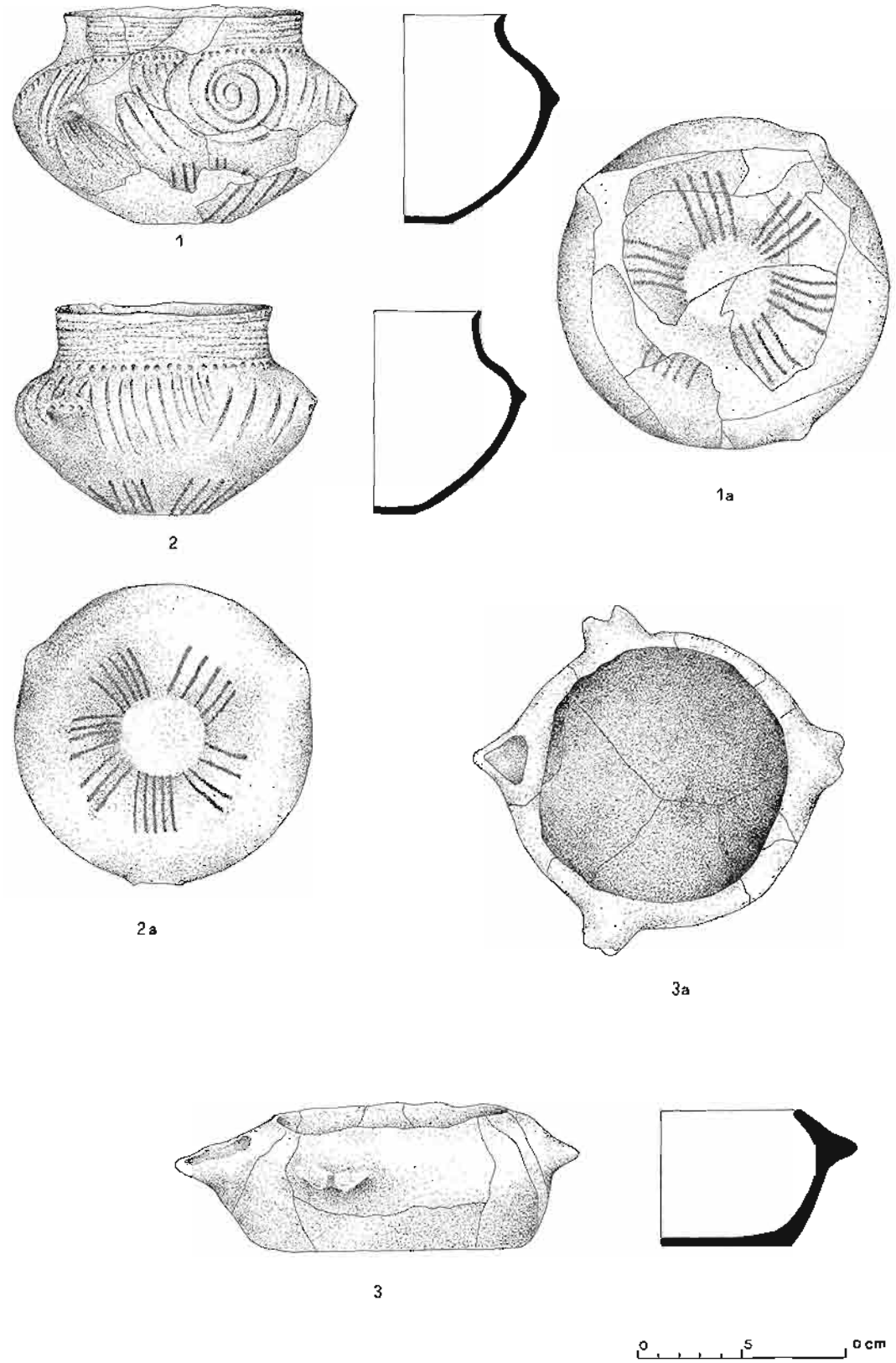

T. IX

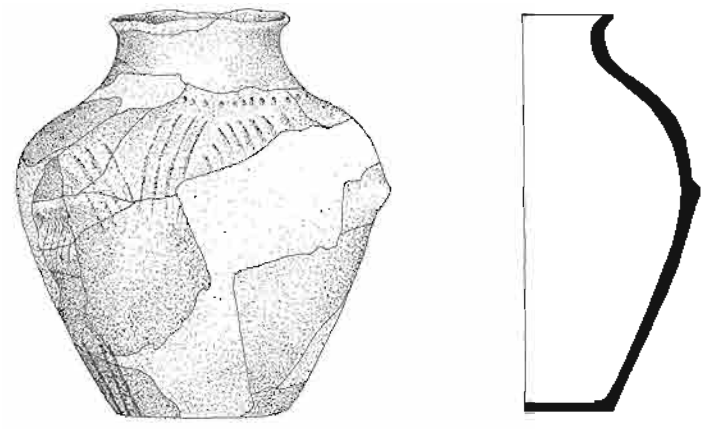

1

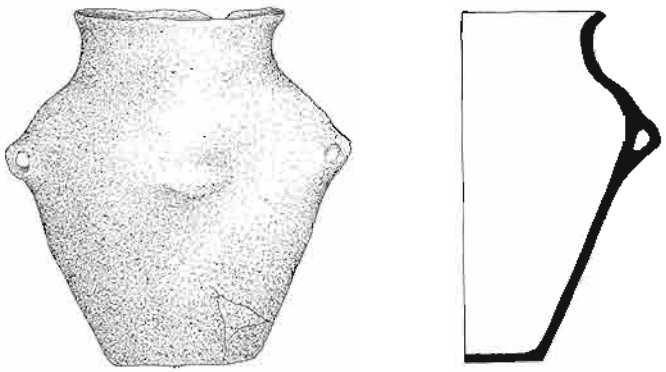

2

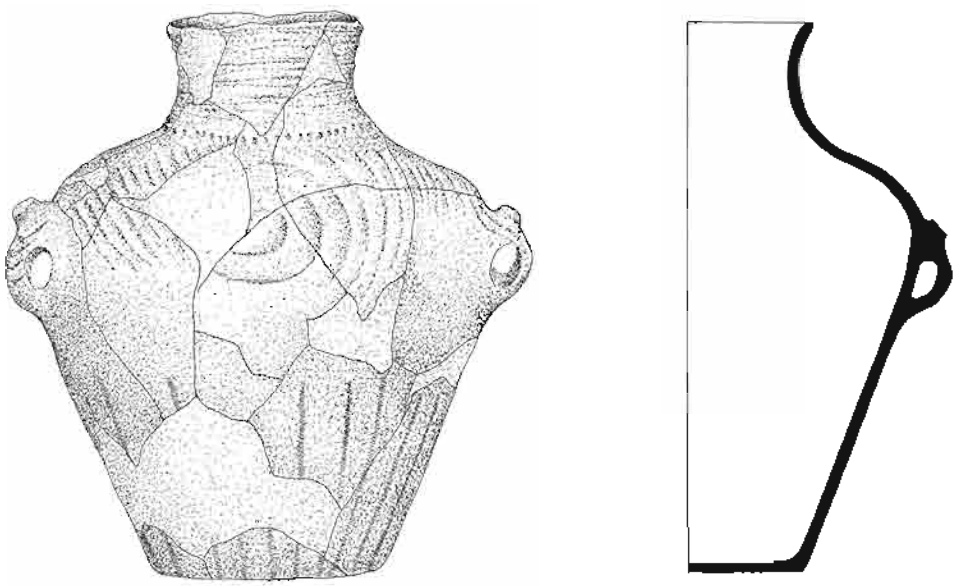

3

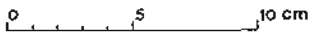

T. X

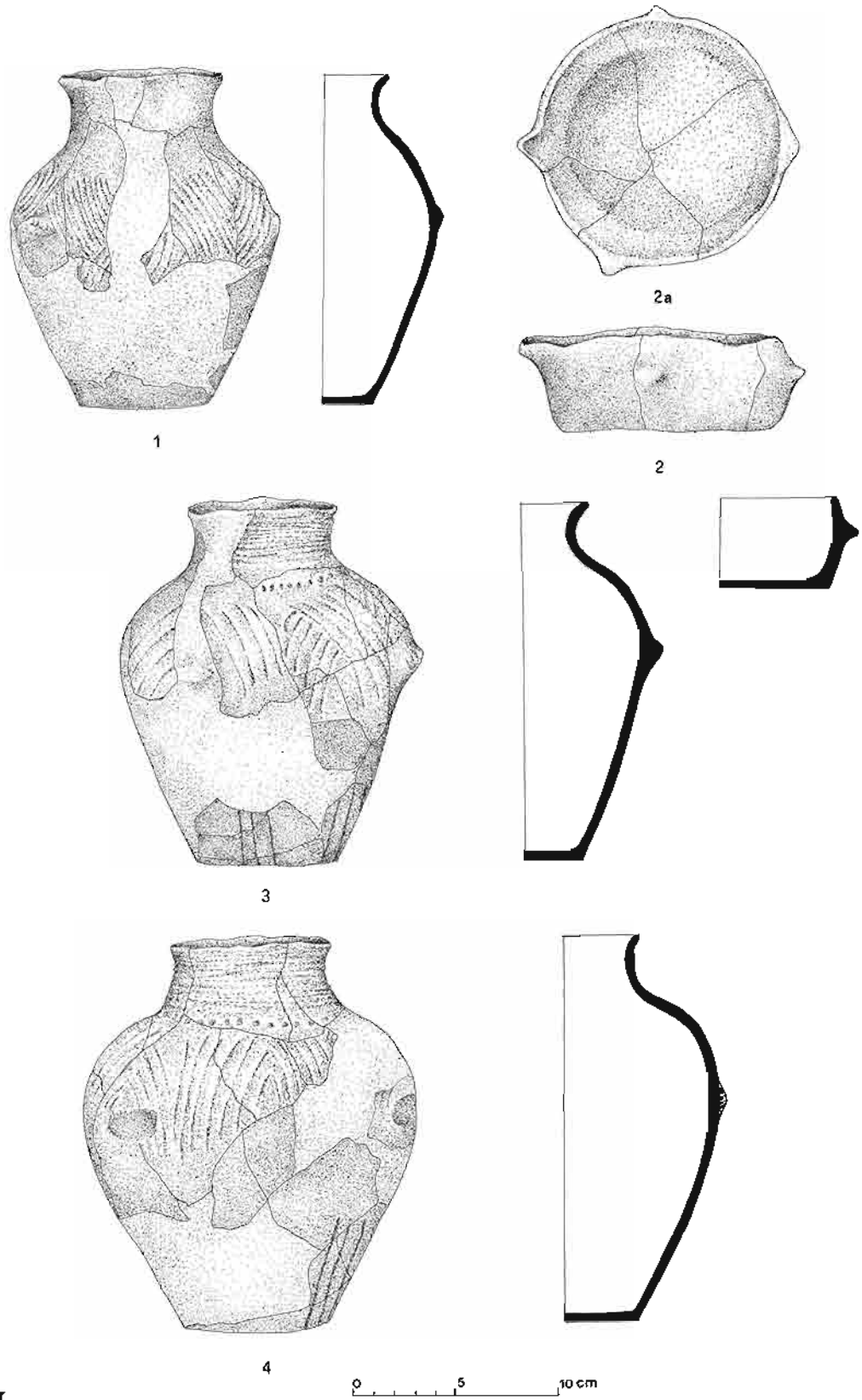

T. XI

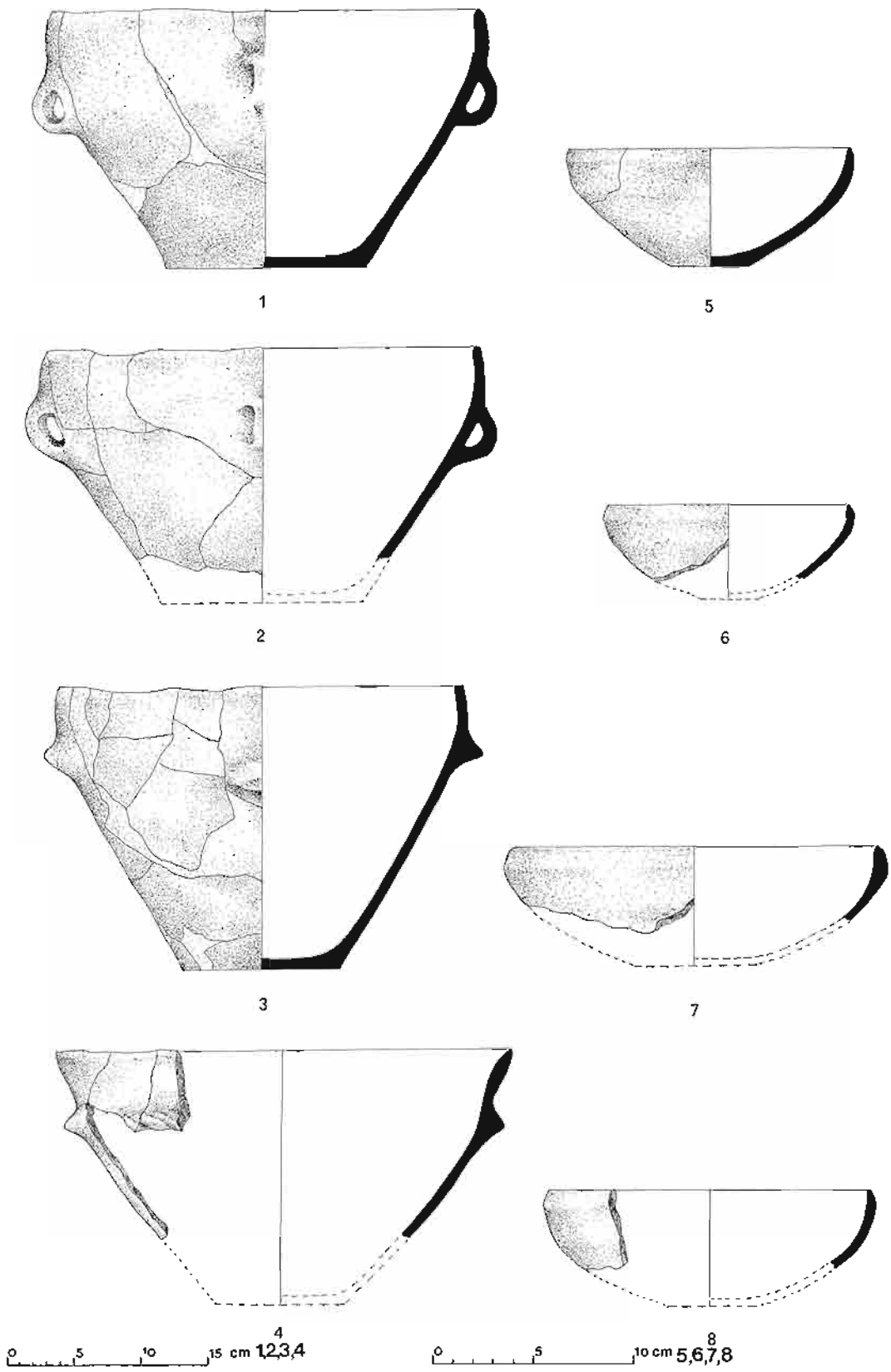

T. XII

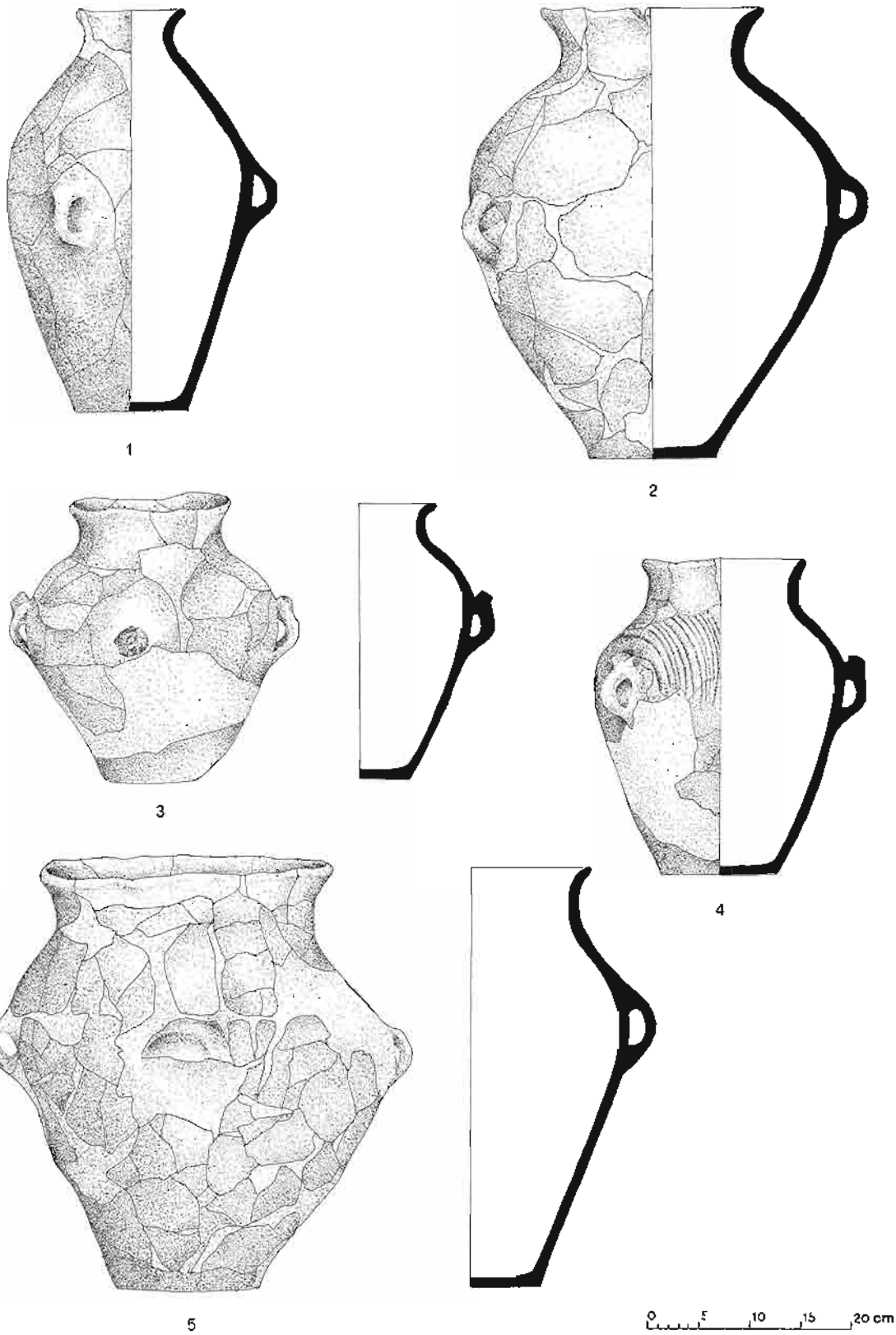

T. XIII

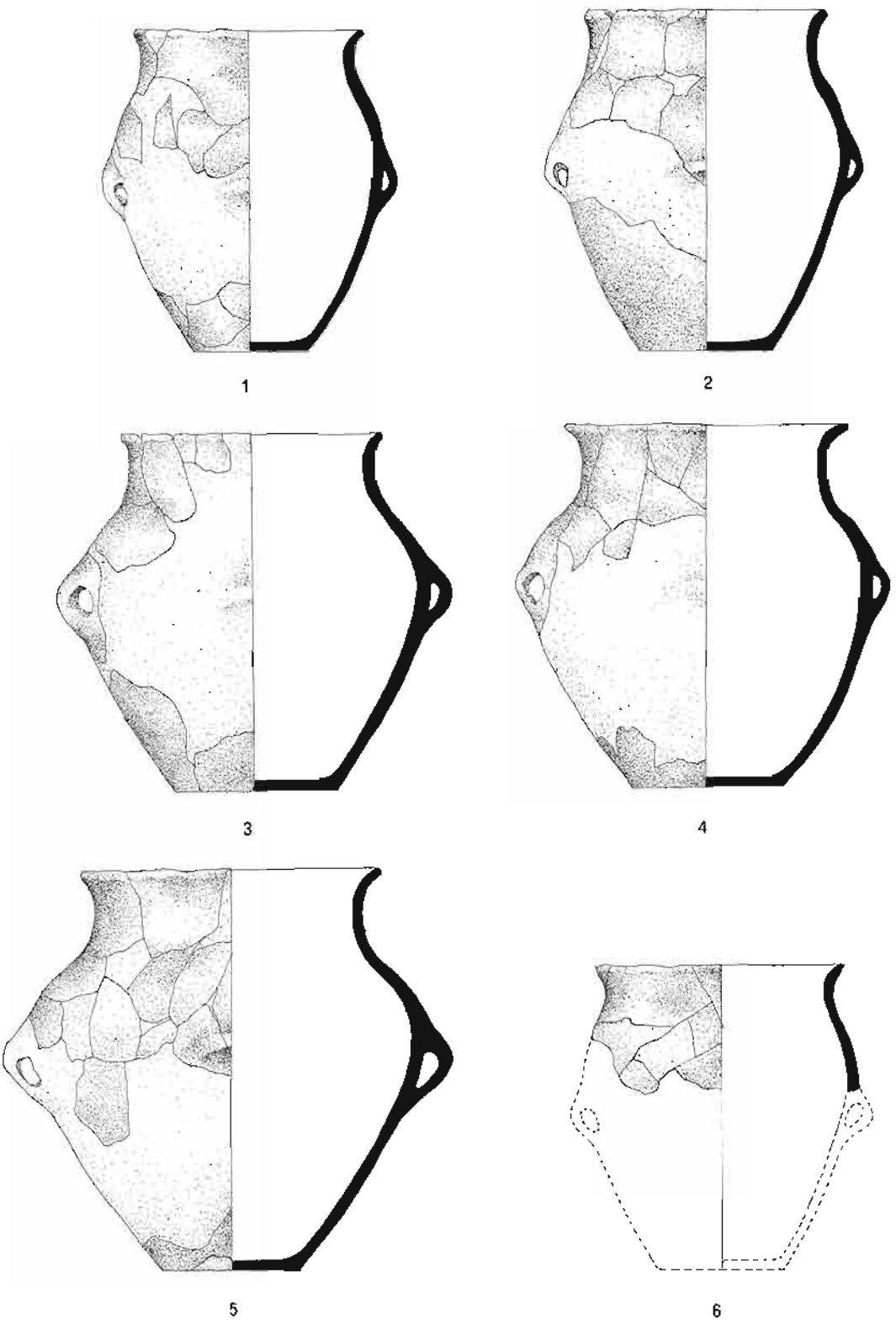

T. XIV

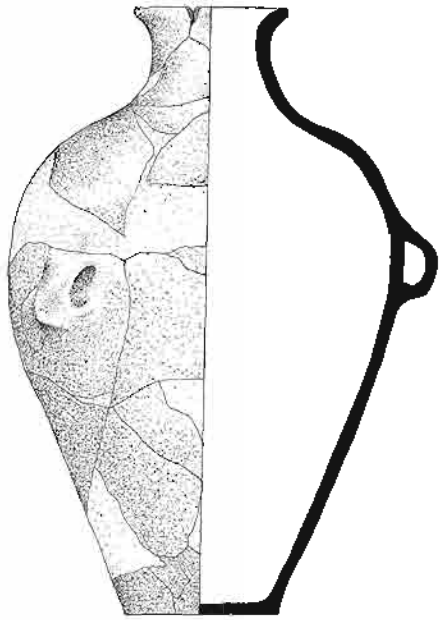

1

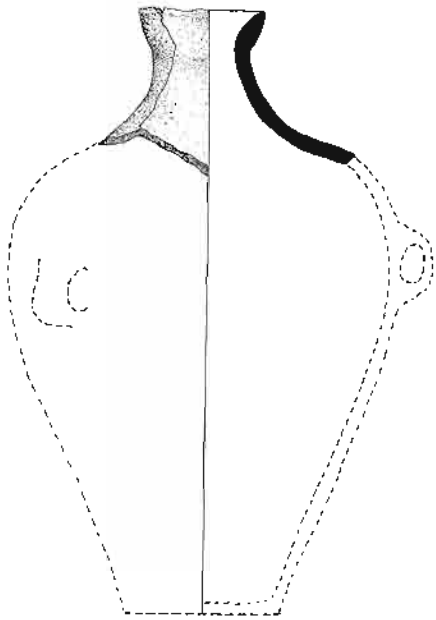

2

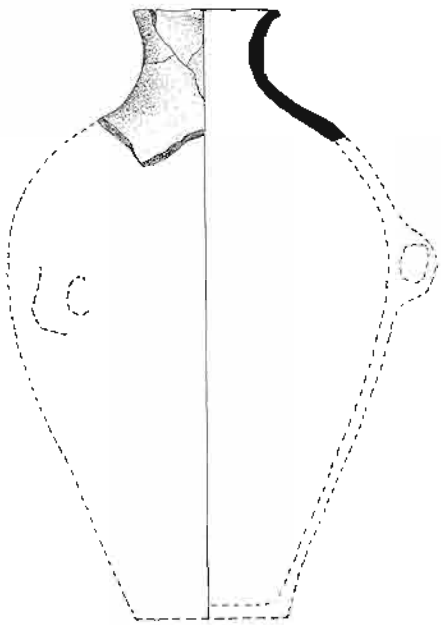

3

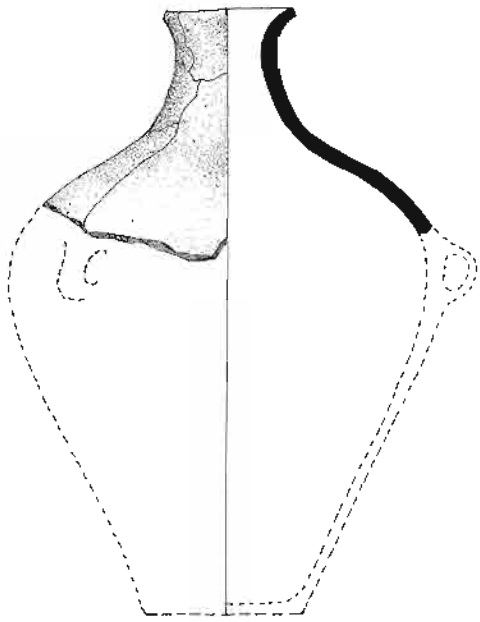

4

T. XV

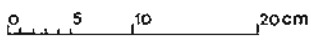

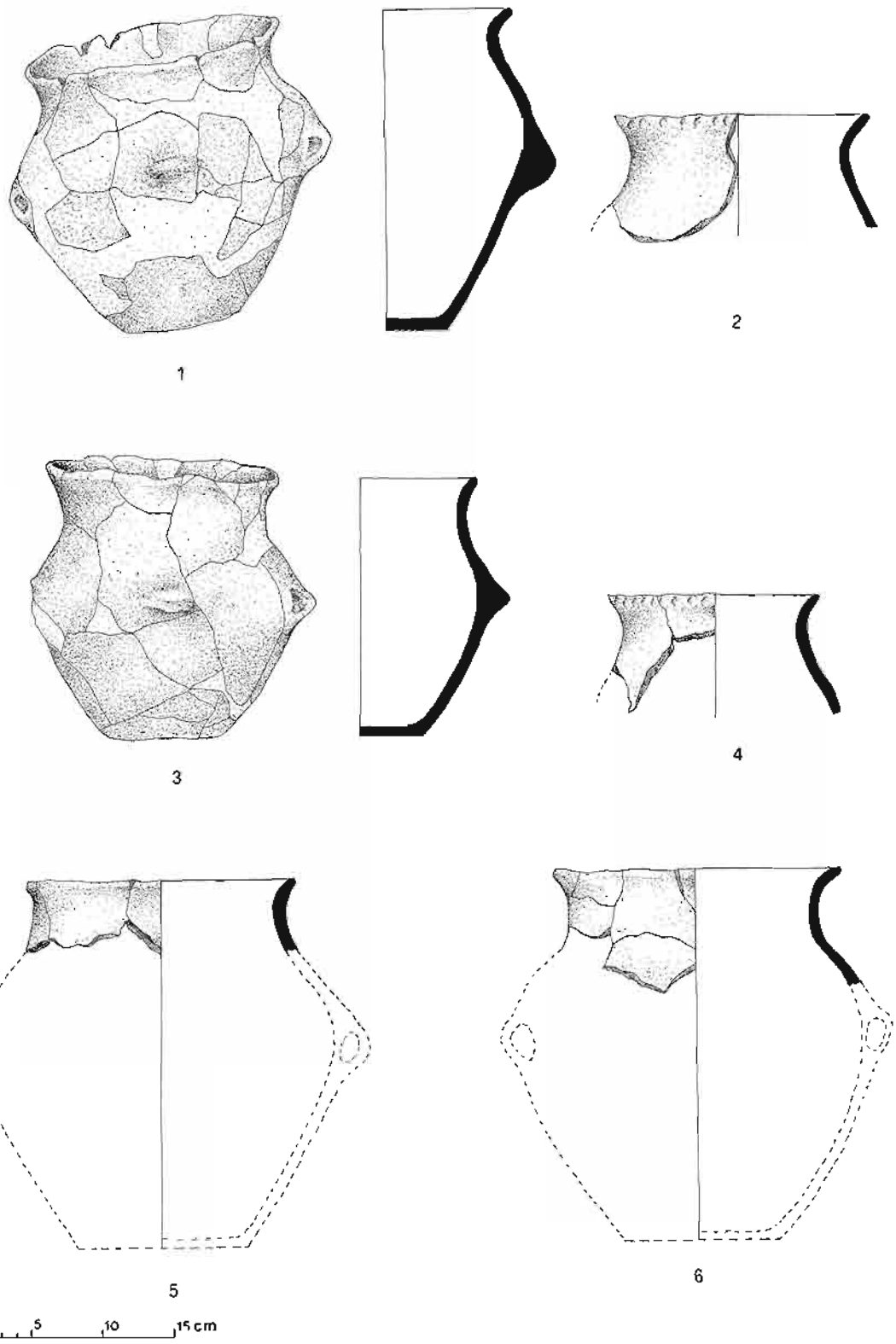

T. XVI

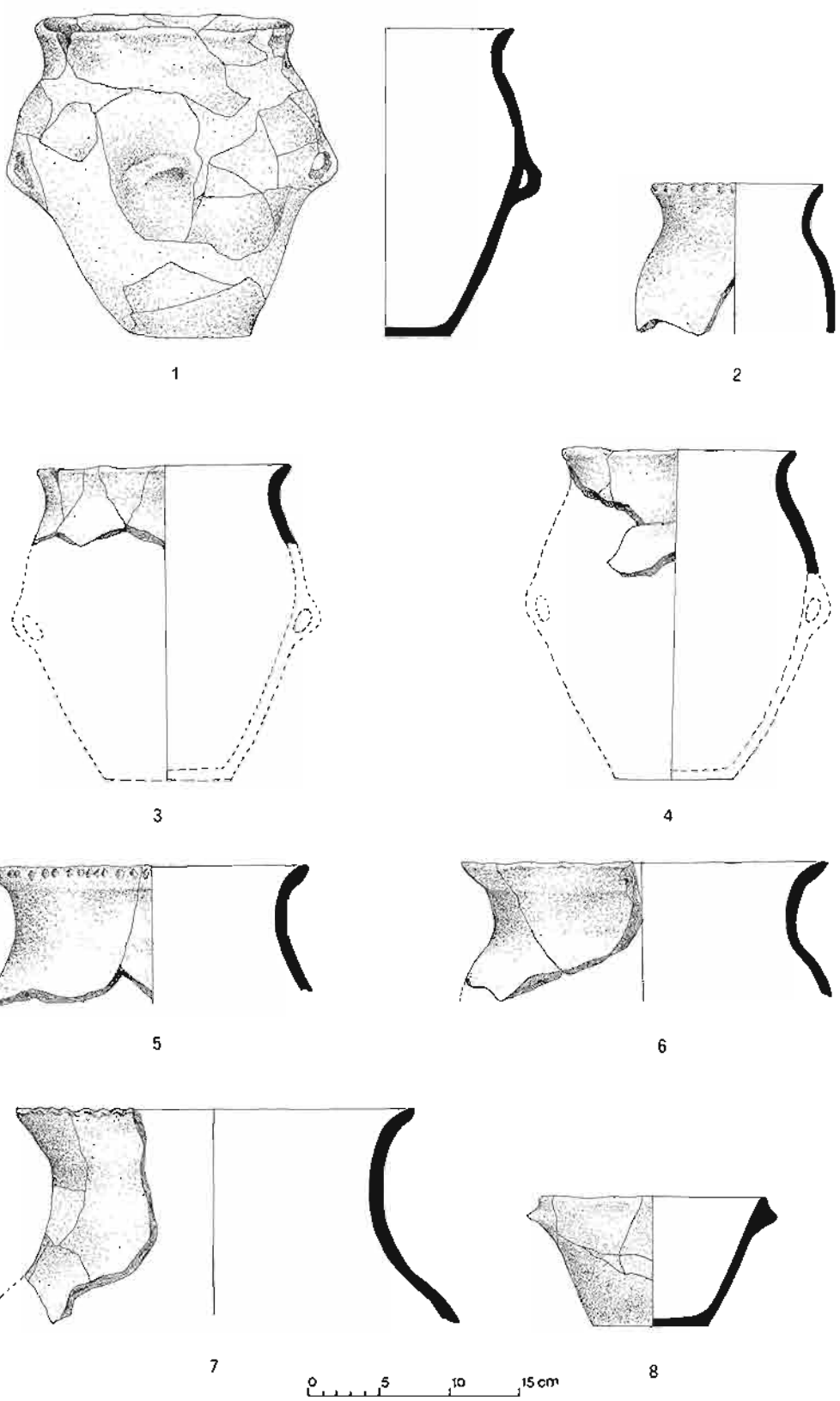

T. XVII

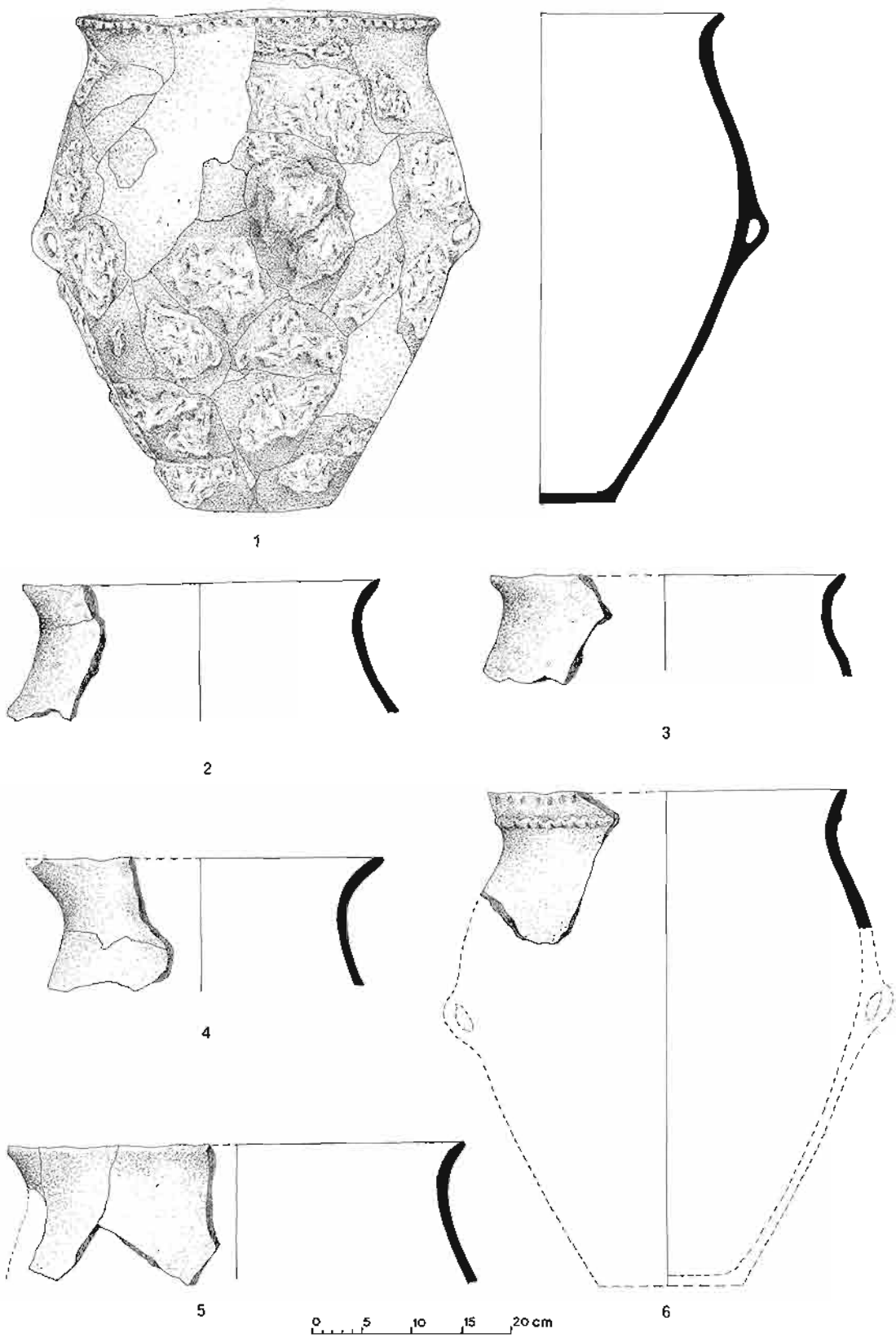

T. XVIII

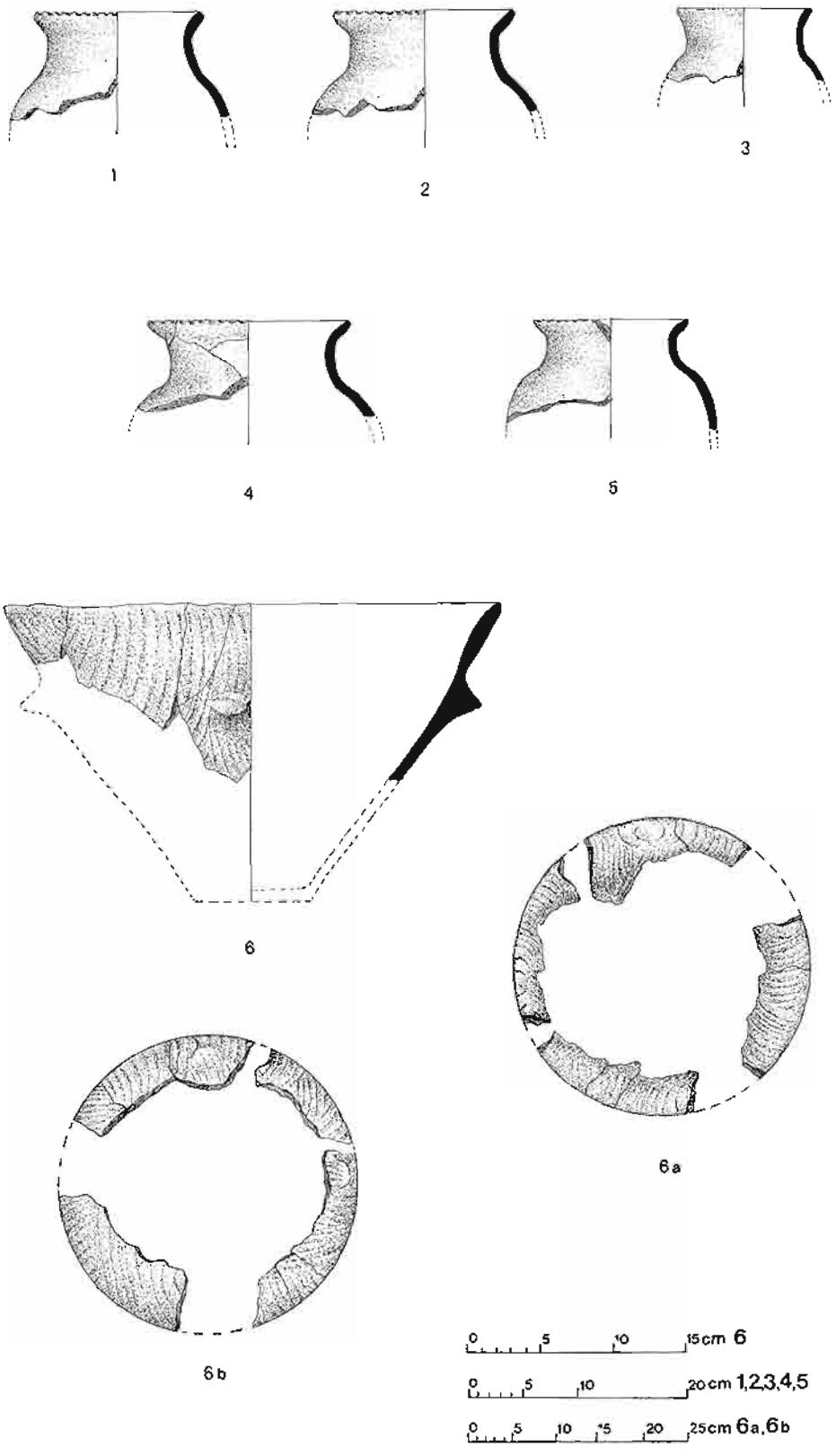

T. XIX

UDC: 903(497.113 Borđoš)„634“

THE LATE NEOLITHIC SETTLEMENT MOUND BORĐOŠ NEAR NOVI BEČEJ, SERBIAN BANAT, IN A MULTIREGIONAL CONTEXT – PRELIMINARY RESULTS OF GEOPHYSICAL, GEOARCHAEOLOGICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

A. Medović[1], R. Hofmann[2], T. Stanković-Pešterac[1], S. Dreibrodt[3], I. Medović[4], R. Pešterac[5]

[1] Museum of Vojvodina, Novi Sad; [2] Institut für Ur- und Frühgeschichte, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Germany; [3] Institut für Ökosystemforschung, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Germany; [4] Archaeologist, Novi Sad, Serbia; [5] Geologist, Belgrade, Serbia

Abstract: Results of geophysical, geoarchaeological and archaeological research at the late Neolithic site Borđoš near Novi Bečej, Serbian Banat, add new knowledge about the size and the structure of the settlement. Preliminary results reveal that the settlement had an area of c. 7 ha. The material culture as inferred from the systematic survey reflects mixed artefact assemblages of Tisza and Vinča style, and a large number of stone artefacts. According to preliminary typo-chronological examination, the surface finds show characteristics of Vinča C and Vinča D material.

Keywords: Late Neolithic, Tisza culture, Vinča culture, geomagnetic Prospection, geoelectrical Prospection, Geoarchaeology, Archaeology, Borđoš, Banat, Serbia

INTRODUCTION

The landscape of the north-western Banat is a core region of Neolithic settlement between east-central Europe and south-eastern Europe. Here, like in the adjacent middle rivershed of the Danube River and in Slavonia, the onset of sedentary lifestyle with an essential economical maintenance of agricultural field use and cattle breeding started at c. 6,100 BCE (Biagi et al. 2005). Distinguished natural prerequisites providing fertile soils and outstanding convenient traffic conditions were the base of a cultural heyday during the middle and late Neolithic times (5,000–4,500 BCE). For the first time, long-living, large, and partly fortified villages existed within the Banat region. With the associated growth of population size, the importance of the Tisza River as an axis of trade, exchange, and transfer of ideas increased considerably.

In spring 2014 a collaboration was established between the Museum of Vojvodina in Novi Sad and the University of Kiel, focusing on research of Neolithic societies in the north-western Banat region at the lower reach of the Tisza River. The project started in March and April 2014 with extensive explorative investigations in a micro-region south of the city of Novi Bečej at the site Borđoš.

The micro-region belongs to a zone in which the inventories of several middle to late Neolithic settlements are characterized by distinct mixtures of material culture (Chapman 1981). This region comprises the alluvial plain of the Tisza River between Szeged in the north and Novi Bečej in the south. The amount of material of the different cultural groups observed in the archaeological record of single settlements cannot be explained by exchange with other sites alone and comparable mixed assemblages do not exist in adjacent regions. During the middle Neolithic (c. 5300–5100 BCE) a mixture of pottery manufactured in Szakalhát-style and early Vinča-style is present; the late Neolithic (c. 5100–4500 BCE) is characterized by a mixture of pottery manufactured in the Tisza and Vinča styles. Apart from the mixture of artefacts made in styles of different cultural groups, some artifacts even show different styles in one piece.

The observed cultural relationships of Neolithic settlements in the Banat region with neighboring regions is based on the occurrence of artefacts in diagnostic pottery styles and anthropomorphic figurines so far. Whether this is also true for additional categories of finds and findings has to be proved.

Emergence, translocation, and blurring of the distribution limits of pottery styles and hybrid cultural phenomena are reported from different regions of south-eastern Europe for different phases of the Neolithic.[1] Apart from singular studies[2] there is a desideratum in investigations focusing to the following contextual questions of mixed artefact inventories. 1) Were the artefacts of different cultural styles produced and used by different social groups within Neolithic societies? 2) Are the different pottery styles limited to distinct functional types of pottery, perhaps produced by different social groups? Or 3) Do the mixed inventories of material culture reflect phases of increased innovation during stages of cultural change in the societies?

Based on detailed investigations focusing on the mentioned questions, the project outlined here promises to contribute to the characterization and interpretation of mixed cultural indicators in the archaeological record. An interdisciplinary approach considering the concepts of landscape archaeology will integrate aspects of architecture, settlement structure, economy, and demography, intensities of trade and exchange and social processes. Furthermore, supplementing investigations of the settlement patterns in adjacent areas of the Bordoš site are promising to enable the reconstruction of the social, economic, and demographic processes that resulted in the observed late Neolithic situation of a complex society at the border of different cultural centers.

In the following, a project overview and first preliminary results of explorative investigations conducted in March and April 2014 at the site Bordoš are given. Additionally, an outlook is given to further analysis and expectable results to be carried out in short.

LANDSCAPE AND RESEARCH HISTORY OF THE WORKING AREA

The Landscape of Vojvodina

The northern province of the Republic of Serbia – Vojvodina – constitutes the southern part of the Pannonian Plain. It includes two small mountain ranges (Fruška Gora and the Vršac Mountains) with a maximal altitude of 641 m. In the large lowland, various landscape units (depressions, alluvial plains, alluvial terraces, loess terraces and plateaus) have an altitude range of 66 to 140 m.

Vojvodina is a forest-steppe region with a temperate form of continental climate, influenced by Central European and Mediterranean air masses (Parabućski

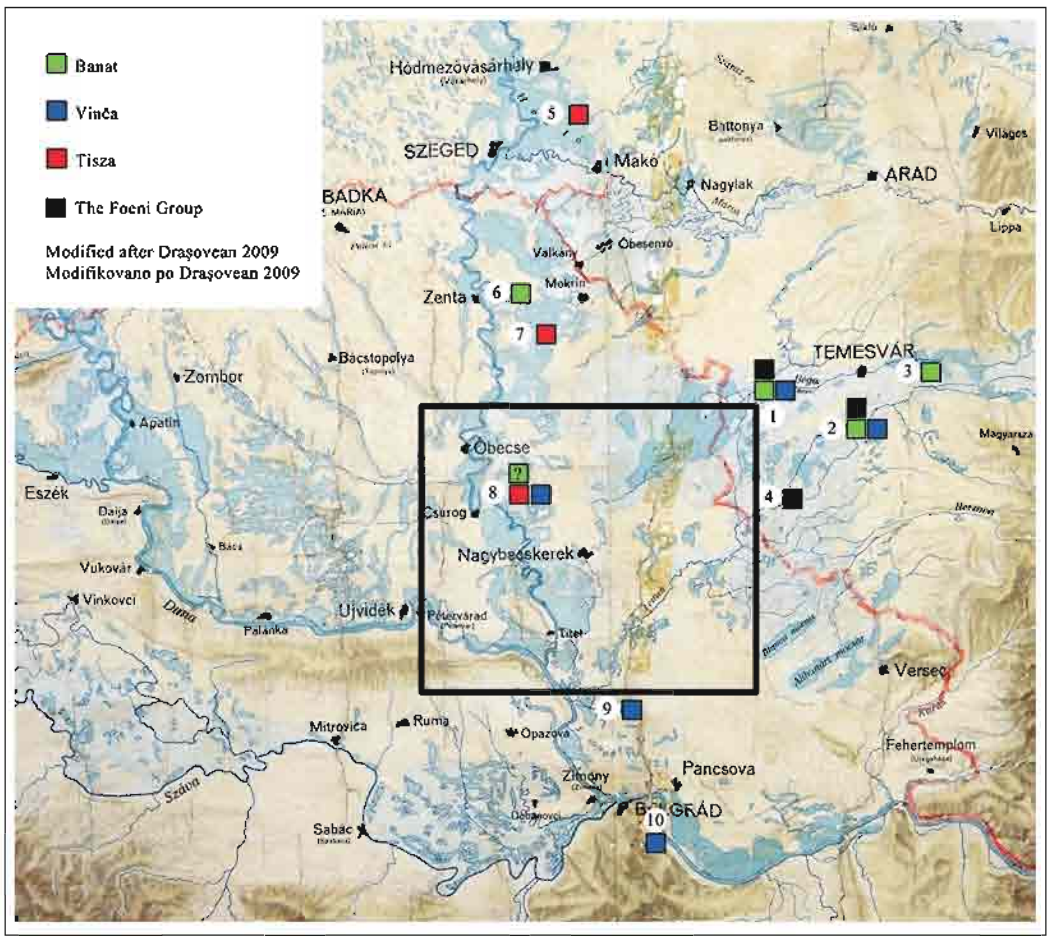

Figure 1: Map of the southern part of the Pannonian Plain before Tisza River regulations with the location of the main Late Neolithic settlements: 1. Uivar, 2 Parţa, 3. Bucovăţ, 4, Foeni, 5. Gorzsa, 6. Čoka, 7. Sajan, 8. Bordoš, 9. Opovo, 10. Vinča

Slika 1. Karta jugoistočnog dela Panonske nizije pre regulacije toka reke Tise sa lokacijom glavnih kasnoneolitskih naselja: 1. Ujvar, 2. Parca, 3. Bukovac, 4. Foeni, 5. Gorža, 6. Čoka, 7. Sajan, 8. Bordoš, 9. Opovo, 10. Vinča

and Janković 1978). The average annual temperature amounts between 11.3 and 11.5°C; the mean sum of annual precipitation is between 545 mm (Senta, observation of 21 years) and 652 mm (Novi Sad, observation of 30 years) (Walter and Lieth 1960). The soils of this region display a considerable variety. Among the terrestrial soils in the plain Phaeozems (in Serbian bibliography one can still find the term chernozem instead of phaeozem)[3] is the most frequent type, followed by Cambisols, Pseudogley and initial soils on various parent materials. Phaeozem is a highly productive soil type and is used mainly for cereal crop production (European Commission 2005). This dark soil with surface horizons rich in organic matter are present in wet steppe regions. Semi-terrestrial soils include alluvial soils, calcareous dark meadow soil on loess plateaus, calcareous and non-calcareous dark meadow soil on loess terraces, hydromorphic black soil and Smonitzas on modified loess etc. There are also large areas with saline soils, mostly Solonetz, followed by Solonchaks, and only slight areas under Soloti. The parent material of the plains are (terrestrial) loess, terrace loess (partly hydromorphic), aeolian sand and alluvial deposits.

The potential natural vegetation of Vojvodina's plains is divided into the climatic zonal vegetation, hydrologically conditioned vegetation, vegetation on sands and saline soils (Parabućski and Janković 1978). The potential climatic zonal vegetation of the plains consists of xero-thermophilous oak woods of the alliance *Aceri tatarici – Quercion* (represented by the community *Tilieto-Quercetum crassiculae*) or relatively mesophilic steppe communities. Today, most of the natural plant cover of Vojvodina has been eradicated as the crop and animal productions gradually intensified. There still remains about 10% of land which has a fairly well-developed natural plant cover.

Vojvodina´s unique relationship with water is a direct consequence of its geographical location on the central part of the Danube basin with the largest concentration of rivers – major tributaries Tisza, Sava, Tamis, Bega and a dozen of smaller watercourses (Fig. 1). Vojvodina is also crisscrossed with a dense network of canals. The rivers Tisza, Bega, Sava and Tamis flow into the Danube at the distance of only 50 km – this is a large amount of water in a relatively small area. The result is a very swampy area next to watercourses. Vojvodina is "wedged" between Serbian mountain ranges and the Carpathian Mountains and acts as the "funnel" with a "sieve" (Vojvodina's loess terraces and plateaus) to the Iron Gate.

The lower part of the Tisza valley has a very small inclination of the river bed. Since plains can cause a river to flow very slowly, the Tisza used to follow a path with many curves and turns. The destruction of natural wood cover and soils in the mountainous catchment area led to an increase in frequency of large floods in the area during pronounced precipitation events and large snowmelts. In the 19th century the Tisza riverbed was finally regulated by cutting through the meanders, which resulted in additional areas of land suitable for agricultural production. The river length was shortened by 60% (Popov et al. 2008) and the retention potential of the plain decreased dramatically.

In the fourth century AD Ammianus Marcellinus described the lower part of the Tisza River in his Roman History (Yonge 1911, XIII, 4): *For the Parthiscus (the Tisza River) waters this land, proceeding with oblique windings till it falls into the Danube. But while it flows unmixed, it passes through a vast extent of country, which, near its junction with the Danube, it narrows into a very small corner, so that over on the side of the Danube those who live in that district are protected from the attack of the Romans, and on the side of the Parthiscus they are secured from any irruptions of the barbarians. Since along its course the greater part of the ground is frequently under water from the floods, and always swampy and full of osiers, so as to be quite impassable to strangers; and besides the mainland there is an island close to the mouth of the river, which the stream itself seems to have separated into its present state.*

Late Neolithic sites in the vicinity of Borđoš

Many different archaeological sites from the period of Late Neolithic have been discovered on the territory of the Serbian part of the central Banat region. Most of them are settlements, except the site of Botoš – Živanovićeva Dolja, where a necropolis has been revealed (Grbić 1934). The most significant sites are Matejski brod (Rašajski 1952, Nađ 1953), Kameniti vinogradi – Aradac (Karapandžić 1922), Mali alas – Čenta (Marinković 1995), Elemir (Medović 2009), Nove zemlje near Žabalj (Medović 1998, 81–82, tab. 33/2–4), Taraš – Selište (Nađ 1952), Stara Sarača – Šurjan (Medović 2012), Aradac – Orbara (Medović 2012) and Crna bara – Prkos (Marinković 2013) (Fig. 2).

Central Banat is the area where three major Neolithic cultures are encountered: Vinča – from the south and south-west, Tisza – from the north, and Banat – from the east. Recent studies show that shifts of cultures (Tisza-Vinča) in the late Neolithic settlements on the territory of central Banat probably did not take place, but there were strong cultural interactions. Due to that fact, it is extremely hard to identify the revealed archaeological artefacts as characteristics of only one material culture. Influences of some more distant cultures cannot be excluded as well.

Etymology of the toponym Borđoš

The site Borđoš was first mentioned in the list of estates along the River Tisza of the monastery of the Tihany from the year 1211 under the Latin name Bureuohul. Later, the site is known as Borjúól. The word Borjúól is a compound of two Hungarian nouns borjú (calf) and ól (calf shelter). In the Middle Ages there was a settlement Borgyas. In that time, there already existed the parish in 1414 under the name Bordas which, a year later, changed the name in Boryas.

According to the census of 1717 there were 9 houses in the village Borđoš (Szentkláray 1897, p. 21). A few years later (1723–1725) Count Claude Florimond de Mercy has listed Bordios as an uninhabited village (Szentkláray 1897, p. 28).

The Research History of the archaeological site Borđoš

The archaeological site of Borđoš[4] was discovered by Jenő Szentkláray, a Hungarian archaeologist, priest and art historian in 1875 (Archaeologiai Értesitő 9, 1875, p. 249-251). On that occasion, he noted the existence of

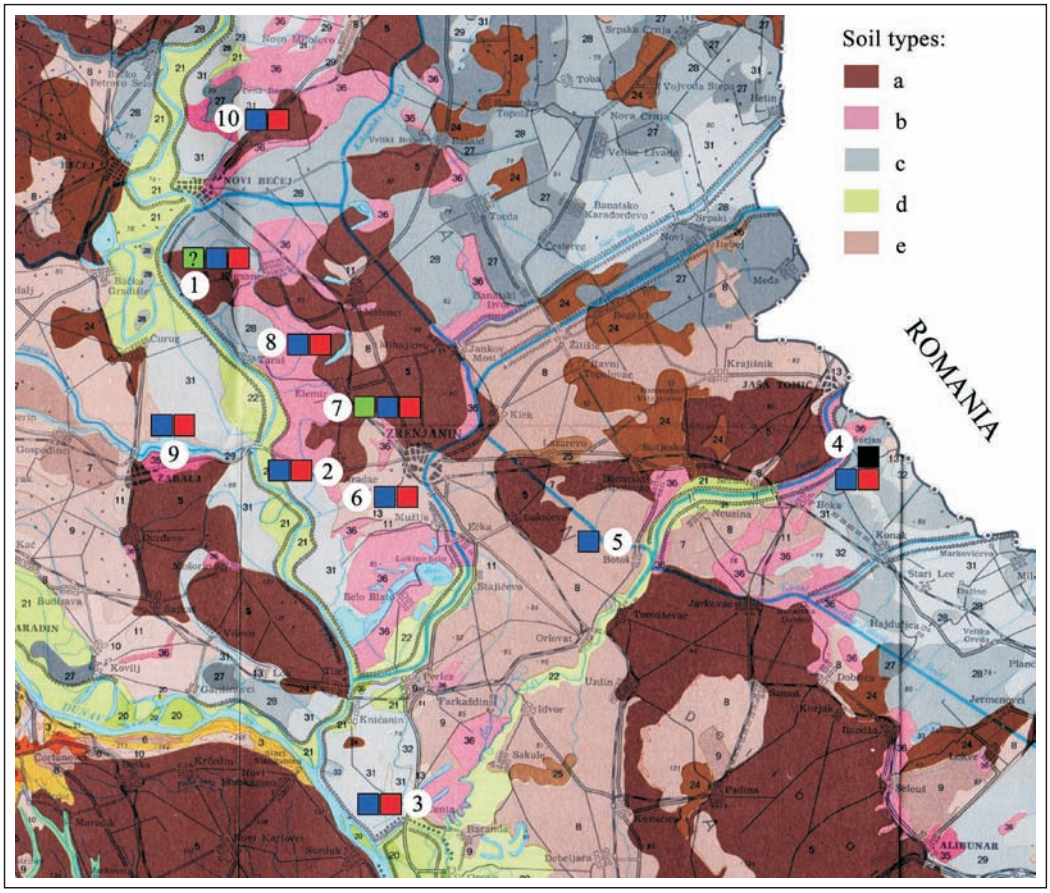

Figure 2: List of the Neolithic sites in the Serbian part of the central Banat region: 1. Borđoš, 2. Aradac – Orbara, 3. Čenta – Mali alas, 4. Šurjan – Stara Sarča, 5. Botoš – Živančeva dolja, 6. Aradac – Kameniti vinogradi, 7. Elemir, 8. Taraš – Selište, 9. Žabalj – Nove zemlje, 10. Matejski brod; Soil Map (Nejgebauer et al. 1971): a. Chernozem calcareous (see text inside), b. Solonchak Soil, c. Hydromorphic Black Soils limeless, d. Alluvial loam-clayish soils, e. Chernozem with signs of gley in loess
Slika 2. Popis neolitskih lokaliteta u srpskom delu centralnog Banata i pedološka karta (a. černozem karbonatni, b. solončak, c. ritska crnica beskarbonatna, d. aluvijalna ilovasto-glinovita zemljišta, e. černozem sa znacima oglejavanja u lesu)

the elevation next to the former Hungarian village Burdas, then empty and desolated. At first he discovered only the necropolis from the 16th century AD. Somewhat later he discovered first prehistoric finds (Szentkláray 1877). These were handmade pottery fragments, stone tools (chopping and polished tools) and tools made of bones. The most interesting find was a Neolithic zoomorphic vessel, which is kept in the Museum of the Banat in Timisoara, Romania (Draşovean and Ciobotaru 2001, p. 32, cat. 58). In the vicinity of the Neolithic settlement, where previously stood a brickyard, Szentkláray discovered a hoard with 74 bronze artefacts (Milleker 1940, p. 20, tab.14). Sometime later, during meander regulation of the river Tisza, two more bronze hoards have been discovered.

The first archaeological investigations of the Neolithic settlement took place in 1894 and 1895 by the archaeologists Endre Orosz and István Berkeszi from the Museum in Timisoara. They revealed the size of the Neolithic settlement: approximately 500 steps long and 600 steps wide. The surface consisted of few smaller tombs (Orosz 1903). Subsequent research took place in 1903 and 1904 when they discovered a Bronze Age necropolis and a settlement in the vicinity of the Neolithic settlement (Milleker 1906, 15–17).

The territory where Borđoš is situated belonged to the Austrian-Hungarian Monarchy until 1918. All the finds from Borđoš were taken to the biggest regional museums: Museum in Timisoara (nowadays Romania) and Szeged (nowadays Hungary). The artefacts from the excavations in 1894–1895 and 1903–1904 can be found in the Museum of Banat in Timisoara. Some chance finds were donated to the Museum in Szeged. After the World War II, some artefacts from the Museum in Szeged were given in accordance to the War Reparation Contract to the Museum of Vojvodina in Novi Sad.

Joca Bakalov, an agriculture engineer and an amateur archaeologist from Zrenjanin, was responsible for the affirmation of the site in the last two decades. One of the most famous finds from the Neolithic site in Borđoš is the chance find of the anthropomorphic seated figurine with a bowl (Inventory No. 16281/V) which is now kept in the National Museum in Belgrade.

A few extraordinary ceramic vessels from the site of Borđoš were donated to the Museum of Vojvodina by Joca Bakalov (Medović 2006, fig. 53). At the Bronze Age settlement in Borđoš three exceptional finds revealed: a bronze ploughshare, a balance with stone weights (Medović 1993, 1995) and a bronze harpoon (Medović 2010).

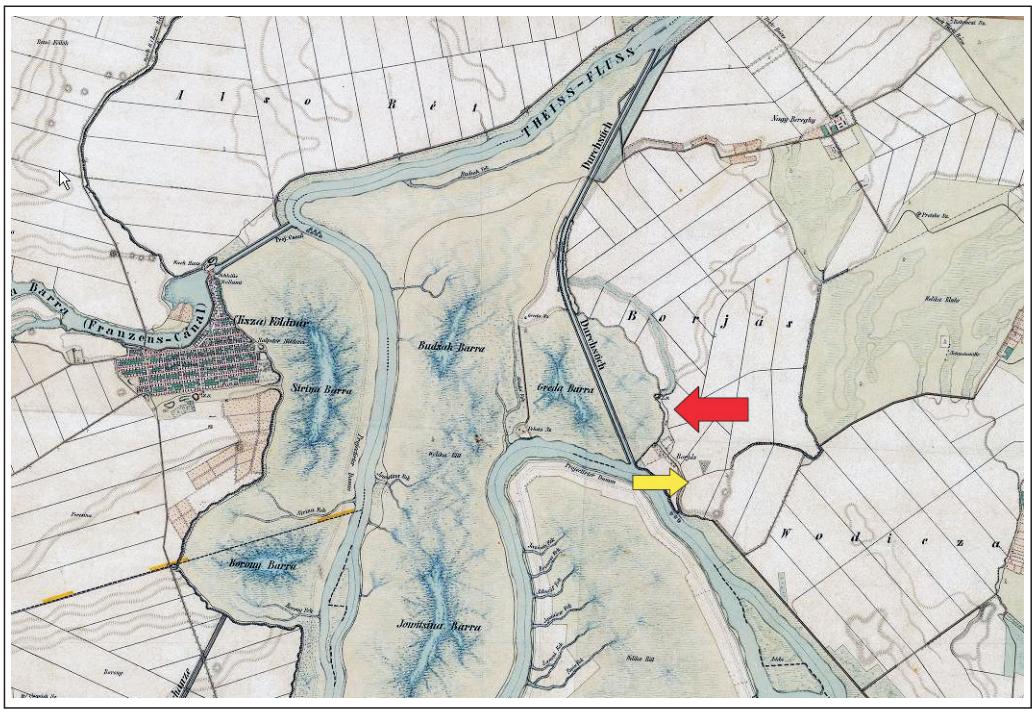

Figure 3: The Location of the archaeological site Borđoš on a map sheet of The Second Military Mapping Survey of Austrian Empire (1806–1869): red arrow – Neolithic settlement, yellow arrow – Bronze Age settlement.
Slika 3. Lokacija arheološkog nalazišta Borđoš na listu karte Drugog vojnog kartiranja Austrijskog carstva (1806–1869): crvena strelica – neolitsko naselje, žuta strelica – bronzanodobno naselje.

Nineteen cult vessels from the Neolithic settlement in Borđoš were published by Ildiko Medović (2012).

Geomorphology of the Neolithic site Borđoš

The relief and geologic substrate at the site are characterized by island-like remnants of a Pleistocene loess plateau (c. 80 m a. s. l.) of about 11 square kilometers in size that is dissected by (filled) channels and the alluvial plain of subsequent (Pleistocene and Holocene) fluvial activity of the Tisza River (c. 75 m a. s. l.) (Fig. 2). The Neolithic settlement site is located on the western edge of this "loess island" (Fig. 3). Chernozem-like soils were found to have developed in the calcareous loess. The soils in the surrounding alluvial plain are classified as non-calcareous alluvial soils or Solonetz soils. The latter contain a considerable amount of salts probably fed by groundwater from the Tisza River and enriched due to evaporation in the plain. The process of salinization is likely related to alluvial history of the Tisza River and could be younger then Neolithic times.

Today, the site Borđoš appears as shallow settlement mound which is elevated above its surroundings up to about 2.5 m. To the north and to west adjoin silted oxbows of the river Tisza originating from different periods.

PRELIMINARY RESULTS OF THE FIELDWORK IN SPRING 2014

The field work at the site Borđoš was carried out on eight working days in March/April 2014. A large scale geomagnetic survey, geoelectrical measurements of one house area, core drillings and systematic surface collections at almost the entire site were conducted. The goal of the prospection was to achieve as much information as possible with minimally invasive methods useful as a base to develop a future research strategy (see below).

Geomagnetic Survey

Geomagnetic measurements were carried out with a magnetometer consisting of five detectors installed on a trolley (FA. Sensys, Magneto® MXPDA-Fünfkanal-ARCH-System zur magnetischen Flächenkartierung).[5] The detectors are fixed 0.5 m apart from each other and took a measurement every 0.1 m. Later, in the software (DLMGPS v.4.01 and MAGNETO® ARCH v. 1.0) the results of the measurements were interpolated to 0.2 m x 0.2 m raster cells. The geomagnetic device was coupled with a GPS-system (FA. Leica, GNSS/GPS systems Viva GS 10) enabling continuous grid measurements in a small amount of time and the instantaneous production of geomagnetic maps. During the campaign an area of 18 ha was mapped. The complete Neolithic settlement as well as a larger area south of the settlement was documented (Table 1).

In the north of the prospected area a large structure of an oval-shaped magnetic anomaly encircles an area of 7 ha probably reflecting a ditch system (Table 2, *1*). The anomaly is 8–9 m wide and the elliptical form has dimensions of 320 by 200 m. This anomaly, whose magnetic flux density does not exceed 10 nT, marks the edge of the flattened settlement mound. Whereas the encircled area displays a rugged pattern of small structured anomalies to the outer side of the macro-structure, few small additional structured anomalies are visible.

With lower geomagnetic intensities a second, smaller (c. 3 m wide) anomaly parallels the large elliptical anomaly probably reflecting a second ditch (Table 2, *2*). To the west both elliptical macro-structures are interrupted at the slope to a recent river plain. This indicates a certain erosion of the western part of the settlement as a result of postdepositional fluvial activity (Table 2, *3*).

Within the encircled area numerous small scaled magnetic anomalies with high values (60–80 nT) were revealed. Some of these anomalies exhibit a rectangular form while many anomalies do not (Table 2, *4*). Based on analogies from Neolithic and Chalcolithic sites in south-eastern Europe (e. g. z. B. Mischka 2009; Mischka 2012; Hofmann et al. 2006; Erkul et al. 2013) we interpret these anomalies as remnants of burned houses (massive daub accumulations) although not excavated at Borđoš so far.

The cluster of the anomalies representing preserved findings implies the existence of initially perhaps radially oriented rows of houses. Certain gaps within that cluster indicate postdepositional erosion processes. The work at Borđoš has the character of a rescue therefore, because the recent intensive agricultural field use would potentially lead to the destruction of the archaeological record within a few years.

The well-preserved rectangular remnants of houses show dimensions of 7.7–9.9 m in length (mean 9.1 m; median 9.2 m) and of 4.0–6.3 m in width (mean 5.0 m, median 4.8 m). Considering their length to width ratios (range 1.4–2.2, mean/median 1.9) and sizes (range 30–60 m^2, mean 45.5 m^2, median 46.8 m^2, the houses at

Borđoš fall into the group of relatively small late Neolithic houses (between 30 and 50 m^2), consisting of one fireplace and possibly hosting one core family (Lichter 1993, 35 ff.; Hofmann 2013, 446; Hofmann in press). In several regions in south-eastern Europe, that type of buildings was replaced by larger houses during the termination of the late Neolithic. These larger houses consisted of additional fireplaces and rooms added in the form of annexes to the smaller buildings (Tripković 2009; Hofmann in press). Due to that change, the ratio between length and width of the houses changed (Lichter 1993, 38, Table 1).

The orientation of the house-axis varies between north-south and northeast-southwest in the northern part of the settlement to east-west and northwest-southeast in the western part of the settlement. Although there are a lot of gaps in the overall pattern of the settlement and all of the houses do not have be members of one settlement phase, the main settlement structure could be interpreted as house rows oriented radial to elliptical around its center. Another hint to this kind of settlement structure is given by the elliptical form of the enclosure.

Comparable centripetal late Neolithic settlement structures were reported from the eastern Banat region, and from Transylvania and Moldavia.[6] During the first half of the 4th millennium BCE radial to elliptical settlement structures of so far unique dimension emerge in Cucuteni-Tripolje mega-sites in Moldavia and Ukraine (e. g. Kruts et al. 2013). In contrast, house rows oriented parallel and straight occur during the late Neolithic in the central and western Balkans.[7] Similar settlement forms are reported from the Tisza region, e.g. in the flat settlement of Polgár-Csőszhalom (Raczky and Anders 2010). Considering the settlement form, the site of Borđoš exhibits perhaps a relation to the eastern cultural groups, which is singular in the region so far and clearly distinguished from the known Vinča sites.

Whereas the area to the north and west of the settlement shows only a few magnetic anomalies, the area towards the south reflects a certain number of deviations, probably caused by archaeological findings.

Adjacent to the circular ditch system a linear anomaly with maximum magnetic values of about 7 nT proceeds westwards in the direction towards the alluvial plain (Table 2, *5*). This anomaly has a width of c. 5 m and corresponds with a shallow valley in the recent topography. We interpret this structure preliminarily as a filled erosion channel of unknown age.

C. 60 m south of the settlement, another ditch system appeared within the geomagnetic map (Table 2, *6*). A twin ditch semicircle structure with a diameter of c. 130 m is cut by the slope to the adjacent Tisza plain, probably representing the remnant of an earthwork. The two supposed ditches have a width of c. 2 m, magnetic values of max. 4 nT, and a distance of c. 7.5 m between each other. In the southern part, an open structure (5–6 m in width) – possibly a gate, is visible. It remains to be solved with a detailed excavation if the ditches are connected at this structure.

Apart from a suspected erosion structure the encircled area displays a few small radial geomagnetic anomalies (diameter 2–3 m, 15–20 nT) in its central and southern part. Since these anomalies are irregularly distributed also between the ditches and at the outer side of the enclosure, they are probably not related to the earthwork.

Based on the geomagnetic results we can only speculate if the preserved semicircle ditch system is the remnant of an originally circular structure. This seems plausible if the western part has undergone erosion due to the subsequent undercutting by river erosion, due to the mid–late Holocene alluvial activity of the River Tisza. Assuming a circular structure the enclosure would have had encircled c. 0.02 ha originally. Regarding the size and the shape, the enclosure from Borđoš corresponds to locations in the northern Tisza region (Raczky and Anders 2012).

Additional magnetic anomalies are visible in the surroundings of the mentioned semicircle structure. To the south two parallel ditch structures of c. 27 m in length are detected, in distance of c. 8 m from each other (Table 2, *7*). They might reflect remnants of quarry ditches of a large longhouse. To the east another anomaly of considerable dimensions appeared. A rectangular structure 45 m in length and 32 m in width seems to open to the south and exhibits a rounded limit to the north (Table 2, *8*).

In the southern part of the surveyed area there are further anomalies distributed with different density in irregularly oriented clusters. Besides several relatively small round anomalies, there are some structures with high flux densities (between 20 and 100 nT) in the very south of the investigated area (Table 2, *9*). Considering their size (8–9 m x 4–5 m) and orientation axis (NE–SW), they might reflect remnants of at least eight late Neolithic houses which seem to be arranged in 2–3

rows, oriented in the northwest-southeast direction. This assumption still has to be proved by typo-chronological analysis of the surface finds. If the findings are from the late Neolithic times, they could represent a second small settlement core contemporaneous with the encircled settlement. Similar records are known from the Tisza plain (Raczky 2009) as well as from Vinča settlements in the western Balkans (Jagnilo and Lug near Goražde; Schroedter et al. 2013).

In the southern part of the prospected area, eight linear magnetic anomalies oriented in south-east to north-west direction are visible (Table 2, *10*). These structures follow the slope, exhibit a width of 2.5–6 m, and expose magnetic values of up to 5 nT. Their straightness points to an anthropogenic rather than to an erosional origin. Since their orientation is similar to a system of former field paths (Table 2, *15*), they might reflect remnants of hollow ways of modern times.

Another young disturbance of the prehistoric record is visible in the northwestern part of the encircled settlement structure. Surface finds and historical maps testify the former existence of a modern times homestead at that location (Table 2, *11*).

Core drillings

At 14 points vibra cores of a total length of 50 m were drilled into the ground (Table 1). The main goals of the drilling campaign were to estimate the extent of post-depositional processes like soil formation and soil erosion, and to enable a quick access to the archaeo-sediment and material for numerical dating.

A look at the geomagnetic record and the topography gives first hints to erosion history of the site. Whereas a certain part of the twin ditch system of the earthwork (Table 2, *6*) has been eroded by subsequent lateral movement of the Tisza River, this is not the case for the settlement site encircled by a large ditch preserved almost completely (Table 2, *4*). This could imply an older age of the earth work compared to the settlement site. Subsequent slope erosion was of minor extent and probably restricted to the steeper part of slope inclining to the Tisza plain as indicated by a thin cover of colluvial layers (c. 0.5 m) at the lower part of this slope. Slope wash, perhaps related to plough activity during mediaeval and recent times has triggered the erosion of several centimeters of the upper part of the slope and its redeposition in the lower part of the slope. Therefore, the western part of the settlement structure is seriously endangered by recent erosion processes. Other gaps in the geomagnetic record might imply destruction by ploughing or the existence of unburned houses, not visible in the geomagnetic record.

Considerable differences between the detected anomalies are assumed to reflect former ditch systems revealed from the results of the drilling campaign. The preserved record of twin ditch system encircling the prehistoric earthwork exhibit ditch depths of c. 3 m (inner ditch) and c. 2 m (outer ditch). The inner ditch is older than the outer one. If the ditches existed at the same time, as indicated by the geomagnetic prospection, it remains a matter of a detailed excavation. The excavated material of both ditches was deposited probably in the form of walls at the outer side of the earthwork. A function of the ditch-wall system as fortification is therefore improbable. The circular anomaly encircling the settlement reflects a ditch of a depth of > 5 m and a width of at least 2 m at the base. Indication of an accompanied wall structure at the inner side was not found so far. The formation of B-horizons within the ditch fills implies a phase of forestation of the site after abandonment.

A core was drilled in the centre of a burned house of the settlement (Table 3). The whole sequence contains carbonates. The upper c. 3 m of the profile shows clear remnants of anthropogenic activity. At the base c. 3.5 > 4 m below the surface, the parent material (calcareous Loess) was exposed. Above, up to a depth of c. 3 m horizons of a buried soil (Chernozem like) with an enrichment of organic matter are present. With decreasing depth, the content of remnants of anthropogenic activity increase. A deep charcoal is present in c. 3 m depth; first particles of daub occurring in a depth of c. 2.5 m. Between c. 2 to 1 m maxima of charcoal, daub, pottery shards and even a bone fragment are present. This high concentration of anthropogenic remnants is associated by a distinct fine layer structure. Some layers of Loess-like color and structure might represent former house floors according to our experience from other Balkan sites (e. g. Dreibrodt et al. 2013). The upper 1 m is free of fine layers (except for a compact layer of daub in c. 0.6 m). The archaeological record of this section is perhaps altered by subsequent agricultural land use (plough activity) and soil formation (Chernozem formation).

Considering the thickness and layering of the archaeo-sediment we can state the presence of more than one phase. The encircled settlement represents the remnant of a late Neolithic settlement mound.

Geoelectrical prospection of a house area

At the Neolithic site of Borđoš, a geoelectrical prospection was conducted on a specific area, over a large rectangular object/house, which is considered to be well preserved, as it was seen by the previous geomagnetic prospection (Table 1). The aim of the geoelectrical research was to determine the thickness of the archaeological layer, since the maximum reach of magnetometer is up to 1 m. In order to acquire the best possible results, two different geoelectrical methods were used: geoelectrical mapping and geoelectrical sounding.

Due to the fact that dimensions of the aforesaid object at the site of Borđoš are approximately 7 m by 10 m, we decided to measure an area of 10 m by 12 m size. Five profiles have been appointed at different spacings: the spacing between profiles I and II, IV and V was 2 m, while spacing between profiles II and III, III and IV was 3 m. Each profile consisted of nine points which have been set at equal distance of 1.5 m between each other. The geoelectrical mapping was conducted with a Wenner array, with three probe spacings: a=1 m, a=2 m and a=3 m. This means that three subsurface levels have been reached, at the approximate depths of 0.5–0.75 m, 1.5–2 m and 2.5–3 m.

Within the same area, vertical electric sounding was also conducted, based on the resistivity measuring in three points, diagonally through the measuring grid of the geoelectrical mapping: S-1, S-2 and S-3, with the maximum distance between current probes of AB/2=20 m and the achieved depth of 10 m approximately. In order to compare the results, core sampling was carried out in the points S-2 and S-3 of the geoelectrical sounding as well. The point S-2 was placed in the center of the object/house and the drilling included 4 m of the core, while in the point S-3, 3 m of the core was drilled.

Interpretation of the data given by geoelectrical mapping included graphic presentation, within the maps of isolines and diagrams of apparent electrical resistivity. Isolines are used to represent points of equal value of electrical resistivity. Maps of isolines show lithological structure of the terrain in its horizontal projection, with clearly visible anomalies, which should be interpreted as traces of anthropogenic activity in the past. Diagrams of apparent electrical resistivity show changes of this value along each profile. Maps of isolines have been created for the levels a=1 m, a=2 m and a=3 m (Table 4). Each map shows different zones with values of apparent electrical resistivity: $\rho < 50$ Ωm, $\rho = 50$–60 Ωm, $\rho > 60$ Ωm (for a=1 m and a=3 m) and $\rho < 60$ Ωm, $\rho = 60$–70 Ωm, $\rho > 70$ Ωm (for a=2 m). These zones are isolated not only by the values of apparent electrical resistivity, but also according to relations between the isolines and their course. The second level (a=2 m) obviously reflects the area of the most compact remains of the house (daub), while the third level (a=3 m) shows 5 areas with very small values of apparent electrical resistivity ($\rho < 50$ Ωm), in which there are no house remains.

Vertical electric sounding was conducted with Schlumberger array in order to define the lithological structure of the terrain, as well as the cultural layer, its depth, position and outline. The interpretation consists of curve identification with graph-analytical methods, based on which, electrical zones were identified. These zones have their lithological interpretation with the identification of anomalies that may represent archaeological remains. Based on the interpretation of the vertical electrical sounding data, at the site of Borđoš, four different zones have been identified (Table 5). Zone 1 is a surface layer, with resistivity values of 48–60 Ωm and a large amount of cultural layer remains. This zone is 1.35 m deep in S-1, 1.2 m in S-2 and 1.1 m in S-3. Zone 2 is a subsurface layer, with resistivity values of 58–62 Ωm, indicating a large amount of cultural layer remains, mostly burned wattle-and-daub and other archaeological artefacts. This zone is 2.1 m deep in S-1, 2.6 m in S-2 and 1.9 m in S-3. Zone 3 is the layer with resistivity values of 28–42 Ωm, deep 5.3 m in S-1, 4.9 m in S-2 and 6.1 m in S-3, clearly without the remains of cultural layer. Zone 4 is identified as the natural geological layer without cultural remains, showing the resistivity values of 11–12 Ωm. The depth of this layer is not reached by the probe spacing of AB/2=20 m.

The depth of zone 2 should reflect the depth of the cultural layer on the measurement surface. The layer is deepest in the very center of the geoelectrical mapping measuring grid, which is the sound S-2 for vertical electric sounding. Based on the interpretation of vertical electric sounding and geoelectrical mapping, this depth is 2.6 m approximately. In the sound S-3 and sound S-1, the cultural layer is lower and would be approximately 2.1 m deep in S-1 and 1.9 m deep in S-3.

Systematic surface collections

A systematic survey was conducted at the site focused on the following goals. To 1) map the distribution of

different artefact categories that might imply differences in economic and social functions within the settlement, like different indicators of ancient crafts. 2) To further document the distribution of artefacts of different cultural styles and technological groups (Tisza, Vinča) to enable possible inner-settlement differentiations. 3) Dating of the geomagnetic anomalies in the south of the prospected area suspected to reflect a second settlement core.

The background conditions of the survey were excellent: the surveyed agricultural field was bare of vegetation and the weather was fair. Recent plough activity and associated soil erosion enhance the artefact concentration at the soil surface.

The survey was conducted as a random survey under controlled conditions. A grid of 20 x 20 m was sampled by one person for ten minutes. The position of distinguishing artefacts like figurines, adzes, axes, clay bowls, and artefacts made of flint was exactly documented with the help of tachymeter-measurements. Because of the large area (18 ha) and a limitation in time only every second quadrat was surveyed. If this results in too low spatial resolution of the survey considering its goals, it will reveal after the detailed evaluation of the survey results.

All the finds from our survey in Borđoš are stored in the Museum of Vojvodina, Novi Sad. Based on preliminary analyses of the surface pottery finds, it has been concluded that handmade coarse pottery with characteristics of Tisza culture predominates. This pottery is made of clay, mixed with recycled crushed ceramics, unpolished or roughly polished, red fired. Shallow large vessels (stews) with tong-like handles are the most numerous pottery finds (Table 6), mostly with a burnt inner side of the rim. Bowls, pots and stews are the most frequent within other small fragments. There are a lot of pieces decorated with incised linear and zig-zag ornaments (Table 6, *1–7*). Some of the fragments are painted with dark red and white color (Table 7, *2*). Frequently, these colored motifs consist of dots and circles in dark red which is compatible with a particular pottery painting technique – ochre painting on already fired pottery. None of the fragments combine both incised and painted ornaments.

Handmade grey pottery, made of refined clay tempered with sand, fine polished, mostly decorated with rubbed canelures on the rim and shoulder, is present in low amounts (Table 6, *9*). The shapes, quality and decoration match the characteristics of the Vinča culture – in its Vinča C phase. Only sporadically, one can find pieces that resemble the Vinča D phase.

Besides the pottery, other ceramic artefacts as fragments of colanders, aribaloi, weights, perforated circle tiles and ceramic balls have also been discovered. A significant single find is the miniature flat figurine made of ceramics with emphasized details of the head and hands (Table 8, *1*). On a triangular face, there is a sculptured nose which is partially preserved. Both sides of the figurine are decorated with incised ornaments.

One of the most interesting find is a perforated piece of a zoomorphic vessel (?) in the shape of a fish head (Table 8, *2*). Eye and gill details are carved. The perforation begins with the mouth of the fish head and goes through, towards its tail. The realistic head resembles a carp head – a common fish known to have its natural habitat in the middle Danube region, and living in the Tisza River today. This artefact was made of refined clay and was not burned. The fish gives an indication both about every day and the spiritual life of the Neolithic inhabitants at the site Borđoš. According to the eyes and mouth modelling, one can see some similarities with the stone sculptures from the Mesolithic site of Lepenski Vir.

Animal bones are frequent. Among them, cattle (*Bos* sp.), pig, fish, canids (*Canis* sp.) and dear were identified by archaeozoologist D. Radmanović. Interestingly, there are no tools made of bones so far.

Chipped stone tools and cores are the most frequent stone artefacts. Among raw materials high quality flint (white, grey and brown) dominates. There are lot of pieces of obsidian tools which can be considered as imports from Carpathians (Table 7, *1*). Few types of radiolarian rock (Szentgál) have been found, too. The lack of the Balkans flint has also been noticed. The most numerous tools are: scrapers, endscrapers, piercers, blades and retouched and combined tools. They are made in retouche and burin technique. Large tools are less common. Most of the artefacts are middle-sized (3-4 cm).

The material consists of very large number of polished stone tools (Table 9, *6–8. 10. 11*): tong-like axes, hammers, chisels, adzes, most of them being circular perforated for handle implant. They are made of dark and light grey metamorphic and sedimentary rocks.

Only sporadically, artefacts from the Middle Ages occur (fishing weight with a stamp, pottery and pipe fragments). This confirms the existence of a settlement which has already been described in the written sources.

CONCLUSION

Results of geophysical, geoarchaeological and archaeological research at the late Neolithic site Borđoš near Novi Bečej, Serbian Banat, add new knowledge about the size and the structure of the settlement. Preliminary results reveal that the settlement had an area of c. 7 ha. Within that area, a settlement mound accumulated due to the repeated construction of houses (the cultural layer thickness ranges between 2.6 and 3 m). This settlement mound is encircled by a large deep ditch system (c. 5 m in depth). The internal structure of the site as inferred from the geomagnetic map points to a concentric radial orientation of house rows around a free space in the center indicating a relationship to similar late Neolithic and early Chalcolithic settlement types in Southeastern and Eastern Europe (Romanian Banat, Transylvania, Moldavia). The settlement form is therefore clearly different from the late Neolithic settlements, as known from the sites characterized by a material culture of Vinča and Butmir-style. South of the encircled settlement site there exist several other small structures – perhaps a shorter living settlement site, and the remnants of a radial earthwork. The material culture as inferred from the systematic survey reflects mixed artefact assemblages of Vinča (C and D) and Tisza-style, and a large number of stone artefacts among other things made from the imported flint. Against the background of the amount of artefacts with different style and the archaeological record of the researched region, it is improbable that the observed mixture of the material culture is the result of import alone. The matter of ongoing research is to elucidate the processes that lead to the records documented at Borđoš.

OUTLOOK

The integration of the results of geoarchaeological, geophysical, and archaeological research promises to result in a detailed reconstruction of the structure and genesis of the investigated settlement mound and the additional findings in the surroundings. Numerical dating, geochemical, geophysical, and paleoecological investigations on the archaeo-sediments will provide a multidisciplinary set of proxy-data supporting the achievement of this goal.

The ongoing evaluation of the survey results bears a comparable high potential to enhance the understanding of the material culture of the site. Implications about the cultural catchment area and the amount of imported material are expectable from the morphological, technological and typo-chronological evaluation of the finds.

Hypotheses about the genesis of the site, set up on the base of the mentioned results will be tested via the excavation of a burned house in the summer of 2014. This excavation will add detailed results about architecture, economy, archaeobotanical and archaeozoological inventories, as well as the material inventory of the house. A particular focus will be the pottery inventory of the house focusing on the aspect of mixed inventories. Furthermore, the excavation will enhance the meaningfulness of the geophysical data providing profiles and samples for calibration.

Likewise, as during Neolithic times, the recent cultural landscape of Vojvodina exhibits a considerable diversity. Against this background we feel inspired to invite diverse scientists and disciplines to collaborate at the unique site of Borđoš. In our opinion, such collaborations bear the potential to result in a new quality of holistic reconstructions of the co-evolution of humans and their environment in Holocene landscapes.

ACKNOWLEDGMENTS

We are most grateful to Sabrina Autenrieth, Johanna Brinkmann, Meneka Gadkari, Till Kühl, Julian Laabs, Wiebke Mainusch, Marcel Rodens, Henry Skorna (all Kiel) for their enthusiastic work during our field campaign in Borđoš. Thanks are also due to Milorad Gligorić for his help in performing the geoelectrical survey. Amateur archaeologist Joca Bakalov (Zrenjanin) ungrudgingly granted access to his find collection and supported us with his local knowledge. Also, he is hereby gratefully acknowledged.

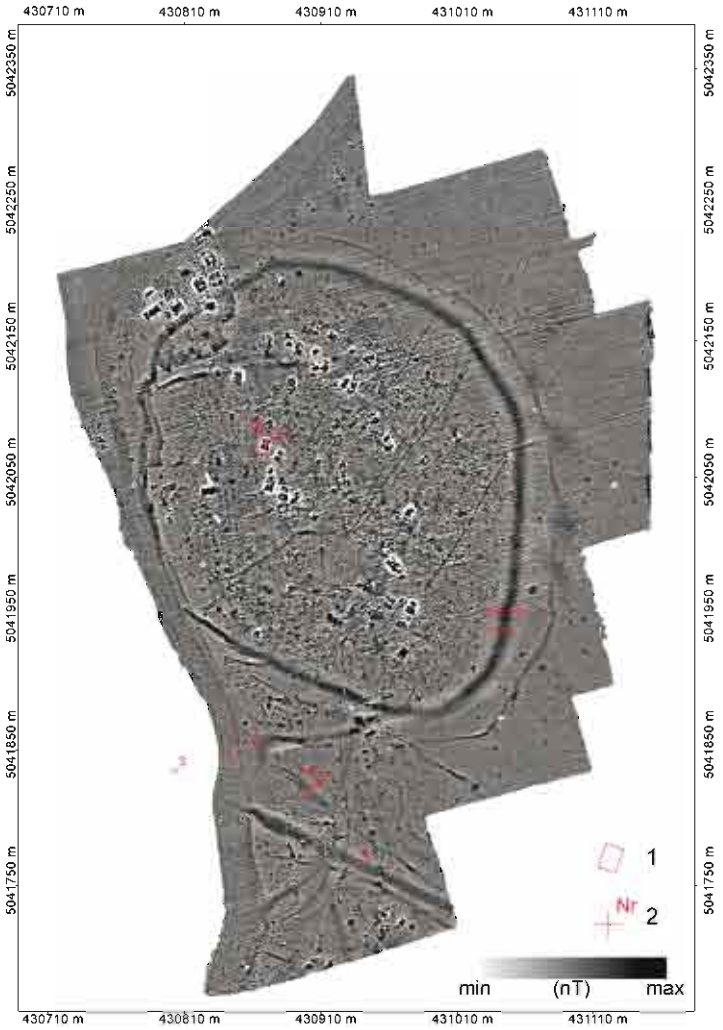

T. I

Plan of the geomagnetic survey of the Neolithic site Borđjoš (geographical reference system: WGS 84; projection UTM zone 34): 1 area of geoelectrical survey, 2 location and numbers of drilling points.
Plan geomagnetne prospekcije neolitskog lokaliteta Borđoš (geografski referentni sistem: WGS 84; projekcija UTM, zona 34): 1. oblast geoelektričnih istraživanja, 2. položaj i broj tačaka bušenja.

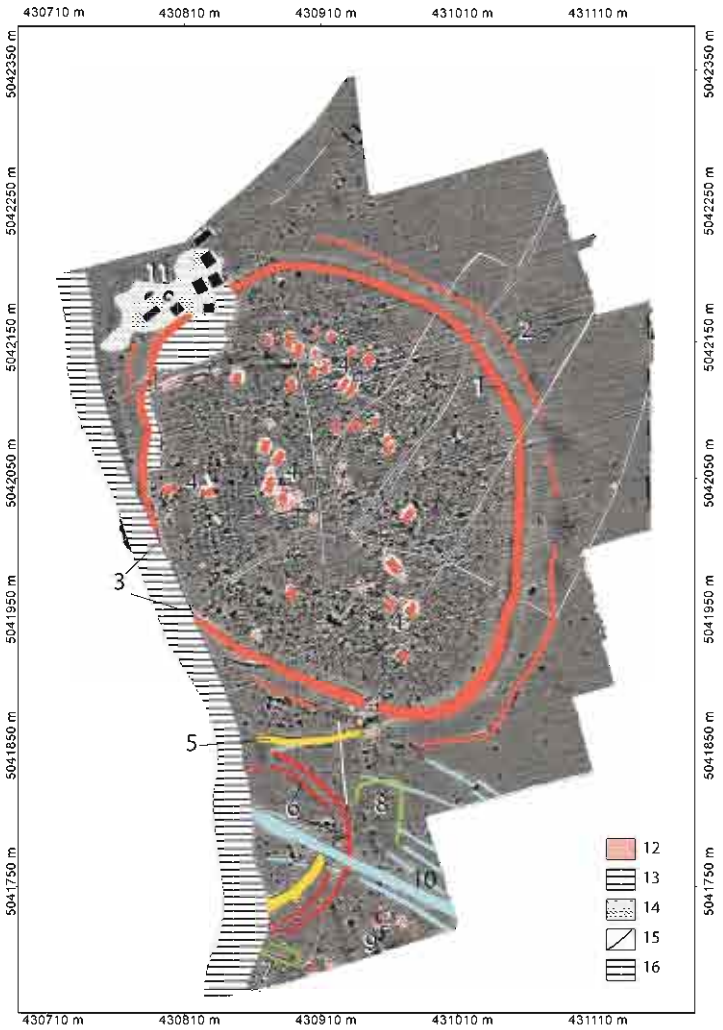

Plan of the geomagnetic survey with interpretation of the anomalies. 1–2 former ditches of the late Neolithic settlement mound; 3 points, where the structures 1 and 2 were likely undercut by activity of the river Tisza; 4 remnants of burned houses (massive daub accumulations); 5 filled erosion channel; 6 earthwork with two parallel ditches (unknown age); 7 two parallel linear magnetic anomalies (remnants of quarry ditches of a large longhouse?); 8 linear rectangular structure of unknown character; 9 remnants of late Neolithic houses (massive daub accumulations); 10 linear magnetic anomalies (possible remnants of hollow ways?); 11 modern times homestead; 12 daub accumulations of unknown character; 13 area of a small object with high flux densities in the surrounding of the modern homestead (metal or slags?); 14 Tisza flood plain; 15 former system of field paths; 16 eleven areas leveled during the construction of the modern homestead.

Plan geomagnetne prospekcije sa interpretacijom anomalija. 1–2. nekadašnji rovovi kasnoneolitskog naselja; 3. mesta na kojima su strukture 1 i 2 najverovatnije presečene dejstvom Tise, 4. ostaci izgorelih kuća (velika količina kućnog lepa), 5. erozioni kanal, 6. zemljana struktua sa dva paralelna rova (nepoznate starosti), 7. dve paralelne linearne magnetne anomalije (ostaci iskopa rovova velike izdužene kuće ?), 8. linearna pravougaona struktura nepoznatog karaktera, 9. ostaci kasnoneolitskih kuća (velika količina kućnog lepa), 10. linearne magnetne anomalije (verovatno ostaci udolina ?), 11. savremeno poljoprivredno imanje, 12. velika količina kućnog lepa, 13. površina malog objekta sa visokim vrednostima magnetnog fluksa i okruženju savremenog polj. imanja, 14. plavno područje Tise, 15. nekadašnja mreža poljskih puteva, 16. jedanaest nivelisanih površina nastalih prilikom izgradnje modernog polj. imanja.

T. II

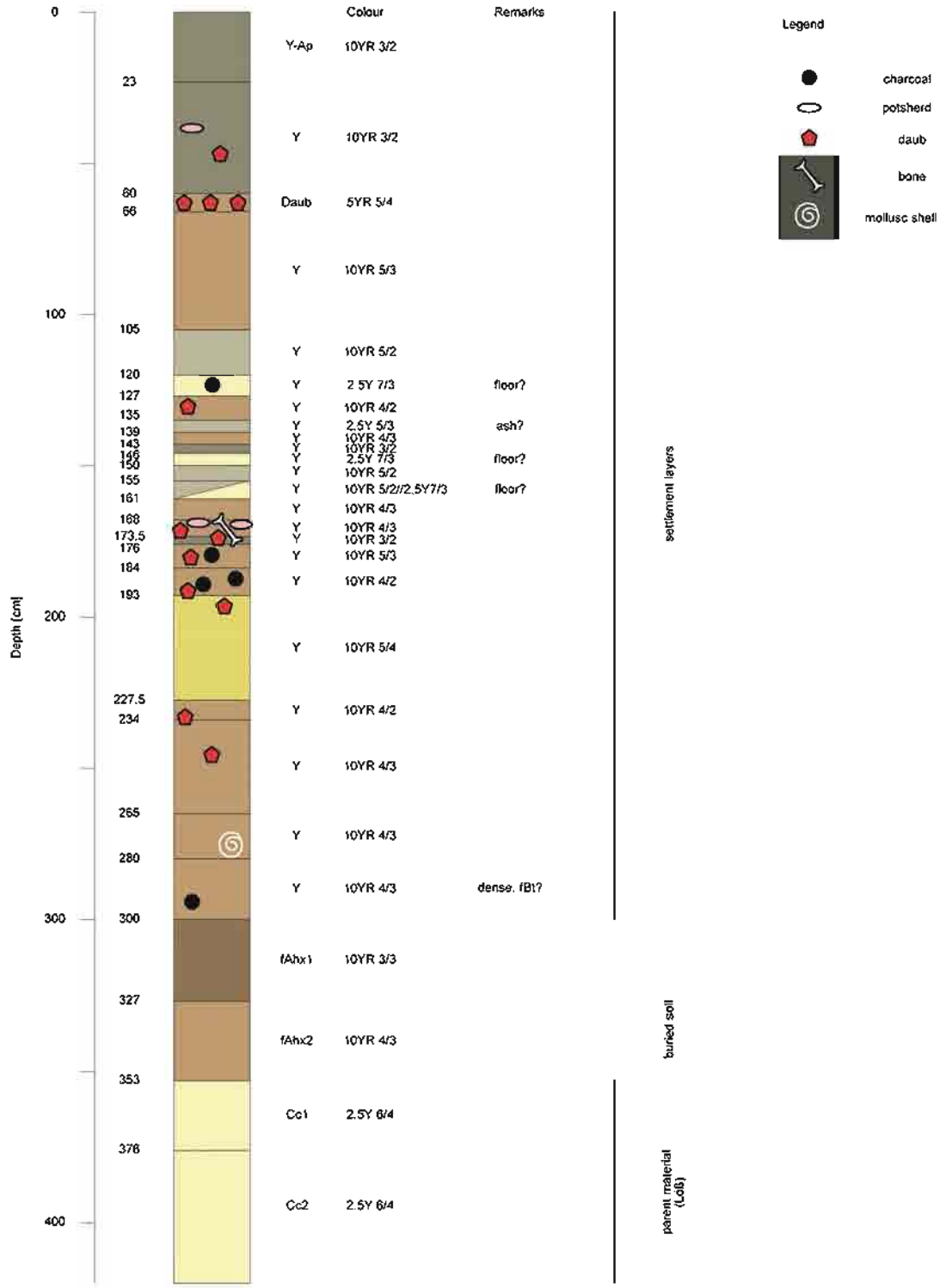

T. III

Schematic drawing of the investigated pro?le 1013 in the centre of the geoelectrical surveyed area.
Shematski prikaz istražnog profila 1013 u zoni geoelektrične prospekcije.

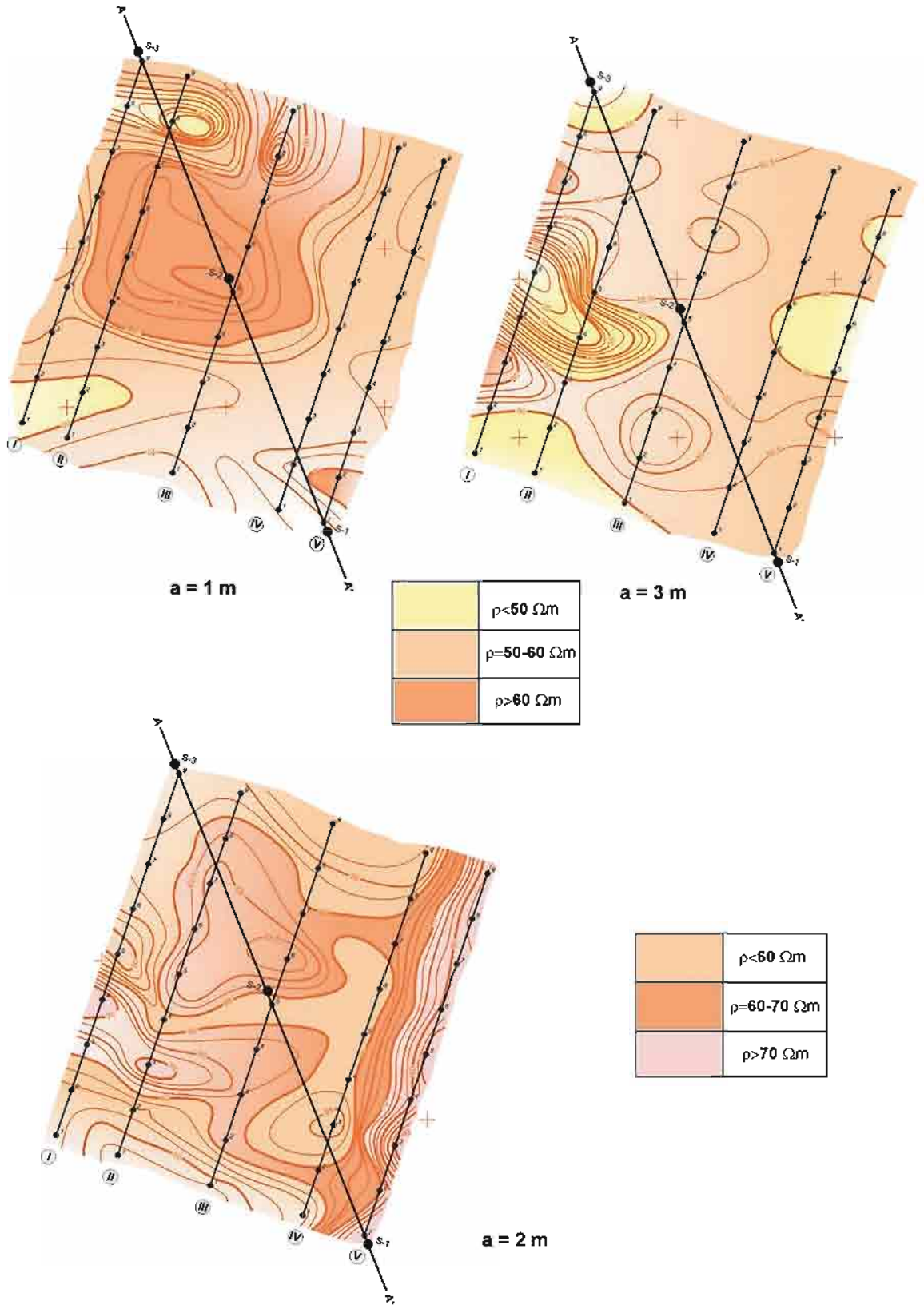

T. IV

Isoline maps of the apparent electrical resistivity.
Karte izolinija prividne specifične električne otpornosti.

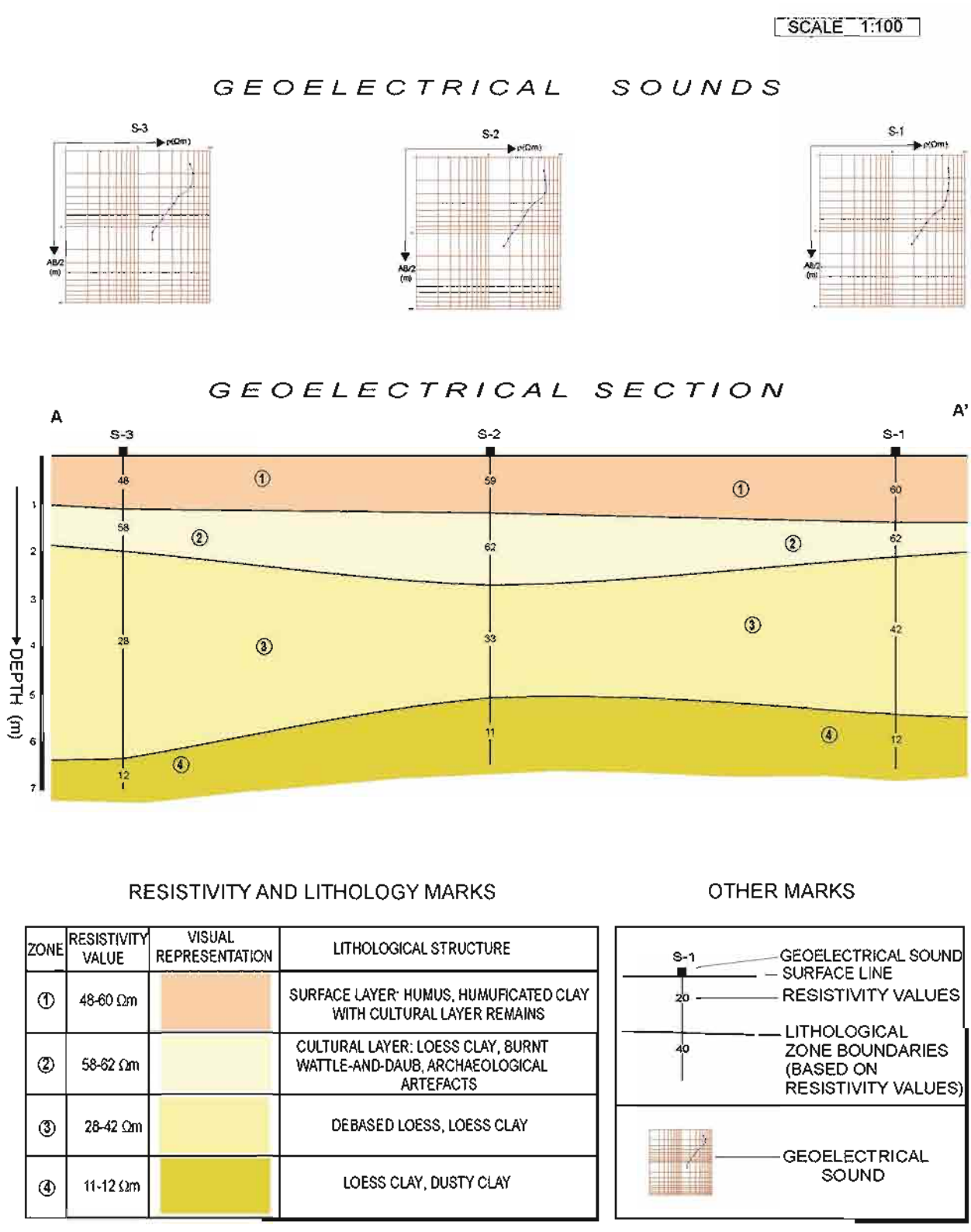

T. V

Vertical electric sounding – Geolectrical section.
Geoelektrično sondiranje – geoelektrični presek terena.

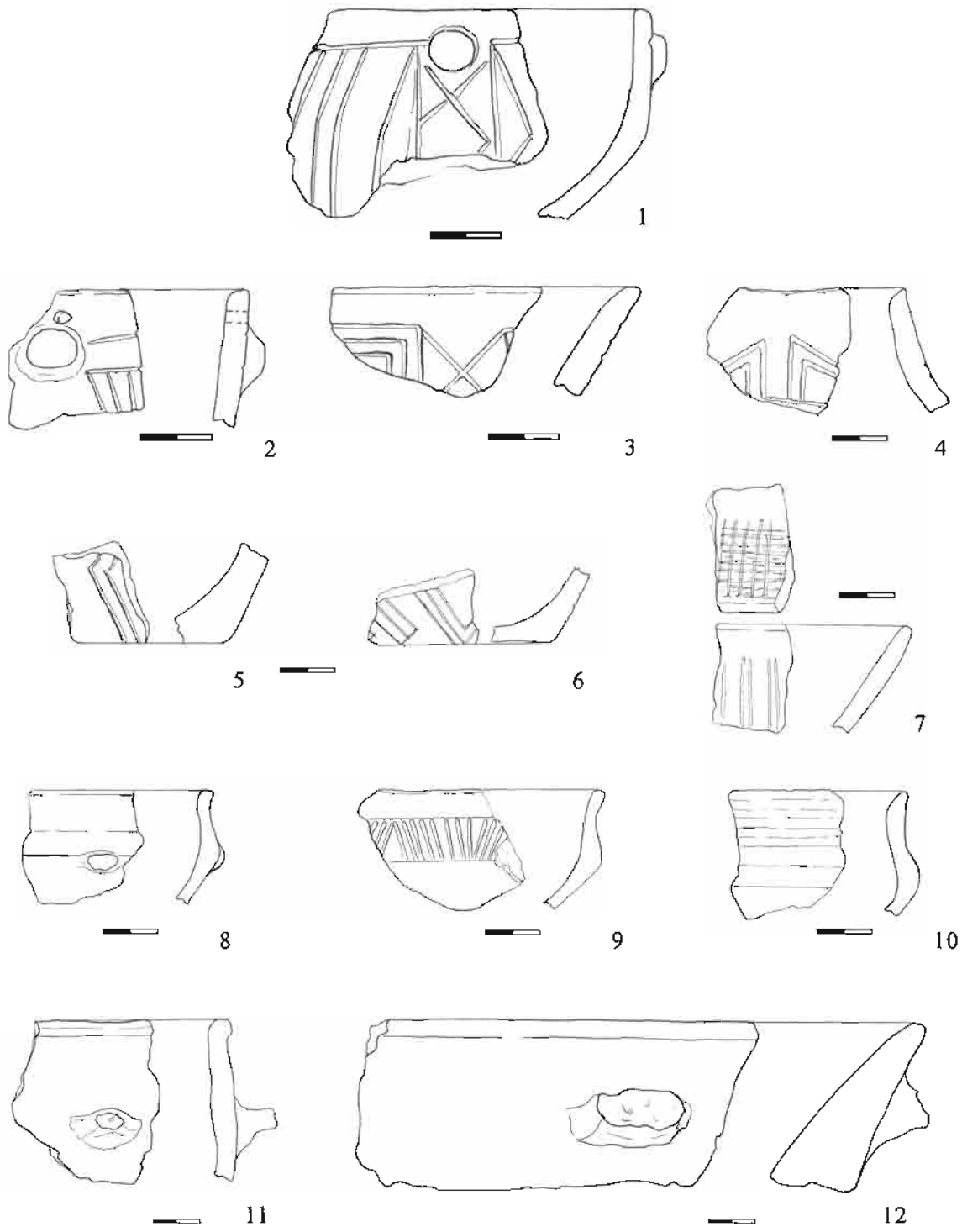

T. VI

1–6 Tisza pottery; 7–10 Vinča pottery; 11, 12 coarse pottery.
1–6 potiska keramika; 7–10 vinčanska keramika; 11, 12 gruba keramika.

1

2

T. VII

1 Obsidian tools; 2 Painted pottery.
1. Opsidijan; 2. Slikana keramika.

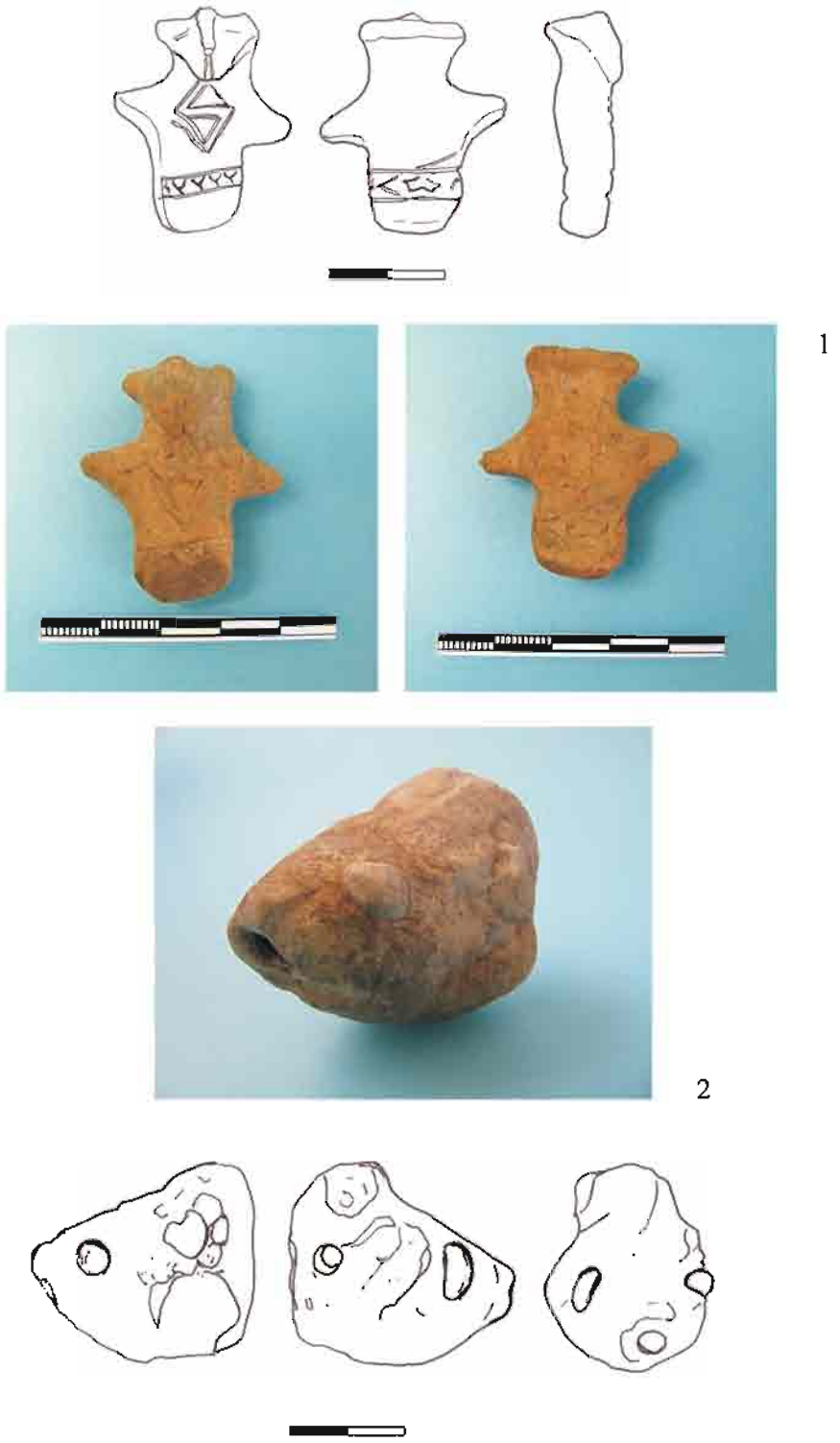

1

2

1 Miniature figurine; 2 "Fish head" vessel (?).
1. minijaturna figurina; 2. deo posude (?) u obliku riblje glave.

T. VIII

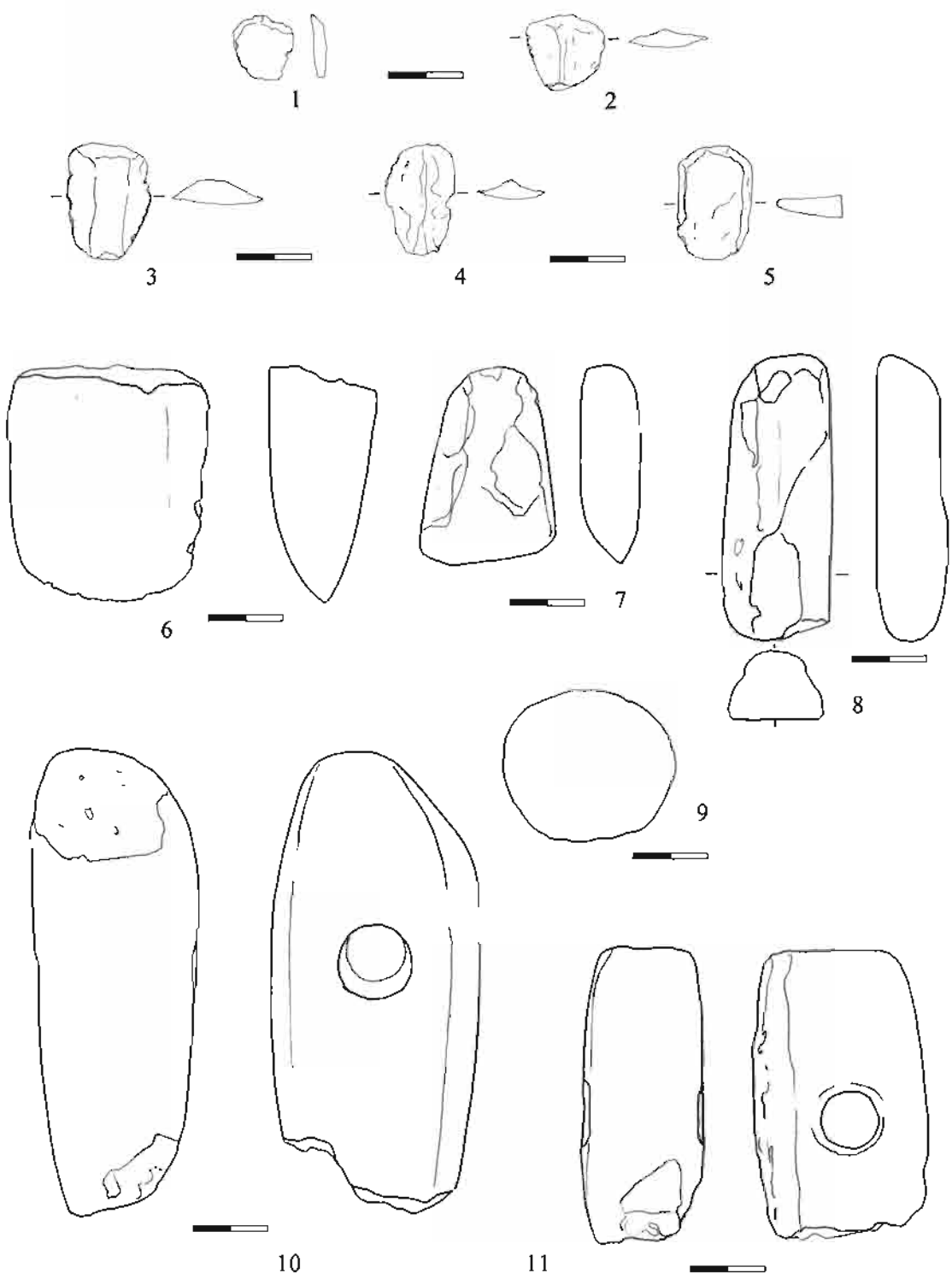

T. IX

1–8, 10–11 Stone tools; 9 ceramic ball.
1–8, 10–11 kamene alatke; 9 keramička kugla.

NOTES

[1] For instance merging of Impresso and Starčevo pottery in Central Bosnia (Benac 1973 a; Perić 2001); Formation of Butmir pottery style in Central Bosnia (Benac 1973 b; Sterud & Sterud 1974; Perić 1995; Hofmann 2013); Shifts of distribution limits of Vinča and Sopot pottery styles in Slavonia (e. g. Burić/ Težak-Gregl 2009) and in the eastern Carpathian Basin (Parkinson 2006), „Patchwork" or „mosaic-like" situation in Uivar, Romanian Banat with different pottery styles (Dammers 2009, 2012).

[2] In Uivar, Romanian Banat, pottery groups which are defined by both, technological and stylistic criteria, are not clustered in different households (Dammers 2012, 122).

[3] A study performed by Sekulić et al. (2010) reveals that 39% of plough land in Vojvodina has an organic matter content of only 1 to 3% and that 60% of arable land has an organic matter of 3 to 5%. Chernozems (e.g. in Ukraine) are characterized by soil organic matter contents between 7 and 15%.

[4] The archaeological site Borđoš includes the Neolithic and the Bronze Age settlements which lay side by side (see Fig. 3).

[5] Courtesy of the Graduate School Human Development in Landscapes of the Christian-Albrechts-University of Kiel.

[6] Perhaps Uivar: Schier & Draşeovan 2004; Iclod: Mischka 2012; Petreni: Markevich 1981.

[7] Okolište and Obre Gornje Polje (Hofmann et al. 2006, 2008/2009); Zagrebnice (Müller-Scheeßel and Hofmann 2013); Kundruci (Furholt 2012, 2013), Donje Moštre (Hofmann and Müller-Scheeßel 2013), In Eastern Bosnia: Jagnilo near Goražde (survey plan unpublished; cf. Schroedter et al. 2013); Crkvine-Stubline (Crnobrnja et al. 2009; Crnobrnja 2012).

BIBLIOGRAPHY

Benac, A. Obre I: A Neolithic Settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj Cultures at Raskršće. *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums: Archäologie* 3 (1973): 327–429.

Benac, A. Obre II: A Neolithic Settlement of the Butmir Group at Gornje Polje. *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums: Archäologie* 3 (1973): 5–325.

Biagi, P.; S. Shennan, M. Spataro. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan penininsula, in: L. Nikolova, J. Fritz, J. Higgins (Eds.) *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education, RPRP* 6–7. Salt Lake City/Karlovo: International Institute of Anthropology, 2005: 43–51.

Borić, D. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans, in: T. L. Kienlin, B. W. Roberts (Eds.) *Metals and Societies. Studies in honour of S. Ottoway.* Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 169, 2009: 191–245.

Burić, M. and Težak-Gregl, T. Bapska: A Late Neolithic settlement in eastern Croatia – A new project, in: F. Draşovean, D. L. Ciobotaro, M. Maddison (Eds.) *Ten years after: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research.* Proceedings of the conference held at the museum of Banat on November 9th–10th, 2007. Timişoara: Biblitheca Historica et Archaeologica Banatica 49, 2009: 85–99.

Chapman, J. *The Vinča culture of South-East Europe: Studies in chronology, economy and society.* British Archaeological Reports. International Series 117. Oxford: Archaeopress, 1981.

Crnobrnja, A. N. Group identities in the Central Balkan Late Neolithic. *Documenta Praehistorica* 39 (2012): 155–165.

Crnobrnja, A. N.; Z. Simić, M. Janković. Late Vinča culture settlement at Crkvine in Stubline (household organization and urbanization in the Late Vinča culture period). *Starinar* 59 (2009): 9–25.

Dammers, B. Ceramics and Cultural Identity between the Balkans and Middle Europe: The Vinča C site of Uivar, in: F. Draşovean, D. L. Ciobotaro, M. Maddison (Eds.) *Ten years after: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research*. Proceedings of the conference held at the museum of Banat on November

9th–10th, 2007. Timişoara: Biblitheca Historica et Archaeologica Banatica 49, 2009: 235–258.

Dammers, B. The Middle and Late Neolithic Tell of Uivar seen from a Ceramic Perspective, in: R. Hofmann, F.-K. Moetz, J. Müller (Eds.) *Tells: Social and Environmental Space*. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)" in Kiel. Volume 3. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207, 2012: 117–125.

Draşovean, F. and Ciobotaru, D. *Neolithic Art in Banat: Catalogue of the Exhibition*. Timisoara: Solness, 2001.

Draşovean, F. Cultural Relationships in the Late Neolithic of the Banat, in: F. Draşovean, D. L. Ciobotaro, M. Maddison (Eds.) *Ten years after: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research.* Proceedings of the conference held at the museum of Banat on November 9th–10th, 2007. Timişoara: Biblitheca Historica et Archaeologica Banatica 49, 2009: 259–273.

Draşovean, F.; D. L. Ciobotaro, M. Maddison (Eds.). *Ten years after: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research.* Proceedings of the conference held at the museum of Banat on November 9th–10th, 2007. Timişoara: Biblitheca Historica et Archaeologica Banatica 49, 2009.

Dreibrodt, S.; R. Hofmann, C. Lubos, S. Dazert, J. Zahrer, M. Fuchs, H.-R. Bork. Ergebnisse geomorphologisch-geoarchäologischer Begleituntersuchungen an den Siedlungen im Visokobecken (Bosnien-Herzegowina), in: J. Müller, K. Rassmann, R. Hofmann (Eds.) *Okolište 1: Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien.* Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 1. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, 2013: 287–310.

Erkul, E.; D. Wilken, W. Rabbel, T. Yas, R. Hofmann, N. Müller-Scheeßel, K. Rassmann, J. Müller. Geoelektrische Untersuchungen auf dem spätneolithischen Siedlungshügel von Okolište, in: J. Müller, K. Rassmann, R. Hofmann (Eds.) *Okolište 1: Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien.* Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 1. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, 2013: 103–111.

European Commission. *Soil atlas of Europe*. Luxembourg: European Communities, 2005.

Furholt, M. Kundruci: Development of Social Space in a Late Neolithic Tell Settlement in Central Bosnia, in: R. Hofmann, F.-K. Moetz, J. Müller (Eds.) *Tells: Social and Environmental Space*. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)" in Kiel. Volume 3. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207, 2012, 203–219.

Furholt, M. Abseits des Weges: Prospektionen und Ausgrabungen in Kundruci, in: J. Müller, K. Rassmann, R. Hofmann (Eds.) *Okolište 1: Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien.* Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 1. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, 2013: 173–206.

Grbić, M. Neolitsko groblje u Botošu kod Vel. Bečkereka. *Starinar* 8–9 (1934): 40–58.

Hofmann, R. Okolište 2: *Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien*. Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 2. Berlin: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 243, 2013.

Hofmann, R. The Bosnian Evidence: The New Late Neolithic and Early Copper Age Chronology and Changing Settlement Patterns, in: Proceedings of the international conference "Chronologies, Lithics and Metals: Late Neolithic and Copper Age in the Eastern Part of the Carpathian Basin and the Balkans" in Budapest 30th of March – 1st April 2012. In press.

Hofmann; R., Z. Kujundžić-Vejzagić, J. Müller, N. Müller-Scheeßel, K. Rassmann. Prospektionen und Ausgrabungen in Okolište (Bosnien-Herzegowina): Siedlungsarchäologische Studien zum zentralbosnischen Spätneolithikum (5300–4500 v. Chr.). *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 87 (2006): 1–140.

Hofmann, R.; Z. Kujundžić-Vejzagić, J. Müller, K. Rassmann, N. Müller-Scheeßel. Rekonstrukcija

procesa naseljavana u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne. *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu (Nova Serija)* 50/51 (2008/2009): 11–178.

Hofmann, R.; F.-K. Moetz, J. Müller (Eds.). *Tells: Social and Environmental Space*. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)" in Kiel. Volume 3. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207, 2012.

Hofmann, R. and Müller-Scheeßel, N. Bericht über die Prospektionskampagne im Frühjahr 2008, in: in: J. Müller, K. Rassmann, R. Hofmann (Eds.) *Okolište 1: Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien.* Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 1. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, 2013: 127–141.

Hofmann, R. and Müller-Scheeßel, N. Der kupferzeitliche Fundplatz Donje Moštre bei Visoko in Zentralbosnien: Ein Vorbericht, in: J. Müller, K. Rassmann, R. Hofmann (Eds.) *Okolište 1: Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien.* Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 1. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, 2013: 207–229.

Karapandžić, Đ. Aradac: Jedan prilog za preistoriju Vojvodine. *Starinar* 1 (1922): 151–175.

Kruts, V. A.; A. G. Korvin-Piotrovskiy, C. Mischka, A. Windler, K. Rassmann. Talijanki – 2012. The Geomagnetik Prospektion, in: A.G. Korvin-Piotrovskiy and K. Rassmann (Eds.) *Taljanki – set- tlement-giant of the tripolian Culture. Investi- gations in 2012*. Kiev: Inst. Archeologii Nacionalnoj Akad. Nauk Ukrainy, 2013: 85–103.

Lichter, C. *Untersuchungen zu den Bauten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*. Internationale Archäologie 18. Buch am Erlbach: Universität Heidelberg, 1993.

Marinković, S. *Crna bara – Prkos*. Zrenjanin: Narodni muzej, 2013.

Marinković, S. Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Mali alas kod Čente 1971. godine. *Glasnik muzeja Banata* 6 (1995): 13–21.

Markevich, V. I. Pozdnetripolskiye plemena Severnoi Moldavii (Late Tripolian Tribes of Northern Moldavia. Shtiintsa: Kishinev, 1981.

Medović, I. Arhitektonska plastika iz Elemira. *Rad Muzeja Vojvodine* 51 (2009): 35–44.

Medović, I. Slučajni metalni nalazi iz srednjeg Banata (Zwei Metallfunde aus Mittelbanat). *Rad Muzeja Vojvodine* 52 (2010): 61–70.

Medović, I. Neolitske kultne posude iz srednjeg Banata (Neolitische Kultgefäße aus serbischem Teil vom mittleren Banat). *Rad Muzeja Vojvodine* 54 (2012): 23–49.

Medović, P. Raonik (lemeš) rala sa Borđoša kod Novog Bečeja (Banat). *Rad vojvođanskih muzeja* 35 (1993): 33–40.

Medović, P. Die Waage aus der frühhalstattzeitlichen Siedlung Borđoš (Borjaš) bei Novi Bečej (Banat), in: B. Hänsel (Ed.) *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*. München/Berlin: Südosteuropa-Gesellschaft,1995: 209–218.

Medović, P. Die Geländebegehungen im Raum um das Titeler Plateau 1965 und 1969, in: B. Hänsel and P. Medović (Eds.). *Feudvar I: Das Plateau von Titel und die Šajkaška.* Kiel: Verlag Oetker/Voges, 1998: 41–140.

Medović, P. *Vojvodina u praistoriji: Od Neandertalaca do Kelta*. Novi Sad: Platoneum, 2006.

Milleker, B. *Délmagyarország régiség leletei a honfoglalás előtti időkből* III. Temesvár: Délmagyarországi Tört. és Rég. Muzeumtársulat, 1906.

Milleker, F. Vorgeschichte des Banats. *Starinar* 15 (1940): 1–42.

Mischka, C. Geomagnetische Prospektion neolithischer und kupferzeitlicher Siedlungen in Rumänien. *Eurasia Antiqua* 14 (2008): 101–115.

Mischka, C. Neue Ergebnisse der geomagnetischen Prospektionen neolithischer und kupferzeitlicher Siedlungen in Rumänien. *Eurasia Antiqua* 15 (2009): 1–14.

Mischka, C. Late Neolithic Multiphased Settlements in Southern Transilvania: A Geophysical Survey and Test Excavation, in: R. Hofmann, F.-K. Moetz, J. Müller (Eds.). *Tells: Social and Environmental Space*. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)" in Kiel.

Volume 3. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207, 2012: 153–166.

Müller, J.; Rassmann, K., Hofmann, R. (Eds) *Okolište 1: Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien.* Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 1. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, 2013.

Müller-Scheeßel, N. and Hofmann, R. Der Fundplatz Zagrebnice bei Papratnica, in: J. Müller, K. Rassmann, R. Hofmann (Eds.) *Okolište 1: Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien.* Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 1. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, 2013: 143–172.

Nađ, Š. Probno arheološko ispitivanje Selišta kod Taraša. *Rad vojvođanskih muzeja* 1 (1952): 159–161.

Nađ, Š. Naselje iz mlađeg kamenog doba na Matejskom Brodu kod Novog Bečeja. *Rad vojvođanskih muzeja* 2 (1953): 107–117.

Nejgebauer, V.; B. Živković, Đ.M.Tanasijević, N. Miljković. Pedološka karta Socijalističke autonomne pokrajine Vojvodine – S. R. Srbija / Soil map of Socialist autonomous Province of Vojvodina – S. R. of Serbia. Razmera/Scale 1:400 000. Novi Sad: Institut za poljoprivredna istraživanja, 1971.

Orosz, E. *A borjasi ős-telepek*. Temesvár: Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda, 1903.

Parabućski, S. and Janković, M. Pokušaj utvrđivanja potencijalne vegetacije Vojvodine. *Matica srpska. Zbornik za prirodne nauke* 54 (1978): 5–20.

Perić, S. *Butmirska kultura: Geneza i razvoj / Butmir culture: Origin and development*. Beograd: Arheološki institut, 1995.

Perić, S. Der kulturelle Charakter und die Chronologie der Starčevo-Elemente im Neolithikum der west- lichen Balkanregion. *Starinar* 51 (2001): 9–43.

Parkinson, W. Tribal boundaries: Stylistic variability and social boundary maintenance during the transition to the Copper Age on the Great Hungarian Plain. *Journal of Anthropological Archaeology* 25 (2006): 33–58.

Popov, D.; S. B. Marković, D. Štrbac. Generations of Meanders in Serbian Part of Tisa Valley. Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA 58 (2008): 29–42.

Rašajski, R. Preistorisko naselje na Matejskom Brodu. *Rad vojvođanskih muzeja* 1 (1952): 104–114.

Raczky, P. Archaeological Data on Space Use at a Tell-Like Settlement of the Tisza Culture (New Results from Öcsöd-Kováshalom, Hungary), in: F. Draşovean, D. L. Ciobotaro, M. Maddison (Eds.) *Ten years after: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research.* Proceedings of the conference held at the museum of Banat on November 9th–10th, 2007. Timişoara: Biblitheca Historica et Archaeologica Banatica 49, 2009: 101–124.

Raczky, P. and Anders, A. Acitivity loci and data for spatial division at a Late Neolithic site-complex (Polgár-Csőszhalom: a case study), in: S. Hansen (Ed.) *Leben auf dem Tell als soziale Praxis*. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. Bonn: Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14, 2010:143–163.

Raczky, P. and Anders, A. Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age, in: F. Bertemes and H. Meller (Eds.) *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa/ Neolithic Circular Enclosures in Europe*. Internationale Arbeitstagung 7.–9. Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt)/International Workshop 7th–9th May 2004 in Goseck (Saxony-Anhalt, Germany). Halle (Saale): Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8, 2012: 271–309.

Schier, W. and Draşovean, F. Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Teilsiedlung von Uivar, jud. Timiş, Rumänien (1998–2002). *Prähistorische Zeitschrift* 79 (2004): 145–230.

Schroedter, T. M.; S. Dreibrodt, R. Hofmann, J. Lomax, J. Müller, O. Nelle. *Interdisciplinary interpretation of challenging archives: Charcoal assemblages in Drina Valley alluvial and colluvial sediments (Jagnilo, Bosnia&Herzegovina)*. *Quaternary International* 289 (2013): 36–45.

Sekulić, P.; J. Ninkov, N. Hristov, J. Vasin, S. Šeremešić, T. Zeremski-Škorić. Sadržaj organske materije u zemljištima AP Vojvodine i mogućnost korišćenja žetvenih ostataka kao obnovljivog izvora energije. *Ratarstvo i povrtarstvo /*

Field and Vegetable Crops Research 47 (2010): 591–598.

Sterud, L. and Sterud, A.-K. A quantitative analyses of the material remains. *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums: Archäologie* 4 (1974): 155–355.

Szentkláray, J. *Torontáli őstelepek a Tisza mentén*. Temesvár: 1877.

Szentkláray, J. *A társadalom nemzeti feladatai Délmagyarországon*. Temesvár: 1897.

Tripković, B. Kontinuiteti kuća i domaćinstava na središnjemu Balkanu od 5300. do 4600. g. pr. n. e. / House(hold) continuities in the Central Balkans, 5300–4600 BC. *Opvscvla archaeologica* 33 (2009): 7 –28.

Walter, H. and Lieth, H. *Klimadiagramm Weltatlas*. Jena: VEB Gustav Fischer Verlag, 1960.

Yonge, C.D. The Roman History of Ammianus Marcellinus. London: Bell and Sons, Ltd., 1911.

A. Medović, R. Hofmann, T. Stanković-Pešterac, S. Dreibrodt, I. Medović, R. Pešterac

KASNONEOLITSKO NASELJE BORĐOŠ KOD NOVOG BEČEJA (SRPSKI BANAT) U MULTIREGIONALNOM KONTEKSTU – PRELIMINARNI REZULTATI GEOFIZIČKIH, GEOARHEOLOŠKIH I ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

Rezime

Rezultati geofizičkih, geoarheoloških i arheoloških istraživanja kasnoneolitskog nalazišta Borđoš omogućili su nova saznanja o veličini i strukturi naselja. Preliminarni rezultati su pokazali da je naselje, podignuto na blagoj gredi, obuhvatalo površinu od oko 7 ha, sa kulturnim slojem debljine 2,6–3 m, kao i to da je bilo oivičeno odbrambenim rovom, oko 5 m dubine. Kako je geomagnetna prospekcija pokazala, unutrašnja struktura naselja podrazumevala je kuće radijalno raspoređene oko jednog slobodnog prostora u središtu, ukazujući na veze sa sličnim kasnim neolitskim i ranim bronzanodobnim naseljima jugoistočne i istočne Evrope (rumunski Banat, Transilvanija, Moldavija). Forma naselja se jasno razlikuje od forme naselja poznate na brojnim lokalitetima vinčanske i butmirske kulture. Južno od neolitskog naselja okruženog rovom, nalazi se druga struktura, možda kratkotrajnije naselje (?), čiji su ostaci rova identifikovani geomagnetnom prospekcijom. Analiza sistematski sakupljenog materijala sa površine lokaliteta pokazala je mešavinu vinčanske i potiske kulture i veliki broj kamenih artefakata, među kojima ima i onih izrađenih od importovanog kremena. Prema preliminarnoj tipološkoj i hronološkoj analizi, površinski nalazi pokazuju karakteristike materijala potiske i vinčanske kulture (Vinča C i D). Sudeći prema količini artefakata različitih stilova, kao i drugih arheoloških podataka, izmešanost materijala ne treba tumačiti isključivo kao import. Rasvetljavanje brojnih pitanja, nastalih u ovim preliminarnim istraživanjima, predmet je budućih istraživanja na lokalitetu Borđoš.

UDC: 903.8(497.113 Srem)„637“
UDC: 902.01(497.113)„637“

VELIKI KOMPOZITNI PRIVESCI KASNOG BRONZANOG DOBA

Mr Jovan Koledin, Muzej Vojvodine, Novi Sad

Apstrakt: Ostava Hrtkovci-Vukoder sadži dva fragmentovana velika komnpozitna priveska tipa Tibolddaroc. Rad se bavi detaljnim opisom sastavnih elemenata, i analogijama. Proizvodnja je potvrđrna na severoistočnom rubu Karpatske kotline, u okviru kulture Piliny. U ovom radu je izdvojen i tip Ciocaia-Kemecse, rasprostranjen na istoku Karpatske kotline. Ne širi se na zapad, na teritoriju kulture polja sa urnama, niti na teritoriju belegiške kulture. Funkcija kompozitnih privesaka (iz vremena Ha D-Ha A1) nije utvrđena.

Ključne reči: Ostave kasnog bronzanog doba, belegiška kultura u Sremu, kultura Piliny, II horizont ostava (Ha A1), veliki privesci, tip Tiboldaroc, tip Ciocaia-Kemecse.

Muzej Vojvodine je 2003. godine od Obrovac Ivana iz Hrtkovaca otkupio 49 predmeta od bronze. Predmeti su, po rečima nalazača, nađeni posle oranja 1999 godine, na dubini od 0,4 m.

Potes na kome je nađena ostava (Vukoder), nalazi se između sela Hrtkovci i Nikinci. Udaljen je 3,5 km od poznatog višeslojnog lokaliteta Gomolava. U ostavi se nalaze delovi dva velika kompozitna priveska, načinjenih od livenih segmenata.

Kompozitni privesci se sastoje od dva pravougaonog rama, povezanih lančićima. Sa donjeg rama su visili lančiči, koji su na završetku imali posebne čunaste priveske. Pravougaoni ramovi su oblika rešetke, ispunjeni ukrasima sa motivima kružnih pločica, polumeseca, dvostrukih sekira._

Elementi pravougaonog rama su oblika gredice. Na njih su okačeni lančići, sastavljeni od okruglih, jednostavnih, i dvostrukih karika. Jednostruki su neukrašeni. Dvostruki kolutovi su ukrašeni rebrima. Lančići završavaju privescima konkavnog (čunastog) tela sa nosačem koji na vrhu ima kariku za kačenje na lančić. Kolut, nosač, i rub čunastog ukrasnog elementa su narebreni, kao i gredica-nosač, i viseće girlande. Na gornjoj strani gredice su ukrasi od lima, oblika polumesečastih aplika, koje čine oblik grčkog slova omikron (ω). Na osnovu analogija sa očuvanim privescima, ovi ukrasi su imali funkciju spajanja dve gredice. Na donjoj su visili privesci sa čunastim završetkom. Na gornjoj gredici su girlande bile u funkciji nosača, pa su se nalazile na leđnoj strani.

Kompozitni privesak I (AP 8329) Dužina gredice 16,5cm, širina 0,7cm, debljina gredice 0,2cm. Visina gredice i lančića 14cm. Prečnik jednostavne karike 2cm. Dužina dvostruke karike 3,6cm, prečnik 1,6cm. Čunasti privesak je dimenzija 2,7 x 1,1cm, visine 4cm. Težina je 98g.

Sekundarno je prelomljena. Sastoji se od gredice sa sedam girlandi-nosača. Sedam lančića su *in situ*, sa istim redosledom karika. Jednostavna karika spaja gredicu sa lančićem. Zatim dolazi dvostruka, ukrašena, pa opet jednostruka. Dvostruka karika nosi jednu jednostavnu, na kojoj vise dva čunasta priveska. Samo jedan par ovih privesaka je očuvan. Na gornjoj strani su tri nosača aplika oblika x. Dva bočna nosača su skoro potpuno očuvana. Imaju horizontalnu spojnicu koja ih je vezivala sa centralnim nosačem. Centralnom nosaču nedostaje jedna polovina ukrasa. Nema tragova nastavaka koji bi povezivali gredicu sa gornjom gredicom. Leđna strana gredice i polumesećastih ukrasa na njoj je ravna. Karike i privesci su liveni u dvodelnim kalupima, bez fine dorade.

Kompozitni privesak II (AP 8330) Dužina gredice 15,5cm, širina 0,5cm, debljina 0,2cm, Visina gredice i lančića 17cm. Prečnik polumesečaste aplike 5,7 cm, visina 3,2cm.

Prečnik jednostavne karike 2cm. Dvostruka karika je dužine 3,5cm, a prečnika 1,6cm, Čunasti privesak je dimenzija 2,5 x 1,1cm, visine 4,1cm.

Sastavljen je od dva prelomljena dela, i ima osam girlandnih nosača. Od osam lančića četiri su očuvana samo u prvom segmentu. Ostala četiri su očuvana skoro potpuno. Tri lančića imaju po dva čunasta priveska, dok je na četvrtom od drugog čunastog priveska očuvana samo karika. Na jednom lančiću je vršena popravka.

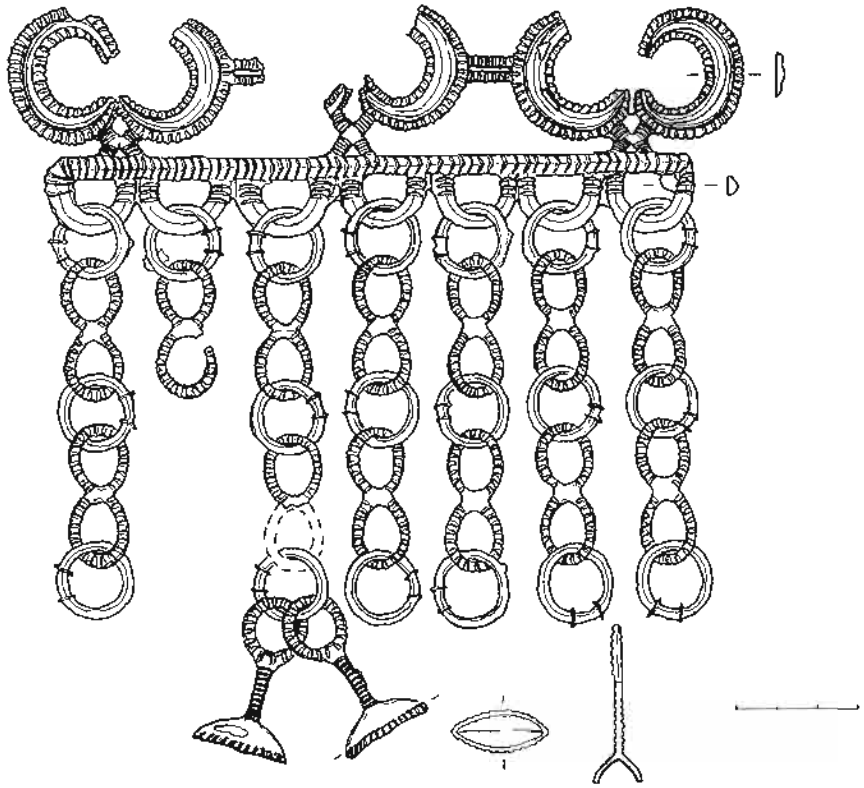

Sl. 1. Ostava Hrtkovci-Vukoder, privesak 1 (crtež V. Vojt)

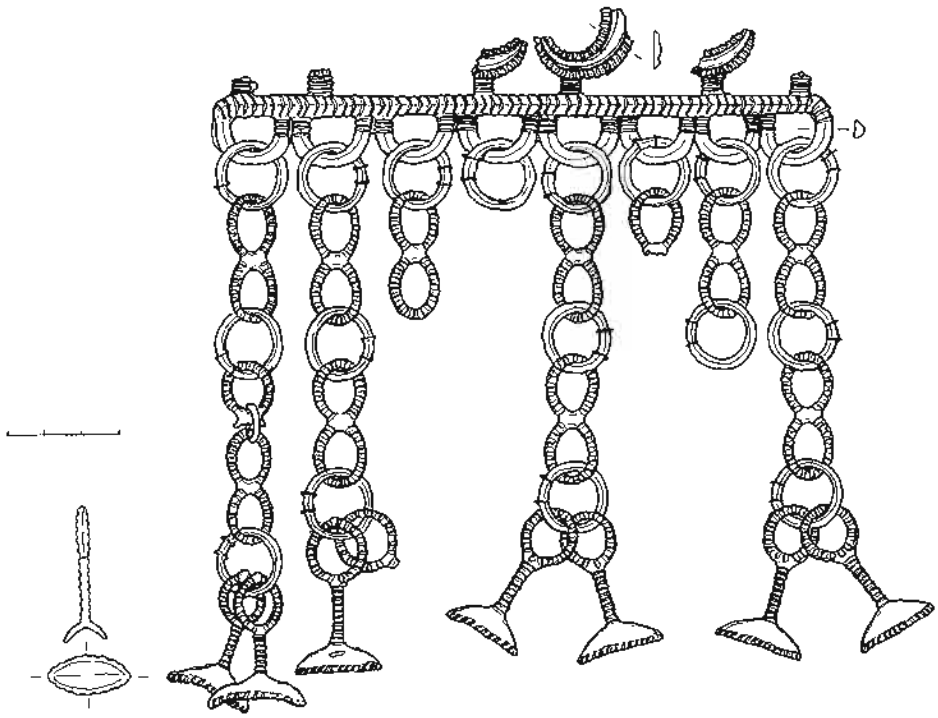

Sl. 2. Ostava Hrtkovci-Vukoder, privesak 2 (crtež V. Vojt)

Oštećena dvostruka karika je pičvršćena debelom žicom za drugu dvostruku kariku. Ovaj lančić je zato nešto duži. Na leđnom delu gredice su očuvana tri para kratkih stubastih nosača ukrasa.

Ovakvi ukrasni elementi su karakteristični za vreme kasnog bronzanog doba. Nalazimo ih u ostavama Pilinji (Piliny) kulture, u severnoj Mađarskoj i južnoj Slovačkoj. Na teritoriji Bajerdorf (Beierdorf) kulture u južnoj Moravskoj (Kovárník 1998), i Donjoj Austriji (ostava Draßburg, Pittioni 1954, Abb. 286, 12), takođe nalazimo neke od elemenata kompozitnih privesaka ovog tipa.

Na području Srema takođe beležimo pojavu kompozitnih privesaka. I ovde se javljaju u sklopu II horizonta ostava, kakve su Jakovo (Sl. 4) i Bingula-Divoš (Sl. 5-5a).

T. Kemenčeji ih opisuje kao „višečlane, velike priveske, izrađene na proboj" (Kemenczei 1984, 24). On među ove priveske ubraja više varijanti, koje nisu tipološki precizno definisane i izdvojene. Tako imamo priveske rađene „na proboj" (Cserépfalva, Taf. XLIVd, 1), koji nisu identični našim privescima. Ni primerak iz ostave Jakovo sa svoja tri segmenta, ne pripada strogo uzevši, varijanti kompozitnih privesaka iz naše ostave.

Tip Tiboldaroc (Tibolddaróc)

Ovaj tip je izdvojen nedavno (Jankovits 2010). Kao karakteristične elemente ovog tipa Katalin Jankovits izdvaja:

Deo priveska izrađen na proboj je pravougaonog oblika.

Ukrasni elementi su kombinovani od kružnih narebrenih pločica sa središnjom bradavicom, do polumesečastih, i motiva dvostruke sekire.

Na obe duže strane nalaze se kružne omče, za kačenje lančića. Lančići su sastavljeni od dvostrukih i jednostavnih prstenova. Na kraju svakog lančića je privesak oblika **pritege** sa šiljatom ovalnom bazom. (Jankovits 2010, 49).

Veliki privesci iz Tiboldaroca sastavom i tipovima ukrasa odgovaraju potpuno našim primercima. Noseća gredica sa visećim girlandama, sastav lančića i završni čunasti privesci su identični. Ukras na drugom privesku (Sl. 6, 2) odgovara motivom našem privesku sa ω motivom. Jedan od velikih privesaka iz Tibbolddaróca (Sl. 6, 1) očuvan je skoro u potpunosti. Po njegovoj konstrukciji možemo pretpostaviti kako su izgledali i ostali primerci ovog tipa, koji nisu tako dobro očuvani.

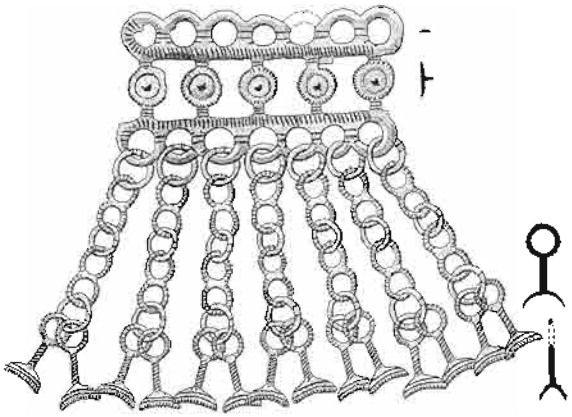

Sl. 3. Mušov (Kovárník 1998, Taf. 1, 14)

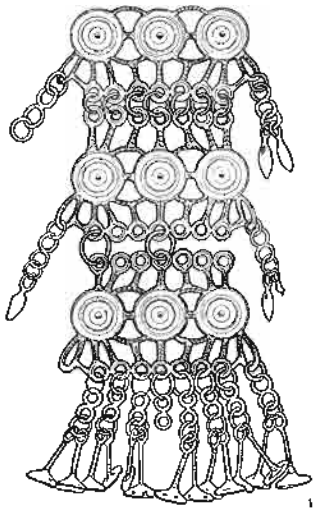

Sl. 4. Jakovo (H. Tacuh 1975. T. XX, 1)

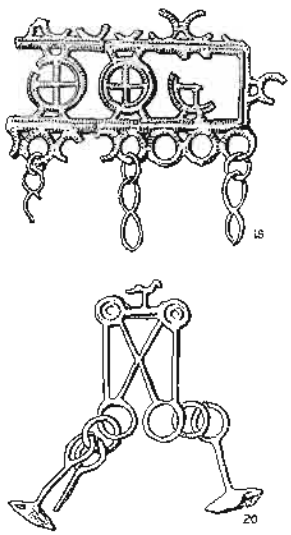

Sl. 5. Bingula-Divoš (Vinski-Gasparini 1973, Tab. 85, 16)
Sl. 5a (Vinski-Gasparini 1973, Tab. 85, 20)

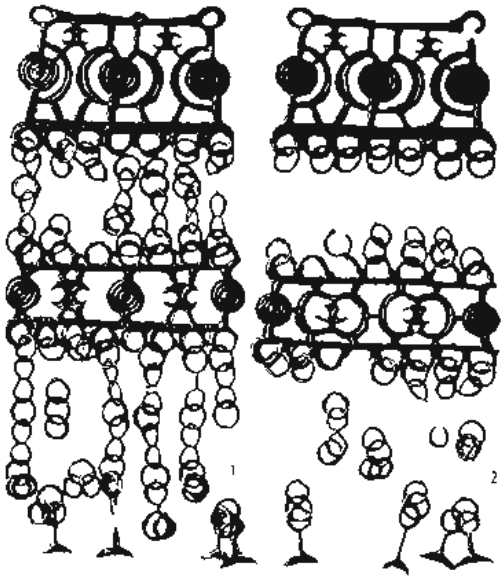

Sl. 6. Tibbolddaróc (Kemenczei 1984, Taf. LV, 1-2)

Sl. 7.
Felsődobsza
(Mozsolicz 1973,
Taf.47, 13)

Sl. 8.
Brodski Varoš
(Vinski-Gasparini 1973
Tab. 56, 54)

Sl. 9.
Bingula-Divoš
(Vinski-Gasparini,
Tab. 86, 11)

Sl. 10. Gemerské Dechtáre/Deter (Hampel 1887, Taf. LXIII, 2)

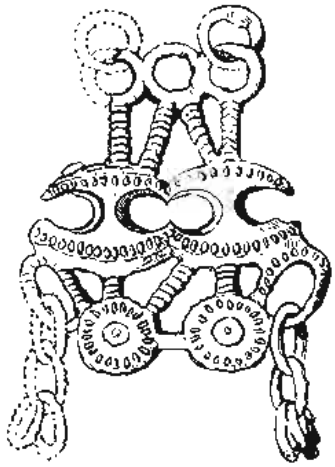

Sl. 11. Gemerské Dechtáre/Deter (Hampel, 1887, Taf. 63, 1)

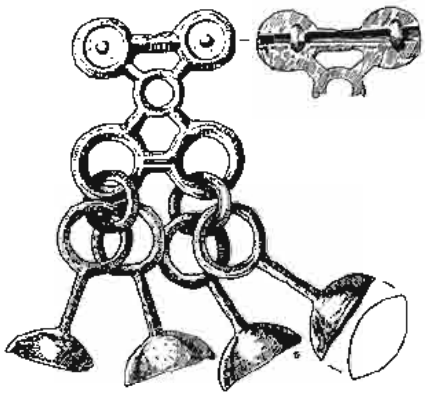

Sl. 12. Jedenspeigen (Kromer 1959, Taf. 1, Fig. 5)

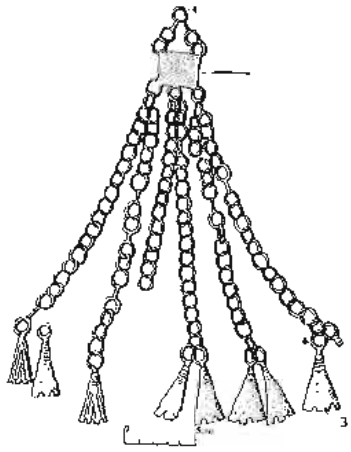

Sl. 13. Ciocaia (Petrescu-Dîmboviţa 1977, Pl. 33, 3)

Kompozitni privesak se sastojao od dva noseća pravougaona rama. Gornji je nešto veći, četvrtastog izgleda, sa dve izražene karike na završecima gornje gredice, za kačenje. Donji ram je pravougaon, dosta uži od gornjeg. On ima sa obe strane livene karike za kačenje lančića. Sa donjeg rama vise lančići koji imaju na kraju po dva čunasta priveska.

Sudeći po ovome, jasno je da se naš nalaz sastoji od fragmenata donjeg rama, budući da obe očuvane gredice imaju lančiće sa čunastim privescima na kraju. Kako pokazuju svi do sada nađeni pektorali, čunasti privesci se nalaze samo na završetku pektorala. Nalaz iz Vukodera pokazuje da se radi o ostacima dva priveska, kao i u ostavi iz Tiboldaroca.

Da li različite varijante rešetkaste konstrukcije imaju hronološku vrednost, budući da se javljaju u više horizonata ostava (Ópályi, Kurd)?

Možda kombinacije simbola na kompozitnim privescima ukazuju na korišćenje u različitim obredima?

Ponekad se u ostavama nalaze pojedini delovi kompleksnih privesaka (Lengyeltóti, Fund II, Mozsolics 1985, Taf. 107, 9-10, 38). Najčešće su to nalazi čunastih završetaka lančića. Nalaze se u ostavama Benczúrfalva, (Mozsolics 1985, Taf. LIV, 9), Kurd (Mozsolics 1985 Taf. 24, 28, 29-30), Regöly III (Mozsolics 1985, Taf. 30, 14-15), Pećinci (Милошевић 1960, Таб. V, 18). Jedan čunasti privesak, tipološki veoma sličan, ali nenarebren, javlja se u nalazu iz Felsődobsza (Sl. 7) koji pripada horizontu Opalji (Ópályi). A. Mozsolics je čunaste priveske uvrstila među tipičan materijal horizonta Kurd (Mozsolics 1985, Taf. 277). Doduše, prikazani primerak je sa narebrenim, netipično kratkim nosačem, kakav se nalazi u ostavi Bingula-Divoš (Sl. 9).

A. Možolič ne izdvaja kompozitne velike priveske u poseban tip. Naglašava upotrebu pojedinačnih privesaka u različitim kombinacijama vratnih ukrasa, odeće i konjske orme. Duga upotreba pojedinih tipova privesaka navodi na pomisao o simboličkoj ili apotropejskoj pozadini (ibid. 60).

Velika ostava Brodski Varoš takođe sadrži fragmentovan čunasti privesak (Sl. 8), bez narebrenog tela. Čunasti privesak sa kratkim nosačem, horizontalno narebrenog tela, nalazi se u ostavi Bingula-Divoš (Sl. 9)

Nalazi završetaka kompozitnih privesaka, ne moraju značiti da se radi o delovima velikih kompozitnih privesaka našeg tipa. Kako se vidi na primercima iz ostava, postoje oblici kompozitnih privesaka koje imaju osim čunastih završetaka, i kopljaste priveske (ostava iz Jakova). Interesantno je, međutim, da čunasti privesci nisu korišćeni na drugim tipovima ukrasa, osim na velikim kompozitnim privescima.

Razne vrste malih privesaka su izrađivani serijski, pa su kombinovani pri ukrašavanju različitih vrsta nakita, ne samo velikih kompozitnih privesaka. To se naročito odnosi na lancete, zvonolike priveske, i brojne varijante ukrasnih ploča. Budući da je grobni ritus kasnog bronzano doba spaljivanje na lomači, nema indicija o funkciji, i statusnom značenju ovih ukrasnih elemenata kao delu nošnje (Ložnjak-Dizdar 2011, 386-387).

K. Jankovits je obradila ovakve („bogate priveske“) sa teritorije Mađarske. Ona navodi da se delovi ovih privesaka mogu naći i u grobovima sa urnama (Jankovits 2010, 49). Navodi fragmente ovakvih privesaka iz grobova 798 i 848, na pilinjskoj nekropoli Nagybátony (ibid. 50). Limena pločica (nije privesak!) sa ušicom iz groba 798 nije element koji se može pripisati kompozitnim privescima tipa Tibolddaroc. Ukrasne pločice oblika peščanog sata, sa ušicom na poleđini, nalaze se u ostavama (Brodski Varoš, Vinski-Gasparini, Tab. 53, 12; Tab. 57, 32). Korišćene su kao privesci u drugom tipu kompozitnih privesaka koji smo ovde nazvali tip Ciocaia – Kemecse.

Ona je izdvojila nekoliko karakterističnih tipova: tip Kemecse, kome osim ovog nalaza pripisuje i dva fragmenta iz Hampelovog kataloga (Hampel 1886, taf. 62, 1.4.5). Nalaz iz Cserépfalu ostaje jedinstven do sada, nije izdvojen kao poseban tip. U ovom radu je izdvojen i tip Tibolddaroc (Jankovits 49-50).

Dva priveska iz Tibolddaroca u svom sastavu nemaju dodatnih privesaka, samo čunaste završetke. Nalaz je datiran u horizont ostava Kurd, u kasno bronzano doba (B Vb) Mađarske (Mozsolics 1985, 203). Ovaj horizont se često označava kao II horizont ostava (Vinski-Gasparini 1973, 22-23, 64-65; Vasić 1982, Abb.1, 282; Hansen 1994, 397-399; Kemenczei 1996, Abb. 37).

Najraniji nalazi (iz mađarskih zbirki) se mogu videti u katalogu J. Hampela (Hampel 1887, Taf. LXIII). Od četiri velika priveska, ni jedan nije blizak našem nalazu. Privesku iz Felsődobsza, najsličniji je veliki fragment iz Detera/Gemerské Dechtáre[1] (Sl. 10). Ukrasne kompozicije 1 i 4 bile bi bliže našem tipu, budući da prva ima dvostruke ukrašene alke lančića (Hampel 1887, Taf. LXIII, 1), a druga po dva čunasta priveska na kraju lančića (ibid. Taf. LXIII, 4). Ostava Bingula-Divoš uz veliki privesak sa pravougaonim nosačem i ukrasima izvedenim rebrenjem (Sl. 5) ima i drugačije koncipiran

privesak sa neukrašenim čunastim privescima (Sl. 5a) koji su identični sa onima iz Detera (Gemerské Dechtáre) i Felsődobsza.

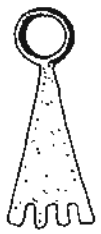

Sl. 14. Felsődobsza (Mozsolicz 1973, Taf.47)

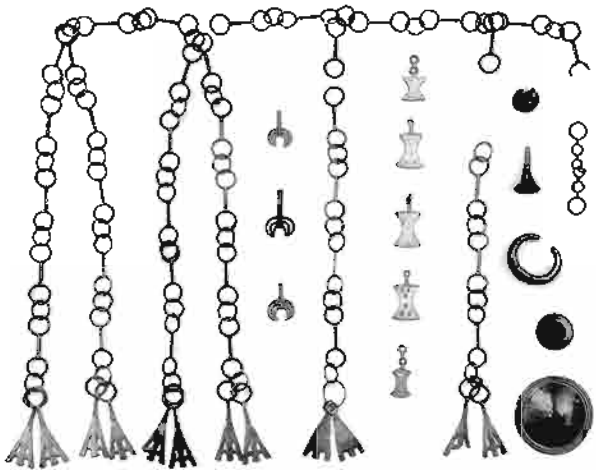

Sl. 15. Árpad/Arpăşel (Schwertheim 1997, 104)

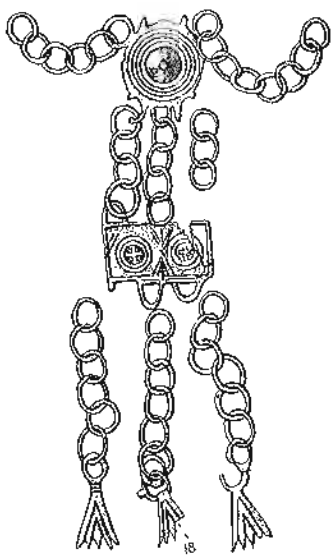

Sl. 16. Guruslău (Petrescu- Dîmboviţa 1977, Pl. 48)

Interesantno je da ne postoje dve ostave sa fragmentima identičnih privesaka ovog tipa. Svaki nalaz ima neke posebne karakteristike. Sastav rešetkatih nosača, način izrade nosača lančića, čak i sam izgled priveska. Usled ovoga, sama odrednica tipa je dosta uslovna. Moguće je da se namerno izbegavala serijska izrada ovakvih privesaka, jer su rađeni za specijalne prilike, koje su određivale izgled i sastav same konstrukcije.

Na primeru delova velikih privezaka iz ostave Lengyeltóti, izdvojena je grupa privesaka „sa pravougaonim, gornjim, srednjim i donjim delovima, izvedenim na proboj" (Wanzek 1992, 266). U njegovoj podeli ostave, privesci su uvršteni na Listu 3, a ova grupa je nazvana 3d. Nju obuhvataju nalazi iz ostava Tibolddaroc, Jakovo, Divoš, Gemerské Dechtáre, kao i privesak iz Hampelovog kataloga (Sl. 11). Primerci svrstani u njegovu listu 3d (osim nalaza iz Gemerské Dechtáre) najviše odgovaraju velikim privescima tipa Tibolddaroc. Opisni termini, kao i oznaka Lista 3d ne definišu precizno ovaj tip velikih kompozitnih privesaka. Odrednica Tibolddaroc sasvim jasno određuje glavne karakteristike ovih privesaka:

– Složenu rešetkastu strukturu dva pravougaona nosača

– Sastav i kompoziciju lančića, kao i vrstu završnih privesaka

Može se napraviti i drugačija podela, na osnovu vrste ukrasnih elemenata unutar pravougaone rešetke. Ovakvom načinu selekcije naginju K. Vinski-Gasparini i D. Ložnjak-Dizdar. Uprkos nekim elementima ovakvog nakita, koji su prikazani na keramičkim statuetama (Ložnjak-Dizdar, 2011, 390-391), veliki privesci tipa Tibolddaroc nisu potvrđeni kao deo nošnje.

Drugo područje njihovog prisustva na tlu Mađarske je jug Transdasnubije. Ostave sa ovog područja (Kurd, Lengyeltóti II i III, Nadap) sadrže ukrasne elemente kakvi se koriste u izradi tipa Tibolddaroc. Neki od citiranih primeraka koje navodi K. Jankovits ne odgovaraju sastavnim elementima Tibolddaroc tipa. Iz ostava Lengyeltóti II i III su to privesci bez štapićastog nosača alke za kačenje (Mozsolics 1985, Taf. 107, 17, 18; Taf. 108, 11). Ova vrsta priveska nije tip čunastog priveska sa kratkim nosačem karike, kakav je primerak iz ostave Bingula-Divoš (Sl. 9).

D. Ložnjak-Dizdar je među velike priveske uvrstila i slične (po veličini) ali drugačije tipove. Takvi su fragmenti kompozitnih privesaka iz ostava Gaj (Rašajski 1975, T. LVII, 1-2) i Futog (Borić, T.XI, 209). Za no-

sač lančića iz Futoga, D. Borić pretpostavlja da bi mogao biti ukras konjske opreme (ibid. 67). Oba identična priveska R. Rašajski tumači kao ukrase sa kosu/perčin (Rašajski 1975, 59).

K. Vinski-Gasparini ovakve priveske naziva pektoralima (Vinski-Gasparini 1973, 95). Ona ističe ukrasne ploče sa ovih pektorala kao karakterističan proizvod radionica Transdanubije i Sremsko-slavonskog prostora.

A. Možolič za ovakav nakit pretpostavlja (uz ogradu da ga nema u grobovima) da bi mogao biti ukras za vrat, deo nošnje, ili deo konjske opreme. Pomišlja i na njegovu apotropejsku simboliku i upotrebu (Mozsolics 1985, 60).

Među nalazima iz groba iz Jedenspeigena u Donjoj Austriji (Kromer 1959, 125-126, Taf. 1, Fig. 5), je i jedan kompozitni privesak, sa završnim priveskom čunastog tipa (Sl. 12). Grob sa ostacima deteta starosti oko 10 godina, je datriran u Ha A1 vreme, a pripada donjoaustrijskoj Beierdorf-Velatice grupi kulture polja sa urnama. Čunasti privesak nije ukrašen, a oblikom odgovara primercima iz ostave Bingula-Divoš (Sl. 5a). Grobna celina je relativno nesigurna, budući da grob pripada kategoriji slučajnih nalaza.[2] Zanimljivo je da kompozitni privesak ne dolazi u paru, tako da bi i način nošenja bio drugačiji nego kod tipa Tibolddaroc. Pošto se radi o dečijem grobu, moguće je da i to ima nekog značaja.

Tip Čokaja-Kemeče (Ciocaia – Kemecse)

Zanimljivo je, obzirom na blizinu proizvodnih centara, da se ukrasi tipa Tibolddaroc ne javljaju u ostavama Rumunije (Petrescu-Dîmbovița 1977). Na tom području potpuno prevladava drugi tip velikih kompozitnih privesaka. Ovaj tip nije izdvojen po svojim karakteristikama iz grupe velikih privesaka. Dobro očuvani primerci ovog tipa potiču iz ostava Ciocaia (Sl. 13), Guruslău (Sl. 16) i Mişca (Micske/Mişca – Mozsolicz 1973, Taf. 73 B). Ove ostave datirane su u horizont Uriu-Domăneşti (Br D).

Ukrasni elementi velikih privesaka sa teritorije Rumunije (tipa Ciocaia – Kemecse) javljaju se i na području rasprostiranja tipa Tibolddaroc. Sa druge strane, interesantno je da nema recipročne razmene. U ostavama na rumunskoj teritoriji nema elemenata Tibolddaroc tipa. Da li je ovome uzrok drugačija kult(ur)na sfera, koju odslikava posebnost Tibolddaroc tipa?

Naročito se često javljaju nazubljeni završeci lančića. U ostavi iz vremena Br D (horizont Uriu-Domăneşti) Iara I (Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 50, 7), i u ostavi Ópályi (Mozsolics 1973, Taf. 18, 4-7). U ostavi Felsődobsza (Mozsolicz 1973, Taf.47), javljaju se zajedno ovakav završetak (Sl. 14) sa čunastim neukrašenim završetkom.

Privesci nazubljenih završetaka javljaju se i u II fazi ostava (Ha A1 vreme), na teritoriji rane faze kulture Gava (ostave Tállya, Kemenczei 1984, Taf. CLXXXVIII 24; Galoşpetreu (Petrescu-Dîmbovița, Pl. 146, 19), Uioara de Sus (ibid. Pl. 247, 3, 5-6).

Sastav lančića je drugačiji. Dvostruke alke nemaju izgled broja 8, već imaju izduženu, pseudo-tordiranu spojku, koja se javlja na primercima iz ostava Micske/Mişca (Mozsolicz 1973, Taf. 73 B), i Ópályi (ibid. Taf.18, 4-7).

Lanac iz ostave Árpad/Arpăşel (Sl. 15) takođe odgovara ovom tipu po sastavnim elementima, i po završecima nazubljenih vrhova. Ovde imamo dve vrste završetaka: prva je sa perforacijama, izduženim tordiranim nosačem alke. Druga vrsta su kratki privesci, bez perforacija, i sa malom alkicom.

Ostava je datirana u I horizont (12. vek p.n.e.), što odgovara horizontu Uriu-Domăneşti.

Završeci nazubljenih vrhova se javljaju i na drugačije koncipiranim tipovima velikih privesaka, kako se vidi na dobro očuvanom primerku iz ostave Kemecse-Hamvaspart (Kemenczei 1984, Taf. LXI, 20). Zanimljiva je i varijanta nazubljenih privesaka iz ostave Guruslău (Petrescu- Dîmbovița 1977, Pl. 48). Završeci su oštro nazubljeni, a sam trougaoni privesak je ukrašen urezivanjem (?), u obliku dvostrukog Λ.

Nizovi običnih karika imaju razvodnik sa po tri polukružna nosača na obe strane. Javljaju se i po dva lančića prikačena na rubne nosače. I kod ovog tipa, završeci nazubljenih vrhova vise u paru na kraju lančića. Gornji nosač lančića je u obliku kružne ploče sa krstastim motivom u sredini. Motiv točka je izveden na proboj. Nosač ima sa donje strane tri, a sa gornje dva polukružna nosača za lančiće. Nije poznat način na koji je kačen kompozitni privesak. Slična kompozicija ukrasnih elemenata potiče iz ostave Guruslău (Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 48), (Sl. 16).

Pravougaona donja noseća ploča ima po tri polukružna nosača na obe strane. Gornja noseća ploča je kružnog oblika sa tri nosača na donjoj, a sa dva veća koluta na gornjem delu diska. Ovi kolutovi su možda služili za kačenje celog priveska (mada i oni imaju prikačene lančiće). Delovi ovog tipa kompozitnih privesaka

se nalaze u ostavi Cubulcut (Sl. 17). Ostava datira iz Vremena Ha A1 perioda, tj. horizonta Cincu-Suseni (Petrescu-Dîmbovița 1977, 90-91; Pl. 134, 6, 12-14). Ove tri ostave pokazuju da izrada ovog tipa velikih kompozitnih privesaka od Br D prelazi i u Ha A1 period.

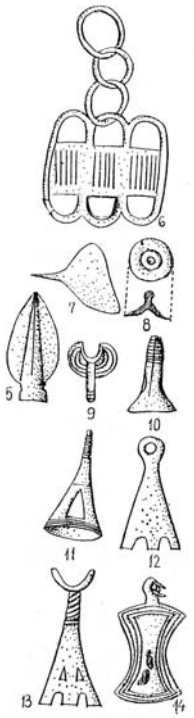

Sl. 17. Cubulcut (Petrescu- Dîmbovița 1977, Pl. 134)

Sl. 18. Kemecse-Hamvaspart (Kemenczei 1984, Taf. LXI)

Nalaz iz Guruslău je po sastavu najbliži kompozitnom privesku iz Kemecse-Hamvaspart-a (Sl. 18). Ponekad se u ostavama javljaju samo završeci kompozitnih privesaka (Viss-Keresztt̋ltés, Kemenczei 1984, Taf. LXIVd, 3),

Ostave Kemecse-Hamvaspart i Viss-Keresztt̋ltés**,** T. Kemenčeji pripisuje nosiocima Berkesz kulture severozapadne Mađarske. Elementi sa ovako komponovanih ukrasa se javljaju i u ranoj fazi kulture Gava (Gava I), kako pokazuje ostava Tállya (Kemenczei 1984, Taf. CLXXXVIII, 24).

Proizvođački centri velikih kompozitnih privesaka su koncentrisani na uskom prostoru severa i severoistoka Karpatske kotline. Ovo je teritorija kultura Pilinji i Berkes. Nalaz kalupa iz Szécsény-Benczúrfalva (Dolány), uz fragmente iz jedne ostave sa istog lokaliteta (Szécsény-Benczúrfalva ostava II),[3] potvrđuju da je ovo prostor odakle potiču privesci Tibolddaroc tipa (Jankovits o.c. napomena 9). Područje Pilinji kulture, na severoistoku Mađarske, je prihvaćeno kao mesto izrade ovakvog nakita (Griesa, 1999, 99; Jankovits 2010, 50; Ložnjak-Dizdar, 2011, 390). Nalaze iz južne Transdanubije K. Jankovits tumači kao trgovački import iz područja Pilinji kulture. Veruje da se odavde njihova upotreba širi u Sremsko-slavonsku oblast (Jankovits 2010, 50).

Južno od reke Moriš (Maros), kultura Berkes se u mlađoj fazi (Br D, horizont ostava Uriu-Ópaly) graničila sa kulturnim kompleksom Pécska/Pecica-Belegiš **(**Kemenczei 1984, 39). Moguće je da je belegiško stanovništvo već tada primilo ovakav ukrasni model, i zadržalo ga i tokom razvoja u fazi Belegiš II (Ha A 1, vreme ostava II horizonta). Razvojem kultura Kijatice i Gava, ekspanzijom lužičke kulture, dolazi da asimilacije Pilinji kulture, i prestanka proizvodnje i upotrebe ovih kompozitnih privesaka. Horizonti ostava mlađi od vremena Ha A1 ne sadrže ukrasne elemente tipa Tibolddaroc. Kako smo pokazali, isto važi i za istočni (Ciocaia – Kemecse tip) kompozitnih privesaka, na teritoriji Rumunije.

Pitanja

1. Da li su se izrađivali i nosili u paru?

2. Da li ostave koje sadrže fragmente ovako komponovanih privesaka, imaju delove konjske opreme?

Pektoral **(pectoralis,-e, grudni)** je ukras za grudi. Obično je iz jednog dela, a ne iz dva nezavisna velika priveska. Očuvani gornji ramovi pokazuju da je ceo kompozitni ukras visio okačen na dva koluta. Nošenje u

paru ovih ukrasa pre asocira na simetričnu koncepciju ukrasa, kakva se primenjuje pri ukrašavanju glave, kako kod ljudi, tako i kod životinja. Lančići i završni parovi čunastih privesaka njihanjem i zvukom su davali željeni efekat. Ovako koncipirani ukrasi mogli su biti deo bogatog konjskog pribora (oglavine). Svojom veličinom i težinom nisu prikladni za nošenje na ljudskoj glavi. Ostaje mogućnost ukrašavanja pojasa, ili nekog naročitog ukrasa na glavi. Nije isključeno ni da se primenjivao u nekim specijalnim ritualnima prilikama, a da je bio privesak na ritualnoj opremi (kultna kolica, ili nasađen na ritualne štapove, zastave i sl.).

Interesantno je da se veliki kompozitni privesci javljaju i u rano gvozdeno doba. Javljaju se van ostava, tako da je njihova funkcija jasnija. Navodimo samo privesak (koji je deo kompozitnog amuleta) iz groba 3 Budeşti-Finaţe (Griesa, 100,102, Abb. 7). Korišćen je dugo vremena pre polaganja u grob. Celina je datirana u Ha C period, mada je ceo nalaz, kao i datacija priveska dosta nesigurna). Po analogijama sam privesak pripada vremenu kasnog bronzanog doba (o.c. 102).

Nemoguće je na osnovu nalaza iz ostava odrediti namenu pojedinačnih ukrasnih predmeta (privesaka). Oni su kombinovani sa različitim vrstama nošnje (nakit, oprema). Usled samog karaktera ostava, samo izuzetno su očuvani celi kompozitni privesci (Tibolddaroc). Čunasti privesci su sigurni elementi kompozitnih privesaka, dok svi ostali privesci to nisu.

Dosta slobodno (po sličnosti) se uzimaju pojedine vrste privesaka, koje ne prripadaju elementima složenih privesaka. Treba prvo gledati na sastav očuvanih celina, i samo sigurno posvedočene elemente ukrasa uzimati za analogije.

RASPROSTRANJENOST PRIVESAKA TIPA TIBOLDDAROC I CIOCAIA

Tip Tibolddaroc	Tip Ciocaia
1. Draßburg	1. Ciocaia
2. Mušov, bez. Breclav	2. Guruslău
3. Hrtkovci-Vukoder	3. Mişca
4. Lengyeltóti	4. Iara I
5. Benczúrfalva	5. Opaly
6. Kurd	6. Felsődobsza
7. Regőly	7. Tállya
8. Felsődobsza	8. Galoşpetreu
9. Brodski Varos	9. Arpad/Arpăşel
10. Gemerské Dechtáre	10. Uioara de Sus
11. Nadap	11. Cubulcut
12. Jedenspeigen	12. Kemecse
	13. Viss

SKRAĆENICE

APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin.

Fontes - Fontes archeologiae Serbiae, (SANU), Academie Serbe des Sciences et des Arts, Beograd.

ГгБг – Годишњак града Београда, Музеј града Београда.

JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.

MAGW – Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien, Wien.

PMB – Рад Музеја Војводине, Muzej Vojvodine, Novi Sad.

Satu Mare – Studii şi Comunicări, seria arheologie, Muzeul Judeţean Satu Mare.

Старинар – Археолошки институт Београд - Institut Archйologique Belgrade, Beograd.

UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Seminar für Ur –und Frühgeschichte der Freien Universität, Berlin.

NAPOMENE

[1] Kod Hampela je Deter, a današnji naziv je Gemerské Dechtáre. Mesto se nalazi u južnoj Slovačkoj.

[2] Nađen prilikom kopanja peska. Muzej je nalaz otkupio od nalazača.

[3] Neobjavljeno. Kalup se nalazi u MNM u Budimpešti, a ostava u muzeju Szécsény.

LITERATURA

Borić 1997 – D. Borić, Ostava kasnog bronzanog doba iz Futoga, RMB 39, 41-92.

Clausing 2003 – Ch. Clausing, Ein urnenfelderzeitlicher Hortfund von Slavonski Brod, Kroatien, JRGZM 50 – 1, 2003, 47-205.

Dautova-Ruševljan – Jevtić 2006 – V. Dautova-Ruševljan – M. Jevtić, Silver jewelry of Hellenistic and Celtic type from Hrtkovci in Srem, Старинар LVI, Beograd, 291-307.

Dizdar – Ložnjak-Dizdar – Mihelić 2011 – M. Dizdar – D. Ložnjak-Dizdar – S. Mihelić, Starija faza kulture sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi. Katalog izložbe. Arheološki muzej Osijek – Arheološki muzej Zagreb.

Griesa 1999 – I. Griesa, Zwei Tierkopfgehänge im Museum für Vor- und Frühgeschichte, APA 31, Berlin, 96-106.

Hansen 1994, S. Hansen – Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken, UPA Band 21, Bonn.
Hampel 1887 – J. Hampel, Alterthumer der bronzezeit in Ungarn, Budapest.
Jankovits 2010 – K. Jankovits, Die reichen Gehänge in Ungarn, in: L. Marta (Hrsg.) Das ende des 2. Jahrtausendes v. Chr auf der Theiß-Ebene und Siebenbürgen, Symposium Satu Mare 18-19 iulie 2008, Satu Mare XXVI/I, 49-62.
Kemenczei 1984 – T. Kemenczei, Die Spätbronzezeit Nordostungarns, Budapest.
Kovárník 1998 – J. Kovárník, Neuer Fund eines Bronzedepots in Mušov/Südmähren (Vorbericht), in: B. Hänsel (Hrsg.): Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Kiel, 509-523.
Kromer 1959 – K. Kromer, Ein Grabfund der Urnenfelderkultur aus Jedenspeigen, Niederösterreich, MAGW LXXXVIII/LXXXIX, 125-126
Ložnjak-Dizdar 2011 – D. Ložnjak-Dizdar, Razmatranja o funkciji dva tipa kasnobrončanodobnih ukrasnih ploča, in: M. Dizdar (ur.) Panonski prapovijesni osviti, Zbornik radova posvećenih Korneliji Minichreiter uz 65. obljetnicu života, Institut za arheologiju, Zagreb, 385-401.
Miklik-Lozuk 2009 – L. Miklik-Lozuk, Ostave kasnog brončanog doba iz Poljanaca, Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod.
Милошевић 1960 – П. Милошевић, Бронзана остава из Пећинаца, PBM 9, Novi Sad, 156-175.
Mozsolicz 1973 – A. Mozsolicz, Bronze-und Goldfunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi, Budapest.
Mozsolics 1985 – A. Mozsolics, Bronzefunde aus Ungarn, Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest
Petrescu-Dîmboviţa 1977 – M. Petrescu-Dîmboviţa, Depozitele de bronzuri din România. Bucureşti
Рашајски 1975 – Р. Рашајски, Остава Гај-Излаз код Ковина in: М. Гарашанин-Н. Тасић (ур.) Праисторијске оставе у Србији и Војводини I, Fontes archeologiae Serbiae, САНУ, Београд 1975
Schwertheim 1997 – U. Schwertheim, Árpad,Kom. Bihar, Ungarn (Arpăşel, Jud. Bihor, Rümänien), in: A. Hansel - F. Innerhofer (Red). Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas, Freie Universität Berlin und Museum für Vor- und Frühgeschichte Staatliche Museen zu Berlin, Bestandskataloge Band 4, 104-105.
Тасић 1975 – Н. Тасић, Бронзана остава из Јакова „Економија Сава“, in: М. Гарашанин-Н. Тасић (ур.) Праисторијске оставе у Србији и Војводини I, Fontes archeologiae Serbiae, САНУ, Београд 1975, 27-34.
Teßmann 2009 – B. Teßmann, Drei Pferdefigürchen aus dem Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte. Zur Verbreitung und Funktion bronzener Tierplastiken der älteren Eisenzeit. APA 41, 189-205.
Vasić 1982 – R. Vasić, Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien. In: B. Hänsel (Hrsg.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr. PAS Band 1, Berlin, 267-285.
Vinski-Gasparini 1973 – K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar.
Wanzek 1992 – B. Wanzek, Der älterurnenfelderzeitliche Hortfund von Lengyeltóti („Lengyeltóti II“), Komitat Somogyi, Ungarn. Eine Vorlage. APA 24, 249-288.

Jovan Koledin

LARGE COMPOSITE PENDANTS IN THE LATE BRONZE AGE

Summary

The hoard Hrtkovci – Vukoder (Museum of Vojvodina, unpublished material) consists of two fragments of a large composite pendant of the Tibolddaroc type. The production of this type of pendants had been confirmed on the northeastern edge of the Carpathian basin, within the Piliny culture. This paper considers detailed description of the components and different analogies of this type of pendants. The type of Ciocaia-Kemecse has also been emphasized. It spread only towards the eastern part of the Carpathian basin, but not towards west or south, on the territories of the Urnfield culture, or the Belegiš culture. The function of the composite pendants (from the Ha D – Ha A1 period) has not been determined yet.

(Translated by author)

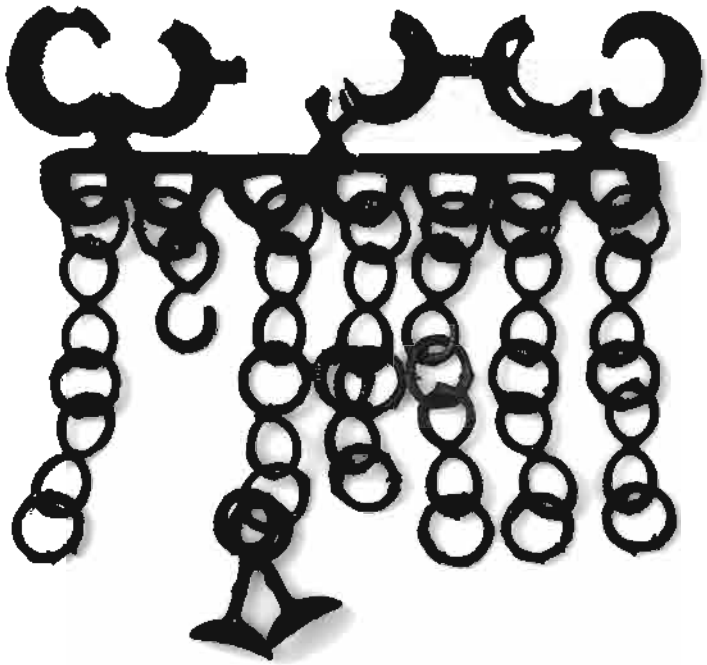

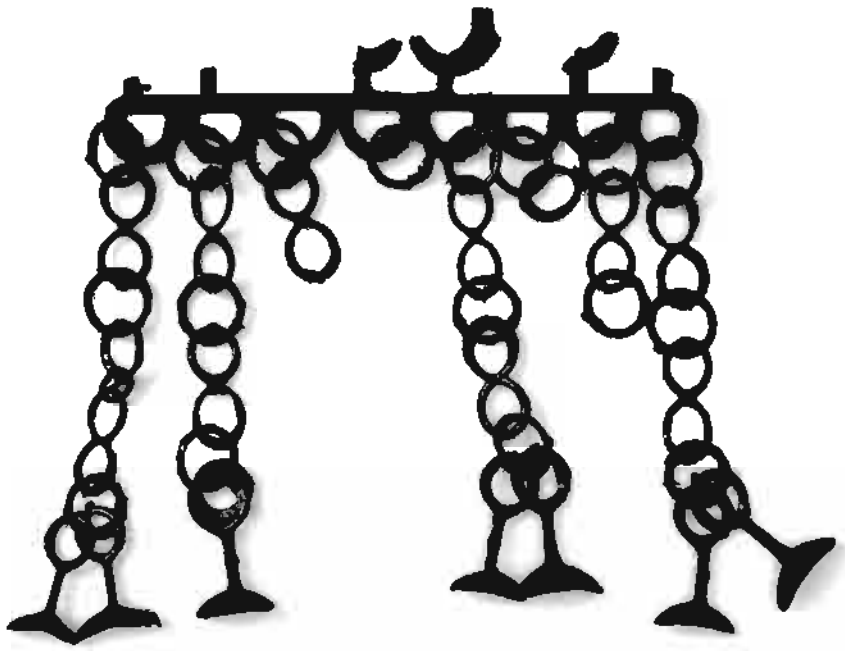

Kompozitni privesak I – AP 8329, (gore); Kompozitni privesak II – AP 8329.
Foto: Milica Đukić

T. I

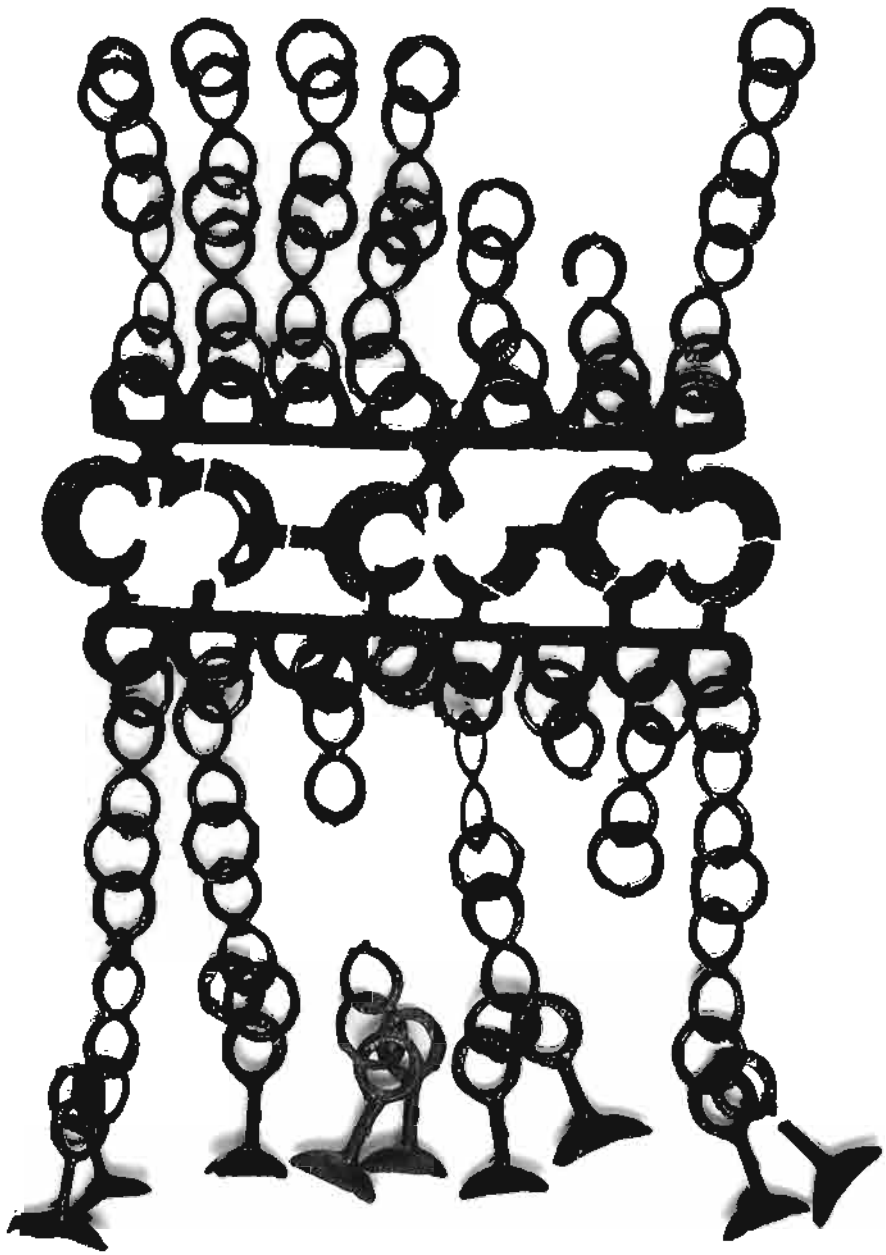

T. II

UDC: 904:726.8(497.113 Vojlovica)
UDC: 904:572.781(497.113 Vojlovica)

АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА НОВООТКРИВЕНОГ СКЕЛЕТА СА ЛОКАЛИТЕТА ВОЈЛОВИЦА – ПАНЧЕВО

Др Наташа Миладиновић-Радмиловић, Археолошки институт, Београд;
Драгана Вуловић МА, БеогрНаташа Миладиновић-Радмиловићад; Драгица Бизјак, Књажевац

Апстракт: У тексту је приказан резултат антрополошке анализе новооткривених скелетних остатака (*Гроб 55*) са сарматског локалитета Војловица – Панчево. Анализа је обухватала одређивање степена очуваности костију, морфолошке и метричке елементе, детерминисање полне припадности и индивидуалне старости, палеопатолошку и денталну анализу, испитивање епигенетских варијација и маркера окупационог стреса. Код ове жене, старе око 25 година, поред палеопатолошких промена (остеоартритис, Шморлов дефект, могућа фисура на *processus accesorius*–у Т12, остеом на левој паријеталној кости, *osteochondritis dissecans* на проксималном окрајку левог хумеруса и поремећај у центрима за осификацију) и болести зуба (хипоплазија, пародонтопатија, каменац, аномалије вилица и зубног низа, каријес), уочени су и трагови специфичних промена (заглачане фасете и жлебови), на готово свим површинама инцизива максиле и мандибуле које су настале као последица немастикаторних активности. Такође у тексту се говори и о тзв. неубичајеним сарматским сахранама, дакле појави немарног полагања људских скелета у објекте стамбеног и економског карактера (куће и трапове) у оквиру простора касноантичког насеља. Појава похрањивања покојника у насељима, у римском периоду и почетком Сеобе народа, забележена је у археолошким студијама како на простору Карпатског басена тако и у областима непосредно уз његов обод.

Кључне речи: Сармати, Војловица – Панчево, тзв. неубичајене сахране, трагови немастикаторних активности на инцизивима максиле и мандибуле, *os acromiale.*

Прва заштитна археолошка истраживања у кругу Рафинерије нафте Панчево у Војловици извршена су у периоду од априла до јула 1980. године [Batistić-Popadić 1984–1985: 59], (слика 1). Ископавања су показала да се ради о вишеслојном налазишту на коме су присутни слојеви из неолита, бронзаног доба, касноантичког и средњовековног периода. Током истраживања, у североисточном делу круга рафинерије, у блоку 20 и 21, која су обухватила простор површине око 7.200 m^2, откривена је сарматска некропола, коришћена током 3. И 4. века [Batistić-Popadić 1984–1985: 59–69].[1] Некропола се налазила на лесној греди удаљеној око 600 m од старог корита Дунава и 270 m од пута Панчево – Старчево [Batistić--Popadić 1984–1985: 59]. Откривена су 54 скелетна гроба распоређена у четири неправилна реда (слика 2). У питању су једноставне гробне раке, претежно правоугаоног облика, без остатака гробних конструкција и дрвених сандука, оријентисане у правцу североисток–југозапад [Batistić-Popadić 1984–1985: 59]. У гробовима, који нису били девастирани пљачком,[2] уочено је да су покојници били положени на леђа, са главом на потиљку или повијеном у десну страну, и са рукама положеним поред тела [Batistić-Popadić 1984–1985: 59–67]. Осим некрополе, истом периоду припада и један усамљени гроб откривен ван некрополе у сонди 3 (блок 22). Покојник је био положен на леђа у правоугаону раку (десна рука и десна нога биле су пребачене преко леве руке и леве ноге). Поред скелета пронађен је фрагмент животињске вилице [Batistić-Popadić 1984–1985: 59 i 67].

Наредна заштитна археолошка истраживања на овом локалитету спроведена су од маја до јула 2010. године.[3] Том приликом откривен је *Гроб 55* у укопу 39а кружног облика на релативној дубини 0,39 m (слика 2).[4] Оријентација скелета била је југ–север са девијацијом од 15° ка западу (слике 3а и 3б). Горња половина тела покојнице је положена потрбушке са главом уздигнутом и управљеном ка зиду јаме и са рукама савијеним у лактовима. У доњој половини тело је положено у згрчени положај на десни бок. Ноге су савијене у коленима (колена су међусобно раздвојена, а стопала су склопљена једно преко другог).

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Приликом утврђивања пола на скелетном материјалу определили смо се за комбиновање морфолошких и метричких метода.[5] Посебну пажњу смо обратили на морфолошке елементе лобање *(glabella, planum nuchale, processus mastoideus, arcus supercilialis, protuberantia occipitalis externa, os zygomaticum, tubera frontale et parietale,* нагиб *os frontale* и

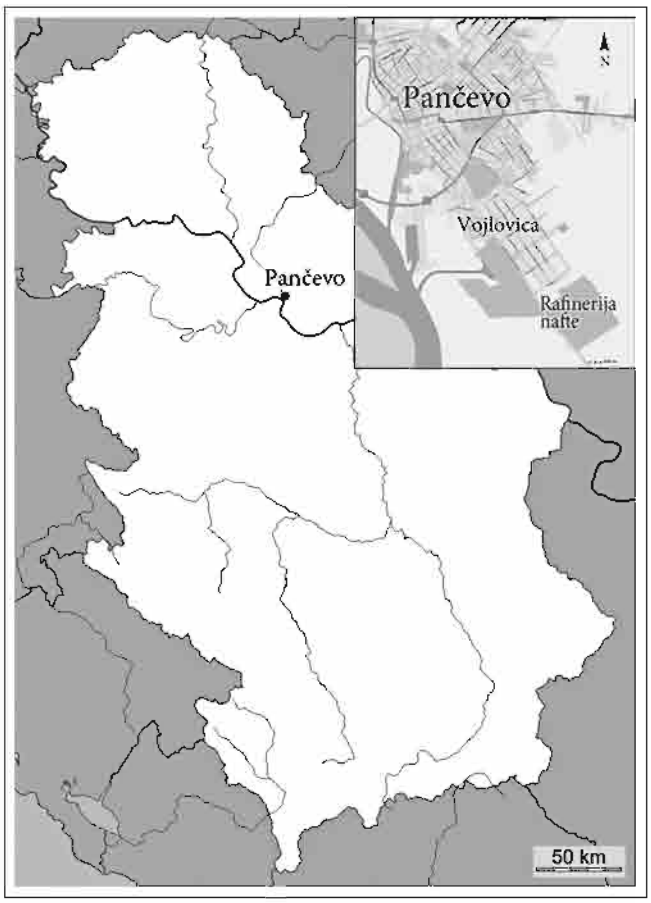

Слика 1. Положај археолошког налазишта Војловица – Панчево на карти Републике Србије

margo supraorbitalis) и карлице *(sulcus praearicularis, incisura ischiadica s. ischialis major, arc compose,* изглед *os coxae, corpus ossis ischii, foramen obturatum, crista iliaca, fossa iliaca, pelvis major, pelvis minor),* а сам начин рада преузели смо од групе европских антрополога [Ferembach, Schwidetzky & Stloukal 1980: 519–527], и Бикстре и Убелакера [Buikstra & Ubelaker 1994: 15–21]. На мандибули смо анализирали и морфолошке елементе (општи изглед мандибуле – *corpus mandibulae, ramus mandibulae* и *angulus mandibulae, mentum, angulus mandibule* и *margo inferior),* базиране на критеријумима које су установили Ферембах и његови сарадници [Ferembach *et al.* 1980: 523–525], и метричке елементе релевантне за полно детерминисање скелета [Ferembach *et al.* 1980: 523–525; Bass 1995: 84–85]. На основу добијених метричких елемената израчунате индексе приказали смо у Табели 3. На зубима су мерени мезиодистални и вестибулолингвални дијаметри на начин на који је то препоручио Хилсон [Hillson 1990: 240–242; *idem.* 1996: 80–82] (Табела 2). Анализирајући остале кости посткранијалног скелета, такође смо посматрали и морфолошке, и метричке елементе. Морфолошки елементи који су заокупили нашу пажњу били су степен развијености: *tuberositas deltoideae, tuberositas radii* и *margo interosseus* (радијуса), *tuberositas*

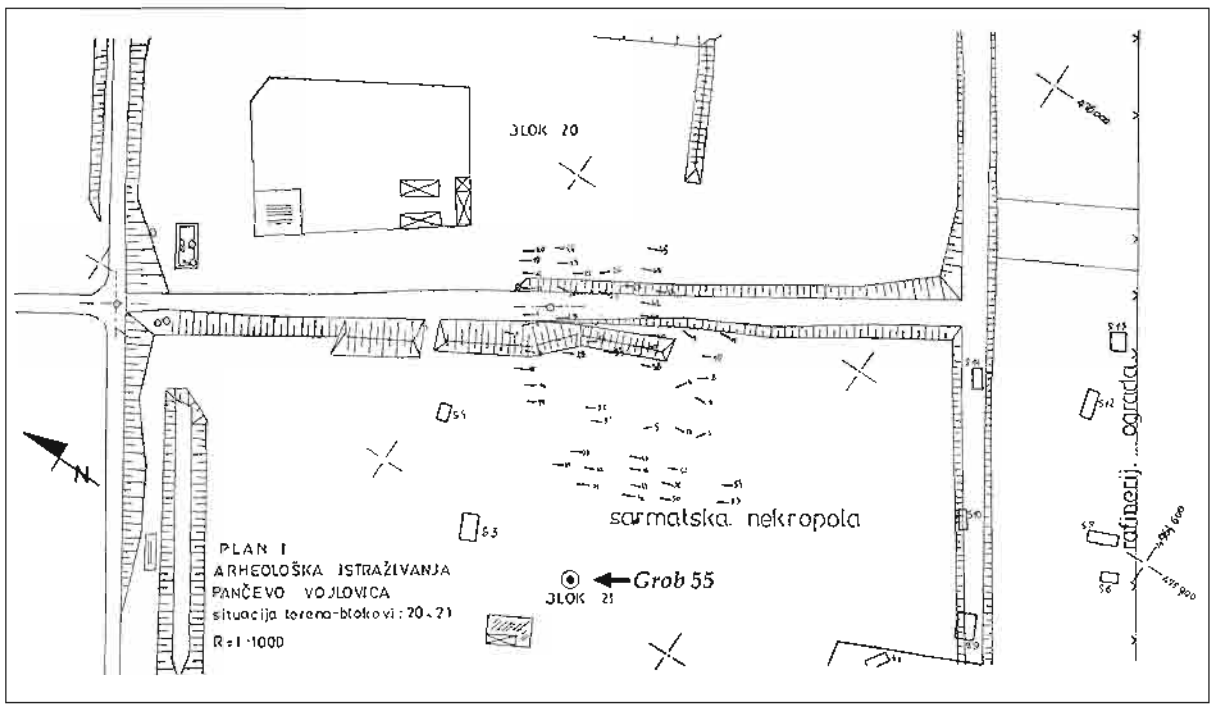

Слика 2. Ситуациони план налазишта Војловица – Панчево из 1980. године са положајем новооткривеног скелета (Гроб 55) (према Batistić-Popadić 1984–1985: 70)

ulnae и *margo interosseus* (улне), *linea aspera* и *tuberositas tibiae.* Од морфолошких елемената сакрума посматрали смо сам изглед кости, закривљеност тела и *facies auricularis* [Mikić 1978: 18–19; Bass 1995: 114]. Метрички елементи играју много већу улогу у пол-ном детерминисању скелетних остатака на постканијалном скелету, тако да смо на њих обратили посебну пажњу. На основу добијених метричких елемената израчунате индексе, посебно за десну и леву страну тела, приказали смо у Табелама 4 и 5.

Индивидуалну старост утврђивали смо на основу: степена облитерације лобањских шавова (Валуаова шема) [Vallois 1937]; промена на зубима максиле и мандибуле (упоређивали смо промене на оклузалној површини на денталном материјалу са нумеричком класификацијом ојености горње (оклузалне) површине молара према животном добу које је формулисао Бротвел [Brothwell 1981: 72] и промене на оклузалној површини на денталном материјалу са нумеричком класификацијом ојености горње површине свих зуба према животном добу које је дефинисао Лавџој [Lovejoy 1985]; морфолошких промена стерналних окрајака ребара (посматрана је метаморфоза дубине, зглобне јаме, облика, ивица и конфигурације бедема, као и глобално стање кости, на основу девет (0–8) фаза прогресије које обухватају период од 18 до преко 70 година) [Işcan *et al.* 1984a; *idem.* 1984b; *idem.*1985]; морфолошких промена на медијалном окрајку клавикуле (кроз пет фаза прогресије које су забележили Шојер и Блек и које обухватају период од 14 до 29 година) [Scheuer & Black 2000]; и крсно–бедреног региона (на основу модела класификованих у осам фаза, од 20 до 60+ година, при чему је највећа пажња усмерена на посматрање положаја, ивичног *lipping*-а и порозности кости овог региона) [Lovejoy *et al.* 1985]. Такође, посматран је и степен окоштавања епифизно-дијафизних спојева на скапулама (*os acromiale*) и на сакруму (први и други сегмент сакрума показују само делимично срашћивање). *Processus coracoideus* и *acromion* имају два, а *cavitas glenoidalis* три секундарна центра окоштавања. Обично се сви ови делови, који настају из секундарних центара, споје са осталим делом скапуле до 24. године живота. Уколико до овог срастања не дође, поменути делови скапуле, сви или само поједини, остају одвојени као засебне кости. Најчешће се види одвојени *acromion* (*os acromiale*) [Mijač *et al.* 1998: 140]. Међусобно спајање првобитно одвојених сакралних пршљенова почиње око 18. године живота у каудалном делу кости и постепено се шири навише, тако да су између 25. и 30. године сви пршљенови срасли у јединствену кост [Mijač *et al.* 1998: 116].

Посматрано је 26 епигенетских варијација на кранијалном и 11 на посткранијалном делу скелета [Hauser & De Stefano 1989; Ђурић-Срејић 1995: 238–260].

Телесна висина израчуната је на основу формула које су установили Тротер и Глесер [Trotter & Gleser 1952], (Табела 1).

РЕЗУЛТАТИ АНТРОПОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ

Антрополошка анализа је показала да су у *Гробу 55* пронађене кости припадале индивидуи женског пола, старој око 25 година.[6]

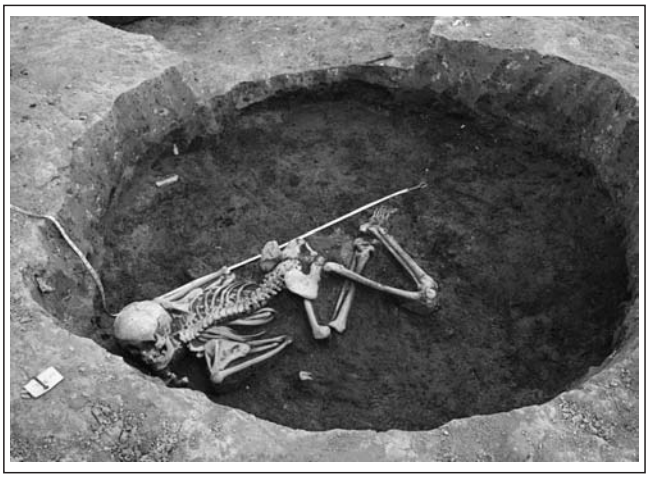

Слике 3а (лево) и 3б. Скелет in situ
(Фото документација Завода за заштиту споменика културе у Панчеву)

Од палеопатолошких промена уочавају се остеоартритис (на Т5, Т6 – има и колапс тела, Т8 и Т11), Шморлов дефект (димензија 0,50 cm, на Т5, Т6, Т8 и Т11) (Табла II, 1), могућа фисура на *processus accesorius*–у Т12 (Табла II, 2), остеом на левој паријеталној кости (елипсоидног облика 1,00–1,90 cm; Табла I, 1), *osteochondritis dissecans* на проксималном окрајку левог хумеруса (димензија 0,70 cm; Табла II, 3), две кружне лезије на ламина интерни фронталне кости и поремећај у центрима за осификацију обе скапуле (*os acromiale*).[7]

Анализа зуба је показала да су у вилицама били присутни зуби: 12, 13, 14, 15, 16, 22, 23, 24, 26, 31, 34, 35, 37, 41, 42, 44, 45, 46 и 47. Постмортално су били изгубљени зуби: 11, 21, 25, 32, 33, 36, 38 и 43. Абразија I степена (у глеђи) примећена је на зубима 12, 13, 14, 15, 16, 22, 23, 24, 26, 34, 35, 37, 44, 45, 46 и 47, а II степена (огољен дентин) на 31 и 41. Хипоплазија је била слабо изражена. Пародонтопатија је била веома изражена. Каменац је био средње до веома изражен. Од аномалија вилице и зубног низа видљива је фенестрација (?) код зуба 12 и 13, као и хиподонција зуба 48. Каријес је био присутан на зубима: 24 (тзв. *gross–gross* каријес), 26 (дистално, кариозна мрља дужине 0,30 cm), 37 (букално, каријес пречника 0,30 cm) и на 47 (дистално, каријес пречника 0,30 cm). Оклузија је била тетатет.

Од епигенетских карактеристика на кранијалном скелету видљива је *sutura metopica* (присутна целом дужином; Табла I, 2) и *foramina parietalia* (на десној паријеталној кости). Од епигенетских карактеристика на посткранијалном делу скелета присутан је *foramen processus transversi bipartium* на С7 са леве стране и *trochanter tertius* на левом фемуру.

Маркери окупационог стреса у виду хипертрофије (кортикалног дефекта) видљиви су на мишићним хватиштима на девет ребара (*Mm. levatorescostarum*), на хумерусима (*m. deltoideus, m. coracobrachialis*), на оба радијуса (*m. biceps brachii*) (Табла II, 4), на обе улне (*m. flexor digitorum superficialis, m. pronator teres, m. supinator, m. brachialis*), на оба фемура (*m. adductor brevis, m. vastus lateralis, m. adductor magnus, m. vastus intermedius, m. adductor longus, m. gluteus maximus*). Олекранон леве улне је благо раздвојен. Маркери окупационог стреса у виду хипертрофије (кортикалног дефекта) видљиви су и на хватиштима лигамената на десном фемуру (*lig. cruciatum posterius, lig. cruciatum anterius, lig. capitis femoris*). На левој тибији, на дисталном окрајку тзв. „клечеће фасете“ су нивелисане ебурнацијом (Табла II, 5 и 6).

На инцизивима максиле и мандибуле се уочавају и трагови специфичних промена (заглачане фасете и жлебови) на готово свим површинама зуба које су настале као последица немастикаторних активности (Табла I, 3–5).[8]

Примећена је и закривљеност десног фемура и десне тибије, као и закривљеност две фаланге стопала.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Антрополошка анализа скелета из 54 гроба са сарматске некрополе на локалитету Војловица – Панчево, као и скелета из усамљеног гроба откривеног ван ове некрополе у сонди 3 (блок 22), ископаваних 1980. године, још увек није урађена [Batistić-Popadić 1984–1985]. Нажалост, тиме смо остали ускраћени за знатан број релевантних података који би нам омогућили читав низ компаративних анализа, а самим тим и стварање јасније слике о сарматској популацији на нашим просторима у 3. и 4. веку.

Када је реч о похрањивању покојника у објекте у оквиру насеља археолошке студије нису показале постојање одређеног јединственог погребног обрасца (било да је реч о типу објекта, положају скелета или покретном материјалу), а чињеница да су сарматске некрополе истражене у довољној мери, нису уочене ни промене у демографској структури традиционалних гробаља, које би указале на посебан третман одређене полне или старосне категорије [Dautova-Ruševljanin 1989–1990: 83–84; Istvánovits & Kulcsár 2003: 271–275; Димовски 2014: 25]. Насеља у оквиру Карпатског басена, са поменутим појавама, датују се у сарматски и хунски период. Такође, карактеришу их стални сукоби и социо–политичке промене које могу да доведу до појаве епизодног понашања у виду убрзане сахране жртава или житеља насеља или немарно одлагање покојника након ратних сукоба у оквиру објеката [Димовски 2014: 25]. Уочено је појединачно и групно похрањивање покојника, углавном немарно бачених у јаме, али се може уочити и полагање покојника на леђа са опруженим екстремитетима [Димовски 2014: 41]. Одличан преглед археолошких студија које се баве темом похрањивања покојника у насељима, у римском периоду и почетком Сеобе народа, како на простору Карпатског басена тако и у областима непосредно уз његов обод,

дали су у недавно објављеним радовима Ђорђевић и Ђорђевић [Джорджевич & Джорджевич 2010] и Димовски [2014]. Било би добро поменути само неке од њих.

Са територије данашње Румуније потиче налаз из Воиводенија (*Voivodeni*), где је у јами пронађен скелет који се датује у 3–4. век [Vaday 1997: 79]. Са територије Чешке и Моравске документовани су дечији скелети пронађени у објектима окарактерисаним као отпадне јаме и трапови (датовани у римски период и почетак Сеобе народа) као и два дечија скелета која су похрањена у кући заједно са остацима пса [Przybyla *et al.* 2010]. У Словачкој, из истог временског периода, у месту Јеринин Брод (*Čierny Brod*) на гробљу са спаљеним покојницима, као и у насељима код Бране (*Branč*), Штурова (*Štúrovo*), и Липова –Ондрахов (*Lipová–Ondrachov*) пронађене су јаме са људским скелетним остацима [Przybyla *et al.* 2010: 40–41]. У почетак Сеобе народа датују се и две јаме са људским скелетним остацима са насеља Цифер–Пац (*Cifer – Pác*) [Vaday 1997: 79].

Анализирајући налазе људских скелетних остатака на насељима Ходмезевашархељу (*Solt palé u Kopáncs*), Серегу (*Szőreg*), Тисафелдвару (*Tiszaföldvár téglagyár*) и Комполту (*Kompolt, Kistéri Tanya 15*) Вадаи истиче да постоје заједничке карактеристике због којих се ове сахране не могу сматрати ритуалним сахранама (постојање и насеља и гробља, људски скелетни остаци обично немају погребни третман, немају гробних прилога, скелети не леже на дну јаме, сахрањени су у типичне отпадне јаме или напуштене трапове и изнад скелета су уочени продукти горења (пепео, угаљ, чађ, уломци керамике) [Vaday 1997: 84–85; Димовски 2014: 41]. Вадаи такође истиче да су у насељима откривени, углавном, скелети жена и деце, као и скелети старијих особа [Vaday 1997: 86].

Са територије Србије, документовано је неколико појава похрањивања покојника у објекте у оквиру насеља. На локалитету Доњоварошка циглана код Панчева, у трапу који је служио као отпадна јама (3–4. век), положен је скелет мушке особе, а преко њега скелет детета [Джорджевич & Джорджевич 2010: 191]. На локалитету Стари Виногради у Чуругу, у јаму су била бачена тела четири мушкарца. На истом локалитету, у објекту непознате намене (позни 4. век), пронађен је скелет положен на леђа са згрченим ногама [Джорджевич & Джорджевич 2010: 191]. На локалитету Калварија код Банатског Карловца, у напуштеној, делимично затрпаној, полуземуници из 4. века пронађен је скелет женске особе, оријентације југ–север, положен на леђа са згрченим и подигнутим коленима [Джорджевич & Джорджевич 2010: 191––192]. На локалитету Циглана код Падеја на поду напуштене полуземунице положен је дечији скелет, у опруженом положају на леђима, а скелет одрасле особе, у згрченом положају на десном боку, откривен је 15 cm изнад дна напуштеног трапа [Джорджевич & Джорджевич 2010: 191–192]. Оба гроба су датована у рани 5. век [Трифуновић 1999–2000: 60]. Приликом истраживања сарматског насеља на локалитету Кудељара – Сента у Јами 7 откривена су три људска скелета (два дечија и један скелет одрасле особе) и скелет пса [Димовски 2014: 43].

Археолошким истраживањем касносарматског локалитета Варушић – Стуб 148 откривено је пет скелета (четири дечије и једна одрасла индивидуа) из три археолошке целине (два трапа и један објекат нејасне намене). На два дечија скелета уочени су, поред палеопатолошких промена, и трагови стрвинарења канида. Трагови стрвинарења указују да су ова тела, пре него што су бачена у јаме, била неко време изложена на отвореном простору [Димовски 2014: 36].

На основу досадашњих студија можемо закључити да појединачне сахране откривене на сарматским насељима сведоче о периодима ратних/војних сукоба на поменутој територији, и могу се односити само на поједине сегменте живота популације која је у антици насељавала територију Војводине, и о чијој структури становништва знамо само на основу скромних публикација на ову тему што свакако истиче потребу за детаљном анализом већ истражених сарматских некропола ради добијања целокупне биоархеолошке слике овог периода.

НАПОМЕНЕ

[1] Већи део откривених предмета је сарматски, али јавља се и дачки, као и импортовани римски материјал, што сведочи да су Сармати на овом простору измешани са дачким аутохтоним елементом и да се трговина са римским провинцијама одвијала несметано [Batistić-Popadić 1984––1985: 69].

[2] Како су гробови били веома богати материјалом, а већина је отварана у пределу грудног коша покојника, стиче се утисак да су пљачкаши или знали тачно шта траже или су само претпостављали да на том делу тела покојника могу наћи највише блага [Batistić-Popadić 1984––1985: 69].

[3] Руководилац ових истраживања била је Маја Живковић, археолог-конзерватор Завода за заштиту споменика културе у Панчеву, а стручни консултант, одређен Одобрењем Министарства културе РС, мр Иван Бугарски из Археолошког института у Београду. На основу керамичких фрагмената, који готово у потпуности припадају сарматској керамици, истражени простор блока 21 и укопи представљали су сарматско насеље које на основу новчића може оквирно да се датује у период прве половине 4. века (Извештај Завода за заштиту споменика културе у Панчеву Министарству културе и медија РС).

[4] Током ископавања откривено је укупно 62 укопа. Затечена дубина укопа није реална обзиром да је, након завршетка заштитних археолошких ископавања 1980. године, вршена нивелација овог простора од стране Рафинерије нафте Панчево и насипање песком (а могуће и муљем) из оближње Петрохемије, па су биле доступне само доње коте некадашњих дубљих укопа. Испуне укопа су углавном код свих биле исте: у земљи је откривен знатан проценат фрагмената керамичких посуда, нагорелог лепа, гарежи, мање животињских костију и свега неколико металних предмета, камених и перли од стаклене пасте и два бронзана новчића. Већи укопи су били намењени становању или су били нека врста преноћишта. Мањи су служили за складиштење (трапови), припрему хране или израду оруђа, или за отпад. По престанку примарне функције сви мањи укопи коришћени су за отпад (Извештај Завода за заштиту споменика културе у Панчеву Министарству културе и медија РС).

[5] Текст је резултат пројеката Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије (бр. 177007) и Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва (бр. 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Користимо прилику да се захвалимо колегама Маји Живковић, археологу-конзерватору Завода за заштиту споменика културе у Панчеву, на уступљеном хуманом остеолошком материјалу и фотографијама скелета (слика 3а и 3б), мр Ивану Бугарском из Археолошког института у Београду и Неди Димовски археологу-кустосу из Градског музеја у Суботици на корисним сугестијама, као и Миру Радмиловићу на изради карте (слика 1) и пост-продукцији свих илустрација (слике 1, 2, 3а и 3б, табле I и II).

[6] Од костију кранијалног скелета очуване су: 75––100% фронталне кости, по 75–100% од десне и леве паријеталне кости, 75% окципиталне кости, мање од 25% сфеноидалне кости, по 75––100% од десне и леве темпоралне кости, десни и леви мастоидни наставак, 25–50% десне максиле, 25% леве максиле, 75–100% мандибуле, по 75–100% десне и леве зигоматичне кости, 69 фрагментана костију лобање (димензије 0,65––4,80 cm). Од посткранијалног скелета очувани су: десни хумерус, леви хумерус са оштећеним доњим окрајком, десни радијус са оштећеним горњим окрајком, леви радијус, десна улна, лева улна са оштећеним горњим окрајком, десни фемур без доњег окрајка, леви фемур са оштећеним горњим и без доњег окрајка, десна тибија са оштећеном средином тела и оштећеним доњим окрајком, лева тибија са оштећеним горњим окрајком, горњом и доњом трећином тела и без доњег окрајка, десна фибула са оштећеним горњим окрајком, средином и доњом трећином тела, лева фибула, 19 фрагмената посткранијалног скелета (димензија 1,60––4,40 cm), 75–100% десне клавикуле, лева клавикула, 50–75% манубријума, 75–100% тела стернума, 50–75% десне скапуле, 75–100% леве

скапуле, готово цео сакрум, 75–100% десне илијачне кости, 50–75% десне ишијадичне кости, по 75–100% леве илијачне и ишијадичне кости, 6 фрагмената карличних костију (димензије 1,10–7,40 cm), десна и лева патела, присутни су сви пршљенови као и један додатни C7/T1 (!) (слика 3б), присутне су све карпалне кости, метакарпалне кости: I десна и лева (недостају S доње трећине тела и S доњег окрајка), II десна и лева (недостају S доње трећине тела и доњи окрајак), III десна и лева (оштећена целом дужином тела), IV десна (недостају S доње трећине тела и S доњег окрајка) и лева, V десна и лева, 15 фаланги шака, по једно десно и лево ребро, 60 фрагментата ребара (димензије 1,70–16,00 cm), десни (готово цео) и леви талус, десни (готово цео) и леви калканеус, лева *os naviculare*, лева *os cuneiforme mediale*, лева *os cuneiforme intermedium*, лева *os cuneiforme laterale*, десна и лева *os cuboideum*, све метатарзалне кости, 12 фаланги стопала, 1 десна и 2 леве сезмоидалне кости.

[7] Нажалост, *os acromiale* десне и *os acromiale* леве скапуле нису сачувани за антрополошку анализу. О њиховом присуству могу једино да посведоче несрасли врхови оба акромиона.

[8] На касносарматском локалитету Верушић – Стуб 148 (крај 4. – прва половина 5. века) на зубима мушкарца старог 25–30 година (*Скелет 1*) уочена је слична појава. Механичка оштећења на букалној ивици оклузалне површине зуба 14 и 25, мезијално-букалног угла крунице код 24 и 45, као и дистално код зуба 34 указују на коришћење зуба за специфичне активности. Билатерално одсуство првих максиларних молара пружа исте индиције [Димовски 2014:29 и 30].

БИБЛИОГРАФИЈА

Bass, William Marvin. *Human Osteology, A Laboratory and Field Manual*. Columbia: Missouri Archaelogical Society, 1995.

Batistić-Popadić, Darinka. Sarmatska nekropola Vojlovica – Pančevo. *Рад војвођанских музеја* 29 (1984–1985): 59–83.

Brothwell, Don Reginald. *Digging up bones.* London: British Museum (Natural History) and Oxford: Oxford University Press, 1981.

Buikstra, Jane E. & Douglas H. Ubelaker. *Standards for data collection from human skeletal remains.* Arkansas Archeological Survey Research Series, No 44. Fayettville, Arkansas: Arkansas Archeological Survey, 1994.

Dautova-Ruševljanin, Velika. Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini. *Рад војвођанских музеја* 32 (1989–1990): 81–95.

Димовски, Неда. Неуобичајене сахране на касносарматском налазишту Стуб 148 на Верушићу – биоархеолошка анализа „Museion“ *12. Годишњак Градског музеја Суботица* (2014) 25–56.

Джорджевич, В. & Джорджевич, Е. Необычные погребальные памятники позднеантичкного периода на территории Бачки и Баната. У: А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин (ред.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*, часть 2, конференция 2 (191–202). Тула: Государственный музей – заповедник „Куликово поле“ (2010).

Ђурић-Срејић, Марија. *Увод у физичку антропологију древних популација*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.

Ferembach, Denise; Ilse Schwidetzky & Martin Stloukal. Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons. *Journal of Human Evolution* 7 (1980): 517–549.

Hauser, Gertrud & Gian Franco De Stefano. *Epigenetic Variants of Human Skull*. Stittgart: E. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung, 1989.

Hillson, Simon. *Teeth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Hillson, Simon. *Dental Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Işcan, M. Yaşar; Susan R.Loth & Ronald K. Wright. Metamorphosis at the sternal rib end: A new method to estimate age at death in males. *American Journal of Physical Anthropology* 65 (1984a): 147–156.

Işcan, M. Yaşar; Susan R.Loth & Ronald K. Wright. Age estimation from the rib by phase analysis: White males. *Journal of Forensic Sciences* 29 (1984b): 1094–1104.

Işcan, M. Yaşar; Susan R.Loth & Ronald K. Wright. Age estimation from the rib by phase analysis: White females. *Journal of Forensic Sciences* 30 (1985): 853–863.

Istvánovits, Eszter & Valéria Kulcsár. *The Archaeology of the Sarmatian Territories*. Burials. In: Zs. Visy (ed.) Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium. Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (2003): 271–275.

Lovejoy, C. Owen. Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Patterns and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985): 47–56.

Lovejoy, C. Owen; Richard S. Meindl, Thomas R. Pryzbeck & Robert P. Mensforth. Chronological matamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985): 15–28.

Mijač, Mirjana; Milena Blagotić, Ljubica Đorđević & Gordana Teofilovski-Parapid. *Anatomija čoveka – Osteologija*. Beograd: Savremena administracija, 1998.

Mikić, Živko. O antropološkoj metodologiji terenske obrade skeletnih nalaza. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 16/14 (1978): 3–44 (201–242).

Przybyła, Marcin S; Marzena J. Przybyła & Tomasz Kupiec. Deposit of Human Remains from the Roman Period Settlement at Lipnik, powait Przeworsk – a Burial or Manifestation of Sacrificial Rite? *Acta Archaeologica Carpathica* 45 (2010): 29–65.

Scheuer, Louise & Sue Black. *Developmental Juvenile Osteology*. London: Academic Press, 2000.

Трифуновић, Станко. Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој. *Гласник САД* 15–16 (1999-2000): 43–106.

Trotter, Mildred & Goldine C. Gleser. Estimation of stature from long bones of American whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology* 10 (1952): 463–514.

Vaday, Andrea. Atipikus szarmata telepjelensйg a Kompolt – Kistéri Tanya 15. Lelőhelyén. *Agria* 33 (1997): 77–107.

Vallois, Henri Victor. La Durre de la vie chez l'Hommefossile. *L'Anthropologie* 47 (1937): 499–532.

Dr Nataša Miladinović-Radmilović, Dragana Vulović MA, Dragica Bizjak

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF A NEWLY FOUND SKELETON FROM THE SITE OF VOJLOVICA – PANČEVO

Summary

This paper shows the results of an anthropological analysis of newly found skeleton remains (Grave 55) from the Sarmatian site of Vojlovica – Pančevo (Figures 1, 2, 3a and 3b). The analysis comprehends the determination of bones' preservation degree, morphological and metric elements (Tables 1–5), determination of sex and individual age, paleopathological (Table I, 1; Table II, 1–3) and dental analysis, examination of epigenetic variations (Table I, 2) and occupational stress markers (Table I, 3–5; Table II, 4–6). On this woman, aged about 25, apart from paleopathological changes (osteoarthritis, Schmorl's node, a possible fissure on the processus accesorius T-12, an osteoma on the left parietal bone, osteochondritis dissecans on the proximal end of the left humerus and a disorder in ossification centres) and dental diseases (hypoplasia, parodonthopaty, calculus, jaw and tooth raw abnormalities, caries), traces of specific changes were also noted (polished facets and grooves) on almost all surfaces of maxillary and mandibular incisors, which are consequences of non-mastication related activities (Table I, 3–5). Also, the text deals with the so-called unusual Sarmatian funerals, i.e. the occurrences of negligent disposal of human skeletons in objects designated for living and for economic uses (houses and silos) within the areas of Late Antique settlements. The phenomenon of burying the deceased within settlements, in the Roman period and at the beginning of the Migration Period, was noted in archaeological studies in the area of the Carpathian basin as well as those areas in its immediate vicinity.

(Translated by Jelena Vitezović)

1

2

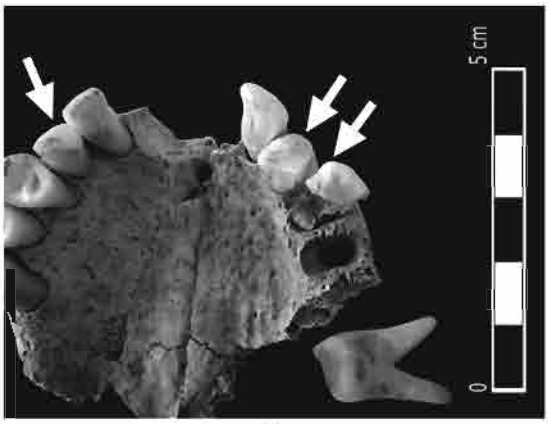

3

4

5

1) остеом на левој паријеталној кости; 2) sutura metopica; 3–5) трагови специфичних промена на инцизивима максиле и мандибуле које су настале као последица немастикаторних активности

Т. I

1

2

3

4

5

6

Т. II

1) Шморлов дефекти на грудним пршљеновима; 2) могућа фисура на processus accesorius–у T12; 3) osteochondritis dissecans на проксималном окрајку левог хумеруса; 4) изражен m. biceps brachii на десном радијусу; 5 и 6) лева и десна тибија (на левој тибији, на дисталном окрајку тзв. „клечеће фасете" су нивелисане ебурнацијом)

ТЕЛЕСНА ВИСИНА (СМ)	*ГРОБ 55*
на основу дужине хумеруса	154 ± 4
на основу дужине радијуса	154 ± 4
на основу дужине улне	157 ± 4
на основу дужине фемура	150 ± 4
на основу дужине тибије	151 ± 4
на основу дужине фибуле	150 ± 4
средња	153 ± 4

Табела 1. Телесна висина

ГРОБ 55					
ОДОНТОМЕТРИЈСКИ ПОДАЦИ (СМ)					
ЗУБИ МАКСИЛЕ			ЗУБИ МАНДИБУЛЕ		
ОЗНАКА ЗУБА	M/L*	VB/L**	ОЗНАКА ЗУБА	M/L	VB/L
11	-	-	31	0,45	0,60
12	0,65	0,60	32	-	-
13	0,60	0,75	33	-	-
14	0,55	0,90	34	0,65	0,75
15	0,60	0,85	35	0,60	0,80
16	1,10	0,95	36	-	-
17	-	-	37	1,00	0,95
18	-	-	38	-	-
21	-	-	41	0,45	0,60
22	0,60	0,60	42	0,50	0,60
23	0,60	0,75	43	-	-
24	*gross-gross* каријес	*gross-gross* каријес	44	0,65	0,75
25	-	-	45	0,60	0,80
26	0,95	1,10	46	1,10	1,00
27	-	-	47	1,10	0,90
28	-	-	48	-	-

Табела 2. Одонтометријски подаци – максила и мандибула

* мезиодистални дијаметри зуба
** вестибулолингвални (буколингвални) дијаметри зуба

КРАНИЈАЛНИ СКЕЛЕТ (СМ)	*ГРОБ 55*		
ПРИМАРНЕ ЛОБАЊСКЕ МЕРЕ		ОРБИТЕ	
максимална дуж. лобање (g-op)	16,50	висина орбите	- -
максимална шир. лобање (eu-eu)	-	ширина орбите (mf-ec)	- -
висина лобање (b-ba)	-	*орбиталнн индекс*	- -
краниjални индекс	-	МАКСИЛА	
дужинско-висински индекс	-	максилоалв. дужина (пал. дуж.) (pr-alv)	-
ширинско-висински индекс	-	максилоалв. ширина (пал. шир.) (ecm-ecm)	-
средње висински индекс	-	*максилоалвеоларни индекс*	-
йриближна краниjална величина	-	НЕПЦЕ	
порион-брегма висина лобање	11,50	ширина непца	-
базион-порион висина лобање	-	дужина непца	-
средњи йорион-висински индекс	-	*нейчани индекс*	-
индекс заравњења базе лобање	-	МАНДИБУЛА	
минимална ширина чела (ft-ft)	9,90	мандибуларна дужина	9,70
фронтойариjеталнн индекс	-	бикондиларна ширина (cdl-cdl)	11.00
дужина базион-простион	-	бигонијална ширина (go-go)	8,90
дужина од базиона до назиона	-	висина гране мандибуле	5,40
йрогнатичнн индекс	-	минимална ширина гране мандибуле	3,35
СКЕЛЕТ ЛИЦА		висина мандибуларне симфизе (gn-idi)	3,05
укупна висина лица (n-gn)	-	дебљина тела мандибуле	1.05
висина горњег дела лица (n-alv)	-	висина тела мандибуле	2,60
бизигоматична ширина (zy-zy)	11,50	*мандибуларни индекс*	88.18
фациjални индекс	-	*индекс робусности тела мандибуле*	40,38
горњи фациjални индекс	-	*индекс гране мандибуле*	62.03
НОС		*фронтомандибуларни индекс*	111.23 мезомандибул.
назална висина (n-ns)	-		
назална ширина (al-al)	-		
назални индекс	-		

Табела 3. Мере и индекси на краниjалном скелету

ПОСТКРАНИЈАЛНИ СКЕЛЕТ (СМ)	*ГРОБ 55*		
АТЛАС		СКАПУЛА***	
максимални пречник атласа	-	дужина спине	- -
САКРУМ		дужина супраспинозне линије	- 4,40
максимална антериорна висина	рек. 9,30	дужина гленоидног удубљења	3,25 3,20
максимална антериорна ширина	9,15	максимална дужина	- 14,20
сакрални индекс	рек. 98,38	максимална ширина	8,90 8,90
СТЕРНУМ		*скапуларни индекс*	- 62,67
висина манубриума	-	КЛАВИКУЛА***	
ширина манубриума	4,00	максимална дужина	- 12,80
дужина тела	8,60	обим тела (мерен на средини)	3,10 2,90
ширина тела	-	*клавикулохумерални индекс*	- 45,07
ширина првог стернебра	2,75	*индекс робусticитета*	- 22,65
ширина другог стернебра	2,30		
ширина трећег стернебра	-		
ширина четвртог стернебра	-		

Табела 4. Мере и индекси на посткранијалном скелету

***вредности су дате прво за десну, а потом и за леву страну тела

ПОСТКРАНИЈАЛНИ СКЕЛЕТ (СМ)	*ГРОБ 55*		
ХУМЕРУС***		ФЕМУР***	
максимална дужина	28,70 28,40	максимална дужина	38,70 -
максим. дијаметар сред. тела (a/m pr.)	2,10 2,05	бикондиларна (физиолошка) дужина	37,80 -
мин. дијаметар сред. тела	1,60 1,85	а-п дијаметар испод малог трохантера	2,55 2,50
максимални дијаметар главе	4,10 4,10	м-л дијаметар испод малог трохантера	3,00 3,25
минимални обим тела	5,50 5,20	а-п дијаметар средине тела	2,10 2,15
биепикондиларна ширина	5,65 5,40	м-л дијаметар средине тела	2,00 2,50
артикуларна ширина	3,90 -	максимални дијаметар главе	4,10 4,25
индекс робустиципета	19,16 18,30	обим мерен на средини тела	6,40 7,10
индекс попречног пресека	76,19 90,24	бикондиларна ширина	- -
радиохумерални индекс	72,47 72,18	колодијафизни угао	128° 130°
РАДИЈУС***		кондилодијафизни угао	81° -
максимална дужина	20,80 20,50	*индекс робустиципета*	10,84 -
физиолошка дужина	19,90 19,30	*пиластрични индекс*	105,00 86,00
а-п дијаметар средине тела	1,00 1,05	*платимерички индекс*	85,00 суримери 76,92 платимери
м-л дијаметар средине тела	1,40 1,50	ТИБИЈА***	
минимални обим тела	3,80 3,70	максимална дужина	31,00 -
максимална ширина доњег окрајка	3,20 3,10	физиолошка дужина	29,70 -
дужинско-дебљински индекс	19,09 19,17	а-п дијаметар (у нивоу нут. отвора)	2,55 2,70
индекс попречног пресека	5,02 5,44	м-л дијаметар (у нивоу нут. отвора)	2,00 2,00
дужинско-ширински индекс	16,08 16,06	обим тела (мерен код нут. отвора)	6,70 6,90
УЛНА***		проксимална ширина	7,10 -
максимална дужина	23,20 -	дистална ширина	4,75 -
физиолошка дужина	20,70 20,20	минимални обим тела	5,85 6,00
минимални обим тела	3,00 2,90	*дужинско-дебљински индекс*	18,87 -
калибер индекс	14,49 14,35	*платикнемички индекс*	78,43 еурикнем. 74,07 еурикнем.
		ФИБУЛА***	
		максимална дужина	30,90 31,10
		минимални обим тела	2,85 2,80
		дужинско-ширински индекс	9,22 9,00

Табела 5. Мере и индекси на посткранијалном скелету

UDC: 321.6:929 Franz Joseph I
UDC: 32.019.52(436-89)

УПОТРЕБА ФРАНЦА ЈОЗЕФА У АУСТРОУГАРСКОЈ ПАТРИОТСКОЈ ПРОПАГАНДИ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Војислав Мартинов, Музеј Војводине, Нови Сад

Апстракт: Употреба лика Франца Јозефа у патриотској пропаганди Аустроугарске доживела је свој врхунац са избијањем Првог светског рата. Ова пропаганда се наслањала на култ Франца Јозефа, формиран у другој половини 19. века у време када су политичка превирања изазвана националним покретима претила да дестабилизују темеље Хабсбуршке монархије. На царски култ се надовезала култура империјалног кича која је доживела свој процват са процесима индустријализације и развитка масовних идеологија. Са избијањем Првог светског рата култ цара стављен је у службу јачања патриотизма и хомогенизације становништва, а производња ратних меморабилија и употребних предмета служила је акумулирању финансијских средстава за ратне потребе. У овом раду се, на примеру предмета из збирки Музеја Војводине, анализирају најфреквентнија иконографска решења, али и читав феномен патриотске пропаганде која се користила царским ликом.

Кључне речи: пропаганда, Франц Јозеф, Аустроугарска, Први светски рат.

I УВОД

Карикатура под називом „Хинденбургитис“ објављена у британском хумористичком часопису „Панч“ 1917. приказује дневни боравак типичне немачке породице током Првог светског рата. Стан испуњен меморијалним предметима са ликом чувеног немачког генерала Хинденбурга - од зидног портрета, преко пивске кригле, огрлице, саксије и лампе - хиперболична је слика ратне еуфорије и патриотске пропаганде за кућну употребу која је владала у редовима немачког грађанства. Једноставном заменом генерала Хинденбурга ликом цара Франца Јозефа, са једнаким успехом би се могао приказати и патриотски дом домољубне аустроугарске породице, чији се однос лојалности према цару и отаџбини кристалисао у употребним и декоративним предметима из њене свакодневице. Иако је царев лик политички експлоатисан много деценија пре избијања рата, употреба Франца Јозефа је свој врхунац доживела у периоду од 1914-1918, када су унете и неке новине у иконографском репертоару. О распрострањености патриотског кича и ратних меморабилија са ликом цара најбоље сведоче бројни предмети – прстење, сатови, значке, разгледнице, шољице и друге тривије – који се својим мноштвом опиру забораву, кружећи и данас по бројним старинарницама, бувљацима и интернет распродајама.

Стога, не треба да чуди што су неки од ових предмета нашли свој пут и до збирки Музеја Војводине, пружајући нам могућност да сагледамо феномен употребе царевог лика у визуелној пропагандној реторици Хабзбуршке династије кроз расположива културна добра из наших фундуса.

II КУЛТ ФРАНЦА ЈОЗЕФА

Како би се разумела доминантна позиција Франца Јозефа у пропагандној симболици Хабсбуршке монархије, потребно је, најпре, упознати се са његовом реалном улогом у империјалном устројству царства.

Тренутак доласка Франца Јозефа на царски трон 1848. коинцидирао је са догађајима за које ће време показати да су представљали почетну тачку вишедеценијског урушавања Хабсбуршке империје. Иако је царство успело да преброди буран талас национално-револуционарних гибања, пре свега захваљујући вештом искоришћавању сукобљних интереса унутар различитих националних покрета, ипак је са 1848. годином озваничен успон нове, националне парадигме која ће представљати главни узрок будуће дезинтеграције царства. Објективни процеси индустријализације, економског, па самим тим и културног еманциповања грађанске класе, нашли су свој одраз у националним захтевима свих народа Хабсбуршке монархије, што је поткопавало саме њене основе.[1] Склапањем Аустроугарске нагодбе 1867. године, начињен је преседан којим је трајно нарушен однос центра и периферије, а чиме је бесповратно дисперзована и моћ централних елита. Нагодбом је

Хабсбуршка монархија изгубила основну карактеристику царства тј. способност централизоване, хегемоне владавине над свим хетерогеним елементима од којих је сачињена.[2]

Снажење периферних центара моћи пратило је и обликовање и јачање националних идентитета, што је умањивало осећање лојалности према царству и дестабилизирајуће на појам „отаџбине". Владарска кућа Хабсбурга је свој реално окрњени суверенитет морала да надомести симболичким представама како би хомогенизовала нарастајуће етничке, класне, верске и културне супротности. Упоредо са опадањем заједничких интереса народа монархије, повећавао се значај Франца Јозефа као њеног последњег интегративног симбола. Желећи да одрже свој повлашћени положај, предмодерне елите су у култу цара пронашле кључни кохезиони елемент, чијим снажењем би се обуставила даља ерозија лојалности монархији.

Званична апотеоза Франца Јозефа испољавала се у форми догађаја, наратива и слике. Догађаји, као што су разне церемоније, меморијалне свечаности и процесије, приређивани у свим крајевима царства, давали су фолклорну ноту култу цара и својом периодичношћу заузимали значајно место у ритмичној свакодневици становништва. Митски наратив о добром владару, заштитнику свих народа Аустроугарске проносио се до образованијих слојева путем популарне штампе, књижевних дела, а усмено путем приредби, представа и са црквених проповедаоница. На визуелном плану лик цара је готово амблемски репрезентовао саму Хабсбуршку монархију, разумљивије него што би то могла да представља било која употреба симбола, грба или заставе, који су сви били импрегнирани партикуларним, националним или регионалним значењима. Франц Јозеф постао је део, ако не и једини универзални симбол, званичне, државне иконографије. Његови портрети и масовно репродуковане бисте били су обавезан инвентар државних установа, а био је присутан и на новчаницама, поштанским маркицама и одликовањима.

Визуелна експлоатација лика Франца Јозефа манифестоваће се и кроз материјалну културу Аустроугарске, најчешће у виду „империјалног кича" којим је омогућен продор царске идеологије до најширих друштвених слојева.

III ИМПЕРИЈАЛНИ КИЧ

Кич, као нуспродукт успона конзумеристичког друштва проистеклог из преласка на индустријски облик производње, врло брзо је заузео кључно место у свакодневној репродукцији владајуће идеологије. Тривијални производи, декоративни и употребни предмети, елементи покућства, постали су свеприсутни у домовима средњих и виших друштвених слојева, те самим тим и погодан медијум за суптилно пласирање пропагандних политичких порука. Путем

Слика 1. – „Хинденбурпитис" часопис „Punch", Велика Британија, 1917.

кондензоване симболике или историјско-културних референци кич је постао средство власти за трансфер дуалне, информативно-емотивне поруке до својих поданика.[3]

Феномен империјалног кича појављује се током друге половине 19. века, прво у Великој Британији, где је потреба британских власти за јачањем родољубља, а сагласно интересима произвођача јефтиних, индустријских продуката, реализована кроз хиперпродукцију меморабилија са ликом краљице Викторије.[4] До сличне конвергенције интереса сувенирске индустрије и владајућих елита дошло је и у Аустроугарској 1898, када је обележавање педесетогодишњице владавине Франца Јозефа пропраћено експанзијом империјалног кича.[5] Тржиште је тих година било преплављено производима које је красио препознатљиви лик цара, као симбола државног јединства. Слика Франца Јозефа била је присутна на јубиларним војним одликовањима, комеморативним медаљама и плакетама, луксузним публикацијама посвећеним цару, декоративним предметима, сувенирима па и на одређеним потрошним конзументским производима, уколико је за то постојало званично одобрење власти. Наиме, прекомерна и неселективна употреба лика Франца Јозефа претила је да профанизује канонизовану представу царског достојанства. У ту сврху је установљена посебна легислатива која се односила на ограничавање употребе царског лика, како не би дошло до његове неприкладне експлоатације у вулгарно комерцијалне, или чак сатиричне сврхе. Контролу над комерцијалном употребом царевог лика у аустријском делу царства спроводило је Министарство унутрашњих послова, од којег је сваки произвођач морао да добије посебно одобрење.[6] Од таквих производа се очекивало да буду прикладног изгледа, и нису смели да буду коришћени из чисто економских побуда. Првобитна ригидност надзора временом се ублажавала, а власти су све чешће допуштале тривијализацију царевог лика увидевши да то има и одређене пропагандне ефекте. Тако је, Министарство унутрашњих послова 1908, поводом обележавања 60 година владавине Франца Јозефа, допустила производњу дечијих портикли са ликом цара у медаљону, уз образложење да „*портикле декорисане на овај начин могу вршити утицај на интезификацију и промоцију патриотских осећања код деце*“.[7] Контрола, ипак, није у потпуности обухватила нарастајуће тржиште јефтиних производа, тако да је почетком 20. века, нарочито уочи прославе 60 година владавине Франца Јозефа, царством кружило мноштво продуката који су користили свечани империјални јубилеј за самопромоцију. Тако се 1908. могао купити „Цар Франц Јозеф – јубиларни тепих“, „Цар Франц Јозеф – јубиларни џепни нож“, Франц Јозеф – шоље, пепељаре, маказе, па чак и царски, јубиларни напитак за бољу пробаву.[8]

Избијањем Првог светског рата, лик цара Франца Јозефа као персонификације Хабсбуршке монархије неће изгубити на важности, него ће чак постати окосница ратне пропагандне иконографије, као универзални симбол царства које је улазило у период дефинитивне дезинтеграције.

IV ЦИЉЕВИ АУСТРОУГАРСКЕ РАТНЕ ПРОПАГАНДЕ

Главни напор аустроугарске пропаганде у Првом светском рату био је усмерен на снажење наднационалног патриотизма и осећаја верности према монархији. Како су, овде већ спомињани, процеси националне дезинтеграције, као и модерне идеје либерализма и социјализма, већ деценијама уназад нагризали државно јединство и подривали средњевековне легитимацијске основе хабсбуршке владавине, власти су посезале за идеолошким представама путем којих би хомогенизовале становништво и емоционално га мобилисале за нужне материјалне и личне жртве.

Комплексна пропаганда, диригована из бечке зграде Министарства рата, имала је вишеструку намену – да путем цензуре и дезинформација сакрије ратну реалност, да нормализује ратно стање у позадини, да појача борбеност на линији фронта, да идеализује, оправда или замагли ратне циљеве, дехуманизује противника и подстакне становништво на финансијску и сировинску подршку ратним напорима. Ова слојевита пропагандна активност опредмећена је у широком спектру производа сувенирског, меморијалног, декоративног и практичног / употребног карактера. Већина ових предмета имала је двојаку функцију. То се првенствено односи на различите елементе покућства са ратном тематиком или плакете, медаље и прстење, чијом је продајом монархија пунила ратни буџет или подупирала хуманитарну активност, истовремено подстичући патриотске сентименте код становништва. Историчар Л. Мус констатовао је значај пропагандних меморабилија,

декоративних и употребних предмета за процесе тривијализације и банализације ратног искуства у доживљају рата иза фронта. Путем тривијализације реалност рата није била уздизана, већ прикривана и контролисана.[9] Уместо глорификације, она је рат чинила блиским и препознатљивим, људски неприхватљиво чинила је подношљивим.

V ПРЕДСТАВА ФРАНЦА ЈОЗЕФА У АУСТРОУГАРСКОЈ ПРОПАГАНДИ

У анализи најчешћих визуелних мотива аустроугарске ратно-пропагандне продукције уочљива је велика заступљеност представе Франца Јозефа. Суштински, у питању је наставак предратне патриотске иконографије са царем као средишњом тачком и репрезентом наднационалне природе монархије. Царева слика је код посматрача требало да евоцира предратне митске наративе о беневолентном и побожном владару, заштитнику свих својих народа, човеку трагичне личне, породичне биографије и светоликом бићу наднаравних својстава. Сама презентација Франца Јозефа реализована је на конвенционалан, клишеизиран начин и у врло ограниченом броју варијација. Најчешће сусрећемо царев допојасни или попрсни анфас или полупрофил, а фреквентно се јавља и профилна биста. На готово свим представама

Слика 2. – Оглас за џепни ратни часовник са представама царева Вилхелма Другог и Франца Јозефа.

цар је обучен у војну униформу, са значајнијим аустроугарским одликовањима на левој страни торза, а понекад и са парадним шлемом са перјаницом. Царев лик је углавном безизражајан, формалан и испражњен од било каквих сувишних интерпретација. Јасно је да он функционише као амблем, као деперсонализована фигура која симболише јединство монархије. Нешто су ређе представе, углавном на разгледницама и сличном илустративном материјалу, где се ипак може назрети и децентни наговештај емоције, попут очинске забринутости или добронамерног смешка. У овом случају порука је сентиментална – Францу Јозефу дата је улога племенитог владара *(pater familias)* који брине о свим својим поданицима. Посебно је занимљива композиција цара у клечећем положају молитве, која је репродукована на различитим производима – разгледницама, значкама, употребним и декоративним предметима. Ова емотивна сцена, у којој један велики владар моли за помоћ више силе како би спасао своју домовину, рачуна на ганутост и саосећајност посматрача. Тек спорадично, могу се сусрести и други мотиви са царевим ликом као што показује пример разгледнице на којој се дух Франца Јозефа (разгледница је из 1917. када је цар већ преминуо), у улози врховног команданта, надвија над војском у јуришу, уз пратеће стихове из песме „*Gott erhalte Franz den Kaiser*“: „*Добро и крв за нашег цара, Добро и крв за Отаџбину*“.

Када говоримо о конкретном раздобљу од 1914. до 1918. поред самосталног приказивања лика цара, најзаступљенија је заједничка представа Франца Јозефа и немачког цара Вилхелма II као персонификована слика војног савеза Централних сила. Ова композиција позната је и из ранијег периода, али је тек са избијањем рата и великом војном и материјалном међузависношћу између два царства добила на важности. На тим представама, које донекле варирају у детаљима, оба владара су приказана равноправно, кроз званичне допојасне портрете, најчешће у засебним медаљонима. Медаљонске представе су готово увек додатно декорисане различитим симболичним мотивима – заставама, хералдичким симболима, вињетама, симболичном флоралном орнаметиком, топовима и сл. Повремено се на композицији налази и мото династије Хабсбурга „*Viribus unitis*“[10] или неко друго гесло попут „*Gott mit uns*“. Друга честа представа два цара, употребљавана првенствено на медаљама, значкама и сличним предметима, у профилу

приказује делимично преклопљене царске допојасне фигуре или само њихове бисте. Негде је у првом плану истицан лик Франца Јозефа, а негде Вилхелма II тако да се не може говорити о неком устаљеном редоследу.

Била је распрострањена и проширена владарска композиција, у коју су укључени владари осталих савезника Немачке и Аустроугарске, турски султан Мехмед V и бугарски цар Фердинанд, који је укључен у владарски квартет од 1915. када Бугарска улази у рат на страни Централних сила. По истом принципу, њихови ликови су углавном равноправно приказани у медаљонима или у каскадним, полупреклопљним портретним композицијама, мада су Франц Јозеф и Вилхелм II ипак заузимали централне позиције или истицани у први план. У овим представама владари су често приказани са карактеристичним војном капом своје државе (шлемом у случају Вилхелма) како би се владарски ликови јасније разликовали.

Физичка смрт Франца Јозефа није умањила употребу његовог лика у званичној пропаганди, али се од 1916. учестало јавља заједно са представом наследника аустроугарског престола, Карла I (IV). Иако је за две године, колико је владао царством, Карлу као новом репрезенту царског јединства посвећена велика пажња у званичној визуелној продукцији (што потврђују многобројне новчанице, поштанске маркице, меморабилије, разгледнице, спомен медаље и плакете произведене током 1917-1918) ипак је присуство Франца Јозефа требало да обезбеди постепени трансфер симболичке моћи са старог на новог владара.

VI ФРАНЦ ЈОЗЕФ НА ПРОПАГАНДНИМ ПРЕДМЕТИМА МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Мада збирке Музеја Војводине не поседују велики број предмета који се односе на употребу Франца Јозефа у ратној пропаганди, ипак се овај феномен може адекватно презентовати захваљујући разноврсности материјала, чуваног по различитим збиркама и унутар различитих одељења. За потребе овог рада коришћени су предмети из Збирке одликовања, медаља, значака, повеља и плакета Одељења савремене историје, Збирке Први светски рат, Збирке разгледница и Нумизматичке збирке Одељења за старију и културну историју и колекције покућства и текстилног покућства Збирке за становање Етнолошког одељења Музеја.

У Збирци одликовања, медаља, значака, повеља и плакета и Збирци нумизмата налазе се две колекције војних значака за капу тзв. „Kappenabzeichen“, које је у великом броју израђивала Канцеларија за ратну помоћ аустроугарског Министарства рата. Значке за капу функционисале су као неформалне војне ознаке, које су јачале дух војног заједништва и осећаја припадности унутар аустроугарске армије. Свака већа војна јединица имала је своју специфичну војну значку са јединственом представом и ознаком, а израђиване су и значке поводом значајних датума, војних успеха или за учешће на одређеном фронту.[11] Међу многобројним мотивима на овим значкама местимично се појављује и лик Франца Јосифа. Индикативно је да је царски лик присутан углавном на значкама већих војних јединица, армија и корпуса, као и на значкама које су везане за одређене војне кампање и

Слика 3. – Пропагандна разгледница из 1917. (приватна колекција Даријуша Самија).

фронтове. Отвара се питање зашто се Франц Јозеф изузетно ретко појављује на ознакама регименти, односно пуковски јединица, специјалних јединица и трупа. Да ли универзална симболика званичне пропаганде није имала једнак ефекат на ниже структуре унутар аустроугарске армије, које су свој идентитет градиле на локалнијим и конктертнијим основама?

Најчешћи приказ Франца Јозефа на ознакама за капу је у форми профила бисте, а понекад се јавља и у заједничкој представи са царем Вилхелмом II . Самостални профил Франца Јозефа приказан је на значки Аустроугарске 4. армије (кат. бр. 1.2), која формом подсећа на Јубиларни крст.[12] Глава Франца Јозефа заузима централно место и на значки 1. артиљеријске дивизије (кат. бр.1.3), где је његов профил истакнут у први план, испред приказа артиљеријског наоружања. Сличну композицију има и значка 2. армије са фронта на Карпатима (кат. бр. 1.4), са централно експонираном царском бистом и сценом ратишта у другом плану. Један од примера заједничког приказа Вилхелма и Франца Јосифа је значка за капу Макензенове армијске групе (кат. бр. 1.1). Испод полупреклопњених профила два владара, на немачком стоји натпис *„Mit verein kraft“* што је превод Хабсбуршког гесла *„Viribus unitis“* које у овом случају носи додатну поруку о удруженим војним напорима Немачке и Аустроугарске против Србије.[13]

Поред ознака за капу које су имале своју примену у војсци, током рата је развијена и читава индустрија пратећих патриотских ознака, значака, брошева, манжетни, медаља и плакета. Сличног, малог формата као и ознаке за капу, ови предмети су били згодни за свакодневно јавно исказивање патриотизма, а њиховом продајом подупирана је ратна индустрија. У збиркама Музеја Војводине преовлађују медаље-привесци кован од бронзе, цинка и месинга, углавном са малом алком на врху, на коју су се надовезивале врпце са иглом или закачаљком. Неке од ових медаља су додељиване поводом одређених хуманитарних активности, као што је случај са медаљом Канцеларије ратне помоћи за потребе Црвеног крста (кат. бр. 2.1). На директну подршку ратним напорима указује медаља *„Militantium Necessitatibus“* (кат. бр. 2.12) која на аверсу приказује бисту Франца Јозефа са датумом годишњице његове владавине (2. 12. 1914), а на реверсу је поменути натпис на латинском са приказом сцене јавног сакупљања прилога. Медаља већег формата издата поводом избијања рата 1914. са ликом цара на аверсу и алегоријском сликом три војника у борби над којима се надвила богиња победе Нике (кат. бр. 2.14), спада у традиционалне званичне спомен медаље које су издаване поводом значајних историјских и јубиларних момената. На сличну, меморијалну функцију експлицитно указују натписи „Welt krieg“ „Ausztria--Magyarország és Nemetország egyesült népeinek emlékére“,[14] „A világháború emlékére“,[15] на појединим медаљама (кат. бр. 2.4; кат. бр. 2.6). Јачина историјског тренутка, као да је утицала на креирање сећања на рат упоредо са развојем самих догађаја, о чему сведочи и датирање рата на разним мемораблијама „1914“, „1914-15“, „1914-16“, „1914-1917“. Међу медаљама и значкама Музеја Војводине преовлађују оне које потенцирају савез и снагу централних сила, изражену кроз заједничке портрете Вилхелма II и Франца Јозефа или кроз профилне бисте четири владара савезника (три у случају кат. бр. 2.11 и кат. бр. 2.17). На реверсима две такве медаље приказан је и великокалибарски аустроугарски топ „Мерзер“ као симбол војно-технолошке моћи Централних сила (кат. бр. 2.8 и кат. бр. 2.9). На неколико значака и медаља цар Франц Јозеф је приказан самостално, без икакве пратеће симболике. Царев лик у овом случају функционише као сублимат, сведени исказ патриотизма, довољан сам по себи да пренесе поруку лојалности.

Дуални портрет царева, Вилхелма II и Франца Јозефа најзаступљенији је мотив и на керамичким шољама из колекције покућства Етнолошке збирке (кат. бр. 3.1; кат. бр. 3.3; кат. бр. 3.4; кат. бр. 3.5). За време рата се на тржишту појавио и широки асортиман керамичких производа продаваних, такође, за финансирање ратних трошкова. У почетку су ови производи израђивани у познатим аустријским и чешким мануфактурама, од најбољег порцулана и украшавани позлатом. Временом је квалилетет порцулана опадао, а у производњу су се укључивали и мањи, анонимни произвођачи. Карактеристично за керамичке производе је да су владаре приказивали искључиво у засебним портретима, уоквиреним медаљонима и пратећом симболичном орнаментиком. Шоља под каталошким бројем 3.2, приказује и проширену владарску композицију са портретима султана Мехмеда Петог и бугарског краља Фердинанда. Једна од шоља из колекције покућства носи мађарску варијацију дуалне царске композиције, на којој се

налази искључиво мађарска зелено-црвено-бела, национална застава, а цар Франц Јозеф је титулиран као „Kiraly“, односно краљ, што указује на дискрепанцу између аустријске, хабзбуршке и аутономне, угарске пропагандне реторике (кат. бр. 3.5).

Типичну композицију два владара централних сила можемо видети и на платненој дозидници (кат. бр. 3.6), коју свакако, не можемо сврстати у званичну пропаганду, али нам речито сведочи о рефлектовању пропаганде на традиционалне форме народног стваралаштва. Пропагандна разгледница са идиличним цртежом војника на стражи (кат. бр. 3.8), у кружном оквиру приказује допојасне портрете цара Франца Јозефа и престолонаследника Карла. Ова илустрација израђена поводом новогодишњих празника 1917, дакле, након смрти Франца Јозефа, представља добар пример трансфера симболичке моћи са старог на новог цара, а истовремено сведочи о значају царског портрета, који самостално и без икаквих пратећих амблема самоподразумевајуће представља монархију чије границе чува војник на стражи.

Једна од основних одлика пропаганде је њена потреба да идеолошки интервенише у стварности, агресивно се намећући у репродукцији свакодневног живота. То се најсуптилније реализује кроз обичне употребне предмете, као што су већ наведене шоље или љупки сет за кафу са сликама немачког и аустроугарског владара, на чијој керамичкој тацни, позлаћеном готицом стоји натпис „Weltkrieg 1914-1917“ (кат. бр. 3.3). У том смислу, посебно је атрактивна пропагандна лепеза (кат. бр. 3.7), која на својих 14 дрвених листића приказује портрете и аутограме најистакнутијих генерала Аустроугарске монархије, на челу са Францом Јозефом, као централном фигуром на овој композицији. Као у случају осталих меморабилија и куповином овог предмета омогућено је ратној машинерији да продужи свој смртоносни подухват, а патриотама у позадини фронта да се расхлађују лепезама без гриже савести, док су милиони гинули по рововима Балкана, Алпа и Галиције.

VII ЗАКЉУЧАК

Међу пропагандним предметима везаним за Први светски рат из збирки Музеја Војводине налази се и значајан број оних који су се користили представом Франца Јозефа. Употреба цара у патриотској пропаганди Аустроугарске добила је масовније размере крајем 19. века као најконкретнији израз јединства, тада већ увелико национално, административно, верски и класно разједињене монархије. Уласком у Први светски рат Аустро-угарска се користила средствима званичне пропаганде како би хомогенизовала становништво и мотивисала га за велике људске и материјалне жртве. Већ раније изграђен култ Франца Јозефа, брижног и поштеног владара, заштитника свих народа монархије, био је један од кључних елемената ратне пропаганде. Ова пропагандна активност нашла је свој одраз и у многобројним предметима , значкама, медаљама, шољама, разгледницама , чијом се продајом јачала патриотска свест становништва, а истовремено прибављао новац потребан за даље настављање рата и санирање његових нежељних последица. Овде презентовани предмети нам данас могу пружити илустративно сведочанство о банализацији рата у позадини фронта, али и о симболичкој снази лика Франца Јозефа у контексту патриотског језика Хабсбуршке монархије. Оно што нам они не могу рећи, међутим, то је колико је ова пропаганда заиста имала ефекта, нити какав одјек је имала међу неповлашћеним народима Хабсбуршке монархије. Стога би било продуктивно сагледати кроз материјалну културу ових простора да ли је, и какву је форму у време Првог светског рата имала незванична пропаганда појединих народа монархије, односно, у којој мери су се преплитале и/или конфронтирале манифестације лојалности припадајућој нацији са изразима верности аустроугарској домовини.

НАПОМЕНЕ

[1] M. Baker, The war and revolution: 1900-1945, 243.

[2] О томе више у: S. Wank, The Habsburg Empire, After Empire (ur. K. Barkey, M. von Hagen).

[3] C. A. Lugg, Kitsch: From education to Public Policy, New York-London, 1999, 3.

[4] D. L. Unowski, The Pomp and Politics of Patriotism – Imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916“, West Lafayet, Indiana, 2005, 114.

[5] Исто.

[6] D. L. Unowski, 121.

[7] Исто, стр. 122.

[8] Исто, 125.

[9] G. L. Mosse, Fallen soldiers: reshaping the memory of the world wars, Oxford-New York, 1990, 126-127.

[10] „Заједничким снагама“.

[11] Због превеликог шаренила и „ружног“ утиска који је остављала војничка капа начичкана војним значкама, војска је забранила њихово ношење при крају рата.

[12] Аустроугарско војно одликовање из 1908. израђено поводом 60 година владавине Франца Јозефа.

[13] Мекензенова армијска група, које је освојила Србију октобра 1915. се састојала од немачке 11. армије, аустроугарске 3. армије и бугарске 1. армије.

[14] Сећање на уједињене народе Аустроугарске и Немачке.

[15] Сећање на светски рат.

ЛИТЕРАТУРА

Baker. M, *War and revolution*, A Companion to Europe 1900-1945, Oxford, 2006, 243-259.

Lugg, C.A, *Kitsch: From education to Public Policy*, New York-London, 1999.

Mosse, G. L, *Fallen soldiers: reshaping the memory of the world wars*, Oxford-New York, 1990.

Unowski, D. L, *The Pomp and Politics of Patriotism – Imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916*, West Lafayet, Indiana, 2005.

Wank, S, *The Habsburg Empire*, After Empire, Oxford, 1997, 45-58.

Za cara i domovinu 1914-1918, Pula, 2008. (katalog izložbe).

Vojislav Martinov

USAGE OF THE LIKENESS OF FRANZ JOSEPH IN AUSTRO-HUNGARIAN PATRIOTIC PROPAGANDA DURING WORLD WAR I

Summary

The use of the likeness of Franz Joseph in patriotic propaganda of Austria-Hungary reached its peak with the outbreak of World War I. This propaganda relied on the cult of Franz Joseph, formed in the latter half of the 19th century at a time when political turmoil caused by national movements threatened to destabilize the foundations of the Habsburg monarchy. The culture of imperial kitsch, which blossomed in the wake of the process of industrialization and the development of mass ideologies, latched onto this empire cult. With the outbreak of World War I, the cult of the emperor was put to use to bolster patriotism and homogenize the population, and the production of war memorabilia and practical items served to accumulate financial means to fund the war. This work, using the example of items from the collections of the Museum of Vojvodina, analyzes the most frequent iconographic solutions, but also the entire phenomenon of patriotic propaganda that exploited the emperor's likeness.

КАТАЛОГ

Војне ознаке за капу (1)

Кат. бр: 1.1.

Значка 11. армије и Макензенових трупа.
Година: 1915.
Материјал:
Димензије:
Збирка: Нумизматичка збирка, Одељење за старију и културну историју.
Инв.бр:Кут. 59

Кат. бр. 1.2.

Значка за капу 7. армије.
Година: 1915.
Материјал:
Димензије:
Збирка: Нумизматичка збирка, Одељење за старију и културну историју.
Инв.бр: Кут: 59.

Кат. бр. 1.3.

Значка за капу 1. артиљеријске регименте.
Година: 1914.
Материјал:
Димензије:
Збирка: Нумизматичка збирка, Одељење за старију и културну историју.
Инв.бр: Кут: 59.

Кат. бр. 1.4.

Значка за капу 2. армије – Фронт на Карпатима.
Година: 1914.
Материјал:
Димензије:
Збирка: Нумизматичка збирка, Одељење за старију и културну историју.
Инв.бр: кут 15/7.

Кат. бр. 1.5.

Значка за капу 1. армије.
Година: 1914.
Материјал:
Димензије: 28 мм x 40 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета, Одељење савремене историје.
Инв.бр: 400.

Патриотске значке, медаље и ознаке (2) – Употребни предмети (3)

Кат. бр. 2.1.
Медаља-привезак за црвени крст са Францом Јозефом.
и Вилхелмом II.
Година: 1914.
Материјал:
Димензије: пречник 25 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета.
Одељење савремене историје, Инв.бр: 406.

Кат. бр. 2.2.
Медаља-привезак са бистама Франца Јозефа
и Вилхелма II.
Година:
Материјал:
Димензије:
Збирка: Нумизматичка збирка, Одељење за старију
и културну историју, Инв.бр: 48/230.

Кат. бр. 2.3.
Медаља-привезак „Viribus unitis“ са Францом Јозефом
и Вилхелмом II.
Година:
Материјал:
Димензије:
Збирка: Нумизматичка збирка, Одељење за старију
и културну историју, Инв.бр:48/239.

Кат. бр. 2.4.
Спомен-медаља са Францом Јозефом и Вилхелмом II
(Угарска).
Година: 1914.
Материјал:
Димензије:
Збирка: Нумизматичка збирка, Одељење за старију
и културну историју, Инв.бр: 2/349.

Кат. бр. 2.5.
Медаља-привезак са Францом Јозефом и Вилхелмом II.
Година: 1916.
Материјал: бронза, ковано.
Димензије: пречник 31 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета,
Одељење савремене историје,
Инв.бр: 366.

Кат. бр. 2.6.
Медаља „Viribus unitis“ са Францом Јозефом и Вилхелмом II.
Година: 1914.
Материјал:
Димензије: пречник 35 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета,
Одељење савремене историје,
Инв.бр: 405.

Кат. бр. 2.7.
Медаља-привезак са владарима Централних сила
Година:
Материјал:
Димензије:
Збирка: Нумизматичка збирка, Одељење за старију
и културну историју.
Инв.бр:3/192а.

Кат. бр. 2.8.
Медаља-привезак са владарима Централних сила.
Година: 1915-1918.
Материјал:
Димензије: 30 мм (пречник).
Збирка: Нумизматичка збирка, Одељење за старију
и културну историју.
Инв.бр: Кут. 3/192б.

Кат. бр. 2.9.
Медаља-привезак са владарима Централних сила.
Година: 1915-1918.
Материјал:
Димензије: 30 мм (пречник).
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета,
Одељење савремене историје.
Инв.бр: 403.

Кат. бр. 2.10.
Медаља-привезак са владарима Централних сила.
Година: 1915.
Материјал:
Димензије: пречник 30 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета,
Одељење савремене историје.
Инв.бр: 386.

Кат. бр. 2.11.
Медаља-привезак за Францом Јозефом и Вилхелмом II.
Година: 1915.
Материјал:
Димензије: пречник 31 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета,
Одељење савремене историје.
Инв.бр: 368.

Кат. бр. 2.12.
Медаља-привезак за ратну помоћ „Militantium necessitatibus".
Година: 1914.
Материјал:
Димензије: 20 мм x 33 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета,
Одељење савремене историје.
Инв.бр: 404.

Кат. бр. 2.13.
Медаља са ликом Франца Јозефа.
Година: 1915.
Материјал:
Димензије: пречник 28 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета,
Одељење савремене историје.
Инв.бр: 376.

Кат. бр. 2.14.
Спомен медаља на 1914.
Година: 1914.
Материјал: бакар, ковано.
Димензије: пречник 50 мм
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета,
Одељење савремене историје.
Инв.бр: 369

Кат. бр. 2.15.
Значка са прибадачом - Франц Јозеф и Вилхелм II.
Година:1914-1918.
Материјал:
Димензије: пречник 25 мм; игла 45 мм
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета,
Одељење савремене историје.
Инв.бр: 394.

Кат. бр. 2.16.

Значка „1914-16“ са Францом Јозефом и Вилхелмом II.
Година: 1916.
Материјал:
Димензије: пречник 28 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета, Одељење савремене историје.
Инв.бр: 398.

Кат. бр. 2.17.

Привезак на зихерицу – владари Централних сила.
Година: 1914-1915.
Материјал:
Димензије: 45 мм x 20 мм; пречник медаљона: 15 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета, Одељење савремене историје.
Инв.бр:402.

Кат. бр. 2.18.

Значка са два овала – Франц Јозеф и Вилхелм II.
Година: 1914-1918.
Материјал:
Димензије: 35 мм x 25 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета, Одељење савремене историје.
Инв.бр: 398.

Кат. бр. 2.19.

Значка-срце са Францом Јозефом.
Година: 1914.
Материјал:
Димензије: 20 мм x 20 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета, Одељење савремене историје.
Инв.бр: 397

Кат. бр. 2.20.

Значка за капу са Францом Јозефом.
Година: 1916.
Материјал:
Димензије:40 мм x 25мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета, Одељење савремене историје.
Инв.бр: 401.

Кат. бр. 2.21.

Значка за капу са Францом Јозефом.
Година: 1915.
Материјал: бакар, ковано.
Димензије: 30 мм x 40 мм.
Збирка одликовања, медаља, значака, повеља и плакета, Одељење савремене историје.
Инв.бр: 377.

Кат. бр. 3.1.

Шоља са царевима Францом Јозефом и Вилхелмом II.
Година: 1914-1918.
Материјал: керамика.
Димензије: 9,5 x 10 цм.
Збирка за становање, колекција покућства, Етнолошко одељење.
Инв.бр: 8469.

Кат. бр. 3.2.

Шоља са владарима Централних сила.
Година: 1915-1918.
Материјал: керамика.
Димензије: 8,5 x 10 цм.
Збирка за становање, колекција покућства, Етнолошко одељење.
Инв.бр: 4021.

Кат. бр. 3.3.

Сет за кафу са Францом Јозефом и Вилхелмом II.
Година: 1917.
Материјал: керамика.
Димензије: тацна 12,5 x 17,7 цм; чајник 10 x 11 x 8,5 цм; шоље 4,5 x 7 x 5,5 цм.
Збирка за становање, колекција покућства, Етнолошко одељење.
Инв.бр: тацна – 13026; чајник – 13025; шољица „Франц Јозеф" – 13027;
шољица „Вилхелм II" – 13028.

Кат. бр. 3.4.

Шоља са Францом Јозефом и Вилхелмом II.
Година: 1914-1918.
Материјал: керамика.
Димензије: 9,5 x 10 цм.
Збирка за становање, колекција покућства, Етнолошко одељење.
Инв.бр: 8345.

Кат. бр. 3.5.

Шоља са Францом Јозефом и Вилхелмом II (угарска варијанта).
Година: 1914.
Материјал: керамика.
Димензије: 8,5 x 9 цм.
Збирка за становање, колекција покућства, Етнолошко одељење.
Инв.бр: 9394.

Кат. бр. 3.6.

Дозидница са Францом Јозефом и Вилхелмом II
Година: 1914.
Материјал:
Димензије: 53 x 90 цм.
Збирка за становање, колекција текстилног покућства, Етнолошко одељење.
Инв.бр: 13023.

Кат. бр. 3.7.

Пропагандна лепеза са генералима и владарима Централних сила.
Година:1915.
Материјал: картон, дрво.
Димензије: 27 x 17 цм.
Збирка: Први светски рат.
Инв.бр: 3204.

Кат. бр. 3.8.

Пропагандна разгледница – војник на straži.

UDC: 355.087.2(497.113 Susek)„1914/1918“

ДОБРОВОЉЦИ 1914-1918. И ЊИХОВА ОРГАНИЗАЦИЈА ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА. ЗАСТАВА ДОБРОВОЉАЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ СУСЕК

Милош Лекић, Музеј Војводине Нови Сад, milos.lekic.leka@gmail.com

Апстракт: Одељење за савремену историју Музеја Војводине добило је на поклон заставу Добровољачке организације из Сусека, удружења које је окупљало и представљало ратне добровољце из Првог светског рата. Рад представља кратак осврт на делатност добровољаца кроз историју, од Француске револуције до Првог светског рата, затим на активности Добровољачких удружења од периода њиховог оснивања до данас.

Кључне речи: добровољци, Добровољачка организација, Први светски рат, застава.

Историја добровољаца у рату није још написана, односно није узета у обзир као део историјског процеса изузев сегмента о добровољцима из Француске револуције и Првог светског рата који су добили одређену пажњу.[1] Стога се историјска генеза ратних добровољаца не може баш најјасније детерминисати. У историји је одувек било учесника у рату који су се добровољно борили а мотиви су им били различити. У старом веку, робови су се борили против робовласника, у средњем веку сељаци су се бунили против феудалаца,[2] да би се тек у новом веку, то јест, током 18. Века, усталио нов принцип добровољног учешћа у рату - националноослободилачком.[3]

Овај нови систем добровољности био је актуелан и касније током националних и револуционарних покрета широм света који је имао одјека поготово током 19. века, па тако и на простору бивше Југославије. Почео је најпре учешћем Срба у Великом бечком рату (1683-1699) на страни Аустрије и наставља се током 18. века када су формиране српске добровољачке јединице у ратовима против Турака (као што су били фрајкори у време Кочине крајине итд.).[4]

Током Првог српског устанка био је велики број добровољаца Срба који су долазили са територије под турском влашћу, али и аустријског подручја. Одређен број њих је, како је текао развој револуције, узео учешћа у управном апарату устаничке Србије.[5] У време револуције у Мађарској 1848. године у Србији је текло прикупљање добровољаца које су предводиле истакнуте личности младе вазалне кнежевине. Претпоставка је, а сазнајемо из више извора, да се у Војводини борило између 12 и 15 хиљада добровољаца из Србије,[6] али се већина, почетком 1849. године по одлуци српске владе вратила у Србију.

Српски добровољачки покрет је имао снажног одјека и у Херцеговачким устанцима (1852, 1857-'58, 1861-'62, 1875-'78), а посебно у овом последњем где је поред Срба међу добровољцима био и одређен број Чеха, Пољака, Руса, Украјинаца, Словака, и Италијана-Гарибалдинаца. Седамдесетих година 19. века за време Српско-турских ратова, српску војску су помагали добровољци са различитих страна а у чијем саставу су били и Руси, Французи, Чеси, Белгијанци, Норвежани, Аустријанци, Немци итд.[7] По окончању рата и стицању независности 1878. године, један део ових добровољаца је остао у саставу српске војске где су појединци заузимали високе положаје.[8]

Од првог дана објаве рата Србији од стране Аустроугарске 28. јула 1914. године, почело је са масовним пријављивањем добровољаца за учешће у рату. Међу првима су били добровољци, комите, који су остали у Србији после учествовања у Балканским ратовима. Било је ту и припадника јужнословенских народа који су се затекли у Србији из разних разлога, од којих су највећи број чинили људи из Босне и Срема. Њихово организовање су преузели српски официри који су припадали организацији *Црна рука*, и који су по наређењу Врховне команде образовали од добровољаца четири четничка одреда (златиборски, јадарски, руднички и горњански).[9] Ови одреди су махом коришћени током 1914. године за војне оперативне или позадинско-пограничне задатке, а било је и појединаца који су коришћени за национално-политички рад.[10]

У првим месецима рата, после успешне одбране српске војске од Аустроугарске у Церској бици, извршен је на кратко пробој у јужни Срем, после чега су се Срби из ове области повукли заједно са војском. Од

ових добровољаца је формиран Сремски добровољачки одред који је учествовао у бици за одбрану Београда, октобра 1915, и био готово цео уништен.[11] Што се тиче добровољаца који су ратовали на Италијанском фронту а то су претежно били Далматинци, Истрани и Словенци, њима је по одлуци италијанске владе из октобра 1914, било забрањено било какво удруживање и организовање добровољачких покрета, чак и касније када је Италија прешла на страну савезника. Ипак, када је дошло до завршних операција на Солунском фронту, неколико стотина официра и војника је успело да се пребаци за Солун и да учествује у пробоју, док је један део војника формирао Југословенску добровољачку јединицу која се са Италијанима борила против Аустроугара.[12]

У току Првог светског рата значајан број добровољаца је стигао из Северне и Јужне Америке. Организовање исељеника у ратни добровољачки покрет на овим континентима је било повезано са организацијом *Југословенски одбор* из Лондона.[13] У прве две године рата пребацивање добровољаца је текло изузетно тешко, најпре због неутралног положаја Сједињених Америчких Држава у то време,током рата, али и одбијања савезника да организују превоз.[14] Међутим, када су САД ступиле у рат 2. априла 1917. против Централних сила, транспорт добровољаца се одвијао несметано у луку Бизерта у Тунису, који су по искрцавању пребацивани на Солунски фронт и инкорпорирани у српску војску.[15]

Одзив добровољаца најширих размера у току рата, је био забележен међу заробљеним аустроугарским војницима српског и јужнословенског порекла у Русији. Иако су се први добровољци пријављивали 1914, пун замах покрет поприма од 1916, када су се руска и српска влада споразумеле око организовања добровољаца. За команданта Српске добровољачке дивизије је одређен пуковник Стеван Хаџић, а за центар у ком ће се концентрисати борци одређена је лука Одеса, где је пуковник Хаџић затекао десет хиљада бораца.[16] Овај покрет је учествовао у борбама у септембру 1916, у склопу руских јединица на фронту у Добруџи против бугарско-немачких трупа којима је командовао фелдмаршал Макензен, где је изгубио половину људства (око 8000).[17] Августа 1917, Српски добровољачки корпус под командом генерала Михаила Живковића, који је указом српске Врховне команде постављен на чело ове јединице (формиране у јулу 1916), кренуо је из Одесе бродовима и пребачен је на Румунски фронт. Међутим, убрзо је дошло до измене наређења, па су добровољци октобра 1917. транспортовани преко Архангелске области у Велику Британију, па потом у Француску одакле су пребачени у Солун где су приступили српској војсци и борили се на фронту.[18]

Једно од најважнијих питања новоуспостављене државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је била аграрна реформа. Решавањем аграрног питања били су захваћени и добровољци у Првом светском рату одлуком српске владе да им се додели земља, још на Крфу почетком 1917. године.[19] У склопу аграрне реформе била је обављана колонизација усмерена најпре на Македонију и Косово а потом Војводину и Славонију. У процесу спровођења колонизације вршио се селективан приступ при избору насељеника и то: добровољци (од којих су борци добијали 5 ха а неборци 3 ха земље бесплатно), затим колонисти са општим условима, аутоколонисти, оптанти и избеглице. На подручју Македоније и Косова и Метохије у периоду између два светска рата хиљаду добровољаца је добило 6121 ха земље и били су у подређеном положају у односу на колонисте-насељенике од којих је 14.772 добило 124.917 ха.[20] А у истом периоду у Војводини и Славонији, ситуација је била другачија. У Војводини је 17.661 породица добровољаца добила 130.938 кј а у Славонији 3.402 породице 25.488 кј обрадивог земљишта.[21]

Мада се тачан број добровољаца у Великом рату не може са лакоћом утврдити, историографија броји око четрдесет хиљада људи. Доказ за то је картотека коју је поседовао предратни Савез ратних добровољаца Краљевине Југославије, коју је историјска наука усвојила.[22] Иако је публициста Илија Петровић у свом делу *Српски добровољачки покрет 1912-1918*, таксативно набрајао у десет тачака одакле и са којих све страна су долазили добровољци, стигавши до броја сто деведесет хиљада,[23] званична историја се и даље држи старог броја.

О статусу добровољаца у послератним годинама, бринула је већ поменута организација, Савез ратних добровољаца Краљевине Југославије основана, 1919. године. Њен основни задатак је био указивање помоћи породицама ратних добровољаца и инвалида, као и њихово представљање, заштита интереса и права. Убрзо су почели са оснивањем локалних и среских одбора организације, који су, поред основних задатака, помагали државне органе приликом

издавања добровољачких уверења за доделу земље. Удружење је имало свој часопис *Добровољачки гласник,* покренут 1928. године чији је циљ био што чвршће повезивање локалних организација на терену као и укључивање појединаца у рад организације који су до тог времена били пасивни. Гласило је престало са радом у марту 1941.[24] У време окупације (1941--1945), организацији је забрањен рад, а након ослобођења нове власти Федеративне Народне Републике Југославије такође су онемогућиле деловање Удружења уз конфискацију имовине и уништавање архива (фебруар 1947).[25]

На обнову рада Савеза се чекало двадесет две године, када је (1969) на иницијативу тадашњег председника Скупштине града Београда Бранка Пешића, организација добила просторије где је могла несметано да врши своје активности, уз измену назива у Удружење добровољаца 1912-1918.[26] Под овим именом организација је деловала до 1990. године, када је дошло до промене назива у *Удружење ратних добровољаца 1912-1918. њихових потомака и поштовалаца*. Паралелно са овом променом, дошло је до обнове рада часописа *Добровољачки гласник.*

Као што смо већ поменули, под окриљем Савеза ратних добровољаца Краљевине Југославије су деловали срески и локални одбори, па тако и Добровољачка организација из Сусека чију заставу је Музеј Војводине добио на поклон од господина Богдана Танкосића.[27] Ово удружење је, према сведочењу донатора, представљало борце из овог места који су по заробљавању у Русији као аустроугарски војници добровољно приступили Српским добровољачким јединицама. Реч је о четрдесет добровољаца, а о броју преживелих после ослобођења немамо тачне податке. Застава је настала, како тврди донатор, 1925. године, од дупле је свиле са распоредом боја српске заставе (црвено, плаво и бело) са кићанкама и на свом аверсу има овал са белим двоглавим орлом који на грудима носи штит са четири оцила а над главом има круну. Грб је опточен ћириличним натписом: *Добровољачка организација Сусек*. На реверсу заставе је овал са ликом Св. Архангела Гаврила опточеног ћириличним натписом: *За краља и отаџбину 1914--1918.* Иначе, разлог зашто је овај светац на застави је тај што је он заштитник села Сусек. По сећању дародавца, када је избио Други светски рат, застава се чувала у звонику цркве у Сусеку, а по ослобођењу губи јој се сваки траг. Тек почетком двехиљадитих, господин Танкосић је успео да је пронађе у Епископији у Сремским Карловцима и утврдивши њену аутентичност финансирао је њену реастаурацију. Тако је ова застава доспела у збирку наоружања и војне опреме Одељења за савремену историју Музеја Војводине.

НАПОМЕНЕ

[1] George L. Mosse, *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the World Wars,* Oxford, 1990. 15 (превео аутор).

[2] Такође у средњем веку било је и авантуристичких, пљачкашких и верских мотива као на пример у крсташким ратовима.

[3] *Vojna enciklopedija,* knj. 2, Beograd, 1971, 495-496.

[4] Исто, 496.

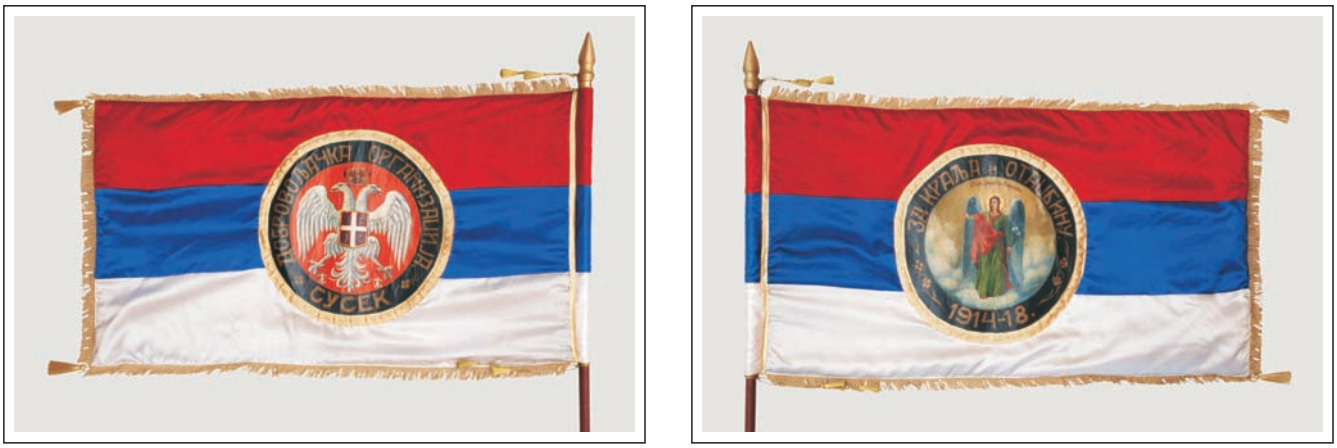

Застава Добровољачке организације из Сусека, 1925, свила; сликано и шивено. Димензије: 148 x 88 цм. Збирка: наоружање и војна опрема. Музеј Војводине, инв. бр. 816.

[5] Исто, 496.
[6] Драгана Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918,* Београд, 1983, 77; Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини, III, Нови Сад, 1963, 253.
[7] Vojna enciklopedija, knj. 2, 496.
[8] Као што је био Павле Јуришић Штурм пореклом Лужички Србин који је командовао Српском дивизијом у Балканским ратовима а потом и армијом у Првом светском рату.
[9] Петар Р. Јовић, Никола Б. Поповић, *Добровољци 1912-1918,* Београд, 1989, 9.
[10] Исто, стр. 11.
[11] Vojna enciklopedija, knj. 2, 496.
[12] Исто, 496-497 .
[13] Југословенски одбор је био политичка организација основана 30. априла 1915. Била је састављена од југословенских емигрината из Аустроугарске које је радило на уједињењу јужнословенских земаља у једну независну државу.
[14] Драгана Самарџић, нав. дело, 130.
[15] Vojna enciklopedija, knj. 2, 496.
[16] Драгана Самарџић, нав. дело, 120.
[17] Петар Р. Јовић, Никола Б. Поповић, нав. дело, 54.
[18] Исто, стр. 55-57.
[19] Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије,* Рад: *Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ (1918-1948),* Нови Сад, 1995, 367 .
[20] Исто, 369.
[21] Исто, 373-374.
[22] Петар Р. Јовић, Никола Б. Поповић, нав. дело, 8.
[23] Илија Петровић, *Српски добровољачки покрет 1912-1918,* Београд, 2008. Видети у књизи: 387-392.
[24] Петар Р. Јовић, Никола Б. Поповић, нав. дело, 237.
[25] Исто, уз документовани прилог о решењу забране рада, 240.
[26] Исто, 238.
[27] Председника Друштва за истину о НОБ-у и Југославији.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Vojna enciklopedija, knj. 2, Beograd, 1971.
Гаћеша Никола, *Радови из аграрне историје и демографије*, Матица српска, Нови Сад, 1995.
Јовић Р. Петар, Поповић Б. Никола, *Добровољци 1914-1918,* Београд, 1989.
Mosse L. George, *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the World Wars,* Oxford University Press, Oxford, 1990.
Петровић Илија, *Српски добровољачки покрет 1912-1918,* Хришћанска мисао, Београд, 2008.
Поповић Ј. Душан, *Срби у Војводини, књ. 3,* Матица српска, Нови Сад,
Самарџић Драгана, *Војне заставе Срба до 1918,* Војни музеј, Београд, 1983.

Miloš Lekić

VOLUNTEERS IN 1914-1918 AND THEIR ORGANIZATION AFTER WORLD WAR I. FLAG OF THE VOLUNTEER ORGANIZATION - SUSEK

Summary

The contemporary history department of the Museum of Vojvodina received as a gift the flag of the Volunteer organization from Susek, an association that gathered and represented war volunteers from World War I. The work presents a brief overview of the activities of volunteers throughout history, from the French Revolution to World War I, then of the activities of volunteer associations from the period of their founding up to today.

The historical matter of liberating south-Slavic peoples that arose in the 19th century came into focus in World War I. The opportunity then presented itself to finalize the national-political plan that entailed unification into one country. Volunteers, i.e. their movement, had an immense role in the fulfillment of this historical goal, investing their most earnest patriotic sentiment and heroic sacrifice.

At the end of the war, the volunteers were organized in the Association of War Volunteers. Alongside that, district and local organization committees were founded. One such committee was the organization from Susek, whose flag, made in 1925, the Museum of Vojvodina received as a gift.

UDC: 641.5(497.113 Zrenjanin)„1914/1918“
UDC: 316.728(497.113 Zrenjanin)„1914/1918“

EGY ISMERETLEN BÁNÁTI „HÁBORÚS” SZAKÁCSKÖNYVRŐL (1917)

Németh Ferenc, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka,
ferencnemet@magister.uns.ac.rs

Rezümé: Az első világháború alatta az élet a hátországban mindenképpen nagy megpróbáltatást jelentett Vajdaság lakosságának, mindenekelőtt a háziasszonyoknak, akik férjeik frontra való távozását követően egyedül viselték a családi élet teljes terhét, a családtagok eltartásától, a gyermekek nevelésétől és oktatásától kezdődően, a mezőgazdasági birtok művelésén át, a deficitáris élelmiszerek beszerzéséig. Háborús körülmények között, nincstelenség közepette, miközben ésszerűsítették az élelmiszerek és az ipari termékek fogyasztását, nem kevés találékonyságra és erőfeszítésre volt szükség ahhoz, hogy a mindennapi életet szokásossá és tűrhetővé tegyék, s hogy fenntarthassanak bizonyos életminőséget. Ezen erőfeszítések legérzékenyebb része, amely csaknem minden családot érintett, a mindennapi, minőséges élelmiszerek biztosítása volt, pontosabban, bizonyos élelmiszeripari termékek helyettesítésének lehetősége. Éppen ezt a problémát ismerte fel a nagybecskereki Réczey Anna, amikor 1917-ben megírta és megjelentette magyar nyelvű „háborús” szakácskönyvét, azzal a szándékkal, hogy tanácsaival, érdekes ötleteivel és a háborús viszonyokhoz alkalmazkodó receptjeivel megkönnyítse a háziasszonyoknak a mindennapi ételkészítést.

Kulcsszavak: Nagybecskerek, első világháború, szakácskönyv, az élelmiszerek ésszerű fogyasztása és helyettesítése

Réczey Annát a becskerekiek az első világháború előtt csupán arról tartották számon, hogy dr. Steinbach Béla[1] neje volt, azaz, az akkori nagybecskereki közélet egyik kiemelkedő alakja. Mint kiváló háziasszony és szakácskönyv-író már az első világháború előtt ismertté vált, kötetének első kiadását[2] követően, ám igazi népszerűségre 1917-ben tett szert, amikor (az első kiadás köteteinek elkelte után), saját költségén megjelentette annak második, bővített és javított változatát, amelyet leányának szentelt.[3]

Már könyvének előszavában rámutatott a második kiadás közreadásának szükségességére, amely a háborús körülmények, a megnehezült közellátás és az egyes élelmiszeripari termékek hiánya miatt vált indokolttá.[4]

„Soha és senkinél nem vált be még annyira az a sokszor hangoztatott és eléggé szomorú tény, hogy a kényszerűség sok mindenre megtanítja az embert, mint nálunk, háziasszonyoknál most a háború alatt. Az embert leleményessé, találékonnyá teszi a helyzet, hogy minden oly drága és sok mindent egyáltalában nem is tudunk beszerezni. Újságokban és lapokban sok mindenféle hadi-receptet olvashatunk, köztük sok jó dolgot is és tanulhattunk is azokból. Nem mondom, hogy a mi rendes, megszokott módon elkészített ételeink nem jobbak mint a hadi dolgok. De hát meg kell barátkoznunk azzal a gondolattal, hogy mi most nem azért főzünk és eszünk, hogy azt a kiválóan elkészített dolgokat élvezzük is, hanem csak azért, mert ez evés létkérdés és ennünk kell. Könyvem a háború előtt készült s már akkor is szem előtt tartottam a takarékos főzést, azért a régi recepteket meg is hagytam, s csak újabbakkal pótoltam. A régiekre megjegyzem, hogy amennyiben még takarékosabban akarjuk előállítani azokat, vaj helyett bátran vehetünk a legtöbb ételnél liba- vagy disznózsírt, persze gyengébben mérve, tojást is vehetünk kevesebbet aszerint, hogy milyen ételről van szó. A háborús nehézségek elkeseríthetnének bennünket, de hát azért vagyunk mi is lelkes honleányai a hazának, hogy ezeken a háború okozta nehézségeken, túltegyük magunkat s legjobb tudásunkkal, takarékos, jó beosztással azért mindig ízletes, jó ételeket adhassunk asztalra.”[5]

Az ihletett előszót gyakorlati, a háborús időkhöz alkalmazkodó receptek követik több mint kettőszáz oldalon át, tizenhét fejezetre osztva.[6]

„Hamis levesek”

Számos példával lehet illusztrálni a szerzőnő furfangosságát és találékonyságát, amellyel segítségére akart lenni a háziasszonyoknak. A levesek köréből mindenképpen ki kell emelni néhány érdekes tanácsát és receptjét. Így, Réczey Anna szerint igen jól és ésszerűen ajánlatos felhasználni a különféle csontokat, amelyek, miután megfőttek, nemcsak leves-alapként hasznosíthatók, hanem bizonyos adalékok (rizs, árpakása) hozzáadásával, gazdag és tápláló levelesként is, különösen egy-két tojás hozzáadásával.[7]

„Bravúrjai” közül az egyik a hamis húsleves volt. A szerzőnő receptjének elején annak a meggyőződésének adott hangot (amelyet egyébként saját tapasztalatára alapozott), hogy „hús és csont nélkül is készíthetünk elég ízletes levest.”[8] Hogyan? „Zöldséget vegyünk, mindenből úgy, mint a húsleveshez s azt hideg vízzel föltesszük. Evőkanálnyi zsírt serpenyőben olvasztunk, egy sárgarépát fölszeletelve, fél fej hagymát apróra vágva csipetnyi cukorral megszórunk, és szép aranysárgára pirítjuk. Az időközben felforrt leveshez öntjük, megsózzuk, tetszés szerint fűszerezzük, s szép lassan főzzük 1–2 óra hosszat. Tovább úgy járunk el mint a húsleveseknél.”[9]

Egyébként, a „hamis levesek” fejezetben mintegy harminc érdekes, spórolós receptet olvashatunk.[10] Közöttük van kétféle sóskaleves, azon kívül burgonya-, zeller-, hagyma-, káposzta, tarhonya- és kenyérleves is.[11] Valamennyi közülük ötletgazdag és találékony, s arra összpontosul, hogy miként lehet (főképpen) hús nélkül, naponta olcsó eledelt biztosítani a családtagok számára. Itt elsősorban többféle élelmiszer egyesítéséről van szó (tojás, liszt, zöldségfélék stb.), melyekből, ha helyesen válogatjuk őket össze, kielégítő ételt nyerünk, amely mindenkit jóllakat. Ez pedig egyébként is elsődleges cél volt azokban az ínséges időkben.

Mártások, köretek, előételek, főzelékek

Réczey Anna szakácskönyve előnyben részesíti a különféle mártásokat, köreteket és előételeket, amelyek viszonylag könnyen és olcsón készíthetők különféle gyümölcsből, zöldségféléből vagy tésztából, jól kiegészítik az ételeket, s tisztes módon gazdagítják az ebédet. Így, a szerzőnő, csak mártásokból huszonötnek a receptjét adja közre.[12] Közöttük találunk sóskából, savanyított vagy friss uborkából, zsemléből (!), különféle zöldségféléből és főtt tojásból készült mártást, de nem maradnak el a klasszikus alma-, meggy-, paradicsom-, kapor-, gomba-, és tormamártás receptjei sem.[13]

A köretekről és előételekről szóló fejezet is érdekes, háborús körülményekhez idomított recepteket tartalmaz, gazdag választékban a háziasszonyoknak.[14] Itt találunk receptet többek között a rizs-krokettek, a sültburgonya püré, a burgonyapogácsa, a tojásos galuska, a tojásos omlett, de a burgonyás-paprikás tarhonya készítéséhez is.[15]

Igen nagy a választéka a főzelékféléknek is, amelyek közül, érdekességként kiemelhetjük a töltött karalábét, a „háborús” töltött paprikát hús nélkül (keményre főtt tojással és rizzsel!), a hús nélküli szárnát (némi apróra vágott, füstölt szalonnával), és a „háborús” rántott zöldséget.[16]

Saláták, tészták, kelt tészták, torták, sütemények

A saláták közül e receptgyűjteményben megtalálható csaknem valamennyi ismert saláta, de a hangsúly mindenképpen azokon van, amelyeknek az elkészítéséhez akkor biztosítani lehetett a hozzávalót (a burgonyát, zöld salátát, uborkát, zöldbabot, szárazbabot, káposztát, paradicsomot, karfiolt, zöldpaprikát).[17] Nagy választékát találjuk a tésztáknak is (túrós-, képosztás-, mákos-,

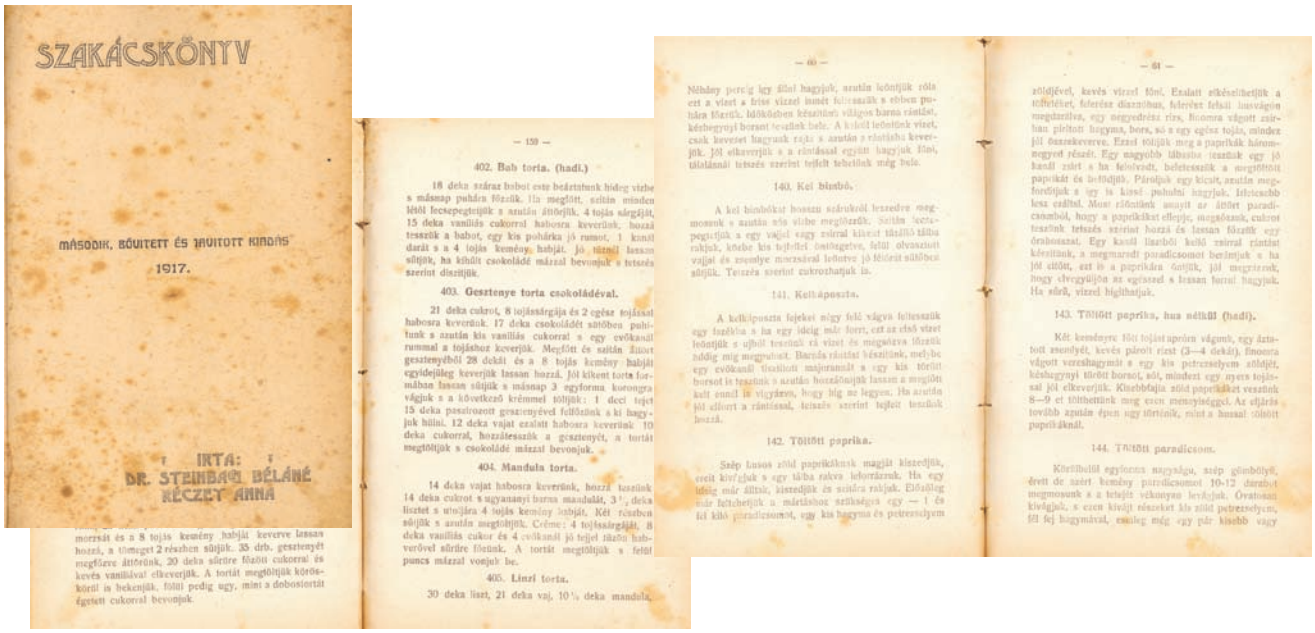

lekváros-, burgonyás-tészta).[18] Az olajban vagy zsírban sült tésztákból is bő a választék fánkban, lángosban, almás lepényben, palacsintában stb.[19] A kelt tészták között megtaláljuk a kiflit, a pitét, a különféle töltött tésztát, a tepertős pogácsát, a rétest meg többféle lepényt, amelyek közül mindenképpen ki kell emelnünk a „hadi lepényt” és a „hadi zsemlét”, amelyek összetétele valóban „spórolós” volt.[20]

A torták és sütemények közül kiemelkedik a „hadi babtorta”, a „hamis linzer” valamint a vaj nélküli házisütemény.[21]

Hasznos tanácsok a „háborús” háztartás vezetéséhez

E szakácskönyv utolsó fejezetét Réczey Anna különféle hasznos tanácsoknak szentelte, melyek célja, hogy megkönnyítse a „háborús” háztartás vezetését, s amelyek valóban nagy segítséget nyújtottak az akkori háziasszonyoknak.[22] Ott, mindenekelőtt sokféle receptet találunk páckészítésre, amelyek meghosszabbították a friss hús felhasználásának időtartamát, s kellemesebbé is tették annak fogyasztását. A legfontosabb pácrecept a sonkára vonatkozott, de voltak pácrepceptek más húsfélék számára is. Akkortájt, amikor még nem voltak hűtőszekrények, a télirevaló készítése meg az élelmiszerek tartósítása miden háziasszony kiemelt feladatának számított. E szákácskönyv receptjei között megtalálható az is, miként lehet gombát tartósítani, valamint hogyan kell elkészíteni (a már hagyományos), sokféle télirevalót.[23]

Ebből a munkából a bánáti háziasszonyok, az első világháború idején még megtanulhatták azt is, hogyan készül a házi borecet, melyik a legjobb recept a házi kenyér sütésére, hogyan kell házi tarhonyát, házi fagylaltot és szaloncukrot készíteni, de azt is, hogyan kell háziszappant főzni.[24]

Réczey Anna nagybecskereki szakácskönyve mindenképpen jó és hasznos kézikönyve volt a háziasszonyoknak, egyben dicséretreméltó kiadói vállalkozás is, a nehéz, háborús időkben és nincstelenségben, amelynek nemes célja az volt, hogy segítsen a háziasszonyokon, s hogy receptjeivel, tanácsaival valamelyest könnyítsen mindennapi életükön. Az első világháború századi évfordulója mindenképpen jó alkalom arra, hogy nevét elragadjuk a feledéstől.

JEGYZETEK

[1] Lásd kötetének címlapját [Dr. Steinbach Béláné Réczey Anna: *Szakácskönyv.* Második, bővített és javított kiadás. A szerző sajátja. Nagybecskerek, 1917]

[2] Miután a bibliográfiák szakácskönyvének sem az első, sem a második kiadását nem tartják számon, így e mű mindeddig ismeretlen volt a nyilvánosság előtt. A könyv első kiadását nem tudtuk kézbe venni, de minden kétséget kizáróan tudjuk (a második kiadás előszavának alapján), hogy az még az első világháború előtt megjelent. Csupán a második, bővített és javított kiadást volt szeren- csénk fellelni e munka írásakor, amely igazi könyvritkaság és érdekes olvasmány is egyben, nemcsak gasztronómiai, hanem szociális szempontból.

[3] Dr. Steinbach Béláné Réczey Anna: *Szakácskönyv.* Második, bővített és javított kiadás. A szerző sajátja. Nagybecskerek, 1917, 1–3.

[4] 4 Uo. 4.

[5] Uo. 5–6. Az előszóból kiderül, hogy a kötetet a szerzőnő „Nagybecskereken, 1917 októberében” fejezte be.

[6] Uo. Lásd a kötet tartalommutatóját.

[7] Uo. 9–10.

[8] Uo. 13.

[9] Uo.

[10] Uo. 14–25.

[11] Uo.

[12] Uo. 25–33.

[13] Uo.

[14] Uo. 33–54.

[15] Uo.

[16] Uo. 33–72.

[17] Uo. 106–112.

[18] Uo. 112–119.

[19] Uo. 119–123.

[20] Uo. 123–140.

[21] Uo. 159–171.

[22] Uo.

[23] Uo.

[24] Uo.

Ференц Немет

О ЈЕДНОМ НЕПОЗНАТОМ БАНАТСКОМ „РАТНОМ“ КУВАРУ (1917)

Резиме

Живот у залеђу за време Првог светског рата свакако је представљало велико искушење за становништво Војводине, надасве за жене које су, након одласка својих мужева на фронт саме носиле цело бреме породичног живота. Почев од издржавања породице, подизања и васпитавања деце, преко одржавања пољопривредног газдинства, до набавке дефицитарних прехрамбених артикала. У ратним условима, немаштини, у околностима рационализације прехрамбених и индустријских производа, било је потребно не мало домишљатости и напора, да се свакодневни живот учини нормалним и подношљивим, те да се одржи одређен квалитет живота. Највећи део тог напора, који је погађао скоро сваку породицу, представљало је обезбеђивање свакодневних, квалитетних намирница, или тачније речено, могућност супституције неких дефицитарних прехрамбених артикала. Управо тај проблем је препознала Ана Рецеи (Réczey Anna) из Великог Бечкерека када је 1917. године написала и објавила „ратни“ кувар на мађарском језику (*Szakácskönyv*), са намером да својим саветима, интересантним идејама и рецептима прилагођеним ратним околностима олакша домаћицама свакодневно припремање оброка.

Ferenc Nemet

ON ONE UNKNOWN BANAT “WARTIME” COOKBOOK (1917)

Summary

Life in the hinterlands during World War I was certainly a great challenge for the population of Vojvodina, chiefly for the women who, their husbands having gone to war, bore the full burden of family life. From providing for the family, raising and educating children, over maintaining the agricultural household, to procuring scarce food products. In the wartime conditions, the scarcity, circumstances of rationing food and industrial products, one needed no small amount of ingenuity and effort to make everyday life normal and bearable, and to maintain a certain quality of life. The brunt of this effort, that impacted nearly every family, was the procurement of daily, high quality foodstuffs, or more precisely, the possibility of substituting undersupplied food products. This exact problem was noted by Anna Réczey from Veliki Bečkerek when she wrote and published in 1917 a “wartime” cookbook in Hungarian (*Szakácskönyv*), with the intention to aid housewives in daily meal preparation with her advice, interesting ideas and recipes adapted to the wartime circumstances.

UDC: 94(439.127 Baranja)„1918/1921“
UDC: 355.244.2(439.127 Baranja)„1921“

„БАРАЊСКА РЕПУБЛИКА“ 1921. ГОДИНЕ

Александар Хорват, Филозофски факултет Нови Сад,
aleksandarhorvat@yahoo.com

Апстракт: Завршетком Првог светског рата, српска војска је реализовала ратни програм своје владе и заузела територије Срема, Баната, Бачке и Барање. Тријанонским мировним уговором из 1920. године, мањи, јужни део Барање припао је Краљевини СХС. Унутар политичких кругова у делу Барање који је припао Мађарској, јавља се идеја о формирању „Барањске републике“ под протекторатом Југословенске монархије, као решењу барањског питања. Међутим, према Мировном уговору, војска и администрација Краљевине СХС су морале извршити евакуацију из Барање након његове ратификације у парламентима земаља потписница. Југословенска влада је, услед економског интереса у Печују и експлоатације печујског рудника угља, настојала да помогне реализацију идеје о „републици“, занемарујући питање селидбе српског и шокачког становништва у Краљевину СХС, користећи демагошко-популистичке методе. Оваква политка је довела до проглашења „Барањске републике“ 14. августа 1921, али и дипломатског и политичког скандала. „Република“ је потрајала само осам дана, а евакуација и селидба становништва су извршени у неповољним условима и под дипломатским притиском Антанте. Уместо организованог повлачења војске и становништва, цео догађај се претворио у бежање, али и изазвао је кризу у односима југословенске државе са суседима и Антантом.

Кључне речи: Барања, Краљевина СХС, „Барањска република“, Печуј, печујски рудници угља, евакуација, селидба.

У току Првог светског рата, српска политичка и интелектуална елита је формулисала ратне циљеве српске државе, чија је суштина изречена децембра 1914. у Нишкој декларацији Народне скупштине. Као основа ратног програма истакнуто је „ослобођење и уједињење све неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“, што је заправо значило стварање југословенске државе. Поједини српски научници су теоретски образлагали ратне циљеве владе, у првом реду формулишући територијални опсег будуће државе. Барању, као историјску, административну и географску област проналазимо у већини територијалних концепција српских научника (Станојевића, Цвијића и других), али и Франа Супила, водеће личности Југословенског одбора.[1] Завршетком рата, српска војска је углавном реализовала ратне циљеве своје владе, па је тако у новембру 1918, између осталих области, заузела и већи део Барање, са демаркационом линијом северно од Печуја. На Великој народној скупштини у Новом Саду 25. новембра 1918,[2] донета је одлука о присаједињењу Барање, Бачке и Баната Краљевини Србији, односно Југославији. Барању је представљало (вероватно) само седам општина из јужног дела покрајине. Међутим, у месецима који су уследили, највећи део барањских Срба и Шокаца, али и део Мађара и Немаца, подржао је политику југословенске државе и њених претензија у Барањи, што је давало легитимитет одлукама Велике народне скупштине, као и целокупној политици Краљевине СХС према покрајини између Драве и Дунава.

На Конференцији мира у Паризу, Барања је до априла 1919. од стране југословенске делегације посматрана као територијални захтев од којег се може одустати, иако су се средња и јужна Барања (без Печуја) налазиле у службеним захтевима делегације. Од месеца априла почиње интензивнија борба за добијање (бар) јужне Барање, да би услед економског интереса Краљевине СХС у печујским рудницима угља, у септембру 1919. захтеви били проширени на северну Барању и град Печуј. Одлуком Тријанонског мировног уговора 1920, само јужни део Барање је припао Краљевини СХС. Мировним споразумом је предвиђено да ће се окупационе трупе повући са територија које су припале Мађарској, након што уговор буде ратификован у парламентима земаља потписница.[3] Међутим, југословенска влада није одустајала од могућности да настави са експлоатацијом печујског угља, па још од септембра 1919. развија низ демагошко-популистичких

активности у Барањи,[4] како би окупација била продужена или да би била формирана једна аутономна барањска област под протекторатом Краљевине СХС.

Проблем „Барањске републике“, идеја о њеном формирању и брз нестанак, уско су повезани са питањима евакуације југословенске војске и администрације из Печуја, селидбом српског и шокачког становништва у део Барање који је припао Краљевини СХС и економским интересом југословенске владе, али и неких других земаља у Мађарској, односно у случају Барање, печујским рудницима угља.

Силе Антанте су и пре потписивања Тријанонског уговора почеле инсистирати на повлачењу југословенских трупа из дела Барање који је припао Мађарској. Ова настојања су била узрокована сломом комунистичке револуције Беле Куна у Мађарској у августу 1919. и уласком „белих“ трупа Миклоша Хортија у Будимпешту у новембру исте године. Антанта је примарно желела да се прилике у Подунављу стабилизују и изврши коначно разграничење. Југословенска влада је одбијала било какав разговор о евакуацији трупа, па чак и званичне ноте војних мисија Антанте у октобру и Конференције мира у новембру 1919.[5] Томе је главни узрок била дневна производња печујског угља у износу од 1.500 тона,[6] па је у том контексту пуно разумљивија упорност дипломата Краљевине СХС да се Барања не напушта.

Питање југословенске евакуације из Печуја има и свој међународни оквир, што ће касније бити један од споредних узрока пропасти барањске авантуре са републиком. Убрзо после дефинисања одредби Тријанонског уговора у августу 1919, поједине силе Антанте су почеле преговоре о територијалним изменама уговора у корист Мађарске у замену за економске уступке. У првој половини 1920. вођени су мађарско-француски преоговори о тзв. опционом писму, односно о уступању велике повластице у мађарској државној железници француској фирми *Schneider-Creuzot*. Мађарска влада је заузврат тражила враћање целе Барање и још неких територија. Услед брзе реакције Краљевине СХС и Чехословачке и стварања Мале Антатне, Француска је променила своју политику у Подунављу и одустала од преговора са Мађарском.[7]

У исто време, југословенски и румунски политички кругови су сматрали да енглески индустријалци настоје да преузму акције великих предузећа у Мађарској, о чему је још у фебруару 1920. извештавало југословенско посланство у Лондону.[8] Исте информације су Јован Цвијић и Никола Пашић саопштили Милану Глибоњском, уреднику печујског листа „Барањски гласник“, у Паризу истог месеца, објашњавајући како је економски интерес Енглеза у печујским рудницима угља у ствари утицао на решење барањског питања пред Конференцијом мира у Паризу.[9] Југословенска штампа је у априлу 1920. писала о посети енглеског пуковника Гренфела Печују и печујским рудницима. Посета је повезивана са вестима о преузимању рудника од стране једног великог енглеског новчаног удружења. Извештавано је да ће између тог енглеског удружења и садашњих власника рудника „Дунавског паробродарског друштва“ доћи до преговора, па ће рудници прећи у енглеске руке.[10]

Питања евакуације југословенске војске и администрације из дела Барање који је припао Мађарској и селидбе словенског становништва у Краљевину СХС, била су међусобно испреплетена. Из тог сплета јавља се идеја о решењу барањског питања формирањем „Барањске републике“.

По питању селидбе становништва, Југословенска влада је сматрала најпожељнијим решењем пресељење југословенских мањина из суседних држава у Краљевину СХС, а мањина Краљевине СХС у њихове матичне државе.[11] Југословенски премијер Миленко Веснић је 19. јуна 1920. упутио поверљиву наредбу у средишта жупанија, чији су делови додељени Мађарској, у којој наређује предузимање мера за евакуацију. Наглашено је да се приликом повлачења не врши реквизиција и не узимају таоци. Наредбом је предвиђено оснивање посебног одбора од представника више министарстава, који ће имати задатак да води бригу о пријему, смештају и налажењу посла избеглицама. У Печуј је достављено посебно упутство о лицима која ће бити примарно пресељавана и начином на који треба напустити окупирану територију. Међутим, владин Одбор или Комисија за евакуацију и дочек избеглица из Барање није коначно формирана све до августа 1921, када је повлачење увелико отпочело. Иако је Веснић послао наређење у јуну 1920, по питању евакуације и пресељења становништва није се готово ништа радило до јула 1921. и ратификације Тријанонског уговора.[12]

Светислав Рајић, који се налазио на челу југословенске администрације у Печују, већ у марту 1920. почео је организационе припреме за селидбу. Вероватно по његовим упутствима, у Печују је јула 1920, основан локални барањски одбор за пресељење, са основним задатком да направи попис имања појединих породица које су се одлучиле за селидбу. Одбор за селидбу је требао деловати заједно са Владином комисијом за пресељење.[13] На састанцима представника Барањског одбора и становништва истицана је парола „ако нисмо спасли барањску земљу, спасимо барањски народ“, а посебно је наглашено да се себа не сме претворити у бежање.[14] Међутим, пошто Владина комисија није отпочела са радом до јула-августа 1921, ни активност Барањског одбора није могла постићи значајније резултате.

„Барањски гласник“, по питању евакауције и селидбе критиковао је рад „меродавних државних фактора“, позивао Краљевину СХС да води рачуна о могућем доласку мађарске власти, писао о атмосфери у Барањи,[15] а било је случајева да су чланци објављени у листу изазивали панику међу словенским становништвом у околини Печуја. Примећујемо да је чак и код уредништва листова и појединих новинара владала необавештеност о питању евакуације и селидбе становништва, те се може донети закључак о високом степену необавештености код цивилног становништва.

Година 1921. није донела интезивирање рада на евакуацији и селидби барањског становништва које је желело да пређе у Краљевину СХС, него наставак контрадикторне политике југословенске владе. Иако је изгледало да се решавање барањског питања у складу са Тријанонским уговором намеће као политичка реалност, активност није озбиљно усмеравана у том правцу. Влада у Београду је чинила кораке који су сасвим јасно говорили да јој евакуација војске није била намера. Осим што се није озбиљно радило на припреми евакуације и селидбе, остваривана је сарадња са политичким круговима који су као решење барањског питања предлагали формирање „републике“.

Идеја о Барањској републици појавила се унутар два политичка круга у Барањи. Један су Срби и Шокци, који су покушали да разраде план о поступању у вези са кључним проблемима услед вести са Конференције мира у Паризу, чије су одлуке остављале Печуј, као и северну и средњу Барању у Мађарској. Други су мађарски социјалдемократи и комунисти из Печуја и околине окупљени око Беле Линдера, бившег министра у влади Михаља Карољија, и потписника Београдске конвенције о примирју са Антантом из новембра 1918.

На састанку у Печују, јануара 1920, учествовали су представници свих српских и шокачких места у Барањи и тада је први пут изнесена идеја о потреби формирања Барањске републике. Већина присутних је предлагала неку врсту Данунцијаде[16] у Печују, како би се извршио притисак на Конференцију мира. Ипак, ова концепција решења барањског проблема није разрађена, јер је у току састанка превладало питање колективне селидбе Срба и Шокаца у Краљевину СХС. Пишући о састанку, „Барањски гласник“ је тражио да Врховна команда одржи обећање „да се српска војска неће све дотле повући, док се не изнесе и последња српска кокош“, а узи- мано је у обзир и обећање регента Александра да ће преселити Барањце.[17] Разочарење међу југословенским барањским становништвом је било велико, како због одлука Мировне конференције, тако и због занемаривања од стране владе, Мировне делегације и Привременог народног представништва. Ратни добровољци и млађа генерације почели су да се организују за одбрану, док су други продавали имања да би се преселили у део Барање који је припао Краљевини СХС, а трећи одлучили да остану, плашећи се да неће бити материјално обезбеђени и да ће изгубити имовину ако оду.[18] Срби и Шокци из северне и средње Барање нису успели усвојити јединствени став о начину деловања, па тако ни предлог о Данунцијади, односно формирању неке врсте републике у Печују.

С друге стране, мађарски социјалдемократи у Печују[19] су детаљније разрадили идеју о Барањској републици и ступили у контакт са југословенском владом ради реализовања својих планова. Цела активност је започела са одржавањем низа масовних зборова у којима се захтевало продужење југословенске окупације. Барањска радничка изасланства су исте захтеве изложили и представницима Енглеске војне мисије у Печују и познатом енглеском научнику Ситону-Вотсону у јуну 1920, који је у то време боравио у Загребу.[20] У Печују су септембра 1920. одржани градски избори. Линдер је изабран за градоначелника, а политичке групе окупљене око њега су преузеле власт у граду. Јавност у Мађарској

је цео догађај назвала пучем.[21] Градски избори су требали бити подлога за општинске изборе, како би се власт у северној Барањи нашла у рукама социјалдемократа и осталих политичких група, које су тражиле наставак окупације Краљевине СХС. Захтеви за општинским изборима постају важан елемент у програму мађарских, пројугословенских, кругова у Печују и околини, као предуслов за остварење идеје о Барањској републици.

Крајем 1920, како се ближила евакуација, југословенска влада је успостављала све присније односе са печујским социјалдемократима и Линдером. Још један бивши министар у Каролијевој влади, Оскар Јаси и Линдер приспели су у Београд 21. новембра 1920, да преговарају са Владом Краљевине СХС. Примили су их премијер М. Веснић и министри М. Драшковић и А. Трумбић. Јаси и Линдер су поднели опширан меморандум у којем су молили да се окупација продужи и да Краљевина СХС не уступи Мађарској део Барање који јој је припао Мировним уговором. Према тескту меморандума, управу би водила администрација изабрана на жупанијским и општинским изборима, а окупација би трајала док не буде оборен Хортијев режим у Мађарској. Јаси и Линдер су затим посетили и министре М. Нинчића и С. Прибићевића. Од свих су добили обећање да ће се о овом предлогу повести озбиљни и за њих повољни разговори.[22] Влада Краљевине СХС је у ствари добила један предлог аутономног статуса за део Барање који је требао да припадне Мађарској, а под протекторатом југословенске државе.

Средином децембра 1920. одржан је велики политички збор у Печују на којем је учествовало неколико хиљада печујских грађана. Познати мађарски политичар Мартин Ловаси одржао је говор усмерен против Хортијевог режима, а затим је донета резолуција у којој се моли Влада Краљевине СХС да дозволи одржавање општинских избора у окупираном делу Барање и да област добије потпуну аутономију под југословенским протекторатом.[23] Југословенска штампа је почела писати о „слободној републици“ у Печују, коју ће прогласити Линдер и Јаси.[24] Новине у Мађарској су забринуто одговарале да београдска влада крши установе Тријанонског уговора на штету Мађарске, па чак и да је проблем „Барањске републике“ усмерен против савезника.[25]

Међу барањским Србима и Шокцима је у току 1920, а још више 1921, у потпуности почело преовладавати питање селидбе становништва у Краљевину СХС, које је произилазило из питања евакуације југословенске војске и администрације из Печуја на границе одређене Тријанонским уговором. Читав низ барањских делегација је путовао за Београд, између осталих: Милан Глибоњски и Милан Ђ. Ћосић, барањски школски надзорник; затим представници из места Мохач, Бремен, Илочац, Шарок; делегати 19 шокачких села испод Мечека; заједничка делегација из Мохача, Батосека, Ланчуга и Литобе, итд.[26] У првим месецима 1920. барањска изасланства у Београду су примарно тражила исправку граничне линије у корист Краљевине СХС, а после потписивања Тријанонског мировног уговора, од тога се све више одустаје и примарни постају захтеви за продужењем окупације југословенске војске или пресељењем становништва у део Барање који је припао југословенској држави. Значајно је нагласити, због расплета догађаја, да су југословенски премијер и министри обећавали изасланствима да ће сва спорна питања око разграничења, евакуације војске и селидбе бити решена на време. Колико су та обећања била демагошки потези да би се краткорочно умирило узнемирено становништво сведоче догађаји који ће уследити у августу 1921.

Контрадикторна политика је настављена и у току 1921. Пашић је у јануару формирао нову владу. Иако је у марту 1921. примио делегацију Барањаца предвођену свештеницима Стеваном Михалџићем и Милутином Петровићем и са њима разговарао о насељавању словенског становништва из северне и средње Барање у јужну Барању,[27] ипак је и даље подржавао активност печујских социјалдемократа и њихова настојања да југословенска окупација буде продужена и да се формира аутономна барањска област („република“) у саставу Краљевине СХС. Тако је у јануару 1921. у Мохачу боравио Министар унутрашњих послова М. Драшковић и водио преговоре са Линдером, М. Ловасијем и Отом Хофманом о формирању Аутономне Барањске републике.[28] Линдер је у фебруару тражио зајам од чешког посланика у Београду, а од југословенске владе оружје. У априлу је Оскар Јаси боравио у Београду и преговорао са Пашићем, а разговарали су о евакуацији. Јаси је тражио продужење југословенске окупације док се не промени режим у Мађарској.[29] Бела

Линдер је у мају преговарао са посланицима Француске, Енглеске, Италије и Румуније у Београду. Тражио је у име печујских грађана продужење југословенске окупације на пет година, али нико није показао разумевање за његове идеје. Истог месеца одржао је консултације и са Пашићем.[30] Осим о могућности формирања Барањске републике, у јавности се разговарало и о темама које су биле много значајније за југословенско становништво у делу Барање који је припао Мађарској. Постављало се питање материјалне накнаде за добростојеће Србе и Шокце који ће напустити своја имања, а било је и предлога да се ступи у контакт са мађарском владом и договори замена земље или добијање одштете за имовину.[31]

У јулу 1921. атмосфера у Барањи постајала је све заоштренија. Неки бивши Хортијев официр покушао је атентат на Белу Линдера, а затим је извршио самоубиство, што је допринело распламсавању страсти у Печују.[32] Антанта је тражила неодложну евакуацију војске и администрације Краљевине СХС из мађарског дела Барање, а југословенска штампа се жалила на „безобзирност Антанте“.[33] Новосадско „Јединство“ је писало о потреби „спасавања Барање“ и одржавању општинских избора, као подлози за некакав плебисцит у будућности.[34] Премијер Пашић је 12. јула 1921. посланицима великих сила објашњавао да су захтеви за евакуацијом из Барање неразумни.[35]

У исто време, поједини државни функционери нису доприносили конструктивном решењу барањског проблема, дајући недвосмислене изјаве како евакуација уопште неће бити спроведена у догледно време. Секретар Министарства унутрашњих послова је изјавио да евакуација југословенске војске из Барање још није на дневном реду владе, а да само техничка изведба повлачења трупа захтева три до четири месеца, па према томе дан евакуације уопште није близу.[36] Средином јула у Печуј су упућени изасланици Министарства унутрашњих послова, Жарко Јакшић и народни посланик прота Стеван Михалџић, са задатком да испитају политичке и административне прилике у Печују и осталим местима и расположење појединих странака и личности. Јакшић је изјавио да о евакуацији не може бити говора за дуже време, а Михалџић је рекао да се политички кругови у Београду уопште не интересују за питање евакуације, јер ће Барања представљати гаранцију Малој Антанти док Мађарска не изврши све услове Мировног уговора.[37]

У августу 1921. о Барањи је писала сва југословенска и мађарска штампа, али и листови других европских земаља: Румуније, Чехословачке, Енглеске, Француске. Барањско питање привлачило је пажњу читаве европске дипломатије и јавности, несвакидашњим развојем догађаја и проглашењем „Барањске републике“ под заштитом Југословенске монархије. За читав низ догађаја који су уследили, већ у првим данима августа штампа је преносила контрадикторне вести. Пошто је крајем јула 1921. Тријанонски уговор ратификован у свим земљама потписницама, питање евакуације окупационих трупа и администрације из Барање постали су један од примарних проблема југословенске владе.

Новосадско „Јединство“ је писало о боравку Беле Линдера у Београду почетком августа. Тада је Линдер поднео извештај влади о свом досадашњем раду и затражио информације шта ће бити са емигрантима из Барање. Примио га је премијер Пашић и изјавио да влада није успела да спаси ситуацију, а да за кратко време предстоји евакуација. Пашић је обећао Линдеру да политички емигранти и рудари могу прећи у Краљевину СХС. Линдер је после разговора са Пашићем, водио поверљив разговор са Министром унутрашњих послова Прибићевићем.[38] „Барањски гласник“ је већ крајем јула 1921. позивао „народ барањски на окуп“ и најављивао долазак бившег мађарског премијера Каролија у Печуј.[39] Дана 7. августа одржан је Велики народни збор у Мохачу, у првом реду, усмерен против комуниста. У резолуцији упућеној влади у Београд, затражено је да не дозволи евакуацију војске из Барање.[40] И мађарска штампа је доносила различите вести – о граници између Мађарске и Краљевине СХС на Драви и да београдска влада покушава све како би одложила евакуацију.[41]

У Печуј је 10. августа пристигла Антантина комисија за евакуацију предвођена енглеским пуковником Госетом, са основним задатком да отпочне преговоре са представницима југословенских војних и цивилних власти. Печујско радништво и грађанство било је узнемирено доласком савезничких официра, па су Жупанијској управи предали један одлучан меморандум против евакуације. Дана 11. августа одржан је састанак између Госета, Рајића и пуковника Ђоке Ђорђевића, заповедника Барањске

посаде. Тражено је да југословенске власти евакуишу прву окупациону зону: Барч-Шељин-Сигетвар. Госет је инсистирао да што пре крене повлачење администрације, а затим и војске. Новине су преносиле да је Госет изјавио како је истерао Србе из Корушке, а сада ће их избацити и из Барање. Захтеви Госета су одбијени, јер југословенске власти нису имале никаква наређења од београдске владе. Истог дана, у Печују је одржан генерални штрајк усмерен против евакуације. Организоване су и велике демонстрације печујских радника и дела грађанства.[42] „Барањски гласник" је саветовао да се у селима организују одбори за пресељење.[43] Међу словенским становништвом владало је све веће огорчење, узнемиреност и страх, а узрујаност су појачавале вести о мађарском терору који је најављиван после уласка „белих" трупа у Барању.[44]

Иако је „Јединство" писало да влада више не намерава инсистирати на продужењу евакуације, став који су југословенске власти у Барањи заузеле према пуковнику Госету, а и писања неких других листова сведочи другачије. Београдска „Политика" је извештавала да влада још није донела одлуку да ли ће евакуисати Барању, а ако би до повлачења и дошло територија би била препуштена савезничкој војсци, а не мађарским трупама. Мађарски министар Банфи је изјавио да ће мађарска војска ући у Барању 20. августа, а гроф Бетлен је у мађарском парламенту тврдио да неће бити инцидената приликом заузимања Барање и да је мађарско чиновништво спремно да ступи на посао.[45] Лист „Мункаш" и друга мађарска, пројугословенска, штампа у Печују, поздравила је држање југословенских власти и захтевала да Влада Краљевине СХС заузме одређен и коначан став према догађајима. Управу жупаније посетила је делегација Срба из северне Барање, а „Јединство" је писало о њиховом стању: „Огорчење ових људи је огромно... власти не знају да рекну ништа позитивно, до кога се времена евакуација има извршити. И тако су се ови нашли у положају, да ће морати сасвим ненадано преко ноћи напуштати своја огњишта и бежати, немајући унапред означеног места, где се имају настанити". Делегација је тражила од владе да им обезбеди смештај или оружје да се бране, док су Рајић и пуковник Ђорђевић покушали да умире људе.[46]

Сасвим изненада, сазван је Велики народни збор у Печују 14. августа 1921, на којем се, према различитим проценама југословенске штампе, окупило између 20.000 и 30.000 људи, Мађара, Срба, Шокаца и Немаца. Збор је почео на Сечењијевом тргу око 10 часова. Говорници су говорили да Хорти спрема терор кад уђе у Барању, а маса је одговарала узвицима: „Оружје нам дајте". На предлог печујског сликара Петра Добровића, проглашена је „Барањско-бајска српско-мађарска република". Проглашена је следећим Добровићевим речима: „Створићемо Барањско-српско-мађарску Републику и поново ћемо створити печујско барањско слободно острво. Нећемо дати своју Отаџбину, родни град, нећемо дати ждралу пернатом Хортију, крвнику, кастратору, белом официру". Маса је узвикивала: „Живела Краљевина СХС, живела слободна и независна Барања". Према Добровићевом предлогу, „републици" су се требали прикључити Баја и Нови Сегедин. Донесена је прокламација, формиран је извршни одбор, а за председника одбора изабран је Петар Дорбовић. Прокламацијом је на основу права народа на самоопредељење, проглашена демократска република, која се ставља под протекторат и заштиту Краљевине СХС и Мале Антанте. У тексту документа даље је стајало да ће нова република спречити улазак мађарске војске у Барању и да ће бити формирани одреди народне одбране. У поподневним часовима збор је настављен, положена је свечана заклетва „републици" – да ће бранити њен интегритет и неће дозволити улазак Хортијевим трупама у Барању. Извршни одбор је послао телеграме свим владама света о прокламацији „републике", а нарочито су молили заштиту Антанте, односно Врховног савета у Паризу. Добровић је упутио један посебан меморандум чехословачком премијеру Бенешу. Поведени су и преговори о формирању републичке владе. Неки политичари су спомињали Каролија као премијера или председника. Извршни одбор је упутио једну депутацију пуковнику Госету, која му је саопштила одлуке збора. Изасланство је упућено и представницима југословенских власти, великом жупану Рајићу и пуковнику Ђорђевићу. Проглашење републике изазвало је узбуђење у барањским насељима и прекинуте су ионако недовољно организоване појединачне припреме за евакуацију.[47] Одржани су зборови у Мохачу, Вилању, Шиклошу и Барчу, на којима су донете резолуције о сагласности са проглашењем „Барањске републике". Део становништва је одлучио

да се наоружа и припреми за оружани отпор, а било је и извесних покушаја да се формирају војне јединице. За 21. август сазван је нови Велики збор у Печују, како би се пред јавношћу манифестовало одушевљење народа за републику. Ипак, 16. августа је одржан нови састанак између енглеског пуковника Госета и представника југословенских власти. Енглез је овај пут још оштрије инсистирао на евакуацији, са речима: „Мађари ће до 20. августа доћи, макар ви и не хтели евакуисати“.[48]

У међувремену, Добровић је у пратњи још два члана извршног одбора кренуо у Београд да извести југословенску владу о догађајима.[49] Пашић је 17. августа примио барањско изасланство, али већ тада је било сасвим јасно да Антанта нема намеру да призна „републику“ или дозволи продужење евакуације. Барањци су тражили заштиту Краљевине СХС. Пашић је сматрао да питање евакуације произилази из једног међународног уговора и да Антанта има право да доноси одлуке, а насилни покушаји решавања спора само компликују и овако замршену ситуацију. Иако је био опрезан, Пашић је уверавао Добровића да евакуације неће бити у скорије време и да представници „републике“ умире становништво. Добровић је тражио дозволу за формирање добровољачких јединица, униформе и оружје, што је премијер, према писању новосадског „Јединства“, и одобрио. Разговарало се и о припреми изасланства „Барањске републике“, које би било упућено Врховном савету у Париз са задатком да изложи разлоге за продужење рока евакуације. Истог дана, Конференција амбасадора је упутила протестну ноту југословенској влади, захтевајући евакуацију. Пашић је и Линдера убеђивао да до евакуације неће доћи, а са седнице Министарског савета упућене су ноте мађарској влади и Врховном савету да се евакуација војске из Барање не може извршити.[50]

После проглашења „Барањске републике“, врло брзо су реаговали енглески финансијски кругови преко лорда Ротермира, који је доказивао да су догађаји у Барањи само штетан сепаратизам. Извршен је притисак на енглеску и француску владу да преко Конференције амбасадора инсистирају на евакуацији. Веће амбасадора је донело одлуку да се Мировни уговор мора поштовати и евакуација се морала извршити до 20. августа.[51] Иако је југословенска влада тражила да не дође до евакуације војске из Барање док мађарске трупе не напусте Бургенланд („Западну Мађарску“), који је према Мировном уговору требао да припадне Аустрији, а министар Прибићевић изјављивао да прво треба да дође до разграничења, а онда евакуације,[52] ипак је на седници владе 18. августа донета одлука да се изврши евакуација барањског и бајског троугла. Мађарској влади је саопштено „да ће на сваку репресију коју би Мађари покушали да чине према нашем становништву у Барањи бити одговорено истим мерама према Мађарима у нашој земљи“.[53] Ово саопштење сведочи у коликој мери је влада изгубила контролу над догађајима, па су преостале само претње мађарској влади. Повлачење војске и пресељење становништва претворило се у хаос и бежање, како је писала југословенска штампа, а влада је доживела понижење на унутрашњем и на спољно-политичком плану.

Дана 19. августа југословенско чиновништво је напустило Барању, а штампа је више него критички писала о догађајима. Важно је напоменути да је осјечка „Стража“ већ 17. августа проглашење „републике“ назвала „будалаштином“.[54] Новосадско „Јединство“ је писало о „срамоти и скандалу“ који су изазвани немаром, а да су југословенске власти у Барањи биле у потпуности необавештене о евакуацији. Проглашење „републике“ названо је „невештом, закаснелом и смешном Данунцијадом“ и „донкихотском песничком сањаријом“. Штампа је критиковала рад државних органа, који нису припремили становништво за селидбу. Међутим, избеглице које су долазиле у југословенску државу, већ из возова су клицали Краљевини СХС. За спровођење евакуације задужен је пуковник Ђорђевић, који је одбио тачку Антантине мисије, по којој је морао да прими дефиле мађарске војске. Војне власти су предале Печуј представницима мађарске владе 21. августа 1921.[55] Мађарску је представљао нови жупан барањске жупаније Томо Пракатур, који је пуковнику Ђорђевићу предао гаранције да ће југословенско становништво које остане у Барањи уживати потпуну слободу и да га нико неће узнемиравати. Као контролор датих обећања, у Барањи је остао попуковник Илић.[56]

Дана 22. августа мађарске трупе на челу са генералом Шошом ушле су у Печуј, а један југословенски одред извршио је предају града.[57] Југословенска војска је до 25. августа остала на линији Мохач-Вилањ-Шиклош, како се не би догодио неки инцидент или насиље над Србима и Шокцима, а

затим се пребацила у Бели Манастир, где је после евакуације смештена Барањска посада.[58]

Са повлачењем војске, угасила се и „Барањска република“. О томе је писао бечки недељник „Пролетер“, лист Комунистичке партије Мађарске: „Након само неколико дана постојања пропала је Барањска република. Она се распала без борбе, па чак и без покушаја озбиљнијег отпора. Социјалдемократи и радикални октобристи увукли су радничке масе Печуја и Барање у проглашење републике, а да притом ни они сами нити једног тренутка нису озбиљно схватили саму борбу. Нису чинили баш ништа осим громогласног урлања фраза, које су на скуповима упућивали заведеним и знатижељним масама. Републику су прогласили с једним циљем, да од ње створе Духовно краљевство“.[59] Пуковник Ђорђевић је пре поласка разоружао раднике-комунисте, а Линдер и око 300-400 рудара је емигрирало у Краљевину СХС. Емигранти су насељени у јужној Бачкој. Избеглице мађарске националности, којих је било око 1 000, основали су „Удружење барањских избеглица“, на челу са Белом Линдером. Масовније пресељење несловенског становништва спречавале су мађарске власти.[60]

О стању међу Србима и Шокцима после евакуације, опширно је извештавала југословенска штампа. Београдска „Политика“ писала је: „Завладала је права паника. Читави каравани људи, жена и деце прекрили су све друмове, Већина избеглица креће се на југ, али су заустављени и биће упућени да се населе око Пелмоноштора и Дарде“.[61] Различите су процене броја српских и шокачких избеглица непосредно после евакуације југословенске војске из Печуја. Најчешће се писало око 1500-2000 људи.[62]

Југословенска штампа је данима после евакуације писала о мађарском терору у Барањи, па је чак и премијер Пашић реферисао у министарском савету о мађарском насиљу. Суботички „Невен“ писао је о „мађарским грозотама над Шокцима“.[63] Југословенска јавност је била огорчена чињеницом да су мађарске трупе ушле у Барању, а не мисле да напусте Бургенланд. Евакуација је називана фијаском и бежањем, на шта је заиста и личила. Узнемирење је поготово изазивало мишљење у неким пештанским круговима да улазак у Барању означава рушење старих граница. Због тога је кампања против Мађарске појачавана у југословенској штампи. Цео догађај око Барање и Бургенланда изазвао је разочарење Краљевине СХС у Антанту. Ипак, Мађарска је у октобру 1921. напустила Бургенланд. Међутим, повлачење југословенске војске из Барање није довело до трајног смиривања односа између Мађарске и Краљевине СХС, ни до ликвидације старог ратног наслеђа.[64]

Узроци појаве „Барањске републике“, као и њене пропасти, веома су бројни и сложени. Очигледно је да је економски интерес појединих држава, укључујући и Краљевину СХС, у печујским рудницима угља био главни покретач догађаја. Исто тако, јасно се могу уочити различите политичке линије међу појединим групама које су учествовале у проглашењу „републике“. Сасвим је сигурно да је већина југословенског становништва желела анексију од стране Краљевине СХС и припајање целе Барање и Печуја југословенској држави. Није јасно да ли су присталице Карољијевог доласка у Печуј размишљали о сасвим независној републици, што није искључено, јер се прижељкивао његов избор за премијера. Већина печујских социјалиста у својим програмима и меморандумима, захтевала је привремену окупацију и протекторат, док власт у Мађарској не преузме нека социјалистичка влада. У сваком случају, хетероген састав политичких група, окупљених око Беле Линдера, допринео је брзом слому „републике“. Важно је нагласити да је део мађарског и немачког становништва желео што пре повратак северне и средње Барање у оквире мађарске државе. Учешће комуниста у проглашењу „Барањске републике“, као и њихове пароле, сигурно су значајно утицале на привлачење сиромашнијих слојева, али су одвратиле најзначајнији фактор: силе Антанте. Француска и Велика Британија су биле изразито антикомунистички, односно антибољшевички, оријентисане што је додатно запечатило судбину краткотрајне „републике“. Осим тога, што је и најважније, велике силе нису хтеле пристати на отворено кршење Тријанонског споразума, а имале су и властите економске интересе у Мађарској.

Када је реч о улози југословенске владе, може се тврдити да печујски политичари, Линдер, Добровић и остали, не би улазили у такав ризик са „републиком“, да нису имали јасне гаранције о подршци од владе у Београду. То доказују стални договори између представника југословенске владе и печујских политичара, одуговлачење са припремама за евакуацију војске и селидбу становништва и на

крају оштар став који је заузет према пуковнику Госету. Таква политика југословенске владе може се објаснити радом на два колосека. С једне стране, прихватана је реалност ситуације, али конкретни кораци да би се евакуација војске и селидба становништва из северне и средње Барање успешно извршили, готово да нису чињени, што је на крају и изазвало хаос. С друге стране, пуно је већа активност показивана код сарадње са печујским социјалистима, што је отварало многе перспективе за југословенску политку, и око експлоатације угља, али и потенцијалном припајању целе Барање Краљевини СХС. Међутим, ова политика није имала подлогу у међународним уговорима, а како се показало, ни подршку великих сила. Иако је југословенска политичка елита била свесна ових чињеница и имала информације о улагању енглеског капитала у печујске руднике, упорно је настављала са преамбициозном политиком у делу Барање који је додељен Мађарској. Цео скандал око „Барањске републике“ и неодговорна политика југословенске владе имали су изразито негативне последице по српско и шокачко становништво, јер се њихове пресељење претворило у бежање, али и изазвали су кризу у односима југословенске државе са суседима и Антантом.

НАПОМЕНЕ

[1] Области које су се према територијалном програму српске владе и научника требале наћи у будућој југословенској држави су: Босна и Херцеговина, Далмација, Хрватска, Славонија, Срем, Банат, Бачка, Барања, Словенија и Истра (видети више у: М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*., Београд 1973; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије 1914 – 1920.*, Београд 1986).

[2] Видети више у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*., (зборник радова – ур.: М. Смиљанић), Нови Сад 1993; Д. Његован, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918. Документи и прилози*, Нови Сад 1993; Д. Његован, *Присаједињење Војводине Србији - прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године*, Нови Сад 2004.

[3] Видети више у: A. Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920.*, Beograd 1969; A. Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919-1920*, Novi Sad 1975; *Дневник проте Стевана Михаљића* (приредио Д. Његован), Нови Сад-Београд 2000.

[4] У септембру 1919. изграђен је монументални споменик „деспоту“ Стефану Штиљановићу у околини Шиклоша, на територији за коју се знало да неће припасти Краљевини СХС. У октобру је покренут први лист на српском језику у Печују, готово годину дана после уласка срспке војске у Барању, са намером да врши пропаганду у циљу измене тријанонске границе у Барањи у корист Краљевине СХС. Тих дана је организован и низ манифестационих митинга на којима се захтева измена границе и припајање целе Барање са Печујом југословенској држави. (О наведеним активностима опширно је ивештавала југословенска штапма: Политика, Јединство, Барањски гласник, Стража).

[5] Видети више у: A. Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira;* A. Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije.*

[6] *Политика*, 4. децембар 1919, 4253.

[7] V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, Beograd 1971, 130-140.

[8] Исто, 119-122, 127-129.

[9] М. Глибоњски, *Барања (1918-1923) сећања* (приредили В. Крестић и П. Крестић), Београд 2009, 42-44.

[10] *Baranjski glasnik*, 11. aprila 1920, 19; *Јединство*, 22. aprila 1920, 274.

[11] Г. Маловић, *Сеоба у матицу, оптирање Срба у Мађарској 1920-1931*, књ. 1, Нови Сад 2010, 76, 78, 80-84.

[12] Према чл. 61-66 Тријанонског мировног уговора, свим мањинама у Мађарској, па и Србима, дато је право на могућност опције, односно на слободно опредељење пунолетних грађана о избору држављанства – мађарског или југословенског. Тријанонски уговор је службено ратификован и ступио је на снагу тек 26. јула 1921, када је ратификован у парлементима свих земаља потписница уговора (Г. Маловић, нав. дело, 86-87, 104-107).

[13] *Baranjski glasnik*, 4. jula 1920. 31; *Baranjski glasnik*, 25. jula 1920, 34.

[14] *Baranjski glasnik*, 7. novembra 1920, 49; *Baranjski glasnik*, 24. oktobra 1920, 47.

[15] Читав низ чланака доносио је емотиван и сликовит опис прилика у Барањи, који уједно представља и сведочанство о односу власти према Барањцима. Између осталог, писано је: „Сваки Барањац је застао сада у недоумици пред једним опћим питањем: па шта је управо сада са нама?... И ми у крајњој очајној бризи за својим молимо и преклињемо: Државници и Политичари наши, Посланици, Државо и Представници Њени последњи је час куцнуо“ (*Baranjski glasnik*, 28. marta 1920, 17) „Не дозволите да сада, у последњим тренутцима, још увек овако мађијски поступе према нама“. На седницма ПНП „ није нико ни речи изустио о нама и о нашој судбини, и неће ни изустити, ако ми сами не учинимо да се тамо зачује. Зато се окупите на збор и пошаљите изасланике нека захтевају да и нас заступа један посланик у Нар. Представништву, где ће ускоро пасти последња реч о потписивању мађарског уговора. Захтевајте да се он не потпише док се или не одреди боља граница, или не осигура судбина људи... Да ли ће држава заузети већ једанпут одлучно становиште или за селидбу или за други који излаз“ (*Baranjski glasnik*, 3. aprila 1920, 18); „Огромна наша невоља узрокована је потпуном небригом, која је, као плод дугогодишњег заборава у ком смо чамили, владала код свих фактора и форума пред које је долазило питање Барање... Ми још увек у овако очајном положају, да не видимо нити знамо поуздано да ли се нешто учинило и хоће ли се још учинити у последњим могућностима за нас и нашу судбину“ (*Baranjski glasnik*, 22. maja 1920, 25).

[16] Данунцијада је термин који се користи за упад италијанског песника Г. Данунциа и његових присталица у Ријеку, септембра 1919, како би овај град припојио Краљевини Италији.

[17] *Baranjski glasnik*, 25. aprila 1920, 21.

[18] *Baranjski glasnik*, 5. februara 1920, 13.

[19] После слома комунистичке револуције у Мађарској, око 4 200 комуниста Мађара је прешло у Барању. Сви они су се ставили под заштиту југословенских власти. Њихов долазак је значајно ојачао положај левичарских политичких група, које ће временом постати најзначајнији политички фактор у Печују и околини (М. Глибоњски, нав. дело, 18-19; С. Михалџић, *Барања од најстаријих времена до данас*, Београд 1937, 408).

[20] *Јединство*, 11. јуна 1920, 313

[21] V. Vinaver, нав. дело, 168.

[22] *Baranjski glasnik*, 27. novembra 1920, 52

[23] *Baranjski glasnik*, 17. decembra 1920, 55.

[24] *Јединство*, 15. децембра 1920, 465.

[25] *Neven*, 29. prosinca 1920, 286.

[26] О барањским делегацијама опширно је извештавала југословенска штампа: Политика, Јединство, Барањски гласник итд. Део резолуција које су делегати предавали представницима владе у Београду видети у: М. Глибоњски, нав. дело, 79-122.

[27] Р. Павловић, *О Тријанонском уговору и о првим исељавањима Срба из Мађарске 1921. години*, сепарат из: *Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године: зборник радова о тристагодишњици Велике Сеобе*, Београд 1997 , 206.

[28] *Јединство*, 10. јануара 1921, 484.

[29] *Baranjski glasnik,* 10. aprila 1921, 71.

[30] V. Vinaver, нав. дело, 167-168; *Јединство*, 18. маја 1921, 585.

[31] Р. Павловић, нав. дело, 206.

[32] *Јединство*, 5. јула 1921, 622.

[33] V. Vinaver, нав, дело, 167-168.

[34] *Јединство*, 1. јула 1921, 619.

[35] V. Vinaver, нав. дело, 168-169.

[36] *Baranjski glasnik*, 10. juli 1921, 82.

[37] *Baranjski glasnik*, 24. juli 1921, 84; *Јединство*, 12. јула 1921, 628.

[38] *Јединство*, 6. августа 1921, 648.

[39] *Baranjski glasnik*, 31. juli 1921, 85.

[40] *Baranjski glasnik*, 14. avgusta 1921, 87.

[41] *Baranjski glasnik*, 7. avgusta 1921, 86.

[42] *Baranjski glasnik*, 14. avgusta 1921, 87; V. Vinaver, нав. дело, 167-169.

[43] *Baranjski glasnik*. 14. avgusta 1921, 87.

[44] *Политика*, 10. августа 1921, 4775; *Политика*, 11. августа 1921, 4776.

[45] *Политика*, 15. августа 1921, 4780.

[46] *Јединство*, 16. августа 1921, 658.

[47] *Политика*, 16. августа 1921, 4781; *Стража*, 17 августа 1921, 101; *Јединство*, 16. августа, 656; D. Taslidžić. *Pečat Trijanona*, Osijek 1996, 126.
[48] *Политика*, 18. августа 1921, 4783.
[49] *Политика*, 16. августа 1921, 4781.
[50] *Јединство*, 18 августа 1921, 658.
[51] М. Палић, *Преглед административно територијалних промена у Војводини: 1918-1941.*, Зборник за друштвене науке, св. 38, Нови Сад 1964, 138-139.
[52] *Јединство*, 19. августа 1921, 659.
[53] *Политика*, 19. августа 1921, 4784.
[54] *Стража*, 17. августа 1921. 101.
[55] М. Глибоњски, нав. дело, 51-53. Чин предаје кључева који су симболисали жупанијску власт, описао је Глибоњски у својим мемоарима.
[56] *Политика*, 21. августа 1921, 4786.
[57] *Политика*, 23. августа 1921, 4766.
[58] *Јединство*, 27. августа 1921, 664.
[59] D. Taslidžić, нав. дело, 102.
[60] V. Vinaver, нав. дело, 168-169; Г. Маловић, нав. дело, 113.
[61] *Политика*, 21. августа 1921, 4786.
[62] Г. Маловић, нав. дело, 116.
[63] *Neven*, 29. kolovoza 1921, 183.
[64] V. Vinaver, нав. дело, 169, 174, 186.

Aleksandar Horvat

“THE BARANJA REPUBLIC” IN 1921

Summary

With the end of World War I, the Serbian army realized its government’s wartime program and captured the territories of Srem, Banat, Bačka and Baranja. With the Treaty of Trianon from 1920, a smaller, southern part of Baranja became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Within political circles in the part of Baranja that was annexed to Hungary, the idea arose of forming the “Republic of Baranja” under the protectorate of the Yugoslavian monarchy, as the solution to the Baranja matter. However, according to the Treaty, the army and administration of the Kingdom of SHS had to evacuate from Baranja after its ratification in the parliaments of signing countries. The Yugoslavian government, due to an economic interest in Pécs and the exploitation of the Pécs coal mine, tended to aid the realization of the “Republic” idea, neglecting the matter of migrating the Serb and Šokci population into the Kingdom of SHS, using demagogical-populist methods. Such politics led to the proclamation of the “Baranja Republic” on August 14th, 1921, but also to a diplomatic and political scandal. The “Republic” lasted only eight days, and the evacuation and population migration were carried out in unfavorable conditions and under diplomatic pressure from the Entente. Instead of an organized retreat of the military and populace, the entire event devolved into a scramble, but also caused a crisis in the relations of the Yugoslavian state with its neighbors and the Entente.

UDC: 614.27(497.113 Zrenjanin)(091)

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЗРЕЊАНИНСКОГ АПОТЕКАРСТВА

МА Филип Крчмар, Историјски архив Зрењанин

Апстракт: Апотекарство на подручју некадашњег Великог Бечкерека и Петровграда, а садашњег Зрењанина, данас баштини традицију дугу равно двеста тридесет година (1784-2014). Поводом овог јубилеја, у раду је на основу архивске грађе пружен историјски преглед локалног апотекарства од његових почетака крајем XVIII века када је основана прва градска апотека Александра Дечија, преко непрекидног развоја у XIX веку, до врхунца које апотекарство доживљава у међуратном раздобљу. Послератно доба било је обележено тражењем нових путева у складу са ондашњом државном здравственом политиком, што је тек на кратко време (1961-1974) дало добре резултате оснивањем Централне апотеке. Улазак овог система у састав тзв. Медицинског центра 1974. године негативно се одразио на његово пословање, које се поново нашло на узлазној линији крајем деведесетих година прошлог века. Тада је осамостаљивање и преустројавање Централне апотеке под именом Апотекарска установа Зрењанин омогућило нов успон апотекарске делатности у овом граду, који траје и данас.

Кључне речи: Велики Бечкерек, Петровград, Зрењанин, апотекарство.

Апотекарство на подручју некадашњег Великог Бечкерека и Петровграда, а садашњег Зрењанина, данас баштини традицију дугу равно двеста тридесет година. Оно је први пут постало предмет озбиљније научно-историјске обраде тридесетих година прошлог века, када су у завичајним монографијама Феликса Милекера [Milleker 1938] и Александра Станојловића [Станојловић 1938] таксативно набројане градске апотеке, године њиховог оснивања и њихови власници; апотекарска пракса је у то време за собом имала већ век и по на том подручју, увелико је доживљавала свој врхунац, а у поменутим насловима обрађена је тек успут и у основним цртама, при чему је начињено неколико мањих фактографских грешака. Следећа значајнија монографија, из 1966. године, није се уопште бавила апотекарством [Malbaški 1966]. Међутим, крајем наредне деценије, јавили су се први озбиљнији радови о овој теми. Реч је о краћим прегледима које су писали не толико историчари, колико здравствени радници различитих профила, а који су објављени у оквиру тзв. *Медицинског зборника* [Kostin i dr. 1979: 51-53; Micić 1979: 54-56; Kamenković i dr. 1979: 67-70]. Из истог периода потичу и радови зрењанинског завичајног историчара-аматера Драгољуба Чолића, који су објављивани у локалној штампи.

У Зрењанину је 1984. постављањем спомен-плоче на зграду апотеке „Центар“ обележен велики јубилеј – два века апотекарства у том граду.[1] Истовремено је настао један краћи историјат који се темељио на горепоменутим радовима, али он није публикован. Петнаест година касније (1999) град на Бегеју добио је прву званичну монографију посвећену локалном апотекарству [Stoiljkovski 1999]. Ова књижица била је, како њен поднаслов каже, „*посвећена обележавању 215 година апотекарства у Зрењанину*“ и својим обимом (42 стр.) била је и остала најтемељнији рад који се позабавио овом проблематиком. То није променило ни објављивање нове монографије из 2004, којом је обележено 220 година градског апотекарства [Apoteka „Centar“ 2004].

Аутори наведених радова, било да је реч о монографијама града или научним чланцима, углавном су се ослањали на своје претходнике, преузимајући од њих податке и често притом остављајући недоумице и противречна обавештења. Већи део архивске грађе – махом из фондова и збирки Историјског архива Зрењанин – остао је неискоришћен. На основу ове грађе данас се може направити пристојна реконструкција развоја локалног апотекарства од његових почетака до данас. У том смислу најзначајнији су фондови: *Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом (1769-1918)*, *Градски физикат Велики Бечкерек (1893-1943)* и *Градско поглаварство Бечкерек-Петровград (1919-1941)*; у оквиру аналитичког инвентара овог последњег фонда издвојена је посебна група докумената „Апотекарство“. Изврсну допуну тој грађи представља локална периодика на немачком и

мађарском језику (*Grossbecskereker Wochenblatt* и *Torontál*) која хронолошки захвата период од средине XIX века до Другог светског рата. При свему овоме не би ваљало заборавити ни усмена сведочанства старијих Зрењанинаца, раније запослених у фармацеутској струци, о важним детаљима из прошлости локалног апотекарства.

ПОЧЕЦИ

Апотекарска пракса у Великом Бечкереку јавља се крајем XVIII века, скоро седам деценија након рата који је довео до ослобођења Баната од турске власти (1716-1718). Притом се она мора разматрати у ширем контексту развоја здравства на подручју Баната. Још у време поменутог сукоба, „*када је Еуген Савојски стационирао своје трупе у Бечкереку*“, јавиле су се прве апотеке у граду, али у саставу аустријских војних (подв. Ф. К.) трупа [Kostin i dr. 1979: 51]. Због тога се оне не могу сматрати почецима овдашњег апотекарског заната.

Након више од сто педесет година турске владавине, положај Великог Бечкерека се поправио под влашћу Хабзбуршке монархије. Царица Марија Терезија издала је 1769. повељу којом је ово насеље подигнуто на ранг трговишта, што је омогућило његов даљи привредни напредак. Исте године је ту отворена и прва болница [Stoiljkovski 1999: 6], чиме је учињен почетни корак у развоју локалног здравства. Ипак, појава прве апотеке ће морати да сачека још деценију и по.

Тадашња државна политика бечког двора предвиђала је да Темишвар буде седиште главног лекара („медикуса“) за цео Банат, ком су били потчињени дистриктни хирурзи (тзв. „фелчери“) [Kamenković i dr. 1979: 67]. За Немце, који су у то време почели да се досељавају у Банат, био је предвиђен један фелчер на два села, док је на пет до седам српских или румунских села такође отпадао по један фелчер [Kamenković i dr. 1979: 67]. Ови лекари су лечили бесплатно и за то су добијали плату у новцу, стану и натури, а имали су и своје апотеке из којих су издавали лекове на отплату уз књижице (тзв. Medizinbüchel); притом су обављали основне апотекарске послове, попут припремања чајева, масти, прашкова итд. [Kamenković i dr. 1979: 67].

У оно време, дозволу за отварање апотеке („концесију“) издавала је жупанијска власт [Stoiljkovski 1999: 6], а њу је могао добити само школовани, дипломирани апотекар са одређеном праксом и правом да је оспособљен за самостално вођење апотеке (тзв. „реално право“) [Stoiljkovski 1999: 6-7]. Апотека је морала задовољавати строге услове у погледу локала, лабораторије, простора предвиђеног за чување лекова, обавезних књига и приручника, ценовника рада итд, а рад апотекара се одвијао под контролом државних власти, према строго прописаним правилима [Stoiljkovski 1999: 6-7]. Било је уобичајено да свака апотека годишње једном буде прегледана, а том приликом би се сачинио извештај о стању који је упућиван у Беч.

ПЕРИОДИЗАЦИЈА ЗРЕЊАНИНСКОГ АПОТЕКАРСТВА

Од својих почетака у XVIII веку па до данас, апотекарство у Зрењанину прошло је кроз следеће етапе:

1) 1784-1919 – период који се карактерише постојањем шест апотека отворених у том раздобљу, и које су биле главни носиоци апотекарског развоја у граду.

2) 1919-1941 – фаза чије се трајање поклапа са међуратним периодом, а у ком су поменуте апотеке наставиле своје деловање у оквирима југословенске државе, и које се може означити као доба успона.

3) 1941-1961 – овом фазом обухваћени су Други светски рат (који је довео до промена у раду апотека) и реорганизација апотекарских установа која је наступила по ослобођењу (а која није изведена истовремено).

4) 1961-1974 – обједињавање рада свих апотека, извршено кроз оснивање Централне апотеке.

5) 1974-1998 – деловање Централне апотеке у склопу Медицинског центра;

6) 1998 - до данас – деловање Централне апотеке као самосталне здравствене установе; ова етапа још увек траје, а са њом се подударило и поновно отварање приватних апотека, први пут од 1919. године.

ОД ПОЧЕТАКА ДО 1919. ГОДИНЕ

Уз сагласност угарског Краљевског намесништва, Александар Дечи отворио је 1784. године апотеку под називом *Код Спаситеља* (у оригиналу: *Салватор*). Отварање ове апотеке, коју води стручно, школовано лице, под строгом контролом санитетских и државних власти, узима се за почетак развоја савременог апотекарства у Зрењанину [Apoteka „Centar“ 2004].

Устаљено је веровање да се ова апотека налазила у Главној улици, на месту данашње апотеке „Центар“. Међутим, изгледа да је она у почетку била у Граднуличкој улици (данашња улица Цара Душана), да би тек 1868. била пресељена у Главну улицу [Stoiljkovski 1999: 11]. О раду ове апотеке није очувано много података, чему је можда понајвише допринео велики пожар из 1807. године, у ком је изгорела архивска грађа. Редак сачувани документ је извештај о прегледу апотеке из 1801. године, који је сачинио физик (надзорни лекар) Торонталске жупаније др Мађаш Рока [Micić 1979: 54-56]. Овај преглед извршен је 4. октобра исте године, а записник при њему сачињен упућен је Краљевском намесништву у Будим почетком 1802. У њему се, осим великобечкеречке, помиње и преглед апотеке у Великом Сен-Миклушу,[2] што указује на то да су то биле једине две апотеке на подручју Торонталске жупаније. Као управник апотеке наведен је Јозеф Штајнгаснер. Објекат се налази на узвишеном месту, од нивоа земљиште уздигнут је двема степеницама, има троје врата и три прозора. Официна (радионица, просторија за рад) је светла, сува и сасвим добро сређена. Сигнатуре на посудама са именима лекова су добро читљиве, а дрвено посуђе за чување лекова није црвоточно. Лабораторија је уредна, довољно светла и добро снабдевена лабораторијским пећима и осталим прибором. Таван за чување биљних дрога је зрачан и светао, као и подрум у ком се држе разне медицинске воде, шпирити, сирупи, уља итд. Отрови су се, заједно са посебним теговима и кашикама, чували одвојено од осталих лекова и били су смештени у посебном орману, ком је приступ имао само апотекар. И лекови јаког мириса (амбра, мошус, зибет) чували су се одвојено, у добро затвореним посудама. Апотекарски тегови били су бечки, а поред њих, у инвентару се налазила и фармакопеја Austriaco-Provincialis.[3] У склопу прегледа преконтролисани су и квалитет и квантитет лекова у апотеци, па су тако у извештају поименце наведени испитани препарати. Из свега се види да је 1801. године апотека у Великом Бечкереку била добро уређена и добро снабдевена лековима [Micić 1979: 54-55].

После Дечија, апотека се налазила у власништву његовог сина Игнаца, а затим Сигисмунда (Жигмунда) Вантоха, о којима нема ближих података. Од 1828. до 1844. власник је био угледни грађанин Великог Бечкерека Ференц Фрања Планк, а за то време је у апотеци радио Агоштон Штајнгаснер. Следећи сопственик апотеке био је Јанош Клески, који се у том својству помиње 1848. и 1868. године [Stoiljkovski 1999: 11]. У време револуционарних дешавања 1848/49. одржавао је ред и мир у граду уз помоћ Народне гарде [Stoiljkovski 1999: 11]. Двадесет година касније (1868), још увек се спомиње као власник апотеке, коју је преселио из Граднулице (улица цара Душана) у Главну улицу [Stoiljkovski 1999: 11]. Као њен сувласник помиње се од 1859. Михаљ Језовић. Са ове двојице, апотека је прешла у власништво Александра Ковача, уз чије се име често рекламирала у новинским огласима.

На прелазу из XIX у XX век као запослени апотекари спомињу се Јоз(еф?) Клески (1884), Д. Ковач (1887), Аладар Ереш и Е. Халас (1896-1900) и Зигмунд (Сигисмунд) Вантох (1902-1905) [Kostin i dr. 1979: 51]. Истоветност презимена ових апотекара са презименима некадашњих власника снажно упада у очи и указује јасно на породичну повезаност и наследност овог заната у тим породицама.

Апотеку је 1906. године купио њен најпознатији власник – Александар Ваги, који ће њоме управљати у наредне три деценије. Његов лични ентузијазам, љубав према струци и умешност у комбиновању фармацеутске праксе са најновијим трендовима у фармацији тог доба у великој мери допринели су угледу апотеке у којој су стално радила по два до три магистра и практиканта.

Друга апотека у Великом Бечкереку отворена је 1818. године под именом *Код Свете тројице,* а њен оснивач и први власник био је Едуард Келнер. Он се спомиње 1869. године као председник месног Трговачког удружења. Апотека се налазила у Главној улици. Остали власници били су Михаљ Језовић (који се 1846. помиње у својству закупца), затим, син оснивача Јозеф Келнер (?-1911), потом Ласло Цикајло (1911-?) и Ласло Цикајло Млађи (?-1949). Угледу апотеке је нарочито допринео Ласло Цикајло Старији, који је за неке лекове имао сопствене рецепте, тако да су они били познати под његовим именом [Kostin i dr. 1979: 51]. Апотека је била позната и под називом „Стара апотека“.

Овде ваља напоменути да је динамику развоја апотекарства у Великом Бечкереку диктирао Закон, којим је било предвиђено да се нова апотека отвори на сваких четири хиљаде становника [Kostin i dr. 1979: 52].

Извесни Мартин Месник упутио је 1855. године молбу градском Магистрату за отварање треће апотеке. Одговор Магистрата је био негативан, а таква одлука је образложена чињеницом „*да би отварање треће апотеке угрозило опстанак свију апотекара у месту*“ [ИАЗ, ВБМ 1855: 609]. Из истог решења сазнаје се да два већ постојећа (Клески и Келнер-Ф.К.) нису у сјајном положају, будући да ниједан од њих не држи помоћника, јер за то нема потребних средстава. И само становништво града, чију половину су чинили сељаци, па ни околних места, није навикнуто на лекарску помоћ и негу („само под принудом“). Најзад, на „просперитет“ градских апотека утицала је и чињеница да су околна већа места – Нови Бечеј, Жомбољ, Модош (Јаша Томић), Пардањ (Мађа) – већ имала своје апотеке, а да су лекари по околним местима имали приручне апотеке [ИАЗ, ВБМ 1855: 609].

У граду се 1861. године помиње апотекарски помоћник Коломан Бисек. За њега се зна на основу сачуваног болничког извештаја. Бисек је имао 26 година, римокатолик, неожењен, примљен у градску болницу 24. 1. 1861. и том приликом му је дијагностикована манија. После шест дана отпремљен је у Беч, вероватно у лудницу [ИАЗ ВБМ 1861: 33].

Из раних шездесетих година XIX века остали су очувани рачуни апотека, који су упућивани градском Магистрату на исплату; из њих се може стећи леп увид у рад и промет апотека [ИАЗ ВБМ 1861: 233, 922, 932, 959; ИАЗ ВБМ 1862: 137; ИАЗ ВБМ 1863: 167, 445, 446, 529].

У локалном листу *Gross-Becskereker Wochenblatt* се почетком 1878. појавио се тројезични оглас (на немачком, мађарском и српском) следеће садржине [Gross-Becskereker Wochenblatt 19. 1. 1878]:[4]

Објава

Долеписани има част своју усљед дозволе високоі краљ. уґар. Министарства унутрашњих послова у Вел.-Бечкереку, у главној улици, унутрашње вароши број куће 514 уређену и отворену

НОВУ ЛЕКАРНИЦУ „КОД КРУНЕ“

велештованом опћинству најтоплије препоручити.

ЛЕОПОЛД МЕНЦЕР
лекарничар

Власник треће „лекарнице“, Леополд Менцер, био је познат међу сугрђанима као „чика Полди“ и активно ангажован у разним привредним, културним, добротворним и хуманитарним пословима.[5] Осим њега, власници апотеке били су још и Дезидер Москловшчак, Лехел Лошонци (закупац) и Михаел Бела (до 1918) године [Kostin i dr. 1979: 52]. Москловшчаково име се помиње у огласима *Gross-Becskereker Wochenblatt*-а. Лекарница *Код Круне* је 1918. прешла у власништво Илоне Халмош Сеге, која ће њоме руководити све до 1941. године.

Власти Великог Бечкерека су 1885. издале одобрење Јожефу Палмаију за отварање апотеке у Башаиду [ИАЗ ВБМ 1885: 133].

Из наредне године (1886) потиче неколико података значајних за локално апотекарство. Најважнији међу њима је извештај на десетак страна о раду и промету друге и треће апотеке [ИАЗ ВБМ 1886: 214]. Осим тога, очувано је и одобрење којим се апотекарском помоћнику Фрињешу (Фридриху) Дојчу, допушта уписивање студија фармације у Будимпешти [ИАЗ ВБМ 1886: 330], те допис торонталског поджупана Јенеа Ронаија у вези са отварањем апотеке у Ечки [ИАЗ ВБМ 1886: 388].

Остало је забележено да су 1888. године седморица апотекарских помоћника – Михаљ Крегер, Ото Сигмонд, Деже Тот, Еде Покорни, Михаљ Ковач, Пал Вилигер и Ото Полаг – добили одсуство ради похађања неког течаја [ИАЗ ВБМ 1888: 409]. Нешто раније је дипломирани фармацеут Аладар Ереш поднео молбу да му се одобри отварање апотеке, али је она одбијена [ИАЗ ВБМ 1888: 279] (највероватније се ради о истом Аладару Ерешу који је касније радио у Првој апотеци као помоћник).

У то време је већ увелико била актуелна идеја о отварању нове апотеке, која се јавила свега пет година по оснивању лекарнице код чика Полдија. Међутим, тада су се чланови жупанијске скупштине оштро сукобили и поделили у погледу локације [Apoteka „Centar“ 2004: 2]. У то време је апотека *Код Спаситеља* већ била премештена у Главну улицу, у којој су већ постојале три апотеке. Од различитих локација које су биле у оптицају („Оповачки кварт“, „Немачка четврт“, Арадачка улица), на крају је одлучено да се нова „лекарница“ отвори у Меленачкој улици (ул. Иве Лоле Рибара). Међутим, због дуге процедуре око давања сагласности, која је потрајала годинама, до тога је дошло тек 1892. У јесен те године се у новинама појавио оглас следеће садржине [Gross-Becskereker Wochenblatt 5. 11. 1892]:

ОТВАРАЊЕ АПОТЕКЕ

Част ми је до знања ставити в(исоко). у(важеном). становништву Вел. Бечкерека и околине да сам под фирмом

МИША БЕНКОВИЧ

отворио лекарницу код „св. Стефана“.

Препоручује пажњи поштоване публике своје стоваришше ино- и ванземни специалишета, завоја, робе за шоалеше и парфимерија, средсшава за десинфиковање, минералне воде, исворни продукша, различиших за неговање болесника служећих наиме из мекане и шврде гуми (каушшук) сачињених прибора.

С особишим шшовањем
Миша Бенкович

Бенковић је фармацију дипломирао 1888. године, а апотеку водио до своје смрти (1908), када је она прешла у власништво Габора (Гавре) Коларића. Коларић је био велики ентузијаста, који је основао службу за хитну медицинску помоћ при Ватрогасном друштву; апотеку је водио до своје смрти 1936. године, када ју је наследио његов истоимени син [Stoiljkovski 1999: 15-16].

Александар Ковач, власник апотеке *Код спасишеља*, поднео је почетком XX века захтев Министру унутрашњих послова за отварање филијале своје апотеке у Оповачком крају (с друге стране Бегеја, ван градског језгра) [Stoiljkovski 1999: 15-16]. Градски сенат је одлучио да је пета апотека потребна граду, али не као подружница већ постојеће, већ као самостална. Она је отворена 7. августа 1901. на Житном тргу, у Томашевачкој улици (данас раскрсница Милетићеве улице и Магистрале).

Становништво Вел. Бечкерека је о отварању апотеке поново је могла да се обавести из штампе [Gross-Becskereker Wochenblatt, 10. 8. 1901; 17. 8. 1901]. Очувана новинска вест говори о томе да је нову лекарницу, „уређену по најмодернијим стандардима“, отворио Ернест Баш, који је већ имао дугогодишњу апотекарску праксу иза себе, а радио је две године у апотеци чика-Полдија.[6] Наредни сопственик, од 1909, био је мр Емил Николић.[7] Он ће апотеку водити и неко време после рата, да би је потом преузела његова кћи Вера. Последњи пут се спомиње као власник 1922. године.

У Великом Бечкереку је 13. јула 1908. одржана Скупштина торонталских апотекара, а поводом предлога Закона о апотекама. Том приликом је препоручено да се оснује Апотекарска комора пре доношења закона; да општински лекар са стручним делегатом Апотекарске коморе треба да врши надзор над апотекама; да апотекама треба дати право да оснивају филијале; да руководилац апотеке може да буде и лице које је провело одређено време у апотеци признатој од коморе итд. [Stoiljkovski 1999: 18].

Почетком 1914. санитетска комисија Великог Бечкерека одржала је седницу под председништвом вишег нотара Беле Штроса, на којој се расправљало о отварању нове, шесте апотеке [Gross-Becskereker Wochenblatt 24. 1. 1914]. Било је предвиђено да се она отвори на углу данашњих улица Змај Јовине и Народне омладине, где се данас налази седиште Црвеног крста („*Dieselbe wurde für die Ecke der Maria Theresia- und Rakoczygasse petitioniert*“), али су се томе успротивили др Мориц Клајн и Ласло Цикајло; први је сматрао да се у том делу града не треба уопште оснивати апотека, док је други изјавио да би отварање нове угрозило пословање већ постојећих апотека. На крају се приступило гласању, па је са седам против пет одлучено да се одустане од читаве ствари [Gross-Becskereker Wochenblatt 24. 1. 1914]. Са оснивањем шесте апотеке морало се причекати још неко време. Стога је нетачан податак – који се понегде може наћи – да је она основана 1914. године.

У току Првог светског рата у Великом Бечкереку отворена је прва продавница лековитог биља. Њу је отворио 1917. године Мавро Гутман у улици Војводе Бојовића бр. 3 [ИАЗ ГПБП 1932: 32 178]. Она је наставила са радом и у међуратном периоду.

Своју шесту апотеку, под називом *Свети Јован*, град је добио 1919. године. Смештена у здању Градског магистрата, на месту где се данас налази зграда Водоторња, она је постала много познатија под именом свог оснивача Миливоја Мољца, доајена југословенског апотекарства.[8] Уз Вагијеву, Мољчева апотека је до данас била и остала најпознатија установа ове врсте у граду на Бегеју, а њен власник је дуго након оснивања играо водећу улогу у развоју здравства на овом простору.

Крај Првог светског рата, уз оснивање шесте апотеке, означио је уједно и крај прве етапе у развоју апотекарства у Великом Бечкереку. Крајњи биланс овог периода било је постојање шест апотека у граду, од којих су се четири налазиле у самом центру (Главна улица). Оне ће наставити да делују и у две међуратне

деценије, а писани трагови који потичу из тог времена бациће још више светла на њихово пословање.

МЕЂУРАТНИ ПЕРИОД

Један од најранијих података о апотекарству из међуратног периода потиче из 1921. године. Реч је о прегледном списку апотека и њихових власника у Великом Бечкереку [ИАЗ ГПБП 1921: 579]:

Градски физик
Бр. 18/921
Господину
Градоначелнику
У Месту

Част ми је поднети списак овдашњих апотека и њихових сопственика:

1) апотека код „Анђела", својина Емила Николића;
2) " " „св. Јована", " Миливоја Мољца;
3) " " „Спаситеља", " Александар Ваџија;
4) " " „Круне", " Илоне Халмош;
5) " " „св. Тројице", " Ласло Цикајло и
6) " " „св. Стевана", " Гавре Коларића.

Молим, да овај списак пошаљете поджупанском звању, да би се горњим апотекама могао упутити шећер.

Вел. Бечкерек, 16. I. 1921
Др Јован Стајић
градски физик

Овом списку требало би придодати и већ поменуту трговину лековитим биљем, основану 1917. године, у току рата. Међутим, још дубљи увид у стање локалног апотекарства пружа листа свих магистара фармације, помоћника и приправника који раде и живе на територији града. Ту су наведена њихова имена и презимена, чин у војсци, одакле су и година рођења, у каквој су служби-државној, самоуправној или приватној, те адресе становања. Документ је датиран на 8. фебруар 1922. године и на њему се нашло укупно дванаест особа:

1) Габор Михаља Коларић; није био војник; Велики Бечкерек, 1879. рођ.; сопственик апотекар, своју сопствену апотеку води; Велики Бечкерек, Петровградска улица бр. 2;

2) Александар Мише Ваги; није био војник; Аков, Босна, 1872. г. рођ.; сопственик, своју апотеку сопствену води; Велики Бечкерек, Светосавска улица бр. 2;

3) Ласло Ласла Цикајло; бивши рез. апот. поручник, молбу поднео, али још није примљен; Унгвар, 1885.г. р.; сопственик апотекар, своју сопствену апотеку води; Велики Бечкерек, Александрова улица бр. 506/7;

4) Емил Милоша Николић; рез. апот. сан. капетан I. кл.; Сента, Бачка 1883. г.; сопственик апотеке, своју сопствену апотеку води; Велики Бечкерек, Пашићева улица бр. 1 (?);

5) Миливој Васе Мољац; није био војник; Нови Сад 1890. г. р.; сопственик апотекар, своју сопствену апотеку води; Велики Бечкерек, Александрова улица бр. 2;

6) Теодор Станка Жупански; рез. пеш. поручник; Тараш 1893 г. р.; дипломирани апотекар у приватној служби у апотеци господина Габора Коларића; Велики Бечкерек, Петровградска ул. бр. 19;

7) Војислав Владимира Зделар; обвезник чиновничког реда; Београд 1893 г. р.; кандидат фармације у приватној служби у апотеци г. Александра Ваги-а; Велики Бечкерек, Суботићева ул. бр. 1;

8) Золтан Јаноша Фелдеш; бивши рез. апот. потпоручник, молбу поднео, али још није примљен; Немачка Паланка, Бачка, 1892. г. р.; дипломирани апотекар у апотеци Александра Ваги-а; Велики Бечкерек, Војводе Бојовић ул. бр. 1977;

9) Лехел Јожефа Лошонци; није био војник; Ележд, Бихар жуп., 1863. г. р.; дипломирани апотекар у апотеци г. Ласлоа Цикајла; Велики Бечкерек, Цара Душана ул. бр. 4;

10) Хајнрих Андрије Шерер; бивши рез. потпоручник, молбу поднео али још није примљен; Стари Кер, Бачка, 1896. г. р.; приправник у апотеци г. Миливоја Мољца апотекара; Велики Бечкерек, Таковска ул. бр. 2/20;

11) Задор Ласло-а Калнаш; није био војник; Њиређхаза, Саболч жупанија, 1880. г. р.; дипломирани апотекар у апотеци гђе Халмош Илонке; Велики Бечкерек, Петровградска ул. бр. 36;

12) Јанко Павла Петраш; рез. бивши кадет – аспирант, молбу поднео, одбијен; Падина, Ковачица, 1897. г. р.; приправник у апотеци г. Емила Николића; Велики Бечкерек Саве Текелије ул. бр. 28 [ИАЗ ГПБП 1922: 2060].

Из приложеног списка види се да је шест градских апотека опслуживало укупно 12 стручних лица, у просеку два по свакој. Занимљиво је да се у таквом својству не спомиње Илона Халмош, власница треће

апотеке („дипломирала 1910. године по важећем мађарском закону“) [ИАЗ ГПБП 1934: 5 107].

Почетком двадесетих година прошлог века Миливој Мољац је послао допис Министарству народног здравља, којим се пожалио на привилегован статус Вагијеве и апотеке Илоне Халмош Сеге. Приметио је да су њих двоје за себе приграбили посебну привилегију снабдевања лековима амбуланте Земаљске благајне, чиме су „*угрожавали егзистенцију*“ својих колега, не остављајући им шансу да равноправно учествују у тржишној утакмици; Мољчевој жалби придружили су се и Емил Николић, Ласло Цикајло и Гавра Коларић. Њихова молба да се узму у заштиту од стране државе позитивно је решена, а пређашња одлука Земаљске благајне је поништена, уз образложење да то тело не може, тј. не жели да се „*меша у борбу апотекара између себе, која није ништа друго до последица њихове конкуренције, него је њој стало до што боље и згоднијег снабдевања благајничких чланова са лековима*“.[9]

Из двадесетих година прошлог века остали су очувани подаци о већ поменутој трговини лековитим биљем отвореној 1917. Она се сада помиње као деоничарско друштво за лековито биље, али нигде се не наводи име власника. У фебруару 1929, у име ове фирме затражено је од градских власти да се изда дупликат обртне дозволе (број 11357/917), будући да је оригинални документ био изгубљен. Позитиван одговор на ову молбу брзо је стигао и копија дозволе брзо је издата [ИАЗ ГПБП 1929: 22963]. Три године касније (1932), иста фирма је поднела захтев за промену имена, па се од тада звала „Планта Д.Д. за лековито биље“ Велики Бечкерек [ИАЗ ГПБП 1932: 32178]. Из документације којом је тај захтев пропраћен, сазнаје се да је седиште трговине у улици Војводе Бојовића бр. 3, те да она има и своју подружницу у Бегеј Св. Ђурђу.[10]

У то време у граду се спомињу и две дрогерије – код „Змије“, коју је држао Рихард Бала и дрогерија Александра Кежди-Ковача. Када су тачно оне основане и где су се налазиле, није познато. Сачуван је записник о њиховом прегледу, који је извршен 18. новембра 1931. Бали је замерено да не води књиге о добави и испоруци дрога и лек. специјалитета, а скренута му је и пажња да поменуту робу може издавати само на велико, а никако непосредно потрошачима [ИАЗ ГПБП 1931: 26737]. Ковач је упозорен да му је локал неуредан, те да обрати већу пажњу на ред и чистоћу [ИАЗ ГПБП 1931: 26737]. Како су ово једине две дрогерије које се помињу у извештају о прегледу, то се може закључити да су оне и једине у целом граду.

Почетком тридесетих година регулисано је питање рада и наизменичних дежурстава апотека у Великом Бечкереку. Од 1. априла до 1. новембра њихово радно време било је од 7 до 19, а од 1. новембра до 1. априла од 7:30 до 19 часова. Недељом и празницима није смела да ради ниједна апотека осим дежурне.[11] Дежурне апотеке су морале у свако доба дана и ноћи бити на расположењу грађанству. Дежурство је почињало у недељу у 7 часова и трајало тачно седам дана. Апотеке су се смењивале на дежурству, према унапред састављеном распореду за целу годину, а у споразуму са градским главним физиком. Свака је била дужна да ред дежурства истакне на видном месту, уз јасно обележавање имена власника дежурне апотеке и њену адресу. Апотеке које нису биле дежурне могле су лекове издавати једино на рецепт означен са „cito“ или „stalim“. Овакав режим рада ступио је на снагу 1. јуна 1932. године [ИАЗ ГПБП 1932/ 13182].

За период тридесетих година прошлог века најбоље је документован и познат рад апотеке *Код круне*, коју је држала Илона Халмош Сеге; ово првенствено захваљујући пропустима који су се појавили у њеном раду. Наиме, 18. јула 1933. године извршен је редован годишњи преглед ове апотеке и том приликом констатовано је ни више ни мање него једанаест повреда апотекарске праксе.[12] Власница је морала због тога да плати казну од две хиљаде динара у корист Санитетског фонда при Државној хипотекарној банци. Сегеова, која се у време прегледа налазила на путу, пожалила се на ту одлуку, детаљно образложивши разлоге пропуста, али је њена жалба одбијена [ИАЗ ГПБП 1934: 5107]. Приликом прегледа настао је детаљан записник, пун драгоцених података. Тако се, нпр. сазнаје да у апотеци, осим власнице раде још два магистра фармације: Иван Алага, дипломирао у Загребу 19. јануара 1928, а ту запослен од 15. септембра 1932. године; и Јене Кардош, такође дипломирао у Загребу 1928, а запослио се код Сегеове свега десет дана уочи прегледа [ИАЗ ГПБП 1934: 5107]. Подробно су испитани лабораторија, „материјална просторија“, локал за диспензацију (официна), подрум и таван, као и лекови (хемикалије, дроге, препарати, воде, фластери, зејтини, пилуле, специје, шпирити, супозиторије, сирупи, тинктуре, масти,

специјалитети итд). Прегледане су чак и књиге: фармакопеје, књига израде, књига рецепата, помоћне књиге, књиге отрова, књиге о опојним дрогама, те на крају, рецепти.

Апотека *Код круне* је још једном дошла у сукоб са законом наредне, 1934. године, због пуштања у промет страног лека, непријављеног код Министарства народног здравља [ИАЗ ГПБП 1934: 24 942]. У питању су биле „Lecithin" таблете из будимпештанске апотеке „Панонија". За овакав прекршај била је предвиђена затворска казна од месец дана или новчана од 10 000 динара. Како се цела ствар завршила, није познато.

Отприлике у исто време Велики Бечкерек добио је још једног стручног фармацеута: Азиљку Попов. Она је радила као апотекарски помоћник у Мољчевој апотеци, а новембра 1933. признате су јој квалификације и стручна спрема. Тиме је онда добила право на самостално вођење апотеке [ИАЗ ГПБП 1933: 26 177]. Годину дана касније, отворена је друга трговина лековитим биљем под називом: „ДР. ЕВГЕН ШАЛГО, трговина лековитих индустријских биља, семена и зачина" [ИАЗ ГПБП 1934: 10 548].

Средином тридесетих јавља се иницијатива за отварање нове, седме по реду апотеке у граду. Њен покретач био је Војислав Зделар, који се 1921. помиње као помоћник код Александра Вагија. Зделар је у међувремену отворио своју апотеку у Томашевцу (1933), али му је посао ишао лоше, иако је био добро снабдевен. Као разлог томе Зделар је навео да су мештани „при набавци лекарија" више гравитирали ка Петровграду [ИАЗ ГПБП 1936: 2032]. Он је чак и предложио градски реон, који је његова апотека требала да опслужује: „*од Финансијске палате, улицом Краљевића Ђорђа, обалом принцезе Јелене и обема странама улице бригадира Ристића*" [ИАЗ ГПБП 1936: 2032].

Зделаров захтев је узет у разматрање. Граду је у то време била потребна нова апотека, будући да се број становника повећао и Петровград се у међувремену развио. Међутим, њеном отварању се супротставио Миливој Мољац. Он је поднео жалбу у којој је навео да му отварање апотеке на месту које је Зделар тражио угрожава „егзистенцију", што је, када се узме у обзир већ постојећи распоред градских апотека, било тачно [ИАЗ ГПБП 1936: 2032]. Евентуално отварање апотеке на том месту угрожавало је делимично и посао Гавре Коларића. Притом, утицај који је Мољац имао у то време такође је могао допринети томе да се Зделарова молба одбаци, односно одложи на неко време, док се не пронађе адекватно решење.

Власник четврте апотеке *Код св. Стефана* Габор Коларић Гавра умро је 1936. године. Она је привремено прешла у власништво његовог истоименог сина, који ју је 1937. продао Петеру Топки. О Топки се зна да је рођен 1906. године у Катарини (данашњи Банатски Тополовац) и да је дипломирао фармацију 1931. у Загребу [ИАЗ ГПБП 1938/2058].

У предвечерје Другог светског рата, 1939. године, извршена је својеврсна „подела интересних сфера", односно подела града на реоне, при чему је свакој апотеци био додељено једно подручје, у ком није смела бити отворена нова апотека, а предвиђене су и тзв. „неутралне зоне". Овај процес започет је пар година раније, на иницијативу Миливоја Мољца, а разграничење је вршила четворочлана комисија на челу са Николом Јовановићем, магистром фармације и здравственим саветником при VI одељењу Краљевске банске управе Дунавске бановине у Новом Саду [ИАЗ ГПБП 1939: 17 043]. Тиме је свака апотека добила свој мали домен, чиме је споразумно обезбеђено њихово пословање и равноправна тржишна утакмица.[13] То је било потребно и стога што је ускоро обновљена идеја о отварању седме апотеке [ИАЗ ГПБП 1940: 16 503], намењене задовољавању здравствених потреба градске периферије, која је понајвише гравитирала ка улици Бригадира Ристића. Међутим, избијање Другог светског рата зауставило је даље акције на том плану. Један од последњих докумената који је остао очуван из међуратног периода је наредба Дунавске бановине да апотеке попуне своје лабораторије због ратне опасности [ИАЗ ГПБП 1940: 37 809]. Налазиле су се на прагу нове и неизвесне етапе свог развоја.

ОД ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА ДО УНИФИКАЦИЈЕ РАДА (1941-1961)

Априлски рат и окупација довели су до распарчавања Краљевине Југославије и њене поделе међу силама Осовине. Банат је формално остао у саставу Србије, али је био под немачком окупационом управом чије је седиште било управо у Петровграду. За период окупације није остало очувано много података о раду апотека, а и они ретки који су опстали сведоче о тешком положају месних апотекара. Из

фебруара 1941, два месеца пре почетка рата, потиче рачун о исплати 8 322, 50 динара Александру Вагију за лекове и завојни материјал из његове апотеке [ИАЗ ГЗБ 1941: 7 228].

По преузимању власти у Петровграду, почела се спроводити политика чишћења јеврејског живља. Министарство социјалне политике и народног здравља издало је налог да се испита да ли на подручју градског поглаварства Петровград има јавних апотека које су у јеврејском власништву, с тим да се оне, ако је то случај, сместа затворе, а ако у њима ради квалификовано особље јеврејске народности, да се одмах отпусти и о томе поднесе извештај [ИАЗ ГЗБ 1941: 5 543]. Против донесене одлуке није постојало право жалбе. Крајњи исход: десеторо Јевреја, апотекара из свих делова Баната (Краљевићево, Банатски Деспотовац, Ковин, Пландиште, Мокрин, Кикинда, Панчево, Ечка) остало је без апотекарске дозволе, међу њима и Илона Халмош-Сеге из Петровграда [ИАЗ ГЗБ 1941: 5 543]. Према неким подацима, она је непосредно након тога отишла у Будимпешту, где је умрла 1944 [Stoiljkovski 1999: 14]. Окупационе власти дале су апотеку у власништво Александру Шеру, који ју је водио до 1944, када се повукао заједно са окупационим властима. Од ослобођења до 1946. то је била Војна апотека, а од 23. јануара 1947. постала је Народна апотека [Stoiljkovski 1999: 14]. Александар Ваги, власник апотеке *Код спаситеља,* ликвидиран је на београдском Сајмишту 1942. године. Тиме је био окончан можда и најнапреднији период рада прве апотеке, која је по одлуци окупатора прешла у власништво Јозефа Шварца, што је трајало до ослобођења [Stoiljkovski 1999: 12].

Забележено је да су из Мољчеве апотеке, два месеца по завршетку Априлског рата и уласку окупационих трупа у град, испоручени лекови за градску сиротињу [ИАЗ ГЗБ 1941: 2893]. О раду његових колега нема много података.

Петер Топка је водио четврту апотеку до августа 1944, када се повукао са окупаторском војском [Stoiljkovski 1999: 16]. Она је тада претворена у војну болницу, да би 1945. постала Прва народна апотека. Водила ју је магистар Аранка Хајду-Тимотијевић.

У време војне управе, непосредно након ослобођења (октобар 1944–фебруар 1945), у граду су радиле три *грађанске* апотеке: Мољчева, Цикајлова и Вере Николић-Вуколић [Stoiljkovski 1999: 19]. Оне ће врло брзо, међутим, прећи у државно власништво (тачни датуми нису познати за сваку понаособ), у ком су се већ налазиле остале три (Вагијева, трећа и четврта). Све су у поратном периоду организоване као *народне* апотеке са самосталним финансирањем, задржавајући своје старе локације, али мењајући своја имена (в. напред табелу).

У току 1950. године основан је Актив удружења фармацеута у Зрењанину, који је бројао 12 чланова (11 фармацеута и 1 фармацеутски техничар) [Stoiljkovski 1999: 25].

Четири године касније донето је ново решење о организацији апотекарске службе у Зрењанину. Њиме је дефинисана и делатност апотека, која је обухватала: *набављање, израђивање и испитивање лекова и средстава за лечење и заштиту здравља људи и снабдевање становништва из здравствених и других установа, привредних и друштвених организација, с тим да се поред осталих делатности апотеке могу бавити и биохемијским и бромaтолошким испитивањем, набавком, израдом и стављањем у промет лекова и средстава за лечење и заштиту животиња, и за заштиту и лечење биља. Исто тако, апотеке се могу бавити набавком, израдом и стављањем у промет средстава за личну хигијену људи* [Stoiljkovski 1999: 20-21].

Осим ових шест апотека у самом граду, на територији општине Зрењанин радило их је још толико. Народне апотеке налазиле су се у Ечки, Банатском Карађорђеву, Крајишнику, Сечњу, Српском Итебеју и Томашевцу.

Према подацима из 1958, у Зрењанину је радило 15, а у околним насељеним местима 17 апотекара.[14]

За период педесетих година најбоље је познат и документован рад Треће народне апотеке (данашња Централна, некадашња Вагијева апотека). До јуна 1954. на њеном челу налазио се Миливој Мољац, а од јула те године мр Ђорђе Ваги [Stoiljkovski 1999: 25].

СТВАРАЊЕ И САМОСТАЛНО ДЕЛОВАЊЕ ЦЕНТРАЛНЕ АПОТЕКЕ (1961-1974)

Почетком шездесетих година прошлог века наступа нови период у организацији не само апотекарства, већ целокупног здравства на територији општине Зрењанин. Уз образложење да су дотадашња организација и пословање испољили низ недостатака,[15] изнет је предлог о оснивању Централне апотеке, која је имала да обухвати шест народних апотека у

самом граду, те апотеке у Елемиру, Ечки и Меленцима. Она је требало да има карактер предузећа са централном управом, централним књиговодством, централним магацином за снабдевање и централном лабораторијом. Путем ње би се вршила дистрибуција лекова до мањих апотекарских станица и приручних апотека у селима у којима нема услова за апотекарске станице. Концентрација средстава и кадрова требало је да обезбеди бољи стручни рад и рационално коришћење фармацеута – само за стручан рад и контролу лекова.

Задаци Централне апотеке, која је заживела и отпочела са радом 1. јануара 1961. године, били су следећи: набавка лекова за све организационе јединице; испитивање лекова у свим организационим јединицама којима руководи фармацеут; снабдевање становништва лековима, другим средствима за лечење и предохрану, као и средствима за личну хигијену, а путем својих организационих јединица; јединствено снабдевање свих организационих јединица лековима, средствима за лечење и личну хигијену, а путем свог централног магацина; сарадња са Заводом за социјално осигурање, Здравственим центром, здравственим станицама и другим друштвеним организацијама у циљу успешнијег решавања проблема здравствене службе; вршење и других послова стављених у задатак прописима државних органа, смерницама и закључцима Народног одбора општине и Савета за социјалну заштиту и друштвени стандард Народног одбора општине.

Управљачки органи Централне апотеке били су Савет, Управни одбор и Управник. Савет се састојао од једанаест чланова, од којих је пет именовао оснивач; једног је делегирао Завод за социјално осигурање, четири је бирао колектив из своје средине, а Управник је био члан по свом положају.

Управни одбор је имао исти број чланова као и Савет, с тим што је десет бирао колектив из своје средине, а једанаести члан је био управник. Овакво стање трајало је тринаест година – до 1974. године.

У ОКВИРУ МЕДИЦИНСКОГ ЦЕНТРА (1974-1993/1998)

За нешто више од деценије самосталног деловања, Централна апотека је силно развила своју организациону мрежу. Тако је, нпр. 1967. имала две велике апотеке које су радиле нон-стоп, четири апотекарске станице на периферним деловима града у близини амбуланти, те три огранка у приградским насељима Меленци, Ечка и Елемир; у овим јединицама радило је укупно 17 фармацеута, 11 техничара и 3 лаборанта, поред којих још и 8 благајника, 12 спремачица и 8 административних радника за рад у рачуноводству [Stoiljkovski 1999: 29].

У Зрењанину је 1974. године основан Медицински центар, који је обухватио рад свих здравствених установа на подручју зрењанинске општине, а нешто касније и општина Нови Бечеј, Сечањ, Нова Црња и Житиште. Апотекарска служба је, с обзиром на специфичност и важност њене улоге у оквиру целокупне здравствене заштите, укључена у његов састав. Истовремено је примећено да је она помало „изгубила из вида" своју основну функцију, будући да се више бавила издавањем и продајом већ готових лекова, занемарујући свој задатак да прати кретање у области потрошње лекова у указује на негативности

Име апотеке (пре рата)	Адреса апотеке	Име апотеке (после рата)	Адреса апотеке
Код Спаситеља	Краља Александра 47	Трећа народна апотека	Маршала Тита 47
Код Свете Тројице	Краља Александра 8	Четврта народна апотека	Маршала Тита 8
Код Круне	Краља Александра 18	Друга народна апотека	Маршала Тита 18
Код Светог Стефана	Меленачка улица 2	Прва народна апотека	Иве Лоле Рибара 2
Код Анђела	Томашевачка 1	Шеста народна апотека	Југословенске народне армије 1
Свети Јован (Мољчева апотека)	Краља Александра 2	Пета народна апотека	Маршала Тита 2

Табеларни приказ апотека у међуратном и послератном периоду

Апотека „Код Спаситеља" (Ваљјева апотека).

Здање старог градског магистрата у Великом Бечкереку са Мољчевом апотеком (међуратни период).

Здање у ком се налазила Николићева апотека на Житном тргу (послератни период, око 1960, пре рушења).
ИА Зрењанин, Ф.45 Збирка фотографија 1890-2003, 1663;
у: Todor Malbaški (ur.), Zrenjanin, Zrenjanin 1966.

Апотекар Емил Николић (1883-1943), власник прве апотеке у граду. ИА Зрењанин, Ф.45 Збирка фотографија 1890-2003, 956. Фотографија објављена у: Урош Јовановић, Национални борци за Југославију, Велики Бечкерек 1930.

Миливој Мољац (1890-1979), власник апотеке „Код светог Јована" и истакнути фармацеутски стручњак. Фотографија објављена у: Александар Станојловић (ур.), Петровград, Петровград 1938 (Зрењанин 2004³).

у том подручју. Централна апотека припојена је Дому здравља „Др Бошко Вребалов“. У овом периоду, она је обележила двесто година апотекарства у Зрењанину, постављањем већ поменутог спомен-обележја (в. горе).

Почетком деведесетих година, скоро седам деценија након отварања Мољчеве, јављају се поново приватне апотеке. Пионир у томе је била Љубица Поповић, чији се локал налазио у Немањиној улици 10. Ипак, услед неповољних друштвено-политичких околности, приватна иницијатива у фармацији морала је да сачека почетак трећег миленијума.

Отприлике у исто време је Влада Републике Србије донела одлуку да се Централна апотека издвоји из састава Медицинског центра и поново устрои као самостална здравствена установа. Због санкција и ратова, извршење ове одлуке одлагано је до 24. марта 1998. године. За то време, апотека је деловала у отежаним условима, али је, упркос томе, професионално и савесно извршавала своје обавезе, те гајила добре пословне односе и остваривала задовољавајуће резултате.

Поновно осамостаљивање крајем деведесетих година позитивно се одразило на пословање Централне апотеке. Она је тада издвојена из састава Медицинског центра под новим именом – Апотекарска установа Зрењанин, и организована је у четири велика сектора: Сектор фармацеутске здравствене делатности; Информациони центар; Сектор економско-финансијских послова; Сектор правних и општих послова.

У оквиру сектора фармацеутске здравствене делатности даље је функционисало пет великих радних јединица: Огранак I (апотекарске станице у граду); Огранак II (апотекарске станице у приградским насељима); Галенска лабораторија; Фармако-информатичка служба; Централно складиште.

Током прве деценије XXI века дошло је до промена и у оваквом устројству (нпр. престала је са радом галенска лабораторија). Закључно са 31. децембром 2013. године, Апотекарска установа Зрењанин обухвата мрежу апотека и апотекарских јединица за издавање лекова која се састоји из укупно 32 радне јединице у самом граду и околним местима. То су: *Центар, Ескулап, 29. новембар, Хипија, Хоспиталија, Нова, Сава Ковачевић, 2. октобар, 1. мај, Градњулица, Владимир Роловић, Шумица, Мужља, Меленци, Елемир, Ечка, Орловат, Томашевац, Арадац, Михајлово, Јанков Мост, Лазарево, Перлез, Ботош, Банатски Деспотовац, Чента, Стајићево, Бело Блато, Клек, Фаркаждин*, *Книћанин* и *Лукићево*. У њима је запослено укупно 55 дипломираних фармацута (од чега четворо специјалиста) и 47 фармацеутских техничара.[16]

* * *

За двесто тридесет година постојања, апотекарство у граду на Бегеју доживело је светле, али и теш-ке тренутке у свом развоју. Започето још крајем XVIII, оно се непрекидно развијало у XIX веку, да би у међуратном раздобљу доживело и можда највећи процват. Послератно доба било је обележено тражењем нових путева у складу са тадашњом државном здравственом политиком, што је тек на кратко време (1961-1974) дало добре резултате оснивањем Централне апотеке. Двестотине тридесет година касније, зрењанинско апотекарство наставља свој развој уз стални напредак медицине и информационих технологија, као и уз појачану привредну иницијативу у области фармације и здравствених установа.

НАПОМЕНЕ

[1] На спомен-обележју стоји следећи текст: „NA OVOM MESTU 1784. GODINE OSNOVANA JE PRVA APOTEKA U ZRENJANINU. PLOČA JE POSTAVLJENA POVODOM 200 GODINA NJENOG POSTOJANJA. 2. X 1984“; петнаест година касније, у новој монографији изнет је податак да је прва апотека у ствари основана на другом месту (в. напред); спомен-плоча стоји и дан-данас.

[2] Данашњи Сан-Николау Маре у Румунији (прим. Ф. К.).

[3] Фармакопеја – званични списак упутстава за апотекаре о справљању, испитивању и одржавању лекова, који објављује санитетска власт неке државе;

[4] Иста реклама (о отварању треће по реду апотеке у граду) појавила се у издањима *Wochenblatt*-а од 26. јануара, 2. и 9. фебруара 1878. године.

[5] Менцер се родио 1835. године у Великом Бечкереку; фармацију је студирао и дипломирао у Бечу. Био је један од оснивача Друштва Црвеног крста и Друштва за борбу против туберкулозе; дуго је био председник Градског здравственог одбора и потпредседник Школског одбора; забележен је и као члан Привредног друштва, Добровољног ватрогасног друштва и Друштва пријатеља школе, те благајник жупанијске службе; заједно са Маријом Стојановић основао је 1865. године Женско добротворно друштво; био је лични пријатељ чувеног сликара Константина Данила, о ком је оставио драгоцене податке, као и бројне записе о граду у ком је живео и радио.

[6] Текст огласа гласи: „Објава. Част ми је овим што-в(аном). грађанству до знања ставити, да сам у кући срп. црквр. Општине, на житној пијаци, на ћошку томашевачке улице, 25. јула (7. авг.) о(ве). г(одине). отворио лекарницу и уредио је по најмодернијим великоварошким лекарницама. После дугогодишње праксе, коју сам у великоварошким лекарницама и 2 године код г. Л. Менцера у овд. лекарници „код Круне“ провео, надам се, да ће ме што-в(ано). грађанство у моме подузећу потпомоћи. Вел. Бечкерек, 25. јула (7. авг) 1901. год. Ернест Баш, власник лекарн. „код Анђела“.

[7] Емил Николић се родио у Сенти 1883. године; студије фармације завршио је у Клужу 1907; основао је Соколско друштво у Великом Бечкереку и био његов први старешина; радио је активно на препороду Српске читаонице и оснивању земљорадничких задруга; у време Првог светског рата био је мобилисан као резервни официр (санитетски капетан), али је ражалован и отпуштен из војске. После рата активно је учествовао у раду Соколског покрета и разних других удружења [Јовановић 1930: 33; Станојловић 1938: passim; ИАЗ ГПБП 1922: 2060].

[8] Миливој Мољац (Нови Сад 1890 - Зрењанин 1979), дипломирао фармацију у Клужу 1914. године; по избијању рата затекао се у Зрењанину; ту је 1919. отворио апотеку, шесту по реду у Зрењанину; од стране Министарства народног здравља постављен је за члана комисије за израду Санитетског закона, нове фармакопеје и нове таксе лекова; био је члан Управе Савеза апотекара Војводине, а од 1923. и његов председник; оснивач је Апотекарске задруге *Неопланта*, уредник часописа *Глас апотекарства*, те оснивач прве подружнице Српског хемијског друштва у Зрењанину (1951); на првим изборима Апотекарске коморе за Дунавску бановину изабран је за Првог председника и ту дужност обављао је до 1941. године; за свој рад одликован је Орденом Св. Саве IV степена и Југословенске круне IV и V степена; био је и одборник и потпредседник града Петровграда; члан Демократске странке, остао је присутан у зрењанинском апотекарству и након Другог светског рата [ИАЗ ДЧ: *Персонална апотека код „Светог Јована“*].

[9] Мољац је писао: „Двојица апотекара овд., Јевреји, чије су апотеке у непосредној близини амбуланте окружне Благајне у договору са неким послодавцима изнудили су од својих радника (Благајне – Ф.К.) потписе, где ови траже да се може узимати где се хоће (лекови – Ф.К.), мотивишући то тиме да је радницима само на овај начин згодно даћи најлакше до лекова. Ово не стоји“. При крају петиције Мољац је затражио: „1) Да нас Мин. нар. здравља узме у заштиту и да нам обезбеди егзистенцију не допуштајући се да се ненадлежни мешају у оне ствари, које не спадају у њихов делокруг јер је за окр. Благајну важно издавање лекова, а како ће се ови лекови издавати, мислимо да је то ствар Мин. нар. Здравља, што је оно својом наредбом бр. 31534/1920 и учинило. 2) Да хитно извести Мин. нар. Здравља одсек Мин(истарства) Нови Сад. [...] за окр. Благајне да своје решење хитно стави ван снаге и да остане status quo, како су се апотекари међусобно и са овд. окр. Благајном споразумели: да сваких шест месеци наизменично издају лекове 2-2 апотекара, како је то до сада било. 3) Да нас Мин. нар. Здравља заштити и сада и убудуће од ових и сличних напада на нашу егзистенцију. Имамо ми сувишно и сувишне ... (рукопис нечитак-Ф.К.) са осталим недаћама и тешким бригама живота и опстанка, имамо муке, зноја за кору хлеба, те и сувише борбе око других ствари, па молимо да нас Мин. Нар. Здравља једном за свагда заштити и одбрани“ [ИАЗ ГПБП 1922: 11 739].

[10] Данашње Житиште.

[11] Под празницима су се сматрали сви државни празници и први дан православног и католичког Божића (Ф.К.);

[12] Приликом прегледа констатовано је: 1) да комисији (за преглед-Ф.К.) није стављен на увид документ о регистрацији апотеке по члану 9 Закона о апотекама; 2) да у одељењима, изузев официне, не влада потребан ред и чистоћа, већ пренатрпаност у несређеном материјалу; 3) да се у локалу, а не у подруму држи буре са шпиритусом, као и у инспекционој соби материјал, па чак и балони; 4) да се из лабораторије треба уклонити сав материјал у резерви, које се има чувати у материјалци; 5) да се из инспекционе собе треба уклонити сав материјал у лековима, пошто та соба треба да служи само за дежурно лице за време инспекционе службе; 6) да се материјал не чува по пропису, већ у кесама и омотима, како је примљен; 7) да се у орману где су отрови не држе судови и теразије специјално одвојени за манипулацију са отровима; 8) да се у подруму не води потребан ред; 9) да има серума без контролне бандероле државних органа за контролу лекова биолошког порекла; 10) да је нађен сируп фарбан малином; 11) да се апотекар приликом таксирања рецепата не придржава увек прописане таксе [ИАЗ ГПБП 1934: 5107].

[13] Реон сваке апотеке означен је као „подручје кретања". Границе реона апотеке *Код анђела* обухватале су Доситејев мост, улицу Војводе Мишића и цео Житни трг, затим простор између улице Војводе Бојовића, Бегеја, трга Доситеја Обрадовића, улице Бирчанинове до Бегеја и леве стране обале Бегеја до Доситејевог моста као полазне тачке; зона Вагијеве апотеке обухватала је: леву страну улице Краља Александра од кућног броја 35 до краја улице, а затим цео простор који обухвата улице Светосавску, Немањину, Карађорђев трг до шуме, десну обалу Бегеја до Доситејевог моста и Вилзонов трг; зона треће апотеке *(Код круне)* простирала се десном страном улице Краља Александра до улице Војводе Мишића и левом страном исте улице од кућног броја 23 до броја 35, а обухватила је и простор између улица Кнеза Павла, Бегеја, улице Војводе Мишића и улице Краља Александра; границе реона Цикајлове апотеке: десна страна улице Краља Александра од кућног броја 9 до кућног броја 23, простор између ул. Кнеза Павла преко Бегеја, улице Скадарске, Змај Јовине улице, до улице Војводе Бојовића, а са друге стране простор између Таковске улице и Карађорђевог трга; границе Мољчеве апотеке: десна страна ул. Краља Александра од кућног броја 2 до броја 6 и лева страна исте улице од броја 1 до броја 9; трг краља Петра и цео простор који се налази између улица Суботићеве, Ериове, Бегеја, улице Симине, Соколског кеја и преко Бегеја до Тиршеве улице, улице принца Андреја, ул. Цара Душана и ул. Кнеза Арсена; Топкина апотека: простор између улице Краљице Марије са обе стране, ул. генерала Ковачевића, ул. цара Лазара обе стране, десна обала Бегеја, обале принцезе Јелене, ул. Бригадира Ристића обе стране, ул. Др Тихомира Остојића обе стране и Болничке улице обе стране.

[14] У Зрењанину: Ђерђи Барањ, Јованка Бочаров-Татић, Вера Божић, Ласло Цикајло, Емилија Ђурчин-Хас, Љиљана Глумац-Николић, Ђурђинка Јованов, Славко Јованов, Бисерка Леваков, Миливој Мољац, Вукосава Мољац, Здравка Прванов, Аранка Тимотијевић-Хајду, Ђорђе Ваги, Вера Вуколић-Николић; у околним местима: Васа Бељин (Деспотовац), Иван Фиглер (Меленци), Ђорђе Гавански (Перлез), Андрија Гилезан (Ечка), Фрања Гроб (Јаша Томић), Ладислав Гуловић (Нови Бечеј), Вера Картељ-Штетин (Ново Милошево), Зора Константиновић Радић (Крајишник), Фердинанд Кос (Елемир), Кароль Кунгел (Банатски Деспотовац), Ненад Кузмановић (?), Мирослав Пелнарж (Сечањ), Марија Пробст (Сечањ), Светозар Поповић (Српски Итебеј), Фрања Пронијевић (Српска Црња), Еуген Славик (Житиште), Зора Ташић (Крајишник) [Stoiljkovski 1999: 22-24]. Из овога се види да су у међувремену отворене апотекарске службе и у Банатском Деспотовцу, Меленцима, Перлезу, Јаша Томићу, Новом Бечеју, Новом Милошеву, Елемиру, Српској Црњи и Житишту.

[15] Као неки од недостатака наведени су: смештај већине апотека у центру града (није одговарало политици приближавања здравствене службе становништву), њихова слаба опремљеност, позитивно пословање једних, а негативно других апотека итд. [Stoiljkovski 1999: 27].

[16] Подаци добијени од Правне службе Апотекарске установе Зрењанин.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

ИАЗ - Историјски архив Зрењанин

ВБМ - Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918 („м“ – „магистрат“).

ГПБП - Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941

ГБЗ - Ф.133 Градоначелничко звање Бечкерек (Bürgermeisteramt Betschkerek) 1941-1944

ДЧ – Ф.677 Лични фонд Драгољуба Чолића (1908-1982)

1. ИАЗ ВБМ 1855: 609 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 609/1855, *Питање отварања треће апотеке на име Мартина Месника.*
2. ИАЗ ВБМ 1861: 33 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 33/1861, *Болнички извештај о лечењу Коломана Бисека, апотекарског помоћника.*
3. ИАЗ ВБМ 1861: 233 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 33/1861, *Рачуноводство доставља Магистрату рачуне апотекара Едуарда Келнера.*
4. ИАЗ ВБМ 1861: 922 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 922/1861, *Са седнице Градског савета по предмету овере и одобрењу исплате по издатим лековима од стране апотекара.*
5. ИАЗ ВБМ 1861: 932 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 932/1861, *Са седнице Консултативног одбора о прегледу рачуна и рецепата апотекара Јаноша Клескија.*
6. ИАЗ ВБМ 1861: 959 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 959/1861, *Питање исплате лекарских рецепата издатих од стране Едуарда Келнера, апотекара.*
7. ИАЗ ВБМ 1862: 137 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 137/1862, *Одобрење исплате рачуна за издате лекове болници од стране Јаноша Клескоī, овд. апотекара.*
8. ИАЗ ВБМ 1863: 167 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 167/1863, *Питање исплате рачуна градскоī апотекара Едуарда Келнера.*
9. ИАЗ ВБМ 1863: 445 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 445/1863, *Питање исплате рачуна апотекара Јаноша Клескоī за испоручене лекове.*
10. ИАЗ ВБМ 1863: 446 – Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 446/1863, *Исплата рачуна за испоручене лекове апотекару Едуарду Келнеру.*
11. ИАЗ ВБМ 1863: 529 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 529/1863, *Одобрење рачуна апотекара Јаноша Клескија за испоручене лекове.*
12. ИАЗ ВБМ 1885: 133 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 133/1885, *Одобрење за отварање апотеке у Башаиду од стране Палмаи Јожефа.*
13. ИАЗ ВБМ 1886: 214 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 214/1886, *Извештај Менцер Липота и Келнер Јожефа о раду и промету апотека.*
14. ИАЗ ВБМ 1886: 330 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 330/1886, *На молбу апотекарскоī помоћника, Дојч Фрињеша, одобрава се његово уписивање на фармацију у Будимпешти.*
15. ИАЗ ВБМ 1886: 388 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 388/1886, Допис поджупана у вези са отварањем апотеке у Ечки.
16. ИАЗ ВБМ 1888: 409 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са

уређеним Сенатом 1769-1918, 409/1888, *Одобрење одсуства за апотекарске помоћнике ради похађања течаја.*

17. ИАЗ ВБМ 1888: 279 - Историјски архив Зрењанин, Ф.3 Велики Бечкерек, град са уређеним Сенатом 1769-1918, 279/1888, *Акт у вези отварања апотеке од стране Ереш Аладара, дипл. фармацеута.*
18. ИАЗ ГПБП 1922: 2060 – Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 2060/1922, *Списак свих магистара фармације, помоћника и приправника који раде и живе на подручју Великог Бечкерека.*
19. ИАЗ ГПБП 1932: 32 178 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 32 178/1932, *Молба Д. Д. за лековито биље упућена Градском савету ради промене имена у „Планта" Д. Д. за лековито биље.*
20. ИАЗ ГПБП 1921: 579 – Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 579/1921, *Списак апотека и њихових сопственика у Вел. Бечкереку.*
21. ИАЗ ГПБП 1934: 5107 – Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 5107/1934, *Комисијски преглед апотеке Сеге Халмош Јелене и откривање недостатака у раду исте.*
22. ИАЗ ГПБП 1922: 11 739 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 11739/1922, *Министарство народног здравља Здравствени одсек за ББВ у Новом Саду доставља извештај Земаљске благајне апотекару Миливоју Мољцу у В. Бечкереку.*
23. ИАЗ ГПБП 1932: 22963 – Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 22963/1932, *Д.Д. за лековито биље на основу Закона о радњама пријављује Градском савету обртну дозволу за сакупљање, продају лековитих биља и велетрговину дрога.*
24. ИАЗ ГПБП 1932: 32178 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 32178/1932, *Молба Д.Д. за лековито биље упућена Градском савету ради промене имена у „Планта" Д.Д. за лековито биље.*
25. ИАЗ ГПБП 1931: 26737 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 26737/1931, *Преглед апотека у Великом Бечкереку.*
26. ИАЗ ГПБП 1932: 13182 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 13182/1932, *Наизменично дежурство апотека у Великом Бечкереку.*
27. ИАЗ ГПБП 1934: 24 942 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 24942/1934, *Наређење VI одељења Краљевске банске управе Дунавске бановине да се покрене законска одговорност Сеге Халмош Јелене, фармацеута из В. Бечкерека за продају нелегализованог лека.*
28. ИАЗ ГПБП 1933: 26 177 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 26 177/1933, *Одлука банске управе Дунавске бановине којом се мр Азиљки Попов одобрава право на самостално вођење апотеке.*
29. ИАЗ ГПБП 1934: 10 548 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 10 548/1934, *Трговина лековитим биљем „Др Евген Шалго".*
30. ИАЗ ГПБП 1936: 2032 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 2032/1936, *Одлука Дунавске бановине о отварању VII јавне апотеке у Петровграду.*
31. ИАЗ ГПБП 1938/2058 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 2058/1938, *Подаци о раду апотеке Топке маг. Фар. Петра из Петровграда, упућени Краљевској банској управи Дунавске бановине.*
32. ИАЗ ГПБП 1939: 17 043 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 17 043/1939, *Одлука банске управе Дунавске бановине упућена Градском поглаварству Петровграда о подручјима кретања јавних апотека у Петровграду.*

33. ИАЗ ГПБП 1940: 16 503 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 16 503/1940, *Предлог Председника општине да се оснује седма по реду апотека у Петровграду с обзиром на број становника.*
34. ИАЗ ГПБП 1940: 37 809 - Историјски архив Зрењанин, Ф.97 Градско поглаварство Бечкерек-Петровград 1919-1941, 37 809/1940, *Наредба Дунавске бановине да апотеке поруне лабораторије због ратне опасности.*
35. ИАЗ ГЗБ 1941: 7 228 - Историјски архив Зрењанин, Ф.133 Градоначелничко звање Бечкерек (Bürgermeisteramt Betschkerek) 1941-1944, 7228/1941, *Исплата рачуна за набављени санитетски материјал и лекове апотеци Ваги Александра.*
36. ИАЗ ГЗБ 1941: 5 543 - Историјски архив Зрењанин, Ф.133 Градоначелничко звање Бечкерек (Bürgermeisteramt Betschkerek) 1941-1944, 5543/1941, *Одузимање апотекарских концесија апотекарима јеврејске народности.*
37. ИАЗ ГЗБ 1941: 2893 - Историјски архив Зрењанин, Ф.133 Градоначелничко звање Бечкерек (Bürgermeisteramt Betschkerek) (1941-1944), 2893/1941, *Испорука лекова од стране Мољац Миливоја апотекара, за градску сиротињу.*
38. ИАЗ ДЧ - Историјски архив Зрењанин, Ф.667 *Лични фонд Драгољуба Чолића*, кут. Апотекарство, *Персонална апотека "Код Светог Јована"*

Монографије

39. Milleker, Felix. *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek.* Wrschatz 1933.
40. Станојловић, Александар (ур.). *Петровград.* Петровград 1938 (Зрењанин 2004³).
41. Malbaški, Todor (ur.). *Zrenjanin.* Zrenjanin 1966.
42. Stoiljkovski, Kiro. *Razvoj farmacije u Zrenjaninu 1784-1999. godine.* Zrenjanin 1999.
43. Apoteka „Centar". *220 godina apotekarstva u Zrenjaninu 1784-2004.* Zrenjanin 2004.
44. Јовановић, Урош. *Национални борци за Југославију.* Велики Бечкерек 1930.

Студије и чланци

45. Kostin, Đurđevka. Ljubica Popović, Cvetanka Granić. *Prve apoteke i prvi apotekari u Zrenjaninu.* Zbornik radova Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine. Zrenjanin 1979.
46. Micić, Milan. *Pregled apoteke u Velikom Bečkereku 1801. godine.* Zbornik radova Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Zrenjanin 1979.
47. Kamenković, Srđan. C. Granić, N. Savić, D. Rauški, M. Nikolić. *Razvoj farmaceutske industrije u gradu Zrenjaninu i okolini,* Zbornika radova Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Zrenjanin 1979.

Периодика

48. „Објава". *Gross-Becskereker Wochenblatt* 19.1.1878.
49. „Отварање апотеке". *Gross-Becskereker Wochenblatt* 5.11.1892.
49. „Објава". *Gross-Becskereker Wochenblatt*, 10.8.1901; 17.8.1901.
50. „Die sechste Apotheke". *Gross-Becskereker Wochenblatt* 24.1.1914.

M.A. Filip Krčmar

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OR PHARMACY IN ZRENJANIN

Summary

Pharmacy in the region of what was once Veliki Bečkerek and Petrovgrad, and is today Zrenjanin, inherits exactly 230 years' worth (1784-2014) of tradition. On the occasion of this jubilee, the work presents a historical view based on archive materials of local pharmacy from its beginnings near the end of the 18th century when the first town pharmacy was founded by Aleksandar Deči, over a continuous development in the 19th century, to the peak that pharmacy reached in the inter-war period. The post-war period was marked by the search for new pathways in accordance with the state health policies of the time, which only for a short time (1961-1974) yielded good results with the founding of the Central Pharmacy. The entry of this system into the so-called Medical Center in 1974 had a negative impact on its operation, which saw an upward trend at the end of the 90s of the past century. The emancipation and reorganization of the Central Pharmacy under the name of the Pharmaceutical Institution of Zrenjanin then enabled a new upsurge in the pharmaceutical work in this city, which lasts to this day.

UDC: 33(497.113 Subotica)„1941/1942“
UDC: 94(=411.16)(497.113 Subotica)„1941/1942“

PROMENA VLASNIČKE STRUKTURE U PRIVREDI SUBOTICE (1941–1942)

Dr Zoltan Devavari, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica.

Apstrakt: Ova studija, na osnovu bazičnih istraživanja u Arhivu Subotice, sagledava aspekte privrednih promena („smene straže“) koje su sprovedene 1941–1942. godine, to jest neposredno posle smene imperija aprila 1941. godine, stavljajući naglasak na to, kojim metodama i tehnikama su se vlasti služile, to jest otežavale ekonomsku situaciju Jevrejske zajednice, trudeći se istovremeno da otkriju stavove lokalnog stanovništva prema jevrejskoj imovini.

Ključne reči: Zakon o Jevrejima, uredbe, privredne promene, Savez „Bočkaji“ popis-imovine, eksproprijacija

Nakon smene imperija u aprilu 1941. godine, mađarske vlasti su veoma brzo započele evidentiranje jevrejskog preduzetništva, industrijskih preduzeća, pogona i fabrika, odnosno preuzimanje te imovine od strane vlasti putem poverenika. Na osnovu danas dostupnih podataka, prvo je sastavljen spisak subotičkih, srpskih i jevrejskih trgovaca duvanom, 8. maja 1941. godine. Tada je u Subotici bilo ukupno 29 srpskih, odnosno 6 jevrejskih lica koja su se bavila prodajom duvana (Margit Bek, Eržebet Vajs, Zoltan Dubovič, Šandor Ulrajh, Bernar Pilišer i Lajoš Rajh). Istražni izveštaj je ovih šest jevrejskih trgovaca duvanom svrstao među nepouzdane sa obrazloženjem, da je *„javnom mnjenju isto kao i nadležnim vlastima u potpunosti jasan židovski (jevrejski) mentalitet.“*[1]

Na ponovo pripojenim teritorijama, izvršenje paragrafa 1939:IV. t.c. 14. o širenju Jevreja u javnom i privrednom životu regulisale su uredbe pod brojem 2220/1941. M. E, to jest 8550/1941. U vezi sa ovim, ministar trgovine i javnog obrazovanja, u uredbi od 20. jula 1942. godine informisao je mesnu upravu o tome, da je na osnovu do tada podnetih prijava od strane zanatskih udruženja, završen registar Jevreja, kao i onih osoba koji se ne smatraju Jevrejima, na osnovu kojih je ustanovljeno, koliko važećih obrtničkih legitimacija i obrtničkih dozvola je izdato Jevrejima, ili koji je postotak Jevreja koji raspolažu ovakvim dozvolama u pojedinačnim opštinama. U cilju izrada različitih evidencija, ministar je izdao uputstvo, da mesna uprava ove evidencije, pored nadležnim trgovinskim i privrednim komorama, dostavljaju i Ministarstvu.[2]

Dosta pre ovih mera sastavljeni su prvi zahtevi, koji su napisani sa ciljem da se preuzme zaplenjena jevrejska imovina. Gabor Čarnaj, stanovnik Segedina, u pismu napisanom ministru trgovine, 5. maja 1941 godine, želeo je da dobije knjižaru i papirnicu Jevreja, to jest skladište u fabrici papira, sa celokupnim inventarom (nameštajem) preuzetim po popisu, čiju bi vrednost mađarskoj državi isplatio u roku od 10 godina. U obrazloženju svog zahteva pozvao se na to da *„kao hrišćanski trgovac, sada bih želeo da utemeljim svoju budućnost i sa ovim moju domovinu i javnost poštenim radom služim.“*[3] Iako je zahtev Čarnajia podržalo i Odeljenje Kontrašpijunaže V. Vojnog Korpusa Honveda, još su i naseljavanje u Suboticu smatrali *„poželjnim iz interesa zaštite domovine“*, ali je subotička gradska komanda ovo odbila, s obrazloženjem da u gradu u ovom periodu nije bilo napuštenih knjižara.[4]

Arhivski podaci pokazuju da su evidentiranje i popisivanje jevrejske imovine u prvo vreme vršila privatna lica, novoosnovani savezi i udruženja, koji su to evidentiranje sprovodili nezavisno od državnih mera. Pitanje postavljanja poverenika od strane vlasti na čelo jevrejskih preduzeća, prvo je postavio Bočkaji Savez Južnih krajeva (Délvidéki Bocskay Szövetség), 24. maja 1941. godine. Pozivajući se na to da je u Subotici industrijskih pogona i trgovina 90, a u pojedini granama i 100 posto u jevrejskim rukama, Bočkaji Savez je u pismu požurivao *„prahrišćansko“* mađarsko preuzimanje, ujedno optužujući jevrejske vlasnike, da namerno dovode svoje pogone u bankrot, što će dovesti do nedostatka robe i pojave nezaposlenosti.[5]

Nakon ovoga, Savez je naveo one prodavnice, za koje, po njihovom mišljenju, treba imenovati poverenike vlasti. Očigledno je tada predati spisak pisan u brzini, jer dok je kod Barzelove gvožđare i optičke radnje Imrea

Tenera, koristeći tadašnje termine, pridodao detaljne razloge potrebe imenovanje poverenika, dotle se kod Bašove prodavnice galanterije, Rotove prodavnice obuće, Union fabrike papirnih kesa, trgovine žitom Šandora Krishabera, prodavnice galanterije Alberta Englera i braće Litman, „Belipar" (Crevna industrija) fabrike creva i prodavnice začina i delikatesa Manoa Šugara, zadovoljio samo navođenjem spiska imena osoba, podobnih za preuzimanje ili za imenovanje poverenika vlade.[6]

Kod uzroka evidentiranja, to jest izjave namere preuzimanja jevrejske imovine, pored potisnutog gneva, značajnu ulogu, ali u najvećem broju slučajeva i odlučujuću ulogu su imala socijalna i ekonomska pitanja. Ovo potvrđuje i to, da su, na primer, prodavnicu Manoa Šugara želeli i oni, koji nisu bili predloženi od Saveza Bočkaji. Đula Cigler se, na primer, u svom zahtevu za dodeljivanje, pozvao na to da su u aprilskim borbama, nekretnine koje se nalaze u njegovom vlasništvu teško oštećene, što je doprinelo tome da je izgubio 60–70 posto svoje imovine. U svom pismu navodi, da svoju egzistenciju vidi u tome da ga imenuju za kontrolora na čelo kod Manoa Šugara ili Barzelove gvožđare.[7]

Dok se Cigler u svojoj molbi poziva na svoju u osnovi uništenu egzistenciju, dotle je pismo Zoltana Salajia, rezervnog zastavnika, od 28. maja 1941. napisano u sasvim drugom tonu. *„ Molim da mi se preda skladište sa zgradama, i celokupnom mašinskom opremom, alatima i skelama, materijalnim zalihama, D .d. Prve Bačke Fabrike Cementa i Građevinskog Preduzeća Subotica, ulica Markovićeva 4, jer ovo zanatsko preduzeće sa sadašnjom upravom i duhovnošću, šteti mađarskoj državnoj ideji i Mađarskoj misli. Deoničarskim društvo upravlja i vodi ga (Žigmond) Eugen Ejzler jevrejski član uprave, drugi član uprave je interniran, a tehnički rukovodilac je bio srpski inženjer, koji je pobegao, a deoničarsko društvo još ima dva lokalna člana uprave srpskog porekla. Ja sam hrišćanin iz Budimpešte mađarskog porekla, građevinski majstor, praktično i tehnički potpuno pripremljen i kvalifikovan za vođenje preduzeća ovog usmerenja, tako sam, sposoban da od njega stvorim jedno građevinsko preduzeće velikog učinka u mađarskom duhu, za šta je ovde u Subotici potreba, jer za izvođenje ozbiljnih radova, teško može da se nađe odgovarajući stručnjak. Salaji Zoltan sr, Bp. VII. ulica Kralja br. 69. "*[8]

Godine 1941, 27. juna, Vojno-upravna komanda grupe Južne Armije (Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoportparancsnoksága) sa potpisom generala Novakoviča izdala je uputstvo da na teritoriji, pod upravom te komande, izvrše popis jevrejskih poseda i nepokretnosti. Kao rok je određen je 8. juli, i kao razlog su navedene aktivnosti pripreme vlasničke politike (birtokopolitika). Na osnovu uputstva, uz svaku nekretninu vlasnika trebalo je priložiti i prepis katastarskog vlasničkog lista, to jest izvod iz katastra, a za nekretnine veće od 50 katastarskih jutara trebalo je priložiti i nacrt. Naredba se završava zaključkom da *„ će se korišćenje nekretnina koje se nalaze u jevrejskim rukama sprovesti jedinstveno na osnovu zakonskih propisa matične države i njene posedovne-politike. "*[9]

Dana 8. jula 1941. Vojna komanda grada Subotice naredila je prijavu nekretnina u vlasništvu Jevreja. Ova naredba se odnosila i na one koji su se u međuvremenu pokrstili. Za prijavu je određen veoma kratak rok, jer se do 12. jula svako na koga se naredba odnosila morao lično pojaviti u kancelariji broj 84 na drugom spratu Gradske kuće, sa katastarskom vlasničkom listom (kataszteri birtokmásolat) i izvodom iz katastra (telekkonyvi kivonat) radi davanja na uvid.[10]

Dan pre, Odeljenje vojne javne uprave Mađarskog Kraljevskog Honvedskog Generalštaba, naredbom od 7. jula, potpisanom od strane general-potpukovnika Zoltana Dekleva (Decleva Zoltán), vođe intendantske grupe, preko reda i direktno je naređeno nepouzdanim preduzećima po pitanju lojalnosti državi, postavljanje poverenika vlasti.[11]

Među ove su spadali Merkur fabrika pletenih materijala, čiji je vlasnik bio Henrik Levental (Lőwnthal Henrik). Po izveštaju poslatom generalštabu Vojnog upravnog odeljenja, preduzeće je zapošljavalo 70-80 ljudi, ali je u isto vreme, zbog nestašice repromaterijala 2-3 meseca pre izbijanja borbi 1941. prestalo je sa radom. Zbog velike nezaposlenosti, 80 posto radnika pogona od tada nije moglo da nađe sebi novo radno mesto, jer *„ (...) vlasnik fabrike ima odgovarajuće materijalne snage za ponovno otvaranje pogona, tako bi jedan odlučan poverenik vlasti mogao uspešno da sprovede ponovni početak rada pogona. "*[12]

U vezi sa mlinovima, parnim, mlinom Margit, to jest mlinom Viktoria, izveštaj samo konstatuje, da su vlasnici bili Jevreji. U vezi sa pogonom obuće Berla, izveštaj je kao vlasnika identifikovao suprugu Lasla Bergera, a u slučaju Fabrike štirka i lekova Orient, apotekara Belu Verteša (Vértes Béla). Isto tako je procenjen i pogon krevetnog perja Keta.[13]

U isto vreme, izveštaj pokazuje da je za više pogona kojima je originalno određen poverenik, imenovani

odbio izvršenje istog. Tako je to bilo u slučaju fabrike čarapa Fako, s obzirom na to da su fabriku u međuvremenu kupili fabrika češljeva i prediva iz Kištarče (mesto u Mađarskoj – kistarcsai Fésűs Fonógyár Rt.) i Fabrika vezivnog materijala iz Hodmezevašarhelja u vlasništvu Jožefa i Karolja Kokrona. Mnogo je bilo interesantnije obrazloženje u vezi sa fabrikom metalne, gvoždarske galanterije i drvenarije braće Lenard: *„Vlasnici preduzeća, Jožef i Šandor Lenard su jevrejske vere. Po ovdašnjoj istrazi iz mađarskog ugla njihova pouzdanost i ponašanje u vreme okupacije bez prigovora je. Oba brata u svetskom ratu bila su u 86. pešadijskom puku rezervni poručnici, i vlasnici su više časničkih i viteških medalja. Od ulaska (honved) vojske pogon je u razvoju i dalji rad je obezbeđen.“*[14]

Fabrika gvozdene i metalne galanterije Imre Rotmana je izbegla imenovanje poverenika vlasti zbog toga što je firma tada bila u fazi arijerizacije, jer ju je vlasnik predao hrišćanskoj Poljoprivrednoj zanatskoj (industrijskoj) i trgovinskoj zadruzi. I deoničarsko društvo gvozdene galanterije i metalne industrije koja je radila pod rukovodstvom braće Štamberger jevrejskog porekla, takođe je izabralo put arijerizacije, kao i Jupiter, fabrika baterija i anoda, čiji je jedan od tri vlasnika bio jevrejskog porekla, a izveštaj je dodao i to, da je ta osoba *„ratnik sa fronta odlikovan Srebrnom medaljom za viteštvo.“*[15]

Iz ovih primera se da videti, kako su mađarske vlasti 1941, u mnogim slučajevima odlučno postupali prema subotičkim Jevrejima, mada su u nekoliko navrata napravile i iznimke, te su se u najvećem broju pozvali na oslobađajuće odredbe Jevrejskih zakona.

To potvrđuje i kasnija sudbina malopre pomenute braće Lenard. Uprkos tome, što je njihova fabrika 1941. godine izbegla imenovanje povereника vlasti, godinu dana kasnije Prvostepena industrijska uprava (Eksöfoku Iparhatóság) upisala je firmu u registar industrijskih i zanatskih delatnika Jevreja. Vlasnici fabrike su protiv rešenja uložili žalbu. Pozvali su se na to da je 1. marta 1942. godine među vlasnike firme pristupio dr Đerđ Šolti, čiji su preci deda i baka, hrišćanskog porekla. U isto vreme, u pismu pisanom gradonačelniku, napisali su, da s obzirom na to da su Jožef i Šandor Lenard u Prvom svetskom ratu bili odlikovani sa više odlikovanja (srebrna vojna medalja za zasluge sa mačevima, velika srebrna medalja za viteštvo, Krstom Karlove čete (Károly csapatkereszt), itd.), tako su na osnovu 2. paragrafa i prvog stava, 2. tačke IV.tc iz 1939. oni izuzeti, i zato njihovu firmu treba uneti u evidenciju nejevrejskih industrijskih delatnika.[16] Ured gradonačelnika je odbio njihov zahtev 18. avgusta 1942, pozvavši se na to, da se originalnost odlikovanja može potvrditi samo dokumentom izdatim od strane glavnog direktora mađarske kraljevske arhive, što su molitelji propustili.[17] Međutim, braća Lenard nisu se zaustavili na ovome. Već 19. septembra 1942. napisali su pismo Ministru industrije (Iparugyi Miniszter), u kojem su se žalili na upravni postupak preduzet protiv njih. Stvar se odužila. Braća su u međuvremenu učinili nove korake prema subotičkim vlastima i 20. februara 1943. godine poslali originalne dokumente vojnih odlikovanja. Na kraju je, 13. marta 1943. godine, gradonačelnik naložio Prvostepenom industrijskom povereništvu (I. foku Iparhatosagot), da donese novu odluku po predmetu svrstavanja firme. Međutim, Industrijsko povereništvo je išlo na odugovlačenje, jer su se tek mesec dana nakon preuzimanja pisma gradonačelnika, 14. aprila 1942. obratili ministru industrije za slanje potrebnih uredbi, pozivajući se na to da *„zamoljena uredba vlastima za ovo vreme nije na raspolaganju i potrebna mi je za ocenu jednog konkretnog slučaja.“*[18] Prepiska je sledila prepisku, u ovaj slučaj se uključila se i policija, potvrđujući u izveštaju, da je moralno vladanje braće, iz policijskog ugla, bilo stvarno besprekorno. Prvo je 17. jula 1943. ministar odbrane, nakon toga u decembru i Personalna grupa Komande vojne arhive poslala potvrdu o odlikovanju dva brata iz svetskog rata. Tačka je stavljena na kraj ovog otegnutog slučaja 23. decembra 1943. kada je braću Industrijsko povereništvo izvadilo iz jevrejskog i uvrstilo među hrišćanske privrednike (industrijske delatnike).[19]

Što se tiče subotičkih velepogona strateškog karaktera, ka što je na primer Goldner fabrika frižidera, fabrika umetnog gnojiva, Rot-fabrika motika, Zefir fabrika peći, Fišer štamparija i fabrika kartona, kao i pravi mamutski pogon tog doba, Ferrum livnica, koja je u zenitu zapošljavala oko hiljadu ljudi, ove su, odmah po izbijanju rata preselili u Južnu Srbiju, tako je ova imovina, i oprema pala pod kontrolu Nemaca. Ovo je značilo poseban problem gradu, jer je uzrok rastuće nezaposlenosti bio nedostatak baš ovih firmi. Zato je socijalni odbor grada inicirao kod gradonačelnika, da učini sve što je u njegovoj moći da povrati imovinu ovih firmi.[20]

Evidentiranje jevrejske imovine se 1941. godine praktično proširilo na sve privredne sfere. Savez Baroš (Baross Szövetség) je Uredu gradonačelnika, kao Prvostepeno industrijsko povereništvo,[21] 19. novembra 1941. izvestilo, na primer, da je u Subotici tada bilo ukupno tri pogona za proizvodnju bombona: pogon Lehela Iliča, trg Jokai 2/a, radnja Đule Brumera na Rakocijevom putu, to jest fabrika bombona braće Ruff, čije sedište se nalazilo u

ulici Damjanič br. 13. Ovaj dokument ukazuje i na to, da je i sama vlast pravila razliku između Jevreja mađarskog-, to jest slavenskog maternjeg jezika. Po izveštaju, vlasnici subotičkih pogona za izradu bombona *„ (...) dvojica su od njih Jevreji, dok je Lehel Ilič pokršteni srpski Jevrejin, s toga je iz nacionalnog ugla poželjno, prostorno osvajanje za hrišćansko-mađarsku braću na ovom polju.“*[22]

Slabljenju ekonomske pozicije Jevreja je služilo i uputstvo od 14. aprila 1942, u kojem se Ministar trgovine i saobraćaja poziva na 23. paragraf Uredbe 5777/1941 M.E., po kojem je naložilo subotičkim vlastima, da licima koja se u smislu 1939: IV.t. c. smatraju Jevrejima, onemogući izdavanje u zakup radnji, to jest nekretnina koje služe za pogone. Izuzeci su samo slučajevi koji dovode u opasnost javno snabdevanje.[23]

Dana 20. jula 1942. ovo isto Ministarstvo je poslalo takvo uputstvo zakonodavnim vlastima sa ponovo pripojenih teritorija južnih krajeva da započnu primenu 14. paragrafa 1939: IV. t. c. o ograničavanju širenja Jevreja u javnom i privrednom životu. U tom smislu, Subotica je bila dužna da izradi detaljan izveštaj o tome koji je postotak izdatih zanatskih licenci i zanatskih dozvola Jevrejima, od ukupno izdatih dokumenata ovog tipa.[24]

Međutim, ovakvo evidentiranje jevrejskog stanovništva je izazvalo brojne probleme, i u vezi sa njima je stizalo i mnoštvo žalbi. Alfred Gonda je, još 30. maja 1942, godine preduzeo zakonske korake, zato što su ga uneli u registar jevrejskih zanatskih delatnika: *„ (...) s poštovanjem molim, da uvažite moju sadašnju molbu za pravnim lekom, gde sledeću svoju molbu iznosim, da blagoizvolite, da za mene uvredljivu listu stavite van snage i da naredite, da me uzmu u registar nejevrejskih zanatskih delatnika. Dostavljam, da sam ja zanatsku dozvolu stekao 4. dana meseca maja 1939. godine kod Prvostepene privredne vlasti slobodnog kraljevskog grada Subotice pod brojem stavke 4108/1939 sy IV. 29./1929 za prodaju cipela, šešira i gospodske modne robe direktnim potrošačima. Uprkos ovome u registru sam obeležen kao trgovac kratkom robom i tekstilom, stoga molim ispravku ovoga. U originalu sam pokazao, i u overenoj kopiji priložio, potvrdu o mojim vojnim odlikovanjima, po kojim sam za vreme svetskog rata 1914/1919. bio vojnik, dobio sam medalju za ranjavanje i stekao sam bronzanu medalju za viteštvo, bronzani „Sigmus laudis“ krst za vojne zasluge sa mačevima na traci, kao i Karlov-krst čete). Osim toga pod B./ prilažem i potvrdu subotičke Mađarske kraljevske THJV Komande levente po kojoj sam potvrđen kao izuzeti Jevrejin, i napominjem, da je dobijanje ove potvrde moguće pod mnogo strožijim kriterijumima pro*suđivanja, *kao što to prozvano zakonsko mesto propisuje, s toga meni pripadaju one privilegije, koje dostignute vojne zasluge obezbeđuju. Pošto 1. tačka 2. paragrafa 1939:IV.t.c. konstatuje, da onaj ko ima pravo za nošenje medalje za ranjavanje, i pokazao je viteško ponašanje pred neprijateljem, i koji je barem jedanput odlikovan, na njega odredbe zakona se ne mogu primeniti, sa dubokim poštovanjem molim: da izvolite na osnovu predočene moje molbe odrediti, da na osnovu gornje navedene zanatske potvrde moju prodavnicu u nejevrejski registar zanatskih delatnika uzmete. “*[25] Molbu Alfreda Gonde, uz odbijanje mogućnosti pravnog leka,kao i kod braće Lenard, odbili su, pozivajući se na to, da je *„ kao potvrda priložena kopija potvrde overena od strane javnog beležnika, koja nije bila izdata od strane glavne uprave mađarskog kraljevskog vojnog arhiva. “*[26]

Alfred Gonda je imao i drugih problema. Ištvan Gal u pismu napisanom 1. juna 1942. Gradskom uredu za stanovanje piše: *„ Dole potpisani Ištvan Gal, u mestu, stanar pod brojem 33 ul. Kalman, kao od vlasti određeni trgovac cipelama, sa poštovanjem molim (Tek. Lakashivatalt) Pošt. Ured za stanovanje, da za mene jedan lokal usrdno uputi. Kao određeni pramađarski trgovac cipelama raspolažem sopstvenim kapitalom, i trenutno u mojoj maloj prodavnici gde radi veći broj nameštenika,-u toj privremenoj prisilnoj situaciji-. Zbog male radionice i prodavnice, neću biti u mogućnosti da ih u budućnosti i nadalje upošljavam, i tako zajedno sa mnom, više mađarskih porodica ostaje bez posla. Pošto u centru nema odgovarajućeg praznog lokala, a odgovarajuća prema zakonskim odredbama bila bi „ radnja Armina Rota“, u mestu u ulici Rudič pod brojem 2, koji je unajmljen lokal od strane Alfreda Gonde, tražim da mi (taj lokal) dodelite, ukoliko je zakupac imenovane prodavnice Jevrejin s kojim ja nemam izgleda za mirnim dogovorom. Imenovani Alfred Gonda trgovac cipelama pređašnji promet, danas ne dostiže ni sa 60% čemu kao potvrdu imam smelost da iznesem i to, da imenovani obuću sa izrađenim kožnim đonom što je ranije dobijao, od promena ne može da nabavi, niti da prodaje.(...)*[27]

Slični zahtevi su sastavljani od strane skoro svih društvenih slojeva. Za ilustraciju te pojave, neka stoji ovde molba Šandora Slobode, nadničara: *„ Dole potpisani sa poniznom molbom se usuđujem obratiti poštovanom gospodinu Gradonačelniku pred njegovo lice izneti, sa kojim za mene, pored dole nabrojanih razloga usrdno uzme u obzir, da od jevrejskih kuća i jevrejske zemlje blagoizvoli proslediti jednu za mene i moju porodicu. Obrazloženje. Pošto sam u potpunosti bez imetka, poljoprivredni sam radnik, i do sada nisam mogao ni u jednom*

slučaju podele zemlje pojaviti se, i prinuđen sam kao mađarski čovek da uputim svoj zahtev. Ja, Šandor Sloboda (r.k.v.) 31 godina, moja supruga Etel Lukač 30 godina. Naša deca Laslo 7, Šandor 5. Ponavljajući gornju molbu, ostajem vaš najponizniji sluga. Šandor Sloboda.“[28]

A opet drugi se nisu libili ni toga, da nedeljama posmatraju, to jest vode istragu o pojedinim vlasnicima radnji. Primer ovoga je pismo gospođe Ištvana Fenjvešija pisanog 28. aprila 1942, koja sa sledećim obrazloženjem želi da prisvoji prodavnicu Ilone Bereger: *„Ilona Berger, vlasnica subotičke prodavnice manufakturne robe i konfekcije, u ulici Sečenji pod brojem 2, poseduje zanatsku licencu, ali sam ustanovila, da se ona ne nalazi u svojoj prodavnici, i da je njeno stalno prebivalište opština Mol, gde je aktivna u klanici svog muža PETERA BERECA. Ustanovila sam dalje, da Ilona Berger prijavljena vlasnica prodavnice tu u Subotici, nema prijavu stana a njenu prodavnicu vode njeni roditelji.- Budući da je ova okolnost po mom skromnom mišljenju po Zakonu o zanatskoj proizvodnji nepravilan postupak, molim cenjeni Naslov, da bude ljubazan gornje okolnosti ispitati i meni lokal dodeliti.“*[29]

Ovakve zahteve vlast je većinom odbijala. U ovom konkretnom primeru zbog toga što mađarska zanatsko-pravna pravila nisu nametala obavezu stalnog prebivališta na mestu zanatske delatnosti.

Kod ogromne većine ovakvih i sličnih slučajeva, subotičke vlasti su postupale po zakonu. Molbe su najčešće odbijali, pozivajući se na to da izneseno nije bilo u skladu sa stvarnošću, ili su to radili iznošenjem drugih pravnih zamerki.

U mnogim slučajevima se događalo i to, da za prijavu obavezni nisu mogli da udovolje raznim pozivima vlasti, zbog vojne službe i radne obaveze. Takođe možemo naći i mnoge primere, kada su se oni koji su sebe smatrali hrišćanima, pozivali na to da svoje pretke (svoje bake i dede) nisu poznavali, te nisu navela njihova imena i veru. Zbog sve većeg broja problema Segedinska trgovinska i zanatska komora 11. juna 1942. poslala je dopis u Suboticu za rešavanje ovakvih slučajeva.[30]

Naredba prosleđena od strane generala Novakoviča još 1941. o popisu jevrejskih poseda nije napredovala odgovarajućim tempom. Sve je postalo jasno, kada je Viteško veće sa sedištem u Somboru, u oktobru 1942, tražilo od Ureda gradonačelnika statistički pregled jevrejskih šuma i poljoprivrednih nekretnina koje prelaze 5 jutara. Ovakav pregled tada još nije postojao, tako da su odmah nakon primitka pisma, započeli izradu, i sa time je po jevrejskom pitanju zadužen već eksponirani poručnik Aladar Kohan.[31] Dana 17. novembra 1942. širom Subotice pojavili su se plakati, koji su o tome obaveštavali građane varoši, da Jevreji pri svojim prijavama nekretnina svoju poljo-, šumoprivrednu imovinu treba da prijave do 10. decembra 1942. u gradonačelnikovom Uredu u sobi broj 117.[32] Po preliminarnim procenama ovo se ticalo oko 120 jevrejskih vlasnika nekretnina.[33]

Oni na koje se ovo odnosilo u većini su se odazvali pozivu, i u vezi sa tada prijavljenom imovinom dokumenti su sačuvani do današnjih dana. Odavde znamo i to da je gospođa Ferenca Fenjveša, kao staratelj maloletnih sinova - Petera Fenjveša, Pala Fenjveša i Janoša Fenjveša u Halaškim vinogradima prijavila vinograd od 800 kvadratnih hvati površine.[34] Fenjveš je imao imanje i u Starom Žedniku (Nagyfény). Na ovom imanju se nalazilo 10 prasadi nazimica, 1 ždrebe pastuv, 4 tegleća konja, 1 tele, 5 junadi , 6 krava muzara, 1 sejalica, 1 dvojni plug, 1 pojedinačni plug, 1 sejačica za kukuruz, 1 tanjirača, 1 drljača, 1 valjak , 1 krunjač kukuruza, 1 mlin, 1 motor Petroleum 4 HP, 1 seckalica za repu , 3 zaprežnih kola, 1 kočija (karuce), 1 kola dvotočkaša (čeze), 3 para opreme za konje, 1 alfaseparator i 1 bućkalo za puter.[35]

I Mora Halbhroha možemo da nađemo među onima koji su se prijavili. On je raspolagao sa 62 jutra zemlje i 800 hvati nekretnina: *„mali posed, oranica, na kojoj se nalaze zgrade koje su staro porodično nasleđe. Sopstveno imanje. (...) prijavljujem takođe, da sam i službeno maloposednik nemam drugo zanimanje, završio sam privrednu višu školu.“*[36]

Spomenućemo i Zoltana Sekelja, koji je između dva svetska rata takođe igrao važnu ulogu u javnom životu subotičkih Mađara, u vođenju između ostalog i Nepkera, pa i Mađarskog kruga čitalaca. Sekelj je tada ukupno prijavio: 52 jutra ludoških oranica, 267 hvati šume, površine 453 hvata stambene kuće, i 5 jutara pašnjaka.[37] Stariji advokat je već i ranije morao da se pojavi pred vlastima. 16. jula 1942. morao je da suoči sa tim, a ubrzo i u stvarnosti da doživi, da su mu stan pod brojem 4. u ulici Damjanič, bez mogućnosti žalbe, dodelili dr Lajošu Haršangu, javnom beležniku. Dokumenti svedoče o tome da dodela nije bila nasumična. Na obrascu za zahtev za dodelu stanova ime Sekelja, to jest adresa stana i tačna veličina, unapred, već je bila navedena rukom ispisana.[38]

ZAKLJUČAK

Za vreme vojne javne uprave, to jest odmah po ulasku mađarske vojske u maju 1941. godine, započelo je evidentiranje, popisivanje imovine jevrejskog stanovništva, kao i preuzimanje od strane poverenika vlasti industrijskih objekata koje su oni vodili. Ove mere su se

međutim stopile po vertikalnoj i horizontalnoj ravni izvršenja, i u mnogim slučajevima u Bačkoj, inicijatori su bili, po modelu matične države, tada osnovane organizacije i savezi.

Kod eksproprijacije, mesne vlasti su se u mnogim slučajevima suočile sa željom ostvarivanja individualnih ambicija, sa izlaskom na površinu teških društvenih i socijalnih napetosti, zemljišna to jest egzistencijalna pitanja su želeli brzo i radikalno da reše predajom jevrejske imovine. Arhivski dokumenti ukazuju na to, da je lokalna uprava u mnogim slučajevima ove pojedinačne inicijative, pokrenute od dole, odbijala, i u najvećem broju slučajeva dosledno sprovodila zakonske propise. Nevezano za ovo, mogu se naći mnogobrojni primeri, da je nova vlast, baš protiv onih jevrejskih lica, porodica – kao što se desilo npr. sa porodicom Fenjveš, osnivačem štamparije Minerva – sprovodila veoma tvrde i drastične kaznene mere; oduzimanje imovine i internaciju, koji su u prethodnom periodu, to jest za vreme dvodecenijske južnoslovenske vlasti, istupali u interesu mađarskih manjinskih interesa. Ova dvojnost, oblici ponašanja koji su u mnogim slučajevima bili u suprotnosti, to jest ophođenje i pristup prema Jevrejima, barem u Subotici, je bila jedna od karakteristika celog perioda.

NAPOMENE

[1] IAS:F:60/P-984
[2] IAS:F:6024492/1942.
[3] IAS:F:2170/P-984
[4] isto
[5] IAS:F:60/P-3679/1941.
[6] IAS:F:60/P-3679/1941.
[7] IAS:F:60/Po.-13293/1941.
[8] IAS:F:60/Po.-4230/1941.
[9] IAS:F:60/Po.-8795/1941.
[10] IAS:F:60/XX-16477/1944. (Dokument je u ovom, tri godine kasnije nastaloj grupi akata sačuvan. Originalno je uveden pod brojem P.8795/1941. DZ)
[11] IAS:F60/11426/1941.
[12] IAS:F60/11426/1941. (Dokument je uveden originalno pod brojem SGT.691/1941.)
[13] isto
[14] IAS F60/11426/1941.
[15] isto
[16] IAS F:60/kig.274/1943
[17] isto
[18] IAS F:60/kig.274/1943
[19] IAS F:60/kig.274/1943
[20] IAS F:60:19475/1941.
[21] Ured gradonačelnika je o ovome tražio informaciju 13. novembra 1941.
[22] IAS:F:60/28360/1941.
[23] IAS:F:60/14341/1942.
[24] IAS F:60:24492/1942.
[25] IAS F:60:18743/1942
[26] isto. U gornjem, u slučaju braće Lenard smo već mogli videti, da je ovaj način odbijanja bila ustaljena praksa. (D.Z.)
[27] IAS F:60:18927/1942.
[28] IAS F:60:33337/1942.
[29] IAS F:60:15053/1942
[30] IAS F:60:20069/1942.
[31] IAS F:60:ZS.B.4420/1943.
[32] IAS F:60:ZS.B. 33157/1942.
[33] IAS: F60:ZS.B.4420/1944.
[34] IAS: F60/ZS.B.40365/1942.
[35] IAS: F60/ZS.B.35648/1942.
[36] IAS: F60/ZS.B.39994/1942.
[37] IAS: F:60/ZS.B.40227/1942.
[38] IAS F: 60/16754/1942.

Zoltan Devavari

THE SHIFT IN OWNERSHIP STRUCTURE IN THE ECONOMY OF SUBOTICA (1941-1942)

Summary

Study, based on elementary research in the Archive of Subotica, observes aspects of economic changes, carried out in 1941-1942, i.e. immediately following the shift in power in April 1941, placing emphasis on which methods and techniques the authorities used to hamper the economic situation of the Jewish community, at the same time attempting to discover the attitudes of the local populace towards Jewish property.

UDC 069.5 (497.113 Zrenjanin): 623.44„1939/1945“

СТРЕЉАЧКО ОРУЖЈЕ ИЗ ПЕРИОДА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ ЗРЕЊАНИН

Александар Иванов, Народни музеј Зрењанин

Апстракт: У раду се представљају резултати прегледа и идентификације стрељачког оружја у власништву Народног музеја Зрењанин из Зрењанина, које је аутор обавио у току септембра, октобра и новембра 2007. године. Од 580 музеалија у Фонду новије историје Народног музеја Зрењанин, 29 су примерци стрељачког оружја које је употребљавано у Другом светском рату. Поред оружја конструисаног за војну употребу, како савезничког тако и оног које потиче из земаља сила Осовине, заступљени су и примерци комерцијалног оружја, као што су комерцијални пиштољи и ловачке пушке, које су припадници покрета отпора користили у недостатку погоднијег оружја у борби против немачких окупатора, такође и оружје које су прерађивали у складу са својим потребама. Даје се и неколико сугестија у вези са излагањем ових експоната.

Кључне речи: Банат, Зрењанин, Народни музеј Зрењанин, Други светски рат, ватрено оружје, стрељачко оружје.

УВОД

Историјско одељење Народног музеја Зрењанин састоји се из Фонда старије историје и Фонда новије историје. Фонд новије историје обухвата период од седамдесетих година XIX века до данас, и садржи 580 инвентарисаних музеалија. Фонд новије историје води музејски саветник, дипломирани историчар Миодраг Цветић.

У договору са Миодрагом Цветићем, аутор овог рада је током септембра, октобра и новембра 2007. године обавио преглед, идентификацију и евиденцију 29 примерака стрељачког оружја коришћеног током Другог светског рата које се налази у поседу Народног музеја Зрењанин, у оквиру Фонда новије историје, како би се употпунили подаци о њима и исправиле грешке које су се јављале у картотеци. Овај рад представља сажет преглед резултата до којих је аутор том приликом дошао.

ВРСТЕ СТРЕЉАЧКОГ ОРУЖЈА

„Стрељачко оружје“ је израз који се користи за оне врсте којим се служи у сврху неутрализације непријатељске живе силе(у њега се не убрајају експлозивне направе, нити оружје чији је калибар већи од 20мм). У овом поглављу, од многобројних врста стрељачког оружја које су се јављале током историје, ограничићемо се само на то да дамо кратке дефиниције оних врста, у које спада оружје коришћено за време Другог светског рата, а које се налази у поседу Народног музеја Зрењанин.

Револвери и аутоматски пиштољи су ручна ватрена оружја, што значи да су осмишљени тако да се приликом дејства држе у шаци, без ослонца кундаком о раме. Муниција коју користе има мало барутно пуњење у поређењу са оном коју користе неке друге врсте ватреног оружја, попут пушака. И аутоматски пиштољи и револвери могу испалити више метака пре него што их се мора изнова напунити. У начину пуњења се огледа главна разлика између њих: док се код револвера меци налазе у ротирајућем буренцету, код аутоматских пиштоља они се налазе у шаржеру или оквиру, који је обично смештен унутар рукохвата.

Премда је назив аутоматски пиштољ одомаћен у већини случајева (а такви су сви примерци ове врсте оружја које Народни музеј Зрењанин поседује) ради се о полуаутоматском оружју, које није способно за аутоматску (рафалну) паљбу.

Аутомати су ватрена оружја која користе пиштољску муницију, способна су за аутоматску паљбу. Опремљени су кундаком, и најчешће се из њих гађа најуспешније скада су кундаком ослоњени на раме стрелца.

Пушке су ватрено оружје осмишљено да се из њега гађа када је ослоњено кундаком о раме стрелца. Пошто је барутно пуњење пушчаног метка знатно јаче него код пиштољског, прецизно гађање из пушке која није ослоњена о раме је практично немогуће.

Кратке верзије пушака називају се карабинима. Од многобројних врста пушака, међу оружјем којим се у овом раду бавимо могу се наћи следеће:

1. Пушка-репетирка

Ово оружје се јавља у последњој четвртини XIX века. Пуни се шаржером који садржи више метака, и после испаљења сваког метка стрелац убацује у цев нови помоћу обртно-чепног затварача.

2. Аутоматска пушка

Као што и назив говори, ради се о пушци способној за рафалну паљбу. Због тога је барутно пуњење метка који користе аутоматске пушке обично мање од барутног пуњења метка који користе пушке-репетирке.

3. Ловачке пушке

Основна намена им је лов на дивљач. Могу бити сачмарице или кугларе. У недостатку оружја, припадници покрета отпора су и њих користили у борби против окупатора.

4. Пушкомитраљези и митраљези

То су аутоматска оружја која користе снажну муницију, често исту ону коју користе и пушке, и имају велику брзину паљбе. За разлику од горе побројаних врста, они нису индивидуално ватрено оружје, већ их опслужује више људи. Основна разлика између пушкомитраљеза и митраљеза је што пушкомитраљези дејствују ослоњени на ножице које су обично уграђене близу уста цеви, док митраљези дејствују са посебног постоља. Најчешће, исти модел оружја је прилагођен да се може користити и као пушкомитраљез и као митраљез.

ОРУЖЈЕ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ ЗРЕЊАНИН

У поседу Народног музеја Зрењанин, из Зрењанина, налази се укупно 29 примерака стрељачког оружја коришћеног у Другом светском рату. Четири примерка су заведена под посебном инвентарском ознаком - ХВУБ. Та ознака значи да је наведено оружје коришћено током рата у X војвођанској ударној бригади, и да је раније било изложено у спомен соби посвећеној тој јединици.

Иако преовлађује оружје наменски прављено за војну употребу, у збирци су присутни комерцијални пиштољи и ловачке пушке. У периоду герилских борби против окупатора, између априла 1941. и септембра 1944, припадници покрета отпора у Банату били су принуђени да у борби користе свако ватрено оружје које им је било на располагању, чак, иако је оно, као на пример, џепни пиштољ калибра 6,35 мм, било далеко од погодног за војну употребу. У том периоду, оружје које им је било на располагању било је или њихово приватно власништво, набављено пре рата, или оружје војске Краљевине Југославије које су успели да спасу од заплене, или оружје заплењено у борбама против окупатора. Тек у јесен 1944. су банатски партизани почели да добијају савезничко оружје, како совјетског тако и западног порекла. Свој пут до збирке Народног музеја Зрењанин нашла су и два примерка оружја које су партизани запленили од италијанске војске.

У даљем тексту даћемо преглед свих примерака оружја, подељен у целине према пореклу истог.

ОРУЖЈЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Од стрељачког оружја коришћеног у војсци Краљевине Југославије, у фонду музеја налазе се четири предмета, и у сва четири случаја ради се о пушкама-репетиркама.

Под инвентарском ознаком ХВУБ заведена је пушка модел *1924*, калибра 7,92 x 57 мм *Mauser*, која представља стандардно оружје пешадије у војсци Краљевине Југославије. Овај примерак је произведен у Белгији, и на њему се налазе следећи жигови и натписи:

1. Изнад лежишта затварача одозго: грб Краљевине СХС/Југославије и *МОДЕЛ 1924*;
2. Изнад лежишта затварала са десне стране: *Б27255*;
3. На лежишту затварача са леве стране: *FAB. NAT. D'ARMES de GUERRE/ HERSTAL–BELGIQUE*;
4. Одоздо, изнад магацина, одозго надоле: *3, 226650*;
5. Са десне стране кундака монограм краља Александра I Карађорђевића;

Под инвентарским бројем 38 заведена је пушка *Mannlicher* M-95, стандардно оружје пешадије у војсци Аустроугарске. Овај примерак је као ратни плен коришћен у војсци Краљевине Југославије, и том приликом је конвертован у калибар 7,92 x 57 мм *Mauser,* да би га потом користили партизани.

На њој се налазе следећи натписи, урезани у кундак:

1. Са десне стране кундака урезана је ознака *CCCP;*

2. Са леве стране кундака урезана је петокрака;

3. Са десне стране, почев од врата кундака, и надаље целом дужином урезано је на дрвеној облози: *Erbeutet von dem Komunisten im Kanizsa am 21-X-1941. Anton Weber;*[1]

Жигови на овој пушци су следећи:

1. Са леве стране, између нишана и лежишта затварача, жигови: *6622B* и *2482H*;

2. Одозго, изнад броја *6622B*, у низу су следећи жигови: *W-n*, хабсбуршки орао и *91*;

3. Изнад броја *2482H*, одозго нагоре: *Њ, WG, STEYR*;

Под инвентарским бројем 251 заведена је турска пушка *Mauser M-90T,* која је такође коришћена у војсци Краљевине Југославије. У посед је доспела као ратни плен, и конвертована је у калибар 7,92 x 57 мм *Mauser.* Жигови и натписи на њој су следећи:

1. На лежишту затварача, изнад затварача, одозго: султанова тугра;

2. На лежишту затварача, са леве стране: *4373* и натпис арапским писмом;

3. На дрвеној облози испод лежишта затварача, са леве стране: *3865*;

4. На ручици затварача одозго: *4870*;

5. На ручици затварача одоздо: полумесец;

6. На задњем делу затварача десно: полумесец;

7. На задњем делу затварача лево: *100*;

8. На задњем делу лежишта затварача, са леве стране: *177;*

Под редним бројем 428 заведена је пушка *Mauser* модел 1899, стандардно оружје пешадије војске Краљевине Србије од 1899. до пренаоружавања француском опремом на Крфу 1916. године. Овај примерак је такође конвертован у калибар 7,92 x 57 мм *Mauser* и коришћен је најпре у војсци Краљевине Југославије, а потом су је користили партизани. На њој су следећи жигови и натписи:

1. На лежишту затварача, изнад затварача, одозго: грб, који није довољно видљив да би се утврдило ради ли се о грбу Краљевине Србије (што је вероватније) или Краљевине СХС/Југославије; испод грба натпис: *МОДЕЛ 1899С*;

2. На лежишту затварача, изнад затварача са леве стране: *19170B*;

3. На ручици затварача одозго: *19170*;

4. Одоздо, између лежишта магацина и предњег шрафа, одозго надоле: *2498* и *р;*

НЕМАЧКО ОРУЖЈЕ

У фонду Народног музеја Зрењанин, стрељачко оружје немачког порекла је најбројније, заступљено са осам примерака: три аутоматска пиштоља, два аутомата, једна пушка репетирка, једна аутоматска пушка и један пушкомитраљез.

Изузев два аутоматска пиштоља, сво ово оружје је наменски прављено за војну употребу.

Жигови на оружју произведеном за потребе оружаних снага нацистичке Немачке су многобројни. Поред ознака произвођача, на скоро сваком делу оружја налази се и жиг Управе за оружје копнене војске (*Heereswaffenamt*), који се састоји из слова WaA након којих следи шифра произвођача. Овакав жиг је био потврда да произведени део одговара стандарду. Због децентрализоване ратне производње, поједини делови истог оружја понекад могу бити произведени на прилично удаљеним местима.

Под инвентарским бројем 244 заведен је пушкомитраљез *MG-34* (калибар 7,92 x 57 мм *Mauser*). На њему се налазе следећи жигови и натписи:

1. На сандуку испред кундака: *WaA11 (Maget Maschinen- u. Gerätenbau GMBH, Berlin-Tegel)* ;

2. На поклопцу сандука: *bpr (Johannes Großfuß Metall- u. Lockierwarenfabrik, Döbeln, Sachsen)*;

3. Код задњег нишана: *dot* и 4 жига *WaA63* (Waffenwerke Brün);

4. На ножицама: *WaA16 (Kimnach & Brunn, Fabrik für Heeresausrüstung, Kaiserslautern);*

Аутоматска пушка модел *StG-44* (калибар 7,92 x 33 мм *Kurz*) заведена је под инвентарским бројем 247.

Са десне стране сандука утиснути су натписи *MP44* и *9220E/44*. На основу овога може се закључити да је ово оружје произведено у периоду између априла и јула 1944, јер се у то време овај модел означавао као *MP-44*. Поред тога, жигови и натписи на овом примерку су следећи:

1. Испод ручице за репетирање: *MP44*;

2. На сандуку, испред лежишта оквира: *WaA623*, *bnz (Steyr-Deimler-Puch A.G, Werk Steyr, Österreich)* и слово *A*;

3. На навлаци цеви: *aqr*;[2]

4. На кундаку ознака: *7858*;

5. Са леве стране, изнад пријемника оквира: *C2*;

6. Са леве стране, на избочини изнад обарача: *WaA21 (Württembergische Metallwarenfabrik A.G, Geislingen-Steige, Baden-Württemberg);*

7. На обарачу: *WaA 519* и *cof* (*Waffenfabrik Carl Eickhorn, Solingen*);

8. На оквиру: *WaAA98*, *gqm (Loch u. Hartenberger, Idar-Oberstein)* и MP44;

Под инвентарским бројем 250 заведена је пушка-репетирка *Mauser* K-98 (калибар 7,92 x 57 мм *Mauser*), произведена 1942. године, што се може закључити по жигу на лежишту затварача. Жигови и натписи на овој пушци су следећи:

1. На лежишту затварача, изнад затварача одозго: *WaA623 (Steyr-Deimler-Puch A.G, Werk Steyr, Österreich)* и *42*;

2. На лежишту затварача, изнад затварача са леве стране: *1066* и *Mod.98*;

3. На затварачу: *WaA37;*[3]

4. На плочици у лежишту шаржера: *67* и *WaA26;*[4]

5. На плочи која одоздо затвара лежиште шаржера: *WaA26* и *667*;

6. Између плоче која одоздо затвара лежиште шаржера и предњег шрафа: *WaA135;*[5]

7. На задњем нишану: *WaA77 (Steyr-Deimler-Puch A.G, Werk Steyr, Österreich) и 1066;*

8. На окову који спаја цев са предњим делом дрвене облоге, са леве стране: *9603*;

9. На окову који спаја цев са предњим делом дрвене облоге, са десне стране: *WaA214*;[6]

10. Између лежишта затварача и задњег нишана: *Вџ* и слово *W* приказано унутар кончанице оптичког нишана;

Под инвентарском бројем 253 заведен је аутоматски пиштољ *Walther P-38*, који је био једно од службених оружја Вермахта. Овом пиштољу недостаје оквир. На њему су следећи жигови и натписи:

1. На затварачу, са леве стране, од предњег ка задњем делу: *P.38*, *ac 41*[7] и *6349*;

2. На затварачу, са десне стране: *WaA359;*[8]

3. Изнад браника обарача, са десне стране, од предњег ка задњем делу: *9768*, *h* и *WaA135;*[9]

4. Испод цеви, гледано спреда, одозго надоле: *2480*, *h*.

Под инвентарским бројем 345А је заведен аутомат модела MP-40[10] (калибар), произведен 1941, што се може закључити по натпису на плочици при крају сандука. Према подацима из музејске документације, овај аутомат је највероватније припадао партизану Ђури Јовановићу, брату Стевице Јовановића. На њему су следећи жигови и натписи:

1. На плочици одозго, при крају сандука, одозго надоле: *MP40* и (у истом реду) *fxo*[11] и *41*

2. На задњем делу сандука: *85637*, *cnd* и *WaA254;*[12]

3. На делу који везује цев и сандук: *637* и *WaA37;*[13]

4. На облози механизма за окидање: *5637* и *WaA37*;

5. На обарачу: *WaA37*;

6. На бранику обарача: *cos*, *WaAA44*[14] и *H5637h*;

7. На предњем нишану: *WaAA44*;

8. Испред пријемника оквира са леве стране: *5637*, *h* и 3 *WaA* жига (2 *WaA37* и 1 *WaAA44*);

9. На кундаку: *WaA37;*

Под инвентарским бројем 345Б заведен је аутомат модела MP-40/I (калибар), произведен 1942. године. На њему су следећи жигови и натписи:

1. На плочици одозго, при крају сандука, одозго надоле: *MP40*, и (у истом реду) *fxo* (C.G. Haenel, Waffen- u. Fahrradfabrik, Suhl) и *42*;

2. На облози механизма: *WaA623 (Steyr-Deimler-Puch A.G, Werk Steyr, Österreich)*;

3. На задњем нишану: *WaA623*;

4. На делу који везује цев и сандук: *cnd* и *WaA254 (National Krupp Registrier Kassen GmbH, Fabrik Berlin-Neukölln)*;

5. На лежишту затварача: *6859d*, *cnd* и *WaA254*;

6. На оквиру: *kur* и *WaA815 (Steyr-Daimler-Puch A.G., Werk Graz, Österreich)*;

Од оружја немачког порекла која нису била произведена за војну употребу, у музеју се налазе аутоматски пиштољи заведени под инвентарским бројевима 475 и 476.

Под инвентарским бројем 475 заведен је аутоматски пиштољ *Kommer* M-2 у калибру 6,35 мм *Browning*. Са леве стране затварача налази се натпис *KOMMER PISTOLE CAL. 6,35*; поред овога, на затварачу је утиснут и број *6467*, а при врху облога рукохвата налази се натпис *Th.K.* у овалном оквиру.

Аутоматски пиштољ *Walther Model 9* (калибар 6,35 мм *Browning*), заведен под инвентарским бројем 476, припадао је партизану Кости Туркуљу. Са леве стране затварача налази се натпис *Walthers Patent Mod. 9* испод којег је жиг произвођача, а на рукохвату, иза обарача са леве стране, натпис *193893N*.

СОВЈЕТСКО ОРУЖЈЕ

У Народном музеју Зрењанин чува се пет примерака совјетског оружја коришћеног у Другом светском рату - један револвер, два аутоматска пиштоља и два аутомата.

Под редним бројем 254 заведен је револвер *Наган М.1895* (калибар 7,62 х 38 мм R). Овај модел револвера је коришћен у руској царској војсци и Црвеној армији. На овом примерку нема жигова нити ма каквих других ознака.

Оба аутоматска пиштоља, заведена под инвентарским бројевима 252 и 408, су модела ТТ-33 (калибар 7,62 Ч 25 мм ТТ), и оба су произведена 1945, што се распознаје по томе јер је година производње утиснута одозго на затварачу.

Жигови и натписи на пиштољу под инвентарским бројем 252 су:

1. На затварачу одозго, изнад задњег нишана: *ХД8173*;
2. На раму, изнад облоге рукохвата, са леве стране: *ХД8173*;
3. На оквиру: *1487*;

Жигови и натписи на пиштољу под инвентарским бројем *408* су:

1. На затварачу одозго, изнад задњег нишана: *ЭВ 1708*;
2. На раму, изнад облоге рукохвата, са леве стране: *ЭВ 1708*;
3. На оквиру: *В1708*;

Аутомат ППШ-41 (калибар 7,62 Ч 25 мм ТТ), произведен 1944. године, који је заведен под инвентарским бројем 246, је веома добро очуван.

Жигови и натписи на њему су следећи:

1. На сандуку, иза отвора за избацивање чаура: *БМ 339*;
2. На задњем делу сандука, изнад шрафа који га везује за кундак: *БМ 339*;
3. Изнад отвора за избацивање чаура: штит са петокраком и *1944*;
4. Са леве стране кундака: *339* усправно и *Б М 3.3.9.* водоравно;
5. Са предње стране добоша, између центра и уводника метака: *3*;
6. Са задње стране добоша, на уводнику метака: *9*;
7. Са задње стране добоша, гребањем су урезани следећи бројеви: испод његовог средишта *6033*, а на уводнику метака *3394*;

Аутомат истог модела, заведен под инвентарским бројем 409, обојен је у светлозелену боју која се љушти, и знатно отежава читање натписа на њему. Овај аутомат има лучни оквир уместо добоша. Жигови и натписи на њему су следећи:

1. На сандуку, иза отвора за избацивање чаура: *КБ 7881*;
2. На задњем делу сандука, изнад шрафа који га везује за кундак: *КБ 7881*;
3. Изнад отвора за избацивање чаура: штит са петокраком и *1944*;

ОРУЖЈЕ ЗАПАДНИХ САВЕЗНИКА

Оружје западних савезника заступљено је са три примерка, и у сва три случаја ради се о британском оружју којим су партизани снабдевани након 1943. Од та три примерка, у два случаја ради се о аутоматима модела *Стен*. Уз њих, у збирци се налази и један пушкомитраљез модела *Брен*.

На аутомату модела *Sten Mk.III* (калибар) који је заведен под инвентарском ознаком ХВУБ кундак је одрезан и замењен пиштољским рукохватом, што допушта могућност да су га користили комунистички илегалци у урбаним срединама, и да је до ове преправке дошло како би се олакшало скривено ношење овог аутомата. На њему се налазе следећи жигови и натписи:

1. На пријемнику оквира, одозго: *STEN MC Mk III*;
2. На пријемнику оквира, одоздо: *LB* и *B24259*;

Аутомат под инвентарским бројем 248 је модела *Sten Mk.II* (калибар). Ово оружје је оштећено: пријемник оквира преврнут надоле, те оквир не улази у лежиште и испада. На њему се налазе следећи жигови и натписи:

1. Са десне стране пријемника оквира: *S&S* и *E94814*;

2. Са леве стране пријемника оквира: *STEN Mk II*;

3. На оквиру: *FLL* (унутар ромба) и *OFF?;*

Британски пушкомитраљез модела *Bren Mk.I* (калибар 303 *British*) заведен је под инвентарском ознаком ХВУБ, и на њему се налазе следећи жигови и натписи:

1. На сандуку: *B9510*;

2. Са десне стране сандука, изнад ручице за репетирање када је у предњем положају, одозго надоле: *Enfield*, британска круна, *1939*;

3. Са леве стране сандука изнад обарача: *Bren Mk.I*;

4. На сандуку изнад кундака: *Y9010*;

5. На цеви: *6T4675*;

6. На ручици за забрављивање цеви: *D2980* и *IIT4785*;

7. На предњем делу цеви: *J276*;

8. Са десне стране кундака слово *B* унутар квадрата;

ОСТАЛО ОРУЖЈЕ

Италијански аутомат модела *Beretta Model 1938 A* (калибар 9 x 19 мм *Parabellum*) је заведен под инвентарском ознаком ХВУБ. На њему се налазе следећи жигови и натписи:

1. На задњем делу затварача број: *4466*;

2. На затварачу одозго ознака: *BREVETTO No 828-428-GARDONE V.T. – ITALIA*;

3. Са леве стране кундака, испод алке за ремен: *5* и *0*;

Под инвентарским бројем 16 заведен је италијански војнички карабин-репетирка модела *Mannlicher Carcano Model 38* (калибар 7,35 x 51 мм *Carcano*). Са њега је уклоњен преклопни бајонет, а задњи кундак му је скраћен на 2/3 нормалне дужине, и на њему је са леве стране, изнад натписа урезаног од стране произвођача (*CAL. 7,35*, *PL* /у кругу/ и *CA* /у кругу/) урезано *Црни*. Поред тога, на њему се, на цеви иза задњег нишана, слева надесно налазе следећи натписи: *F9802*, *Beretta gardone* и *1939 x 41*. По подацима из документације музеја, овај карабин је припадао партизану Живи Вукадинову из Ботоша.

Под инвентарским бројем 44 заведен је аустроугарски револвер *Gasser Model 1870* (калибар 11,3 мм). На њему нема натписа. Овај револвер је лоше очуван, зарђао је и оштећен.

Под инвентарским бројем 245 заведен је пушкомитраљез ZB-30J (калибар 7,92 x 57 мм *Mauser*). Када је произведен и да ли у Југославији или Чехословачкој, не може се утврдити. Једини натписи на њему налазе се на сандуку, где је испод утиснутог грба комунистичке Југославије урезано *Б030*.

Под инвентарским бројем 328 заведен је аутоматски пиштољ *Browning M-1910* у калибру 7,65 мм *Browning*, белгијске производње. Никлован је, и на њему неманикаквих жигова нити натписа.

Под инвентарским бројем 406 заведен је аутоматски пиштољ *Steyr Model 1912* (калибар 9 мм *Steyr*). Овај модел је током Првог светског рата био једно од службених оружја аустроугарске војске. Примерак који се чува у Народном музеју Зрењанин је касније производње, произведен је у Аустрији 1919. Затварач је заглављен у задњем положају. На њему се налазе следећи жигови и натписи:

1. На затварачу: *287*, *STEYR 1919*, *S*;

2. Изнад обарача, са десне стране: *Wn*, хабсбуршки орао, *17*;

3. Изнад обарача, са леве стране: *1644S*.

Под инвентарским бројем 407 заведен је револвер *Rast–Gasser M-1898* (калибар 8 мм *Rast-Gasser*), такође једно од службених оружја аустроугарске војске. На овом примерку цев је скраћена, и избијач чаура недостаје. Са леве стране, испред осовине буренцета, утиснут је број *129852*.

Под инвентарским бројем 410 заведен је ловачки карабин. На њему нема натписа и жигова, и на основу расположивих података није га било могуће идентификовати. На овом оружју недостаје затварач.

Под инвентарским бројем 491 заведена је ловачка пушка, сачмарица, двоцевка положара, чији модел није било могуће утврдити. На њој нема жигова нити натписа. Цеви су скраћене како би се олакшало скривено ношење. Ова пушка је у лошем стању, и њен десни петао недостаје.

ОРУЖЈЕ НА СТАЛНОЈ ПОСТАВЦИ

На сталној поставци Народног музеја Зрењанин изложено је укупно шест примерака оружја коришћеног у периоду Другог светског рата.

У витрини у ходнику на другом спрату музеја, најближој степеништу, између осталих експоната из времена Другог светског рата, изложени су један аутомат МР-40 (инвентарски број 345А), пиштољ

Walther P-38 (инвентарски број 253) , ловачка двоцевка (инвентарски број 491) и пушка *Mannlicher M95* (инвентарски број 38).

У соби на другом спрату, у којој је историјско одељење представило период након 1918. године, изложени су у централној витрини аутомат МР-40 (инвентарски број 345Б), и карабин *Mannlicher Carcano Model 38* (инвентарски број 16).

Одабир оружја које ће бити изложено знаначки је извршен, тако да су се нашли управо они примерци који осликавају ратовање у Банату. Поред оружја наменски произведеног за војску, своје место у поставци нашло је и комерцијално оружје које је Покрет отпора користио, и оно оружје које је прерађивао у складу са својим потребама.

Једина примедба која се може изнети је што је два пута изложен аутомат МР-40. С обзиром на мали број изложеног оружја, аутор овог рада сматра да би било добро примерак под инвентарским бројем 345Б заменити неким другим примерком оружја; за најпогоднији, сматра совјетски аутомат ППШ-41 (инвентарски број 246), чиме би се не само поставка обогатила примерком савезничког оружја који сада недостаје, већ би то био и својеврстан знак поштовања према војницима Црвене армије који су 1944. учествовали у ослобађању Баната од нацистичке окупације.

На крају овог рада, његов аутор узима себи слободу да изнесе једну добронамерну сугестију. При будућем преуређивању сталне поставке, не би требало користити оружје које је означено инвентарском ознаком ХВУБ. Ова оружја су доцније у ЈНА коришћена као наставна средства и ради тога су на њима извршени пресеци тако да се виде унутрашњости цеви и механизма. Овим прерадама то оружје је изгубило утисак аутентичности, и мишљења сам да би као експонати своју најбољу примену нашла приликом неке будуће изложбе посвећене историји технике.

НАПОМЕНЕ

[1] Заробљено од комуниста у Кањижи 21. октобра 1941. Антон Вебер.

[2] Непозната фабрика.

[3] Највероватније је реч о произвођачу *J. P. Sauer u. Sohn, Gewehrfabrik, Suhl, Thüringen.*

[4] Произвођач се не може поуздано утврдити.

[5] Судећи по години производење, највероватније је у питању *Mauser Werke K.G, Obendorf-am--Neckar, Nordrhein-Westfalen.*

[6] Највероватније је реч о *Berlin-Lübecker Maschinenfabrik, Bernhard Berghaus, Lübeck, Schleswig-Holstein.*

[7] Carl Walther, Zella-Mehlis, Thüringen.

[8] Carl Walther A.G, Waffenfabrik, Zella-Mehlis.

[9] Mauser Werke K.G, Oberndorf-am-Neckar, Nordrhein-Westfalen.

[10] Популарни назив за аутомат МР-40, „Шмајсер“, је погрешан, пошто знаменити немачки конструктор оружја Хуго Шмајсер није имао удела у пројектовању ни МР-40 нити његовог претходника МР-38. Ови аутомати су конструкција фирме Ерма. [Ezell 1977: 339-340].

[11] C. G. Haenel, Waffen und Fahrrad-Fabrik, Suhl, Thüringen.

[12] National Krupp Registrier Kassen GmbH, Fabrik Berlin-Neukölln.

[13] C.G. Haenel, Waffen und Fahrrad-Fabrik, Suhl, Thüringen.

[14] Merz-Werke, Gebr. Merz, Frankfurt am Main, Rheinland.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

[Ezell 1977]Ezell, Edward Clinton. *Small Arms of the World*. Harrisburg: Stackpole Books, 1977.

ЛИТЕРАТУРА

Алинк, Б. *Други светски рат.* Књ. 3. Београд: Народна књига, 1982.

Waffenamt codes. <http://home.scarlet.be/p.colmant/waffenamt.htm > 29. 10. 2008.

Ezell, Edward Clinton. *Small Arms of the World*. Harrisburg: Stackpole Books, 1977.

Žuk, Aleksandar Borisovič. *Svi pištolji i revolveri sveta.* Beograd: Miloš Vasić, 1987.

Malbaški, Todor (ur.). *Zrenjanin*. Zrenjanin: Skupština opštine Zrenjanin,1966.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1988.* Knj. 2. Beograd: Nolit, 1988.

Radenović, Milorad; Obrad Dinić. *Naoružanje pešadije.* Beograd: Narodna armija, 1970.

Пушка Маузер модел 1899, српског порекла (инвентарски број 428)

Аутомат Sten Mk.III, британског порекла (инвентарска ознака ХВУБ)

Пиштољ Kommer M2,
немачког порекла (инвентарски број 475)

Пиштољ Steyr Model 1912,
аустријског порекла (инвентарски број 406)

Пиштољ ТТ-33,
совјетског порекла (инвентарски број 408)

Аутомат ППШ-41,
совјетског порекла (инвентарски број 246)

ФОТОГРАФИЈЕ:
академски фотограф Душан Маринковић

Aleksandar Ivanov

SMALL ARMS FROM THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR IN NATIONAL MUSEUM ZRENJANIN

Summary

Among the exhibits in possession of National Museum Zrenjanin in Zrenjanin, Serbia, there are 29 examples of small arms used during the Second World War by both Axis and Allied forces, which are the part of the Museum's Modern History Fund.

These examples include almost all types of military small arms: pistols, revolvers, bolt-action rifles, submachine guns, an assault rifle and machine guns, as well as some weapons designed for the commercial use. Due to the conditions of guerilla warfare led in Banat region between summer of 1941 and autumn of 1944, the resistance forces had to use whatever firearms they could; thus, two hunting weapons and several pistols made for commercial use are also to be found in the Museum's Modern History Fund. Some also bear the mark of adaptation to suit the needs of the resistance fighters. For example, one Sten submachine gun has its stock replaced with a pistol grip, most probably to be made shorter and therefore more suitable for concealed carry in the conditions of urban guerilla warfare.

Some weapons are in a very good state, but there are also those that are damaged and rusty. Four pieces, which were once part of the display in the memorial room dedicated to 10th Vojvodina Shock Brigade, were later used as the teaching resources in the Yugoslav People's Army, and therefore they were intentionally damaged; each of them has several sections made to show the different parts of its mechanism.

The author finds the choice of weapons selected to be a part of the permanent display (two MP-40 submachine guns, one Mannlicher M95 bolt-action rifle, one Mannlicher Carcano Model 38 bolt-action carbine, one double-barreled hunting shotgun and a P-38 pistol), in general, good, as this selection does well its part of presenting the image of the kind of warfare which was led in Banat during the Second World War. The only remark on it is that there is no example of small arms of the Soviet origin, which was used by the Red Army and Yugoslav Partisans when they drove the German military out of Banat, in the permanent display.

(Translated by author)

UDC: 929.9:069(497.113 Novi Sad)
UDC: 94(497.1)„1941/1945“

ЗАСТАВЕ У МУЗЕЈУ ВОЈВОДИНЕ 2. ДЕО. ЗАСТАВЕ У ОДЕЉЕЊУ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ

Мр Предраг Бајић, Милош Лекић, Музеј Војводине, Нови Сад

Апстракт: У збирци Музеја Војводине чува се 18 примерака застава из друге половине двадесетог века, од којих смо приказали 12 комада пошто један део има дупликате. У збирци имамо поред војних и државних и цивилне заставе односно обележја партије, радничких колективаи омладинских радних бригада које су учествовале у радним акцијама итд. Ове заставе са својим обележјима представљају прекретницу у процесу историјског развитка балканског простора које је уследило у и након Другог светског рата. Карактерише их унификација у виду симбола око којих су се окупиле различите генерације пружајући свој допринос у послератној обнови земље. Заставе као сведок времена могу нам из данашњег угла пружити на индиректан начин увид у епоху која је наступила после 1945. године.

Кључне речи: застава, Други светски рат, СФРЈ, СРЈ, СЦГ, синдикати, омладинске радне акције.

УВОД

У фонду Одељења за савремену историју Музеја Војводине налази се 18 примерака застава. Највећи део њих су државне и републичке заставе из периода после Другог светског рата, заставе СФРЈ, СР Србије, СКЈ, и на послетку СЦГ. Од њих је посебно занимљива застава СЦГ добијена на поклон од Команде Новосадског корпуса.

Четири заставе потичу из Другог светског рата. Једна од њих је окупаторског порекла, застава Краљевине Мађарске. Остале су везане за НОП Војводине. Прва је ратна застава 16. војвођанске НОУ дивизије, једне од најпознатијих јединица НОВЈ-ЈА формираних од бораца са ових простора. Друга потиче из периода када је рат још трајао, али је највећи део територије Војводине већ био ослобођен, из марта 1945, када се и омладина Војводине укључила у акцију „Међународна омладинска недеља“. Трећу је маја 1945. сашио у ослобођеном логору Дахау логораш из Сомбора.

Четири заставе су из периода после Другог светског рата, али нису државни симболи. Две од њих су синдикалне, од којих је једна прелазна, а две су везане за радне акције, некада масовни начин добровољног рада омладине из бивше Југославије.

Застава заједнице Србије и Црне Горе

Поклон је Команде Новосадског корпуса. То је плаво-бело-црвена тробојка од свиленог платна.

Димензије: дужина 2 метра, ширина 98 цм.

Застава је била свакодневно истицана на стубу испред зграде Команде. Након што је заједница Србије и Црне Горе престала да постоји и након осамостаљења Црне Горе, дошло је до реорганизације Војске СЦГ у Војску Србије и промене државних симбола. Тих дана је у медијима саопштено да је Генералштаб поклонио заставу која је истицана на његовој згради Историјском музеју Србије. То је дало идеју кустосу Збирке оружја и војне опреме Предрагу Бајићу да иницира да Команда Новосадског корпуса поклони своју заставу Музеју Војводине. Успостављен је контакт са надлежним официрима, потпуковницима Миломиром Настићем и Ранком Чоловићем, који су о тој идеји обавестили команданта Корпуса генерал-мајора Станимира Матијевића, који је то одобрио. Том приликом Музеј је добио и многе друге предмете, поред осталих таблу са историјатом и фотографијама свих команданата Новосадског корпуса, као и униформе генерала Матијевића и потпуковника Настића.

Ратна застава 16. војвођанске НОУ дивизије

Југословенска тробојница са петокраком, квадратног облика, димензија 60 х 60 цм. На рубу украшена златовезом. На застави је извезен ћирилични натпис „Шеснаеста војвођанска дивизија.“

Прва од три војвођанске дивизије НОВЈ, формирана је наредбом Врховног команданта НОВЈ Јосипа Броза Тита почетком јула 1943. у источној Босни. У њу су првобитно ушле 1, 2. и 3. војвођанска

НОУ бригада. Касније је у састав дивизије ушла 4. војвођанска бригада, а 3. је пребачена у новоформирану 36. војвођанску дивизију.

У даљем периоду 16. војвођанска дивизија је ушла у састав 12. корпуса, који су поред ње чиниле 36. војвођанска дивизија и извесно време 17. и 18. источнобосанска дивизија.

Дивизија је учествовала у готово свим већим операцијама вођеним од лета 1943. до ослобођења: борбама против окупаторско-квислиншких јединица у источној Босни, операцији „Кугелблиц“ (6. непријатељској офанзиви), борбама против 13. SS дивизије „Ханџар“ у зиму и пролеће 1944, борбама у западној Србији у лето 1944, Београдској операцији, борбама на Сремском фронту, Вировитичком и Болманском мостобрану, и на послетку, у завршним операцијама за ослобођење Југославије.

Реорганизацијом НОВЈ у Југословенску армију, јануара 1945, 16. војвођанска дивизија ушла је у састав 3. армије ЈА (командант Коста Нађ), заједно са друге две војвођанске дивизије (36. и 51.), и корпусима који су деловали у позадини непријатеља у Славонији и Мославини.

Ова застава изложена је на сталној поставци Музеја Војводине, у згради у Дунавској 37.

Југословенска тробојка са петокраком

Застава је настала маја 1945. у логору Дахау, у коме се у време ослобађања нашао велики број логораша из Југославије. Сашио ју је један од њих, Миленко Бељански, новинар и публициста из Сомбора. Након повратка из логора Бељански је чувао заставу до 23. марта 1957, када ју је поклонио тадашњем Музеју социјалистичке револуције Војводине.

Ова застава је малих димензија, дугачка 60 а широка 45 цм.

Застава Краљевине Мађарске

Зелено-бело-црвена тробојница, са грбом на средини белог поља. На крајевима украшена зелено-бело-црвеним кићанкама.

Ово је по много чему специфичан предмет. Пре свега, изузетно је великих димензија, широка је 103 цм, а дугачка чак 405 цм, што је чини највећим предметом у овој колекцији и једним од највећих у целој збирци (једини дужи предмети од ње су тенк „Шерман“ M4A3 и противтенковски топ PAK 40). Друга њена специфичност је материјал од којег је направљена. То је веома фино ланено платно. Уз то, застава нема пришивен део за натицање копљаче. Из свега тога се може извући закључак да она и није била намењена за истицање на уобичајени начин, већ као зидна или стона унутрашња декорација – државни симбол у некој установи на подручју окупиране Бачке.

Застава Федеративне народне Републике Југославије

Југословенска тробојка са црвеном петокраком у средини као званична застава која је проглашена Уставом ФНРЈ из јануара 1946. године. Застава је димензија 130 цм x 78 цм. У члану 4. Устава пише да се државна застава састоји из три боје поређане редом одозго: плаво, бело и црвено са црвеном звездом петокраком у средини. Свака боја заузима трећину простора ширине заставе а звезда има петокраки облик са златно-жутом ивицом.[1]

Застава Народне републике Србије

Српска тробојка са црвеном петокраком у средини као званична застава која је проглашена Уставом Народне Републике Србије из јануара 1947. године. Застава је димензија 150 x 73 цм. Према члану 5. Устава боје заставе су положене водоравно и то редом одозго: црвено, плаво и бело. Свака боја заузима трећину простора ширине заставе. Звезда има правилан петокраки облик златну (жуту) ивицу.[2]

Застава Савеза комуниста Југославије

Застава је црвене боје, у чијем горњем делу је натпис латиницом: „Пролетери свих земаља уједините се!“, испод натписа је грб Партије а испод тога извезен латинични натпис: „СКЈ“. Застава је димензија: 156 цм x 76 цм.

Савез комуниста Југославије је био нови назив некадашње Комунистичке партије Југославије који је донет у пакету са одлукама на Шестом конгресу партије новембра 1952. године. Утврђена је и промена правца партије заснована на основама самоуправљања које је трајало до 1990. године и њеног распада.[3]

Прелазна заставица за време Светске омладинске недеље

Застава је југословенских боја са петокраком правоугаоног облика. Завршава се са три троугласта

пламенца. На њој је жутим концем извезен натпис: „Ударнику. Светска ом. недеља 21. III. 1945.“ Заставица је димензија 24 x 44 цм.

Светска омладинска недеља је трајала од 21. до 28. марта и имала је међународни карактер који је покренула организација „Светско омладинско веће“ 1943. године. Ова манифестација у којој су се такмичили омладинци земаља чланица антифашистичког савеза је имала за циљ да се у свим деловима света млади уједине и истакну посебан напор у одбрани од Сила осовине путем војне помоћи и цивилног организовања. Такође, и да међународно братство омладине савезничких земаља начини јаким и трајним.

У Југославији се ово такмичење први пут одржало 1945. године у организацији Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) и Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ). Ову заставицу је Музеј Војводине добио на поклон од Омладинске организације из Сурчина 1956. која ју је освојила као најбоља у такмичењу током Светске омладинске недеље.[4]

Прелазна застава месног синдикалног одбора Вршца

Застава месног синдикалног одбора из Вршца је троугластог облика од црвеног платна украшена златовезом, бордуром у виду плетенице и кићанком. У средини је грб Савеза рударских синдиката. Изнад грба текст: „Месни одбор синдиката железница Вршац“ а испод грба текст „најбољој подружници железничара“. На горњем делу заставе провучена метална шипка и кратка дрвена копљача за натицање на већу мотку. Застава је димензија: 68 x 68 x 40 цм. Музеј Војводине је заставу добио на поклон од ЖТП Вршац 1972. године.

Застава рударског колектива

Застава рударског колектива је црвене боје и у средини има два укрштена чекића, и горе лево синдикални грб. Изнад укрштених чекића савијен у лук натпис: „Победничком рударском колективу“ а испод натпис: „у великом радном такмичењу Фед. Србије Централна управа Савеза рудара Југославије“. Натпис је окружен са два реда везе папрати. На крајевима заставе је украсна кићанка. Слова натписа су ћирилична. Натпис, вез и кићанке су од жутог конца. Податке о времену настанка као и начину и датуму уласка у Музеј немамо. Димензије заставе су 172 x 104 цм.

Још пре краја Другог светског рата дошло је до обнове рада синдиката у Југославији, када се организовао један јединствени синдикат у целину. Задаци овако формираног синдиката били су активно учествовање у обнови и изградњи земље, што је подразумевало обнову рада предузећа, повећање производње, образовање и културно уздизање радника и синдикалних активиста.

Након доношења Закона о самоуправљању 1950. године и успостављања самоуправних органа (као што је био раднички савет) као тела која доноси одлуке о пословању предузећа, синдикат добија нову, друштвено-политичку улогу као колективни орган који је вршио избор кандидата за раднички савет. С друге стране настале су промене и у организационом погледу, повећавањем самосталности локалних синдикалних подружница у предузећима у којима је задржан принцип гранског организовања.

Примат гранских синдиката се наставља и 60-их година, с тим што су поново доживели промене у организационом смислу па је тако двадесетак гранских синдиката сведено на шест и то:

– Синдикат радника пољопривреде, прехрамбене и дуванске индустрије;
– Синдикат радника у индустрији и рударству;
– Синдикат радника грађевинарства и индустрије грађевинског материјала;
– Синдикат радника саобраћаја и веза;
– Синдикат радника услужних делатности;
– Синдикат радника друштвених делатности;

Након доношења устава 1974. а поготово после изгласавања Закона о удруженом раду 1976. године синдикати су устројили своју организацију на принципу договорне економије, непосредног самоуправљања, самоуправног споразумевања и друштвеног договарања чиме је заокружена самоуправна организација предузећа која је трајала до 1990. и почетка распада Југославије.[5]

Застава ОРБ „Васа Стајић“ из Новог Сада и застава ОРА „Нови Сад 1985“

Застава ОРБ „Васа Стајић“ из Новог Сада је застава црвене боје са жутим везом на ивицама и натписом у горњем делу латиницом: „ОРБ Васа Стајић“. У средини позициониран је грб Савеза социјалистичке омладине Југославије (организације која

је настала 1974. године, а чије су претече СКОЈ и УСАОЈ). Испод грба налази се натпис Нови Сад, а у десном делу заставе вертикални натпис „СИСАК `78“. Застава је димензија 168 x 79 цм.

Застава ОРА „Нови Сад 1985“ је такође црвене боје и у средини се налази стилизован натпис жутим латиничним словима: „ОРА“. У слову О се налази грб Новог Сада и натпис „НОВИ САД `85“, у слову Р се налази петокрака а у слову А приказ жетеоца са оруђем. Застава је димензија 186 x 90 цм.

Генеза организовања радних акција омладине датира још из времена Другог светског рата. Наиме већ од самог почетка отпора окупатору млади су радили у позадини војске пружајући подршку у виду прикупљања муниције, опреме, одеће, обуће, хране, бавили су се збрињавањем рањеника, поправљањем и оспособљавањем главних путева и пруга итд.

После рата радне акције стичу велику популарност међу младим људима у циљу обнове и изградње порушене државе. Најмасовније радне акције савезног карактера су биле у периоду 1946-1952, када су се правили планови за изградњу великих инфраструктурних објеката. Након ових великих акција наступа период локалних акција током педесетих, после чега се поново успостављању масовне Савезне акције, али бројчано доминирају ОРА-е на републичком и покрајинском нивоу.[6]

Кат. 6. Застава Народне Републике Србије

Кат. 7. Застава Савеза Комуниста Југославије

Кат. 8. Заставица Светске омладинске недеље

Кат. 10. Застава рударског колектива

Кат. 11. Застава Омладинске радне бригаде „Васа Стајић“ из Новог Сада

Кат. 12. Застава Омладинске радне акције „Нови Сад“ 1985.

НАПОМЕНЕ

[1] Устав Федеративне Народне Републике Југославије, Београд, 1946, str. 6 .
[2] Устав Народне Републике Србије, Београд, 1947, стр 8-9.
[3] *Jedanaest kongresa 1919-1978*, Beograd, 1978, str. 116-120.
[4] *Глас омладине*, 27. март 1945.
[5] http://www.sindikat.rs/stari_sat/istorijat.htm (20.5.2014.)
[6] Dragosavac Toma, Banić Slavko, Erak Zoran i dr. *Omladinske radne akcije- mladost naše zemlje (1942-1982),* Beograd, 1983.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Глас омладине, Нови Сад, 27. март 1945.
Устав ФНРЈ, Службени лист, Београд, 1946.
Устав НР Србије, Службени лист, Београд, 1947.
Грујић Периша, *Шеснаеста војвођанска дивизија*, Војно дело, Београд, 1959.
Ristović Ljubiša, Prica Ognjen, *SKJ - Jedanaest kongresa 1919-1978*, Privredni pregled, Beograd, 1978.
Dragosavac Toma, Banić Slavko, Erak Zoran i dr. *Omladinske radne akcije- mladost naše zemlje (1942-1982)*, Poslovna politika, Beograd, 1983.
http://www.sindikat.rs/stari_sat/istorijat.htm, (20.5.2014.)

КАТАЛОГ

Кат. 1. Застава Србије и Црне Горе (СЦГ)
Време настанка: 20. век
Материјал и техника: синтетика; шивено и бојено
Димензије: 98 x 200 цм
Збирка: Наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 513

Кат. 2. Застава 16. Војвођанске дивизије
Време настанка: 20. век
Материјал и техника:
Димензије: 60 x 60 цм
Збирка: Наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 514

Кат. 3. Југословенска тробојка са петокраком
Аутор: Миленко Бељански
Време и место настанка: 20. век, логор Дахау
Материјал и техника: памук; апликација
Димензије: 45 x 60 цм
Збирка: наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 515

Кат. 4. Застава Краљевине Мађарске
Време настанка: 20 век
Материјал и техника: вуна; сликано и шивено
Димензије: 405 x 103 цм
Збирка: наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 521

Кат. 5. Застава Федеративне народне Републике Југославије (ФНРЈ)
Време настанка: 20. век
Материјал и техника: вискоза; шивена, апликација
Димензије; 130 x 78 цм
Збирка: наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 526

Кат. 6. Застава Народне Републике Србије
Време настанка: 20 век
Материјал и техника: вискоза; шивено и апликација
Димензије: 150 x 70 цм
Збирка: наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 527

Кат. 7. Застава Савеза Комуниста Југославије
Време настанка: 20. век
Материјал и техника: памук, платно; штампано
Димензије: 156 цм x 76 цм
Збирка: наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 530

Кат. 8. Прелазна заставица за време Светске омладинске недеље
Време настанка: 20 век
Материјал и техника: памук, платно; свила и везено
Димензије: 24 цм x 44 цм
Збирка: наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 516

Кат. 9. Прелазна заставица месног синдикалног одбора из Вршца
Време настанка: 20 век
Материјал и техника: свила; везено
Димензије: 68 цм x 68 x 40 цм
Збирка: наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 522

Кат. 10. Застава рударског колектива
Време настанка: 20. век
Материјал и техника: памук, платно; везено
Димензије: 190 цм x 104 цм
Збирка: наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 518

Кат. 11. Застава Омладинске радне бригаде „Васа Стајић“ из Новог Сада
Време настанка: 20. век
Материјал и техника: синтетика; шивена апликација
Димензије: 168 цм x 79 цм
Збирка: наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 810

Кат. 12. Застава Омладинске радне акције „Нови Сад“ 1985.
Време настанка: 20. век
Материјал и техника: синтетика; штампано
Димензије: 186 цм x 90 цм
Збирка; наоружање и војна опрема
Музеј Војводине, инв. број 811

M.A. Predrag Bajić, Miloš Lekić

FLAGS IN THE MUSEUM OF VOJVODINA, PART 2. FLAGS IN THE CONTEMPORARY HISTORY DEPARTMENT

Summary

This work presents flags kept at the Museum of Vojvodina in the contemporary history department. The practical value of this work is the collection of the Museum of Vojvodina being publicized and made available to other institutions in the cultural field. Apart from this function, their preservation and presentation contributes to maintaining the memory of the bygone period.

The collection in the Museum of Vojvodina keeps 18 specimens of flags from the latter half of the 20th century, of which we have displayed 12 pieces, as some have duplicates. Apart from military and state flags, the collection also comprises civil flags, i.e. insignia of political parties, workers' collectives, youth work brigades that participated in labor actions etc.

These flags with their markings represent a turning point in the historical development of the Balkan region that followed even after World War II. It is characterized by unification in the form of symbols around which various generations gathered, giving their contribution to the post-war restoration of the country. Flags, as a testament of their time, can give us from today's perspective an indirect insight to the epoch that took place after 1945.

UDC: 75.071.1:929 Šumanović S.

SAVA ŠUMANOVIĆ, „NATURA MORTE, LES FEUILLE LIBRE“ U KROLER-MILER MUZEJ, OTERLO, HOLANDIJA

Ivana Božić

Apstakt: Slikarstvo Save Šumanovića, kao jedanog od najznačajnijih domaćih međuratnih slikara, često je interpretirano i istraživano. Upravo zato retki su slučajevi kada se pred očima istraživača ukaže delo koje do sada nije publikovano, međutim, u Kreler-Miler muzeju (Oterlo, Holandija) čuva se sliku *Natura Morte, Les Feuille libre,* Save Šumanovića koja do sada nije publikovana u domaćoj javnosti. Ovu sliku Šumanović je naslikao 1923. u Zagrebu i izložio je sledeće godine u Parizu na Salonu nezavisnih. U isto vreme kada je ova slika nastala Šumanović piše i objavljuje tekstove, gde izlaže ideje i stavove, umetničke postulate, koji bi se mogle nazvati njegovim stvaralačkim *credom.* Sa pariskog Salona ovu sliku je otkupila Helen Kreler-Miler, kako bi upotpunila svoju kolekciju u kojoj su bila neka od najpoznatijih dela evropskog modernog slikarstva. Na slici je između ostalog naslikan i časopisom *Les Feuille Libre* koji inicira slikarevu povezanost sa prijateljem i učiteljom Andre Lotom.

Ključne reči: Sava Šumanović, *Natura Morte, Les Feuille libre,* neoklasicizam, Andre Lot, Helen Kreler-Miler, Kreler-Miler muzej.

Sava Šumanović ulazi u red najznačajinijih domaćih stvaralaca o čijem životu i delu postoji veliki broj bibliografskih jedinica,[1] što ne čudi, jer je njegov talenat privukao pažnju dosta rano, još u toku sticanja umetničkog obrazovanja u školi za Umjetnost i obrt u Zagrebu. Od tada, njegovo delo je sagledavano i interpretirano iz različitih uglova, mnogo puta; od strane najznačajnijih domaćih teoretičara i istoričara umetnosti, do loših i populističko-senzacionalističkih entuzijasta. Pa ipak, i pored velikog interesovanja publike i stručne javnosti za slikarstvo Save Šumanovića, slika *Natura mort, Les Feuille libre* (slika 1), ostala je skrajnuta i do sada nepublikovana kod nas. Dva su moguća objašnjenja. Kao prvo, sintetičko-monografske studije koje se bave celokupnim Šumanovićevim stvaralaštvom – zbog širine istraživačkog polja – zaobišle su je ili tek usputno spomenule. Drugi razlog, moguće je da je duga kulturno-politička izolovanst Srbije dovela do zatvorenosti istraživačkog prostora i slabe prohodnosti ka drugim institucijama izvan zemlje. Tako se *Natrua morte* iz Kreler Miler muzeja (KMM) uglavnom samo spominje i to u kontekstu linearnog sagledavanja razvoja Šumanovićevog slikarstva nastalog u periodu od 1921–1925. godine. Moma Stevanović to čini prvi,[2] a prema Protićevoj hronološko/stilskoj podeli ova slika ulazi u red ostvarenja iz doba „drugog zagrebačkog perioda – povratak tradiciji – neoklasicizam, Pusen, Engr; idealno.“[3] Nastanak ove slike koincidira sa apologetskim Šumanovićevim tekstovima *Slikar o slikarstvu* i *Zašto volim Pusenovo slikarsto*,[4] koji su od fundamentalnog značaja za razumevanje Šumanovićevog stvaralštva, i to ne samo ovog perioda, već i svega što je naslikao posle njihovog objavljivanja. Upravo zbog važnosti samih tekstova, istraživači su, izgleda, bili skloni da im pridaju veći značaj u odnosu na dela nastala u ovo vreme.

***

Sliku *Natura Morte, Les Feuille libre*, Sava Šumanović naslikao je pred kraj 1923. Ubrzo po nastanku slike, već sledeće, 1924. godine, ona će se naći u vlasništvu kolekcionarke Helen Kreler-Miler, koja ju je kupila u Parizu na Salonu nezavisnih. Ovo ulje na platnu, dimenzija 73 x 92cm, inventarskog broja KM 105.843, čuva se u Kroler-Miler muzeju u Oterlou u Holandiji. Ovde se istražuje kontekst nastanka slike, *idejna pozadinu* i *atmosfera* u kojoj je ona nastala, traga za *onim početnim impulsima koji su prethodili samom procesu stvaranja.*[5] Istraživanje je nalik avanturi, donosi brojna uzbuđenja: tokom njega razotkrivene su one tanane i nevidljive veze, čije niti premrežavaju Zagreb, Pariz i Oterlo, i povezuju u idealnu simbiozu, stvaraoca, učitelja i kolekcionarku, prošlost i sadašnjost.

Slika *Natura morte, Les Feuille libre*, kao što već samo ime govori jeste predstava mrtve prirode. Na osmougaonom drvenom stočiću nalazi se nekoliko aranžiranih predmeta; dve flaše, lula i časopis. Drugi plan je vertikalom podeljen na dva prostorna segmenta; svetao i taman. U svetlom, gornjem levom uglu nalazi se deo

1.

2.

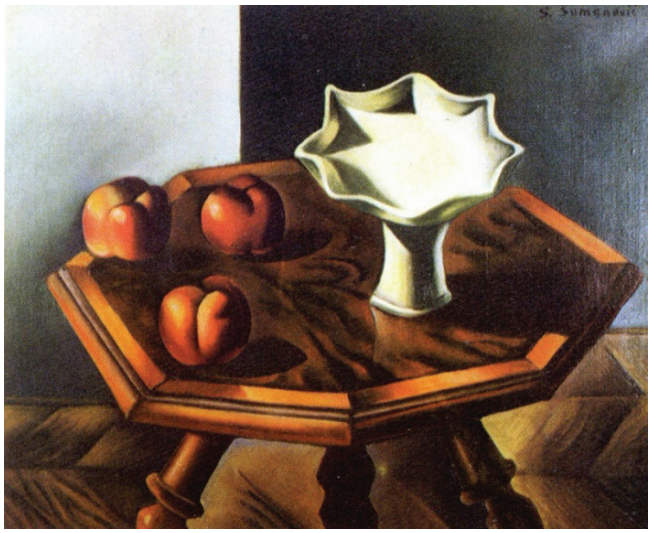

▼3.

prozora. Prozor služi kao izvor svetlosti, ali ne pruža informacije o spoljašnjem svetu. Desni registar ispunjava siva tkanina koja je prošarana geometrijskim motovima, savijeni ugao tkanine sugeriše rever. Čak i letimičnim pogledom na slike nastale 1924. uočava se naglašena sličnost *Natura morte, Les Feuille libre,* sa još nekoliko dela: *Mrtva priroda*, 1924. čuva se u Muzeju savremene umetnosti, Beograd. (slika 2); *Mrtva priroda*, 1924. privatno vlasništvo, Zagreb. (slika 3); *Mrtva priroda sa vazom, tanjirom i flašom*, 1924. privatno vlasništvo porodice Milić iz Beograda (slika 4).

U ovu grupu slika trebalo bi uvrstiti i *Autoportret* koji je Šumanović naslikao 1925. (slika 5), jer struktura kompozicije, formalni i stilski elementi, način slikarske interpretacije i motivi, dakle, celokupna morfologija slike, ne razlikuje se od gore pobrojanih. Nije nepoznato da je Šumanović imao običaj da slika u tzv. „ciklusima" gde se isti ili sličan motiv iznova ponavlja u variranim kompozicionim rešenjima. Taj princip će konačno dobiti svoju grandioznu manufestaciju na čuvenim *Šidijankama* nastalim u Šidu od 1935. do 1938. godine.

Upravo zahvaljujući obimnoj građi koja postoji o Šumanovićevom stvaralaštvu, gotovo do detalja je moguće rekonstruisati njegov život i okolnosti u kojima je stvarao, naročito u vreme kada je ova slika nastala, a samim tim i bolje je razumeti.

Na školovanje u Zagreb, Šumanović odlazi u sumrak Prvog svetskog rata, 1914. U Privremenoj školi za umjetnost i obrt slušao je lekcije o umetnosti minhenske provinijencije u skladu sa simbolističkim i secesijskim idealima, kod profesora Otona Ivekovića i Menci Klement Crnčića. Do kraja školovanja, 1918. godine, sklopio je brojna prijateljstva, među kojima se izdvajalo ono sa studentkinjom vajarstva Antonijom Koščević, koja će ostaviti izvanredne podatke o svom prijatelju. Zbog potrebe da emancipuje svoj talenat i teran, pre svega, željom za novim znanjima i iskustvima, Šumanović se uputio u Pariz, užurbanu umetničku metropolu, koji je svojim sjajem i raznorodnim umetničkim praksama privlačio umetnike sa svih meridijana i davao im slobodu ali i mogućnost susreta kao ni jedna drugi evropski grad. Izabrao je da pohađa umetnički kurs Andre Lota, slikara, teoretičara umetnosti i pedagoga, koji je svoje tekstove o umetnosti, u periodu od 1918. od 1940, objavljivao u *La Nouvelle revue franciaise*. Andre Lot je pripadao grupi umetnika u koj su bili i Moris Deni i Andre Žid, a koji su francusku umetnost posle Prvog svetskog rata učvrstili na diskursu neoklasicističkog

povratka redu.[6] Zapravo, eksperimantisaolo se na granicama postkubističog konstruktivizma i formativnih principa neoklasicizma koji se nisu očitavali kao istoricizam, već kao opšta pravila komponovanja definisana preko termina: harmonija, proporcija, sklad, ravnoteža, balans – u težnji ka apsolutnom, opštem, konačnom.[7] Kroz Lotov slikarski kurs, a kasnije i Akademiju u Rue d'Odese br. 10, proći će na desetine jugoslovenskih umetnika,[8] ali Šumanović – koji je u Parizu, prvi put ostao svega nekoliko meseci – najprilježnije i najistrajnije je prihvatio učiteljeva načela.

U Zagreb se vraća u leto 1921. godine. U svoj dom u Gundulićevoj br. 50. na drugom spratu iznad knjižare Sokol primila ga je spomenuta prijateljica Antonija Koščević. Druže se sa zajedničkim prijateljima Brankom Šimićem, Pijerom Križanićem, Milom Vud … Na pisaćem stolu, Šumanović crta i slika dela koja će, zajedno sa onim donetim iz Pariza, izložiti u novembru u Ujetničkom paviljonu. Izložio je 51 ulje, 4 akvarela, 1 crtež i 4 skice.[9] Znajući da donosi nešto novo, a u želji da bude shvaćen, piše uvodni tekst kataloga izložbe. Kroz niz navoda o poreklu svog slikarskog utemeljenja,[10] a u poslednjem delu i otvoreno, sebe pridružuje *puristima* tj. *neoklasicistima*.[11] Koreni Šumanovićevog slikarstva leže na Sezanovim lekcijama, oni su evoluirali u sintezi sa savremenim strujanjima u konstruktivizam kubističke provinijencije. Naglašena geometrijska stilizacija i modulacija, linearne ravni koje presecaju kompoziciju i svedeni kolorit, manifestacije su takvog pristupa, koji na prvi pogled ima malo sa klasičnim utemeljenjima. Neoklasicizam je u tom trenutku shvaćen kao korpus pravila koja garantuju dobru kompoziciju. U narednim godinama dinamika će se menjati. Šumanović će se sve više udaljavati od kubo-konstruktivizma, a približavati se realističnom, neoklasicističkom tretmanu.

Široka publika je na prvi pogled ostala indifierentna, prodao je samo jedan akvarel, ali svi oni nemirni i hrabri, savremeni duhovi (P. Križanić, A. B. Šimić, Lj. Kara, Lj. Micić, R.Petrović i dr.), koji su iznikli kao novi talas, koji je formulisao i uobličio smele, nove ideje o umetnosti i umetničkoj kritici, nisu bili nemi. Povodom ove izložbe, Antun B. Šimić piše i objavljuje tekst *Konstruktivno slikarstvo* (Savremenik br. 3. 1921, 184–185) a Rastko Petrović u „*Savremeniku*“, objavljuje tekst pod nazivom *Konstruktivno slikarstvo, Sava Šumanović i estetika suviše stvarnog u novoj umetnosti.* Ovim pionirskim poduhvatom u redefinisanju umetnosti kao autonomnog sistema, Petrović se iskazao već na samom

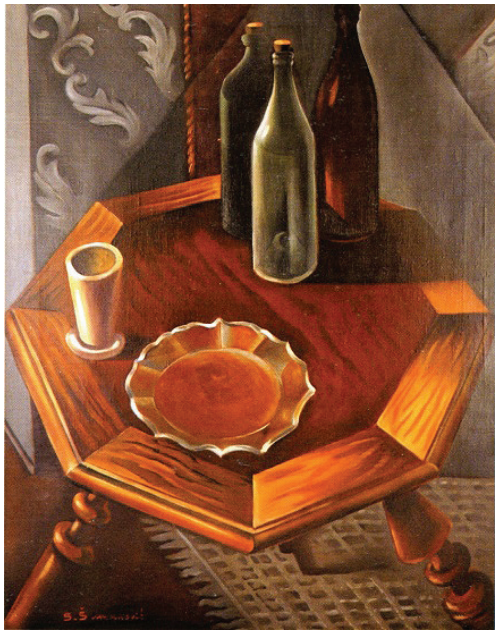

4.

5.

6.

početku svog teksta, kroz antologijsku rečenicu: „Slika je pre svega doživljaj, koji se zbio izvan pravila po kojem živi naš sunčani sistem, prema tome on je za nju samo avantura, jer jednom zarobljen, najsadržajniji moment našeg opšteg pokreta u prirodi je upotrebljen je da oplodi novu realnost, realnost: jednu od mnogobrojnih mogućnosti nekog paralelnog sveta sa ovim“.[12] Nisu svi savremenici blagonaklono gledali na Šumanovićeve umetničke postulate. Ljubomir Micić, koji se opredelio za dadaističku leksiku, smatrao je ove slike za retardaciju *našeg tada najavangardnijeg slikara*.[13] Doduše, ni Šumanović nije preterano cenio Micićevo umetničko opredeljenje. U pismu koje je uputio Rastku Petroviću 22. novembra 1921, on piše o XIII izložbi Prolećnog salona, održanoj u Zagrebu od 20. novembra do 5. decembra 1921: „Izložba Vaših je dobra i imaće uspeha. Najbolji je Sibe [Milačić, prim. aut.]. Pera [Petar Dobrović, prim. aut.] da nije neke antipatične stvari izložio, i mnogo aktova da je škartirao puno bi bolje izgledao, a mali Nastasijević je kolosalno dobar u svom skromnom radu. Ja sam skoro bio sentimentalan kada sam video moje drage ulice iz Pariza. Bijelić treba da se probudi, ovako se sviđa suviše Miciću, a to je loše.“[14] Zanimljivo je kako svoje vrednosne sudove Šumanović ispoljava u kategoriji *pro* i *contra*, tačnije protiv Bijelića, tj. Micića, a za Nastasijevića. Na XIII Proljetnom salonu, Živorad Nastasijević je izložio 13 slika, od toga šest urbanih pejzaža Pariza i četiri Beograda. Ove slike prepoznate su kao dela nastala u skladu sa idejama magijskog realizma.[15]

Narednih godina Šumanović je slikao malo. Od 1923. do 1925. godine naslikao je svega 24 slike, među kojima je i slika *Natura morte, Les Feuille libre*. Izlaže ih u salonu Ulrih, na Petoj jugoslovenskoj umetničkoj izložbi (sa koje je Ministarstvo prosvete otkupilo dve slike *Most i grad* i *Berba*, koje će se kasnije naći u fondu Narodnog muzeja). Šalje slike u Pariz na Salon des Independants i Salon d'Automne. Priložio je molbu Ministarstvu prosvete za mesto nastavnika crtanja u Umetničkoj školi u Beogradu, ali nikada mu nije odgovoreno. Da bi umirio zabrinute roditelje zbog, po svoj prilici, nestabilnih životnih uslova, prihvatio je posao bibliotekara u Muzeju za umetnost i obrt u Zagrebu. Od njega se zahtevalo prisustvo samo subotom, a broj čitalaca i korisnika usluga biblioteke nije bio velik. U mladoj Kraljevini, pokušavao je da neđe sebi prostor i mesto koje će mu omogućiti minimalnu egzistencijalnu funkionalnost, a da pri tome ne mora da pravi kompromis sa svojim istinskim opredeljenjem, pozivom i pasijom – slikarstvom. Njegove oči su i dalje uprte u svetla velegrada, želi nazad u Pariz. Na to upućuje nekoliko stvari, kao i činjenica da su od 24 slike koje je naslikao 22 potpisane francuskom transkripcijom. Iz stana prijateljice Antonije Koščević iselio se kada je našao stan na adresi Prilaz Đure Deželića br. 49. Stan se sastojao od dve prostorije, koje je pretvorio u atelje: „Kada je našao atelijer, poslije Pariza, na Prilazu, odlazio je u taj atelijer rano ujutro i tamo radio do 1 sat. Odlazio bi u atelier i makar kako neraspoložen za rad čak i bolestan, makar tamo samo malo spremao i čistio, ništa ga nije moglo na nešto drugo odvratiti. U 1 sat odlazio bi na objed. Posle objeda u Kazališnu kavanu, pa opet u atelier. Ne bi ni radi koga, ni pod koju cenu propustio, da svoje vreme ne odradi u svom atelieru …Po večerima i u časovima odmaranja volio je čitati lahke stvari. Tako smo zajedno pročitali može se reći „more“ lagane literature. Knjige smo dobavljali iz Sveuč. biblioteke. Knjige je on dizao na svoje ime. Bili su to ponajviše romani sa sadržajem iz XVIII stolj. kojma se više ne sjećam ni imena ni sadržaja …Sve na francuskom jeziku…Pročitali smo Voltaire-a, zatim od nama nekog ne poznatog pisca „Madame de Maintenon“ (druga supruga kralja Luja VIX, prim. aut.) u nekih 8 ili 10 tomova … Čitali smo samo na francuskom jeziku, Sava je volio francuski … Da ne zanemarimo i Sava i ja govorili smo tim jezikom međusobno. I tako smo se uvježbali da smo se čak prepirali na tom jeziku, jer smo poznavali francusku frazeologiju bolje nego našu na tom sektoru.“[16]

U skladu sa idejom povratka starim učiteljima, u čijim delima su ležali odgovori na večita pitanja koja su mučila i savremenu umetnost, i kako bi što čvršće utvrdio teorijske postavke svoga slikarstva, sistematično i metodično je proučavao uzore: „studirao je stare majstore po reprodukcijama i slikama, koje je sam kupovao, nije posuđivao od drugoga. Kakvu Tintoretovu reprodukciju znao bi svu išarati poprečnim i ukrsnim linijama, te bi tražio odnos linija i kutova po kojima je slika komponirana i divio se snazi i sigurnosti, koja je na taj način dana u toj slici. Kada bi dovršio ovo svoje traženje po slici uz tumačenje i pričanje o onome što je otkrio, koje često ni njemu samom nije bilo baš jasno, završio bi često rekavši izraz, koji je često rabio naprema meni, premda sam bila … (izbrisan tekst), i onda bi se bacio sav zanesen, na posao i, onako u elanu, koji kod njega nije bio bučan, nacrato bi na čistom papiru geometrijsku sliku, kakvu je pronašao kod kojeg starijeg majstora i u

to bi crtao likove svoje fantazije.“[17] Prva je retkost, kuriozitet i sreća kada postoji ovako precizn i iscrpan dokument o okolnostima i atmosferi u kojoj nastaje jedno umetničko delo. Svežina, jasnoća i snaga prijateljičinih reči govori o bliskosti i razumevanju Šumanovića i Koščevićke, ali omogućava gotovo živu vizuelizaciju Šumanovića na poslu slikara u asketskom ambijentu dvosobnog ateljea na Prilazu br. 49. (slika 5), u kojem živi, misli, piše i slika: „Način na koji je Šumanović predstavio sebe odgovara utisku koji je ostavljao na svoje poznanike i prijatelje, utisak koji je sam kreirao, uvek u besprekornom odelu, zakopčane košulje sa kravatom. U napetom pogledu u ružičastim tonovima odbljeska svetlosti koja ulazi kroz prozor i preliva se na akcentovanim mestima, koncentrisane su jedine tačke živosti strogo kontrolisane poze i suzdržanih emocija.“[18] To je upravo onaj Sava Šumanović koji je 1924. godine slikao i pisao: *Slikar o Slikarstvu* i *Zašto volim Pusenovo slikarstvo*.

***

Šumanović je, lako se zaključuje, bio sistematičan i marljiv. Kao i za većin drugih slika koje je naslikao, i *Mrtvoj prirodi* iz KMM prethodila je skica, izvedena olovkom na papiru. (slika 6) Na poligonalnom stočiću, „na tri kose noge, na kojem je kod mene (O, uspomene!) stjao kruh kod objeda“,[19] upečatljive fakture, kao na kakvoj pozornici, kao mizanscen Šumanović raspoređuje predmete koje će naslikati. Varira ih, premešta i menja položaj u jednostavnom enterijeru. Igra se njihovim rasporedom i izvorom svetlosti: „Šumanović je ovoga puta otkrio jednu novu divnu lepotu sive boje, odnosno nijanse asfaltne boje, na svojima Natura morte. On je otkrio oktogonalni stol u jednom zakutku ispred prozora, sa mnogo svetla i boje i draži. Osjeća se, kako je sretno i sa zadovoljstvom stvarao tu sliku. A to je glavno i najglavnije.“[20] Tu su flaše, lula, čaša, činija, ćup, tanjir, jabuke … Posle Prvog svetskog rata predmeti utilitarne vrednosti u evropskoj, a naročito francuskoj umetnosti, dobijaju poseban ikonografski značaj i tretman, naročito kada je reč o pravcima koji se zasnivaju na dijalektičkom preispitivanju prošlosti, povratku redu, kakav je neoklasicizam ili purizam. Predratna idiosinkretična umetnost, koja je *razbijalia* predmet i predmetno uopšte, osuđena je od strane Ozenfana i Ženerea (kasnije La Kurbizje) na propast, jer u njima nije postojala vitalna snaga koja bi regenerisala i produžila pobedničku (francusku) umetnost. U svome manifestu *Le purisme* iz 1920, Ozenfan i Ženere pišući o predmetima, objašnjavaju proces „mehaničke selekcije“ koji je prevazišao darvinistički koncept – prirodne selekcije: „kroz vekove, čovek je uvek stvarao sudove, vaze, čaše, flaše, tanjire, čija funkcija je bila da zadovolji potrebe za maksimumom kapaciteta, sa maksimalnom izdržljivošću, maksimalnom ekonomičnosti materijala, i maksimalnom ekonomijom napora uloženog u izradu.“[21] Tako, slike mrtve prirode koje su ovde tretirane kao ciklus postaju paradigmatske slike karaktera, estetičkog i etičkog vrednosnog sistema.[22]

Slika mrtve prirode iz KMM se ipak razlikuje od ostalih iz ovog ciklusa. Na stočiću se nalaze dva predmeta, lula i časopis Les feuille librese br. 27 koji joj daju znatno intimniji karakter u odnosu na ostale XXX. Lula je po svoj prilici slikareva. Šumanović je vrlo rano počeo da konzumira duvan, o tome svedoče dopisnice, simpatične i tako dečački vragolaste sadržine, koje je slao roditeljima iz Zemuna, gde je pohađao Gimnaziju: (slika 7)

Dragi roditelji,

Primio sam i novac i grožđe na čemu Vam najljepše fala. Ove nedelje prošao sam ovako: 4 veoma dobra, 2 dobra i 3 dovoljna. Iz vjeronauke nijesam ocenjen jer je popa bolestan. Dobio sa 6 sati zatvora radi pušenja i „zadirkivanja gospođica“ kao što direktor kaže. A u stvari rekao sam samo da su ćurke. Molim Vas da mi pošaljete 3k za bioskop I 5.80k za knjižara.

Rukoljub od Save

Ovu pasioniranu naviku zadržao je tokom školovanja, a po svoj prilici, nije je napustio ni kasnije. U još jednom pismu koje je iz Zemuna poslao roditeljima u Šid, piše kako pokušava da nađe cimera kojem neće smetati njegova navika konzumiranja duvana.[23] Lako je zamisliti atelje na Prilazu ispunjen aromatičnim dimom iz Šumanovićeve lule. Kao i lula, i časopis Les Feuille Libres br. 27 jeste njegov. Sa posebnom preciznošću i istančanošću nasalikao je oba predmeta. Zašto je važan ovaj časopis, i zašto baš broj 27?

Les Feuille Libres bio je pariski časopis modernističke, avangardne orijentacije. Prvi broj je izašao 1918, a nardenih 49 brojeva u sledećih deset godina. Za njega su pisali Andre Salmon, Maks Žakob, Filip Supo, Pier Reverdi, Žan Kokto, Tristan Cara, Šumanovićev učitelj i prijatelj Andre Lot, ali i mnogi drugi. Danas kolekcije ovog časopisa ulazi u red prilično retkih izdanja

koja je moguće naći u većim evropskim centrima (Biblioteque Nationale de France ili Staadstbibliothek zu Berilin). Međutim, igrom sudbine ili ko zna zbog čega drugog, primerak, objavljen u leto (juni–juli) 1922, broj 27, a ovekovečen na Šumanovićevoj slici, vrlo je redak. Ipak, bilo ga je moguće pronaći u minhenskoj Univerzitetskoj biblioteci, gde se čuva kao retka i vredna publikacija (slika 8). Za ovaj broj, prikaze, članke i recenzije, pisali su, između ostalih, Maks Žakob o Koktoovoj knjizi Rečnik i Erik Sati, koji je objavio esej Poreklo instrukcija, dok je ilustracije za ovaj broj načinio niko drugi do Andre Lot. Poseban beočug u Šumanovićevoj vezanosti za Francuski i Pariz predstavljao je njegov odnos prema svome učitelju. Šumanović je stvarao, razmišljao i pisao u svom zagrebačkom ateljeu, ali ma gde se taj atelje geografski nalazio, ishod bi bio isti – utemeljen na lekcijama i iskustvima koje je dobio za nepunih godinu dana provedenih u Parizu od 1920. do 1921, u ateljeu svoga učitelja, i tog vremena se verovatno prisećao dok je prelistavao Les Feuilles Libres br. 27, zagledan u Lotove ilustracije. Formalno, ta veza postaje još očiglednija kada se uporede Lotove ilustracije, svedena na jednostavan ali čvrst i linearan crtež sa Šumanovićevim ostvarenjima (slika 9). U ovom radu, veza između Šumanovića i Lota, koja se manifestovala kao pruzimanje likovnih rešenja je tek nagoveštena. Konkretno ispitivanje na samim primerima otvara mogućnost za neka naredna istraživanja.

7.

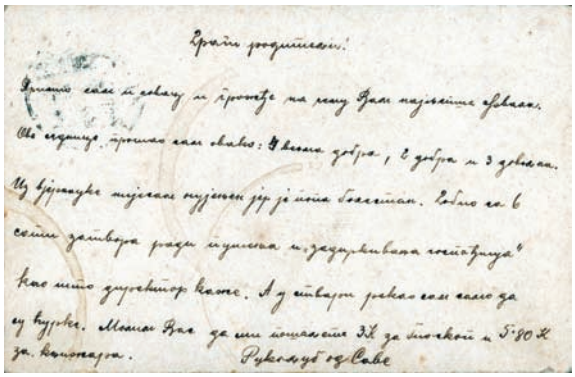

7a.

8.

Mrtvu prorodu iz KMM Šumanović je pod nazivom Natura Morte – Les Feuilles Libres prvi put izložio zajedno sa još 17 dela u okviru XIX Proljetnog salona u Zagrebu od 11. do 31. maja 1924.[24] Potpisao ju je francuskom transkripcijom i na poleđini slike dopisao Prilaz br. 49 da bi dokumentovao mesto nastanka, a onda sa još jednom slikom, kao kakvu razglednicu sa jasnom ali šifrovanom porukom koju su mogli razumeti verovatno samo Šumanović i Lot, poslao u Pariz na Salon nezavisnih. Andre Lot je do tada bio u komitetu zaduženom za organizaciju Salona, ali napušta komitet zbog nesuglasica sa Sinjakom. Problem koji je iskrsao a koji je možda na prvi pogled organizacione prirode nastao je kada je odlučeno, uz Sinjakovu saglasnost, da slike po izložbenom prostoru Grand Palea budu klasifikovane i izložne prema nacionalnosti slikara i abecednom redu. Lot se tome duboko protivio jer je smatrao da se tako čini usluga manje značajnim slikarim, kolokvijalno nazvanim „vikend umetnicima“, i napušta rad komiteta. Ipak, Lot otpozdravlja Šumanoviću, piše mu da je na Salonu sa radošću video njegove dve slike, koje su postavljene na dobro mesto – u središtu sale, gde svi mogu da ih vide, hvali njegova likovna rešenja, kompoziciju i aplaudira svom najboljem učeniku.[25]

Verovatno sličnog mišljenja bila je i Helen Kroller Miler kada je na Salonu 1924. kupila upravo ovu sliku. Od novca koji je dobio prodajom ove slike i još dvadesetak slika koje je otkupio advokat Dorić, a koje se danas većim delom nalaze u Galeriji Matice srpske u Novom Sadu, Šumanović je ponovo u mogućnosti da krene put Pariza. Sledeće godine, 1925. ponovo je u ateljeu svoga učitelja i prijatelja.

***

Kada se Helen Kreler Miler odlučila za Šumanovićevu sliku, njen fond umetnina već je prerastao u reprezentativnu zbirku, a planovi za izgradnju njenog muzejskog habitusa bližili su se kraju. Na ovom poslu – izgradnji muzejskog kompleksa, u šumovitom predelu istočne Holandije (oblast Value), koji se sastojao od Velikog muzeja i rezidencijalnog objekta za par Kreler – Miler – bio je angažovan Henri Van de Velde. Pored toga što je obavaljao posao arhitekte, Van de Velde je 1922. savetovao Helen da kupi Le Chahut Žorža Sera, što je ona i učinila. U trenutku kada je ceo šestogodišnji posao oko projektovanja konačno bio završen i kada se započelo sa postavljenjem temelja kompleksa, kompanija Wm. H. Miler and Co. čiji vlasnici su bili supružnici Kreler – Miler, zapala je u finansijske poteškoće, zbog velike ekonomske recesije. Zgrada Velikog Muzeja nikada nije realizovana, ali je po Van de Valdeovim planovima izgrađen manji muzej koji je trebao da posluži kao prelazno rešenje. Kompanije se nije oporavila sve do 1935, kada je postalo jasno da bez pomoći holandske države ceo projekat neće biti održiv. Uključivanje države u realizaciju ideje bio je jedini načina da zbirka ostane celovita, ali i da dobije adekvatan prostor u kojem će trajno biti smeštena. Vrata Kroler Miler muzeja otvorena su 1938, a Helen Kroler Miler ovaj je prostor opremila kao svoj „muzejski dom“ i bila je na mestu direktora do smrti, već 1939.

Helen Kreler Miler je sakupila 11500 umetničkih predmeta. Pored posebnog afiniteta kojeg je gajila prema slikarstvu Van Goga, volela je i pisala o savremenoj umetnosti. Njena kolekcija Van Gogovih slika je najbrojnija, ukoliko se ne računa ona u posedu same porodice Van Gog. Kubizam je umetnički pravac kojeg je u potpunosti „podržavala“, kupovala je slike Pikasa i Huan Gria. O ranom delu Pita Mondraijana Composition in Line iz 1917. pisala je kao o „kubizmu u najčistinoj formi“. Posle Helenine smrti, u posleratnom period odustalo se od projekata Velikog muzeja, a „prelazni“ muzej koji je tek trebao da posluži svrsi do završetka radova na glavnom objektu preimenovan je u Rijksmuseum Kreler Miler (Nacionalni muzej Kreler Miler). Od tada, posebna pažnja je posvećivana reprezentetivnoj kolekciji skulptura, među kojima se nalaze dela A. Arhipenka, Ž. Arpa, K. Brankusija, H. Mura, A. Derena, Pikasa i Rodena (interesantno je da se u zbirci nalaze i tri ostvarenja Dušana Džamonje). Danas ova zbirka, uvećevana značajnim akvizicijama iz nacionalnih kultura (Kina, Japan, Meksiko ...) ali i delima savremene umetnosti, čini posebnu muzejsku celinu – Vrt skulptura.

Kada je Helen Kreler Miler zajedno sa svojom ćerkom počela da sakuplja prva umetnička dela, verovatno nije ni mogla da sanja o značaju i reprezentativnosti

9b.

9b.

9c.

današnje kolekcije. O razlogu ili porivu koji ju je pokrenuo da sakuplja umetnička dela moguće je razmišljati tek na terijskom nivou.[26] M. Bal u tekstu o kolekcionarstvu[27] piše da kolekciju treba razumeti kao narativ, a kolekcionara kao naratora. Kolekcionar je svojevrstan ključ za razumevanje onoga što prezentuje njegova zbirka. Na pitanje zašto se Helen Kreler Miler opredelila baš za Šumanovićevu sliku, ovaj rad ne može da odgovori. Na pitanje kako Šumanovićeva slika korespondira sa ostalim delima iz kolekcije, ovaj rad takođe ne daje odgovor. Ipak, nema sumnje da je te odgovore moguće pronaći u arhivu Kreler Miler muzeja. Ono što je bitno jeste da smo sliku Natura mort, Les Feuille libre za premijerno pojavljivanje pred publikom odenuli saznanjem da bi joj sačuvali poželjnost, a potom ćemo je oblačiti primereno požudama.[28]

NAPOMENE

Posebnu zahvalnost dugujem gospodinu Roelu van Asu iz Kreler Miler muzeja, zahvaljujući čijoj ljubaznosti sam dobila informacije o delu kao i odobrenje za publikovanje Šumanovićeve slike Natura Morte iz KMM. Takođe, neizmernu zahvalnostu dugujem prijateljima, Ljilji i Zoranu, jer baz njihove pomoći ne bih otkrila sadržaj časopisa Les Feuilles Libres.

[1] Ljubica Jukić, Prilozi za proučavanje bibliografske gradje o Savi Šumanovicu. Mongrafije, katalozi, studije, članci, prikazi, Šid, 2012.

[2] Momčilo Stevanović, Sava Šumanović, Prosveta, Beograd 1957.

[3] Miodrag. B. Protić, Sava Šumanović, Šid 1985, 56.

[4] Sava Šumanović, Slikar o slikarstvu, u: Književnik 1 (1924), 20 – 24.
Sava Šumanović, Zašto volim Pusenovo slikarstvo, u: Književnik 2, (1924), 57 – 59.

[5] S. Radojčić, Tekstovi i freske, Novi sad, 1965, 5 u: B.Vuksan, Ideje reforme i pojava bakroreza kod srba u XVIII veku, (Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, Serija A: Istotijske nauke, XVI, Spomenica Svetozara Radojčića, 1989) 199.

[6] Evropsku posleratnu umetnost obeležio je stilski pluralizam. U isto vreme, na istom kontinentu, egzistiraće nekoliko raznorodnih umetničkih praksi, dadaizam, suprematizam, neoplasticizam i obnovljeni realizam (koji ima raznorodne manifestacija, magisjki realizam, purizam, neo sachlihkeit …). U Francuskoj je najjače uporište imala struje koja se bavila pojavnošću, tj. realnošću. Ova struja u dobroj meri stoji nasuprot tendencija koje su živele pre Velikog rata. Prenaglašena individualnost, originalnost i osetljivost sada su smatrani za mane, koje su dovele umetnost u ćorsokak. Pikaso, kao predvodnik upravo takvih tendencija, pravi nagli zaokret još 1916. i njegovo slikarstvo do 1924. često je nazivano Engrovsim. Povratak redu značilo je početi od nulte tačke – od potpuno razgrađene slike kakva je ostala u sumrak Prvog svetskog rata, ka novom konstutisanju koje će se oslanjati na solidne temelje tradicije. Preispituju se izvori i ishodišta umetnosti na evropskom kontinentu, od antike pa do novijeg doba. Klasično, u umetničkom žargonu u Francuskoj, nije referirao samo na antiku (Grčku i Rim), već i na italijansku renesansu, dvorsku umetnost šesnaestog veka Fransoa I, ali i na umetnost Nikole Pusena, Žak lui Davida, Engra, kao i Pijer Pivi de Šivana i Majola. Preispitivanjem klasičnih uzora tražio se obrazac koji će dati rešenja za kompoziciju, plastičnu obradu, i ostala likovna rešenja koja su, uravnotežena i harmonična. Posebna pažnja se posvećuje zanatskim kvalitetima. Takođe, oživljava se i ikonografija, koja je bila prisutna u navedenim periodima, najčešće ljudsko, pre svega žensko telo, koje je proporcionalno, skladno i uravnotoženo. Ideja je bila da samo ono što je solidno konstruisano na elementima koji ne protivreče prirodnom i realnom može da poživi u večnom. Više o tome u Kenneth E. Silver, ed. Chaos and Classicism, Art in France, Italy, and Germany, 1918-1936. exh. cat., Guggenheim Museum, New York 2010.

[7] Povodom Lotovog slikarstva, glavni urednik časopisa La Nouvelle revue francaise, Žan Rivijer, pisao je „pokret iz života može se predstaviti plastično jedino ako se zarobi u trenutku dok isčezava u savršenim oblicima, definišući večno.“ Više o tome u: Milana Kvas, Sava Šumanović slikar Magijskog realizma, Novi Sad 2011, 45.

[8] Milan Konjović će se tu zadržati svega dve nedelje, Zora Petroivć, Milenko Šerban, Momčilo Stevanović, Milica Čađević, Mirko Kujačić …Više o tome: Katarina Ambrozic, Andre Lot i njegovi Jugoslovenski učenici, ehx.cat., Beograd 1974.

[9] Sava Šumanović, Izložba, exh.cat., Zagreb 1921. http://dizbi.hazu.hr/?sitetext=124#gpage_8 (poslednji put pristupano 30 juna 2014.)

[10] Jednog Rafaela, Đorđonea, Sinjorelija i Pusena možete deliti do neverovatnih granica sa vertikalam, horizontalama i dijagonalama, čitava im je plastika sastavljena iz primarnih formi valjka, čunja i kugle, te stvarahu iz tih elemenata jedan postojeći prostor. Nikada ne bi Pusen stavio jedan plavi hladan ton pred jedan oranž … Na svaku oštrinu dolazi jedan passage i obrnuto. Ako želite možete se o ovome uveriti na svakoj Rubensovoj slici. Kao što vidite tu vladaju stalni zakoni, a u granicama tih (a i još mnogo drugih) znati, misliti i izražavati se, znači biti slikar … Sezan je nosio u sebi sve mogućnosti da bude apsolutni stvaralac i čitav mu je život protekao u najvećem naporu da dade „muzejske slike“ (to su njegove reči) … Iz njegovih (Sezanovih) skoro staromajstorskih nastojanja rezviše se svi pokreti u današnjoj umetnosti.
Sava Šumanović, Izložba 1921, exh. cat., Zagreb, novembar 1921.

[11] Njihov izraz je tako stalan kao u renesansnih majstora, te su mogli da posluže danas nekolicini ljudi kao podloga. U Parizu ih nazivaju „Puriste“ (čistioci) ili „Neoclassique“, a kojima se i ja pridružujem. ibid

[12] Rastko Petrović „Konstruktivno slikarstvo, Sava Šumanović i estetika suviše stvarnog u novoj umetnosti“ u: Savremenik, 1921.

[13] Ljubica Miljković, Sava Šuma prepuštanje pasiji, Šid 2007, 4.

[14] Živko Brković, Epistolarni portret, Beograd 1998, 117-118.

[15] Više o tome u: Milana Kvas, Sava Šumanović slikar magijskog realizma, Novi Sad 2011.

[16] Antonija Koščević, Balada o pokojnom školskom drugu S. Š. u: Dimitrije Bašičević, Sava Šumanović, život i umetnost, Novi Sad, Prometej 1997, 212.

[17] ibid

[18] Nenad Radić, Vratio sam se iz raja u Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 38, Novi Sad 2010, 240. http://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/likovna_38.pdf (poslednji put pristupano 30. juna 2014.)

[19] Antonija Koščević, Balada o pokojnom školskom drugu S. Š. u: Dimitrije Bašičević, Sava Šumanović, život i umetnost, Novi Sad, Prometej 1997, 212.

[20] Slavko Batušić, XIX. Proljetni salon, Vijenac, knjiga III, godin II, 1924, 358.

[21] Kenneth E.Silver, Chaos and Classicism, Art in France, Italy, and Germany, 1918-1936. Guggenheim Museum, New York, 2010. 137–138.

[22] Simona Čupić, Teme i ideje modernog : srpsko slikarstvo 1900 – 1940, Novi Sad 2008, 90.

[23] Pismo objavljeno u: Ž. Brković, ibid, 103.
Pismo se čuva u Spomen zbirci Pavle Beljanski inv. br. 1088.

[24] Ivo Kedrić et al., *XIX izložba proljetnog salona: 11-31. maja 1924,* ext.cat. Zagreb 1924.
http://dizbi.hazu.hr/?sitetext=124#gpage_9 (poslednji put pristupano 30.juna 2014.)

[25] Pismo Andre Lota upućeno Savi Šumanoviću povodom izloženih Šumanovićevih slika na Salonu Nezavisnih publikovano je u: D. Bašičević, *Sava Šumanović*, *život i umetnost*, Novi Sad 1987, 217.

[26] Više o tome: Nenad Radić, *Kolekcija i kolekcionar u svetlu teorije* u: Pusen i petokraka, *Zbirka slika druga predsednika*, ur. Tijana Palkovljević, exh. cat., Novi Sad 2012, 116–120.

[27] M. Bal, *Teling Objects: A Narrative Perspective on Collecting* u: Grasping the World. The Idea of Museum, (ed D. Preziosi, C. Farago) Ashgate, Aldershot, 2004, 84–102.

[28] D. Bulatović, *Muzealizacija stvarnije budućnosti,* Muzeji 2, Beograd 2009, 15. http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ade1ff4933fa4c9a919706613c0c625b.pdf (poslenji put pristupano 30. juna 2014.)

LITERATURA

Protić, Miodrag B. *Sava Šumanović*, Šid: Galerija slika Sava Šumanović, 1985.

Bašičević, Dimitrije. *Sava Šumanović, život i umetnost,* Novi Sad, Prometej 1997.

Miljković, Ljubica. *Sava Šuma prepuštanje pasiji,* Šid: Galerija slika Sava Šumanović, 2007

Kvas, Milana. *Sava Šumanović slikar magijskog realizma*, Novi Sad: Spomen Zbirka Pavla Beljanskog, 2011.

Jukić, Ljubica. *Prilozi za proučavanje bibliografske građe o Savi Šumanovicu. Monografije, katalozi, studije, članci, prikazi,* Šid: Galerija slika Sava Šumanović, 2012.

Brković, Živko. *Epistolarni porter,* Beograd, 1998.

Silver, Kenneth E. *Chaos and Classicism, Art in France, Italy, and Germany, 1918-1936.* Guggenheim Museum, New York, 2010.

Radić, Nenad. Vratio sam se iz raja, *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 38, ur. Karijević Aleksandar. Novi Sad: Matica Srpska, 2010. http://www.maticasrpska.org.rs/casopisi/likovna_38.pdf

Radić, Nenad. Kolekcija i kolekcionar u svetlu teorije u *Pusen i petokraka, Zbirka slika druga predsednika*, ur. Palkovljević Tijana. Novi Sad: Galerija Matice Srpske, 2012.

Čupić, Simona. *Teme i ideje modernog: srpsko slikarstvo 1900–1940.* Novi Sad: Galerija Matice srpske, 2008.

Ivana Božić

SAVA ŠUMANOVIĆ, "NATURA MORTE, LES FEUILLE LIBRE", KRÖLLER-MÜLLER MUSEUM, OTTERLO, NETHERLANDS

Summary

The art of Sava Šumanović, as one of the most significant domestic inter-war painters, was often interpreted and researched. This is why it is rare that an unpublicized work would surface before researchers; however, the Kröller-Müller Museum in Otterlo, Netherlands, keeps the painting *Natura Morte, Les Feuille libre* by Sava Šumanović, which has not yet been publicized to the local public. This painting was made by Šumanović in 1923 in Zagreb and exhibited the following year in Paris at the Salon des Indépendants. At the same time, Šumanović wrote and published texts in which he put forth ideas, attitudes and rationales which could be deemed his artistic *credo*. At the Salon, this painting was purchased by Helene Kröller-Müller, to complete her collection in which were some of the most famous pieces of European contemporary painting. The painting depicts still life with the magazine Les Feuille libre and a pipe. The painted magazine initiates the painter's connection to his friend and teacher, André Lhote.

UDC: 069.5(497.113 Zrenjanin):39

ДВЕ ПОКЛОЊЕНЕ КОЛЕКЦИЈЕ У ЕТНОЛОШКОЈ ЗБИРЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЗРЕЊАНИНУ

Мр Рајка Грубић, Народни музеј Зрењанин, Зрењанин,
rajkagrubic@yahoo.com

Апстракт: Етнолошка збирка Народног музеја у Зрењанину настала је почетком 20. века, након оснивања самог Музеја. Велики допринос приликом њеног формирања дали су појединци, градске власти и удружења, која су прикупљени етнолошки материјал поклањала Музеју. Тако је, у првим годинама након оснивања, Етнолошка збирка постала богатија за колекцију у којој је најзаступљенији био златовез, а коју је поклонио великобечкеречки трговац Вилмош Гринбаум. Друга поклоњена колекција у Музеј је доспела након Другог светског рата, посредством Кола српских сестара. Предмети из ове колекције прикупљани су између два светска рата и потичу са простора тадашње државе – Краљевине Југославије. Циљ овог рада је да представи ове две поклоњене колекције, да укаже на њихов зна- чај и допринос који су дале приликом оснивања Музеја, као и за настанак и развој Етнолошке збирке.

Кључне речи: Народни музеј Зрењанин, Етнолошка збирка, поклоњене колекције, Вилмош Гринбаум, Коло српских сестара.

Упоредо са оснивањем Народног музеја у Зрењанину 1906. године, тада Музеја Торонталске жупаније, отпочело се са прикупљањем свих старина које су имале историјску, културну или етнографску вредност. Етнографском збирком, приликом њеног оснивања, руководио је Богољуб Алексић, чиновник тадашње Жупаније, који је уједно био и архивар.[1] Иако не постоје подаци о тада прикупљеним предметима, може се претпоставити да је колекција предмета, прикупљана стихијски и фрагментарно од стране нестручних лица, била вредна.

Захваљујући, пре свега, иницијативи и организованој акцији жупанијских власти, велики број грађана Великог Бечкерека и околних места прикупљао је и поклањао предмете, како би се Музеј што брже развијао и напредовао. Међу многобројним сарадницима Музеја, приликом његовог оснивања, ентузијастима и љубитељима старина, нашао се и Вилмош Гринбаум, познати великобечкеречки трговац и колекционар.

Током 1856. године, трговац Вилмош Гринбаум основао је најзначајније предузеће домаће радиности у Великом Бечкереку. У овој фирми, у којој је радило 200–300 жена из града и околине, ткали су се чувени торонталски ћилими, прекривачи за кревете, столове, израђивале завесе, јастуци ... Фирма је имала колекцију изворних народних мотива (прецртане мустре или оригинални комади тканина и везова), који су коришћени приликом израде нових производа. У трговачкој радњи Вилмоша Гринбаума, која се налазила на главној улици, продавани су сопствени производи као и теписи ткани у великобечкеречкој фабрици тепиха.

Поред овога, породица Гринбаум имала је још једну делатност вредну помена. Наиме, они су дуги низ година сакупљали старе банатске ћилиме и банатске (српске, румунске, мађарске ...) народне ношње. Тако су се у витринама продавнице, поред продајног асортимана, налазили изложени најрепрезентативнији примерци народних ношњи и других тканина.[2]

Прва писана грађа која се односи на прикупљање музеалија везана је за 1913. годину. Путем откупа или поклона, током 1913, прикупљен је значајан археолошки, историјски, као и природњачки материјал. Те исте године, Етнографско-етнолошко одељење допуњено је значајном колекцијом (делови народних ношњи), коју је Жупанијском музеју поклонио Фрињеш Гринбаум у име фирме познатог великобечкеречког трговца Вилмоша Гринбаума.

Поклоњену колекцију, прикупљану са истанчаним укусом, чинили су следећи предмети:

– Пет златом извезених српских марама на плавој свили;
– Три златом извезене српске мараме на црној свили;
– Пет златом извезених румунских марама (капа);
– Један златом извезен румунски прслук на плавом сомоту;

– Три златом извезена румунска прслука на црном сомоту;
– Један златом извезен румунски прслук на тамноцрвеном сомоту;
– Два златом извезена румунска украса на црном сомоту за кошуље;
– Три златом извезена пластрона;
– Једну златом извезену румунску блузу од атласа;
– Четири златом извезена појаса;
– Четири златом извезена оковратника;
– Десет украсних пешкира;
– Четири украсна пешкира са везом у боји;
– Једну старинску сукњу;
– Једну старинску торбу;
– Девет сушених тиквица;
– Четири старинска ћилима;
– Један жетелачки шешир;
– Шест златом извезених уметака за украс;
– Шест румунских кецеља;[3]

Поклоњена колекција се састојала од 74 предмета, од чега је чак 38 било украшено златовезом. Међутим, у првој књизи инвентара отвореној 1940. године,[4] у одељку национална етнографија уведено је „као поклон г. Гринбаума“ само 25 предмета. У недостатку писане грађе и било какве ближе евиденције о предметима, може се само претпоставити да је до овако драстичног смањења броја предмета из ове колекције дошло услед хаотичног стања током, и након Првог светског рата, као и селидбе Музеја.[5]

Неадекватна заштита и услови чувања музеалија током Другог светског рата, као и поновно пресељење Музеја у зграду бивше Финансијске палате, где се и данас налази, учинили су да се број предмета из ове колекције још смањи. Последњим реинвентарисањем збирке Етнолошког одељења, која је урађена деведесетих година прошлог века, утврђено је да Гринбаумова колекција броји свега 17 предмета.

Гринбаумова колекција се састојала највећим делом од текстилних предмета који су представљали делове свечаних банатских народних ношњи и простирки. Већина ових предмета представља делове румунске народне ношње (капе тулбенти, прслуци, коврлаци, фрагменти златовеза), а мањи део српске (формети, капе џеге и златаре које су временом нестале из збирке).

Гринбаумова колекција је формирана крајем 19. и почетком 20. века, у времену када се, како код Срба тако и код Румуна, на подручју средњег Баната, као посебан стил украшавања народних ношњи јавља вез златном жицом – златовез. Ова техника веза, која је носила са собом све карактеристике европских стилова касног барока и рококоа, у средњем Банату је достигла свој врхунац крајем 19. века. У овом периоду су се на подручју средњег Баната појавиле радионице које су израђивале златовез. Најпознатија радионица где је рађен златовез била је у селу Меленци, надомак Зрењанина, у којој је радила чувена Ката Лончарски, позната као Ката Златарка.[6]

За разлику од златовеза на српској народној ношњи, који је рађен у Зрењанину и околним селима, златовез на свечаним деловима румунске народне ношње рађен је у Чакову и Жомбољу (Румунија).[7] Посебан значај поклоњеној Гринбаумовој колекцији дају делови свечане румунске народне ношње, на којима је орнаментика рађена техником златовеза. Сви предмети везани за румунску народну ношњу, који су те 1913. године доспели у Музеј, сачувани су до данас.

На основу сачуваних предмета из Гринбаумове колекције може се закључити да они представљају производ занатских радионица. Такође, на основу начина њихове израде, украшавања и присутне орнаментике, јасно се види да су садржали елементе стила и моде градске или високе везилачке уметности. Овако преплитање и укомпоновање традиционалног и новог – европског, доводи се у везу са утицајем уметничких радионица и предузећа за домаћу радиност који су у то време у Великом Бечкереку доживела процват.[8]

Друга значајна колекција за Етнолошко одељење Народног музеја у Зрењанину, доспела је посредством Кола српских сестара. Ово патриотско, хуманитарно и културно-просветитељско друштво основано је у Београду 28. августа 1903. године. Идејни творци су били Надежда Петровић – сликарка и Делфа Иванић – наставница из Скопља.[9]

У Великом Бечкереку Коло српских сестара је основано 1927. године са циљем да ради на националном, просветном и хуманитарном пољу, да негује народне песме и пропагира народну ношњу свих крајева тадашње Југославије. Тако су чланице

овог хуманитарног удружења, не само прикупљале народне ношње већ су их у одређеним приликама (најчешће на неким прославама) и носиле.[10]

Делујући тако на пољу очувања драгоцене културне баштине, како на подручју Великог Бечкерека тако и на просторима тадашње државе – Краљевине Југославије, Коло српских сестара је успело да прикупи већи број како комплета, тако и појединачних делова народних ношњи.[11]

Након избијања Другог светског рата 1941. године, Немци су забранили даљи рад Кола српских сестара.[12] То исто су учиниле, након рата 1946, и нове, комунистичке власти.[13] Управо су те године, прикупљане народне ношње доспеле су у Музеј.

Тако је у првој књизи инвентара, вођеној од 1940. до 1949. године, уведено 82 предмета, уз које је у рубрици о начину набавке стајало да представљају поклон Кола српских сестара. Уместо места набавке, уведене су само регије, Славонија, Барања, Бачка, Хрватска, Босна, Словенија, Далмација, Црна Гора, Шумадија, Македонија и околина Београда. Једино за поједине делове народних ношњи из Баната постоје нешто приближније одреднице, тако да је у појединим случајевима, наведено и само место одакле је предмет набављен.

Занимљиво је да је мањи део предмета које је Коло прикупљало, доспело у Музеј и неколико година касније. Наиме, током 1954. године Мила Колар, једна од чланица овог друштва, поклонила је још 17 предмета (6 оплећака, 8 јелека, 2 џеге и једну кецељу из Баната), за које је наведено да су били у власништву Кола српских сестара.

Сви предмети, поклоњени у ова два наврата од стране Кола српских сестара, сачувани су и налазе се и данас у Етнолошкој збирци зрењанинског Народног музеја. Као и предмети из Гринбаумове колекције, и ови су заведени у нову књигу инвентара, конзервирани и одложени у депо.

У овој поклоњеној колекцији најзаступљенији су предмети који потичу са подручја средњег Баната (Зрењанин и околна места). Птичу из временског периода који обухвата крај 19. и прву половину 20. века. Од укупно 42 поклоњена предмета, који потичу са овог подручја, најзаступљенији су предмети који представљају делове српске женске свечане ношње. Када су у питању остали народи који насељавају подручје средњег Баната, у овој колекцији је присутно свега пет предмета који представљају делове румунске народне ношње. Поред овога, и делови мушке народне ношње заузимају занемарљив проценат (два српска прслука и један румунски кинтуш).

Како у Гринбаумовој колекцији, тако и у делу колекције Кола српских сестара, најзаступљенији су

Коло српских сестара, Велики Бечкерек 1927. године

предмети везани за свечану народну ношњу који потичу са подручја средњег Баната, на којима се, као најчешћа техника украшавања, среће златовез. Тако су најбројнији женски оплећци, јелеци, капе џеге и мараме, сви богато украшени златном или сребрном жицом, шљокицама и другим апликацијама.

Занимљиво је да један део предмета из ове колекције, у првом реду српски женски јелеци, не представља оригинале. Наиме, иако су шивени од аутентичне тканине и били аутентичног кроја, златовез није рађен директно на подлогу, већ је накнадно нашиван заједно са тканином на којој је првобитно рађен. На основу те пренете тканине, као и на основу самог извођења златовеза и орнаментике, може се претпоставити да је најчешће скидан са јелека, капа златара и џега, чија је основна подлога била похабана и неупотребљива.[14]

С обзиром на то да ова колекција потиче из истог временског периода и територијалног подручја као и Гринбаумова, лако се да закључити да је и у овом сегменту златовез већим делом рађен у већ наведеним занатским радионицама. Изузетак чине српски женски свечани оплећци рађени од домаћег тканог памучног платна. По начину израде самог златовеза и присутној орнаментици није тешко закључити да је рађен у склопу домаће радиности[15] или пак да су га радиле сеоске вештије везиље, највероватније, уз одређену новчану накнаду.

Захваљујући овом поклону употпуњена је колекција српских женских оплећака украшених златовезом у збирци Етнолошког одељења. Наиме, од укупно 17 оплећака који се данас налазе у одељењу, чак њих 12 је пристигло посредством Кола српских сестара. Као и у случају румунских капа из Гринбаумове колекције, тако је и у овом случају допринос поклона од изузетног значаја за развој Етнолошке збирке.

Као што је већ речено, други сегмент колекције поклоњене од стране Кола српских сестара односи се на делове народних ношњи са простора тадашње државе – Краљевине Југославије. Иако је ова колекција сакупљана фрагментарно, без ближих података о пореклу, она је веома значајна и занимљива. Наиме, пошто је зрењанински Народни музеј регионалног типа, покрива подручје средњег Баната, па самим тим и своје збирке формира прикупљајући предмете са овог подручја, ови поклоњени делови народних ношњи представљају јединствену, иако скромну колекцију која потиче ван простора Баната. На основу самих хаљетака из ове колекције, начина њихове израде и украшавања, можемо правити одређене аналогије и паралеле, поготову када је у питању панонски тип ношње (као што је ношња из Барање и Славоније).[16]

Остали делови народних ношњи припадају динарском и централнобалканском типу. Као такви за нас су значајни из више разлога. У првом реду нам дају јаснију слику о томе колико су природа, климатски услови, начин привређивања и одређени културно-историјски услови утицали на формирање одевних особина; помажу нам да уочимо разлике, и да одредимо одређене сличности које су постојале између динарског и панонског типа ношњи.

Као и у делу колекције који се односи на Банат, тако су и у овом делу најзаступљенији хаљеци везани за женску народну ношњу. Они свакидашњи су израђени од памука, лана, кудеље, сукна и вуне. Управо се ове врсте материјала домаће израде јављају као заједничко обележје сеоске традиционалне ношње динарске и централнобалканске зоне све до првих деценија 20. века. Најрепрезентативнији примерци из ове колекције су сукње, хаљине, блузе итд., израђивани су од наведених материјала, скро- мно украшене и то најчешће везом изведеним те- хником бројања по жици.

Хаљеци ношени у свечаним приликама плене како лепотом израде, тако и лепотом и начином украшавања. Овде је препознатљив утицај турско-оријенталне и грађанске ношње, поготово на одевним предметима пристиглим из Босне. На јелецима, минтанима и шалварама, израђеним од куповних материјала попут плиша, атласа и сатена, доминира изузетна орнаментика рађена сребрним и златним гајтанима, тракама и перлама.

Значај ових двају поклоњених колекција за настанак и развој збирке Етнолошког одељења Народног музеја у Зрењанину је велики. Прва Гринбаумова колекција је доспела у Музеј при његовом оснивању, почетком 20. века. Чињеница да је формирана у временском периоду који карактерише буђење националне свести, такође и просперитет како у економском тако и у културном смислу, у време када је развој железничког и осталог саобраћаја омогућио лакшу и бржу комуникацију са развијеном Европом, када су у самом граду постојале

уметничке и занатске радионице које су водили стручни људи, трудећи се да спретно укомпонују аутентичност народног стваралаштва са елементима „најновије моде“, даје посебан печат овој колекцији. Поред овога, значај Гринбаумове колекције се може посматрати и из другог угла. Наиме, поклоњена непосредно након самог формирања Музеја, даје нам лепу слику о култури и свести људи који су дали велики допринос како у оквирима самог оснивања Музеја, тако и у оквирима његовог будућег рада. На основу ове поклоњене колекције може се стећи јаснији увид у ентузијазам појединаца, као и у све друге недаће које су пратиле Музеј од његовог оснивања па до данас.

Друга колекција пристигла посредством Кола српских сестара, нашла се у Музеју средином 20. века. Приспела након рата и великих разарања у којима је етнографска збирка, као и остале музеалије, великим делом пропала, свакако је била од великог значаја како за Одељење, тако и за сам Музеј. За разлику од Гринбаумове колекције, која је услед ратова, пресељења Музеја, као и услед нестручног вођења саме збирке због недостатка кадрова, готово десеткована, колекција Кола српских сестара сачувана је у потпуности. Разлог овоме лежи пре свега у чињеници да је 1953. године Етнолошко одељење почео да води први стручни руководилац – дипломирани етнолог.[17] Поред тога, након рата уследило је ново раздобље у раду Музеја, када он од установе затвореног типа постаје значајна културна институција, не само за град већ и за цело подручје средњег Баната.

Обе поклоњене колекције чине делови народних ношњи, како у Гринбаумовој, тако и у значајном делу колекције Кола српских сестара која се односи на Банат. У највећој мери су присутни свечани делови народних ношњи с краја 19. и првих деценија 20. века. Захваљујући овим поклонима, колекција златовеза у Етнолошком одељењу зрењанинског Народног музеја је постала једна од најбогатијих и најзначајнијих на подручју Војводине.

Поред овога, за Музеј, па самим тим и за Етнолошко одељење, колекција поклоњена од стране Кола српских сестара је значајна из још једног разлога. С обзиром на све миграције и планска насељавања становништва, која су се дешавала на подручју Баната од времена Првог светског рата,[18] преко колонизација становништва из динарских крајева након Другог светског рата,[19] па до најновијег прилива српског становништва избеглог из разних крајева бивше Југославије услед ратних збивања деведесетих година, створила се потреба да се у оквиру Сталне поставке Музеја, поред до сада представљених народних ношњи Срба, Румуна, Мађара и Словака, представе и ношње крајева из којих се становништво деценијама сливало на ове просторе. Делови народних ношњи поклоњених од стране Кола српских сестара представљају добру основу да се ова идеја реализује.

НАПОМЕНЕ

[1] Марија Стојадиновић, *Преуређење изложбених просторија Народног музеја у Зрењанину,* Рад Војвођанских музеја 3, Нови сад 1954, 312.

[2] Ференц Немет, *Торонталски ћилим,* Нови Сад 1995, 56–60.

[3] М. Петров, н.д., 201–207.

[4] Прву књигу инвентара отворио је тадашњи руководилац Музеја Лазар Николић (учитељ). У периоду од 1940. до 1949. године, до које је и вођена, уведено је 6.725 експоната. Ова књига инвентара је била јединствена за сва одељења (археолошко, уметничко, историјско, природњачко и етнолошко). Иако је вођење ове књиге рађено нестручно (посебно када се ради о етнолошком материјалу – у највећој мери без ближих временских и просторних одредница, штурих описа ...), ипак је за нас вредна јер даје одређену слику о врстама колекција унутар саме збирке.

[5] Прве просторије Музеј је добио у самој згради Жупаније. Затим је 1918. године пресељен прво у комплекс Пијаристичког самостана, а потом на спрат „Касине“ у коме је остао све до избијања Другог светског рата. Александар Станојловић, *Петровград*, Петровград 1938, 174; Група аутора, *Зрењанин,* Зрењанин 1966, 408–412.

[6] У радионици Кате Златарке се израђивао златовез за већи део Баната, као и оближњих делова Бачке и Срема, од 80-тих година 19. века па

све до Првог светског рата. Иако је за кратко време постао уносан посао, вез златном жицом је био кратког века јер је његова израда била скупа и компликована. Упркос томе, вез златном жицом је оставио изузетан траг у украшавању и препознатљивости банатских свечаних народних ношњи. Катарина Новаковић, *Одлике народног веза у Војводини,* Рад Музеја Војводине 46, Нови Сад 2004, 167.

[7] У Банату, као ни у самој Војводини, нису постојали центри златовеза у којима је рађена румунска народна ношња. Свечане делове румунске народне ношње, украшене златовезом најчешће су по Банату продавали путујући трговци. Међутим, није био редак случај да су и сами људи одлазили до Чакова или Жомбоља, ради куповине. Мирјана Малуцков, *Збирка женских оплавља у Војвођанском музеју,* Рад Војвођанских музеја 30, Нови Сад 1986–87, 215.

[8] Поред већ поменутог предузећа Вилмоша Гринбаума, у граду је радило и предузеће за домаћу радиност и прераду вуне Јакоба Гутмана. У српском Елемиру (село надомак Зрењанина), у сличном предузећу је Нина Ланг запошљавала и до 250 жена. Ове радионице су водили стручни људи попут Антала Штрајтмана, професора цртања. Ференц Немет, нав.дело, 11, 56.

[9] http://www.snagadobrote.com/kolo-srpskih--sestara/istorijat/

[10] Тако је нпр. сваке године организовано свесловенско вече, са одабраним националним програмом, на којем су учествовале чланице, али и мушкарци у народним ношњама. Александар Станојловић, нав. дело, 438.

[11] Великобечкеречко Коло српских сестара је имало изузетно активан женски певачки хор који је наступао по многим градовима Краљевине Југославије, попут Смедерева, Ниша, Неготина, Зајечара, Приштине, Скопља, Сарајева, Мостара, Дубровника ... Може се претпоставити да су ове турнеје чланице хора користиле, између осталог, и за прикупљање народних ношњи. Александар Станојловић, нав. дело 438.

[12] http://sh.wikipedia.org/wiki/Kolo_srpskih_sestara

[13] http://humanas.rs/index.php?main=kolo--srpskih-sestara

[14] У Војводини је био обичај да се скупоценији вез ради на посебном парчету финијег платна и да се накнадно нашива на одевни предмет. Међутим, овде се ради о нечему другом. Вероватно су чланице Кола српских сестара покушавале да на овај начин сачувају сам вез који је био изванредне израде. Оне су га пребацивале на нову подлогу и одевни предмет који је, као такав, могао имати нову а опет, и донекле, изворну функцију.

[15] Катарина Новаковић, *Одлике народног веза у Војводини,* РАД Музеја Војводине 46, Нови Сад 2004, 166.

[16] Група аутора, *Народна култура Срба у 19. и 20. веку,* Етнографски музеј у Београду, Београд 2003, 43.

[17] Марија Стојадиновић, нав. дело, 312.

[18] Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941,* Матица српска, Нови Сад 1972.

[19] Група аутора, *Монографија Зрењанин,* Зрењанин 1966, 267.

ЛИТЕРАТУРА

Borovszky Samu, *Torontal Varmegye*, Budapest 1911.

Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Матица српска, Нови Сад, 1972.

Грубић Рајка, *Занати и занатлије у прошлости Зрењанина*, Зрењанин 2002.

Група аутора, *Зрењанин,* Зрењанин, 1966.

Група аутора, *Народна култура Срба у 19. и 20. веку,* Етнографски музеј у Београду, Београд 2003, 43.

Малуцков Мирјана, *Збирка женских оплавља у Војвођанском музеју*, Рад војвођанских музеја 30, Нови Сад, 1986–1987.

Немат Ференц, *Торонталски ћилим,* Нови Сад, 1995.

Новаковић Катарина, *Одлике народног веза у Војводини*, Рад музеја Војводине 46, Нови Сад, 2004.

Петров Милан, *Музеј тороншалске жупаније у Великом Бечкереку од оснивања до 1918. године*, Рад војвођанских музеја 15–17, Нови Сад, 1966–1968.

Станојловић Александар, *Петровград*, Петровград, 1938.

Стојадиновић Марија, *Преуређење изложбених простора Народног музеја у Зрењанину*, Рад Војвођанских музеја 3, Нови Сад, 1954.

http://www.snagadobrote.com/kolo-srpskih-sestara/ /istorijat/, децембар 2013.

http://sh.wikipedia.org/wiki/Kolo_srpskih_sestara, децембар 2013.

http://humanas.rs/index.php?main=kolo-srpskih- -sestara, децембар 2013.

КАТАЛОГ

ГРИНБАУМОВА КОЛЕКЦИЈА

1. Капа (тулбент), инв. бр. 308

Основа капе је памучно бело платно. Златовез, рађен сребрном жицом преко памучне подлоге, прекрива целу површину капе. Орнаментика је флорална. Доња страна основне плоче украшена је плишаном траком бордо боје. На траци су сребрним концем извезени стилизовани цветови са по три кићанке. Капа је ношена уз банатски тип румунске народне ношње.

Дуж. капе 27 цм, шир. 15 цм; шир. обода 7 цм.

2. Капа (тулбент), инв. бр. 850

Основа капе је памучно платно беле боје. Златовез, рађен сребрном жицом, прекрива целу површину капе.Флорална орнаментика, израђена пруженим бодом, уоквирена је памучним концем у црној, зеленој и црвеној боји. Међупростор је прекривен преломљеним бодом у виду сача. Обод капе украшава стилизована грана оивичена црним памучним концем. Капа је ношена уз банатски тип румунске народне ношње.

Дуж. капе 21 цм, шир. 15 цм; шир. обода: 6 цм.

3. Капа (тулбент), инв. бр. 851

Основа капе је бело памучно платно. Златовез, рађен сребрном жицом преко памучне подлоге, прекрива целу површину. Орнаментика је представљена у виду три маркантније розете. Међупростор попуњавају површине преломљене у правоугаона сач а. Памучним концем у зеленој и розе боји уоквирени су основни орнаментални детаљи. Капа је ношена уз банатски тип румунске народне но- шње.

Дуж. капе 22 цм, шир. 16 цм; шир. обода 7 цм.

4. Капа (тулбент), инв. бр. 852

Основа капе је бело памучно платно. Златовез, рађен сребрном жицом преко памучне подлоге, прекрива целу површину капе. Стилизована флорална орнаментика је од остале површине одвојена црним памучним концем. Уз доњу ивицу нашивена је црвена свилена трака коју украшавају сребрни цветови са ресама. Капа је ношена уз банатски тип румунске народне ношње.

Дуж. капе 28 цм, шир. 17, 5 цм; шир. обода 7 цм.

5. Капа (тулбент), инв. бр. 854

Основа капе је бело памучно платно. Златовез, рађен сребрном жицом преко памучне подлоге, прекрива целу површину капе. Орнамент је представљен у виду птица у лету. Међупростори су испуњени преломљеним бодом облика зупчастих пруга које се преплићу. Обод и доња страна основне плоче су украшени нашивеном свиленом траком наранџасте боје. Уз ивицу обода нашивени су новчићи и сребрни цветови са ресама. Капа је ношена уз банатски тип румунске народне ношње.

Дуж. капе 28 цм, шир.15,5 цм; шир. обода 8 цм.

6. Капа (цега), инв. бр. 833

Израђена од плиша тегет боје. Златовез је рађен преко картоном обликоване шаре. Орнаментика је флорална – на темену представљена у виду маркантније розете. Појас украшава једна „шлинга“ и две лале са гранчицама. На рогљу су извезене четири маркантније розете са гранчицама и листовима. Украсни детаљи су перлице, шљокице, стаклене апликације и златне ројте. Капа представља саставни део српског невестинског оглавља.

Вис. капе 13 цм, шир. 25 цм; дуж. рогља 30 цм.

7. Капа (фићула), инв. бр. 307

Израђена од свиле ружичасте боје. Састоји се од саме капице, мањег рогља и две траке које се обавијају око обода и везују на потиљку. Капа је постављена свиленкастим платном на беле и сиве пруге.

Овај тип капе представља саставни део мађарске народне ношње. Носиле су је младе удате жене.
Дуж. капе 20 цм, обим 45 цм; дуж. рогља 15 цм.

8. Прслук, инв. бр. 903

Израђен од плиша плаве боје. Сечен је на левом раменом шаву и испод левог пазуха. Украшен је сребрном жицом (памучна подлога), шљокицама и овалним стакленим перлама. Са предње стране орнамент је израђен у виду стилизованог дрвета и листова постављених у два паралелна вертикална низа. Леђа украшава стилизовани флорални мотив и нашивена ужа сребрна трака. Иста трака и бела чипка украшавају и рамене изрезе. Прслук представља део свечане румунске женске народне ношње.
Дуж. прслука 40 цм.

9. Прслук, инв. бр. 904

Израђен од плиша црне боје. Равног кроја, копча се на оба рамена шава и испод десног пазуха. Украшен је сребрном жицом, шљокицама и перлицама. Сребрна жица је превођена преко картоном обликоване шаре.Обе стране предмета украшава флорални мотив развијеног типа, који чине стилизоване руже, лале и листови. Изрези око рамена и врата украшени су нашивеном белом чипком и рипсом бордо боје. Прслук представља део свечане румунске женске народне ношње.
Дуж. прслука: 43 цм.

10. Формет, инв. бр. 912

Украс за груди израђен од рипса крем боје, са утканим светлоплавим пругама. Правоугаоног је облика. Украшен је сребрном жицом и шљокицама. Орнамент је рађен преломљеним и пруженим бодом преко картоном обликоване шаре. Мотив је представљен у виду цветне гране. Ивице су оивичене шлингом. Предмет представља саставни део српске мушке свечане народне ношње.
Дуж. 32 цм; шир.11 цм.

11. Фрагмент златовеза,
инв. бр. 935

Предмет израђен од белог памучног платна, правоугаоног облика. Украшен је техником ажура и златовезом. Златном жицом, преко памучне подлоге извезени су стилизовани геометријски мотиви. На ужим странама су нашивени разнобојни дугмићи. Постављен је платном беле боје. Представља део румунске женске свечане народне ношње.
Дуж. 41 цм; шир. 6 цм.

12. Фрагмент златовеза,
инв. бр. 935

Предмет је израђен од плиша црне боје, правоугаоног облика. Цела површина предмета је украшена златовезом. Златном жицом, преко памучне рељефне подлоге, извезени су стилизовани геометријски мотиви. Представља део румунске женске свечане народне ношње.
Дуж. 45 цм; шир. 7 цм.

13. Појас, инв.бр. 1070

Предмет чине два идентична фрагмента златовеза, правоугаоног облика, која су спојена у појас. Основа је ланено платно, по којем је сребрном жицом (памучна подлога) израђена стилизована геометријска орнаментика. Међупростор је прекривен везом за који је коришћен памучни конац црне боје. Предмет је ношен као појас и представља део румунске свечане женске народне ношње.
Дуж. 69 цм; шир. 6 цм.

14. Појас, инв. бр. 937

Предмет чине два идентична фрагмента златовеза, правоугаоног облика, која су спојена. Основа је плиш бордо боје. Украшен је златовезом. Преломљеним бодом преко памучне основе израђене су две стилизоване гране, на сваком делу по једна. Предмет је ношен као појас и представља део румунске женске свечане народне ношње.
Дуж. 62 цм; шир. 5цм.

15. Дечја торба,
инв. бр. 966

Предмет је изаткан на разбоју од кудеље и вуне. Основа једне стране је изаткана у љубичастој боји са представом девојчице и иницијала МБ (ћирилична слова). Основа друге стране је изаткана од небојене вуне, украшена је са четири стилизована разнобојна цвета. Повраз је исплетен од вуне у браон и црној боји. На основу ћириличних иницијала може се закључити да предмет представља део српске дечје народне ношње.
Дуж.: 30 цм; шир.: 28 цм.

16. Повој, инв. бр. 1203

Предмет је изаткан на разбоју од кудеље и оштре вуне. Правоугаоног је облика. Ткан је у црвеној и окер боји. Орнаментика је геометријска. На једној од ужих страна има исплетену црвену гајкицу, а на другој дугме начињено од вуне у црвеној и зеленој боји и вунене разнобојне кићанке. На основу оштре вуне која је коришћена приликом израде

предмета може се закључити да припада румунској дечјој народној ношњи.
Дуж. 104 цм; шир. 2 цм.

17. Гајтан, инв. бр. 1189

Предмет израђен од памука у црвеној и тегет боји, техником усукивања. На једном од крајева је украшен кићанком израђеном од истог памука. Предмет је имао функцију појаса и представља део дечје народне ношње.
Дуж. 114 цм.

КОЛЕКЦИЈА КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА

БАНАТ

1. Капа (цега), Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 823

Израђена од плавог сатена. Украшена златовезом (картоном обликована шара), перлицама и стакленим апликацијама. Обод капе је украшен цветном граном. На рогљу је орнамент развијеног типа у виду лала, розета и класја жита. Уз ивицу су нашивене ројте. Предмет представља саставни део српске свечане народне ношње.
Дуж. капе 20 цм; вис. 12 цм; дуж. рогља 24 цм.

2. Капа (цега), Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 827

Израђена од броката црне боје. Украшена је златовезом (картоном обликована шара), шљокицама и стакленим апликацијама. Обод и појас капе украшава цветна гранчица и шлинга. На рогљу су представљене две маркантне розете са гранчицама и листовима. Уз ивицу су нашивене ројте. Предмет је саставни део српске свечане народне ношње.
Дуж. капе 23 цм; вис. капе 9 цм; дуж. рогља 20 цм.

3. Капа (цега), Банат, крај 19. века, инв. бр. 830

Израђена од сатена розе боје. Украшена је златовезом (картоном обликована шара), шљокицама, перлама и стакленим апликацијама. Обод украшавају ситнији флорални мотиви, док су на темену представљене две лепезе паунових пера. Рогаљ украшава флорални мотив развијеног типа и ројте. Предмет је саставни део српске свечане ношње.
Дуж. капе 23 цм; вис. капе 10 цм; дуж. рогља 16 цм.

4. Марама, околина Зрењанина, крај 19. века, инв. бр. 869

Израђена од плиша црне боје. Има облик засеченог ромба. Орнаментика није рађена на самом предмету, већ је накнадно нашивана. Коришћена је сребрна жица, преломљен бод (памучна подлога). У доњем углу доминира стилизовани лептир око кога су распоређени вегетабилни и флорални мотиви. Скромнији вегетабилни мотиви украшавају друга два угла. Ивице (осим засечене) украшавају нашивене ројте. Предмет представља реконструкцију, јер је на типичној српској марами нашивен златовез карактеристичан за Румуне.
Дуж. 105 цм; шир. 62 цм.

5. Марама, Бегејци, крај 19. века, инв. бр. 873

Израђена од плиша црне боје. Има облик засеченог ромба. Украшена је златовезом (памучна подлога) и шљокицама. Орнаментика је вегетабилна. У доњем углу је стилизован грозд кога чине две лале и клас жита. Друга два угла су украшена на идентичан начин орнаментом који представља стилизовано срце. Две дуже стране су украшене ројтама. Предмет представља саставни део румунске свечане ношње.
Дуж. 45 цм; шир. 30 цм.

6. Марама, Бегејци, крај 19. века, инв. бр. 872

Израђена од плиша црне боје. Има облик засеченог ромба. Украшена златовезом (памучна подлога) и шљокицама. У наспрамним угловима је представљена стилизована розета. Доњи угао украшава стилизовани грозд кога чине две лале и клас жита. Дуже стране су украшене ројтама. Предмет представља саставни део свечане румунске ношње.
Дуж. 45 цм; шир. 31 цм.

7. Марама – шал, околина Зрењанина, почетком 20. века, инв. бр. 883

Израђена од белог памучног конца техником нецања. Има облик троугла. Дуж две доње ивице налазе се ресе израђене од истог конца. Најчешће је ношена пребачена преко рамена у хладнијим данима. Део је српске народне ношње.
Дуж. 150 цм; шир. 50 цм.

8. Јелек, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 215

Израђен од плиша црне боје, дубоког деколтеа. Копча се металним ланчићима. Златовез (картонска подлога) представљен у виду гране украшава доњу ивицу и предње ивице јелека. У пределу груди је израђена розета. Као украсни детаљ присутне су и

шљокице. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње. Дуж. 40 цм.

9. Јелек, Зрењанин, прва половина 20. века, инв. бр. 897

Израђен од љубичастог плиша, дубоког овалног деколтеа. Копча се помоћу металних ланчића. Ивице су украшене цакнама. Са предње стране и на леђима украшен је златовезом (картонска подлога). Орнаментика је флорална, представљена у виду розета, лала и пупољака. Златовез није рађен директно на платну, већ је накнадно нашивен. Ранија подлога је била од рипса розе боје. Присутне апликације су шљокице и стаклићи. Предмет представља реконструкцију српског јелека.
Дуж. 43 цм.

10. Јелек, Банат, прва половина 20. века, инв. бр. 890

Израђен од плиша плаве боје, дубоког деколтеа. Копча се помоћу металних ланчића. Ивице украшавају цакне. Златовез (памучна подлога) није рађен директно на платну већ је накнадно нашивен. Претходна основа је од црног плиша и розе сатена. Асиметрична орнаментика је флорална. Присутне апликације су шљокице, стаклићи и перлице. Предмет представља реконструкцију српског јелека.
Дуж. 42 цм.

11. Јелек, Банат, прва половина 20. века, инв. бр. 888

Израђен од плавог плиша, дубоког деколтеа. Копча се помоћу металних ланчића. Ивице украшавају цакне. Златовез (памучна подлога) накнадно је нашивен. Првобитна основа је био сатен крем боје. Орнаментика је флорална, спреда у виду стилизованог листа, а на леђима у виду четири розете. Апликације су разнобојни стаклићи и шљокице. Предмет је реконструкција српског јелека.
Дуж. 40 цм.

12. Јелек, Зрењанин, прва половина 20 века, инв. бр. 893

Израђен од плиша плаве боје, дубоког деколтеа. Копча се помоћу металних ланчића. Ивице украшавају цакне. Златовез (картонска подлога) накнадно је нашивен. Првобитна основа је био тегет плиш и сатен крем боје. Орнамент на грудима је у виду стилизоване гране. На леђима је представљена маркантнија розета. Аплициране су шљокице и перле. Предмет је реконструкција српског јелека.
Дуж. 41 цм.

13. Јелек, Банат, прва половина 20. века, инв. бр. 889

Израђен од црног сатена, дубоког деколтеа. Копча се шнирањем. Украшен је свиленим концем жуте боје, сребрном чипком и стакленим апликацијама. Златовез (памучна подлога) накнадно је нашивен. Орнаментика на грудима је представљена у виду лала, розета и разбацаних дугуљастих мотива. На леђима је представљено пет стилизованих листића. Предмет представља реконструкцију српског јелека.
Дуж. 43 цм.

14. Јелек, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 895

Израђен од броката плаве боје са утканим флоралним мотивима, дубоког деколтеа. Копча се металним копчама. Ивице украшавају цакне. Предње ивице украшава памучни конац жуте боје (бод покрстице). Златовезом (картонска подлога) су украшене све ивице јелека. Орнамент је представљен у виду гране коју чине стилизовани листови. На леђима је мања розета и шест мањих стилизованих лала. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње. Дуж. 43 цм.

15. Јелек, Зрењанин, почетак 20. века, инв. бр. 898

Израђен од црног сатена, дубоког деколтеа. Копча се скривеним металним копчама. Златовез (картонска подлога), накнадно нашивен на јелек, скинут је са предмета чија је основа била сатен розе боје. Орнамент је представљен у виду стилизоване гране. Јелек украшава и вез памучним концем жуте боје, нашивена златна чипка и плаве стаклене апликације. Предмет представља реконструкцију српског јелека. Дуж. 41 цм.

16. Јелек, Банат, почетак 20 века, инв. бр. 891

Израђен од броката црне основе са утканим ружама у браон боји. Има дубок деколте и копчање помоћу ланчића. Јелек украшава нашивена куповна златна чипка, вез изведен свиленим жутим концем (бод покрстице) и трака светлоплаве боје. Предмет представља реконструкцију српског јелека.
Дуж. 44 цм.

17. Јелек, Зрењанин, прва половина 20. века, инв. бр. 894

Израђен од црног сатена, дубоког овалног деколтеа. Копча се металним ланчићима. Украшен је

цакнама од истог материјала, везом за који је коришћен памучни конац жуте боје (бод покрстице) и нашивеном златном чипком. Предмет представља реконструкцију српског јелека.
Дуж. 41 цм.

18. Јелек, Зрењанин, прва пол. 20. века, инв. бр. 896

Израђен од црног сатена, дубоког овалног деколтеа. Копча се металним ланчићима. Уз ивице украшен уском жутом траком, везом за који је коришћен памучни конац жуте боје (пружен бод и покрстица) и нашивеном златном траком украшеном шљокицама. Предмет представља реконструкцију српског јелека.
Дуж. 41 цм.

19. Јелек, Банат, прва пол. 20. века, инв. бр. 892

Израђен од црног сатена са утканим листовима црвене боје. Дубоког деколтеа. Копча се металним ланчићима. Са предње стране је украшен везом за који је коришћен конац жуте боје. Пруженим бодом и покрстицом украшене су ивице јелека. Ивице леђа украшава златна жица којом су уз доњу ивицу израђена и два троугла. Предмет представља реконструкцију српског јелека.
Дуж. 40 цм.

20. Јелек, Зрењанин, почетак 20. века, инв. бр. 899

Израђен од сатена плаве боје, дубоког деколтеа. Копча се скривеним металним копчама. Ивице су украшене убаченим цакнама и штеповима. Предње стране украшава орнамент у виду стилизоване руже израђен помоћу црвених и зелених шљокица. Леђа украшава чипка израђена од сребрног и памучног конца. Предмет представља реконструкцију српског јелека.
Дуж. 40 цм.

21. Прслук, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 984

Израђен од црног плиша са утканим флоралним мотивима. Прслук има овалан оковратник и дубоке рамене изрезе. Са обе предње стране има по осам отвора за дугмад. Унутрашњост ивица је опшивена црвеном чојом. Уз ивице оковратника и отвора за дугмад нашивена је сребрна трака. Предмет представља саставни део српске мушке свечане ношње.
Дуж. 50 цм.

22. Прслук, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 985

Израђен од плиша плаве основе са утканим флоралним мотивима у црној и окер боји. Прслук има овалну крагну и дубље рамене изрезе. Копча се са предње стране са осам металних дугмади који при додиру звече. Ивице су са унутрашње стране опшивене црвеном чојом. Предмет представља саставни део српске мушке свечане ношње.
Дуж. 53 цм.

23. Прслук – кинтуш, околина Зрењанина, крај 19. века, инв. бр. 943

Израђен од беле чоје, отворен са предње стране. Богато је украшен аплицираним гајтанима у плавој, црвеној и жутој боји као и чојом у црвеној и плавој боји. На овај начин су украшене све ивице и углови прслука. Предмет има и имитацију џепова и металну дугмад (са сваке стране по седам). Предмет представља саставни део румунске мушке свечане ношње.
Дуж. 69 цм.

24. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 214

Израђен од домаћег памучног платна, кратких рукава. Стан предмета је украшен порупчићима и шлинганом чипком. На рукавима је златовезом (памучна подлога) израђен флорални мотив у виду три цвета. Ивице рукава украшава нашивена златна и шлингана чипка. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 57 цм; дуж. рукава 23 цм.

25. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 1005

Израђен комбинацијом домаћег памучног платна тканог на усновице и сади платна. Оплећак са предње стране има псец украшен порупчићима и белом куповном чипком. Златовез је присутан на рукавима: комбинацијом пруженог и преломљеног бода (памучна подлога) израђена је уоквирена флорална грана. На ивицама рукава је нашивена куповна цикцак трака. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 48 цм; дуж. рукава 22 цм.

26. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 753

Израђен комбинацијом домаћег памучног платна тканог на усновице и сади платна. Оплећак са предње стране има псец сечен у виду изломљене

линије који је украшен порупчићима, хекланом и шлинганом чипком. Рукави су кратки, украшени шлинганом чипком и златовезом. Златном жицом (памучна подлога) израђени су ситнији мотиви облика полумесеца. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 51 цм; дуж. рукава 22 цм.

27. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 749

Израђен од домаћег памучног платна – беза. Стан је равно кројен, сечен у пределу груди и на леђима. Псец је са обе стране украшен куповном шлинганом чипком. Изрез око врата украшава хеклана чипка. Златовезом (памучна подлога) су израђене три стилизоване гранчице. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 80 цм; дуж. рукава 28 цм.

28. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 786

Израђен од домаћег тканог памучног платна. Равног је кроја, кратких рукава и „чамац“ изреза украшеног куповном чипком, који се набира помоћу пантљике. Златовез (памучна подлога) је присутан на рукавима. Њиме су изведени стилизовани листићи, полумесеци и изломљена линија. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 57 цм; дуж. рукава 23 цм.

29. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 752

Израђен од домаћег памучног сади платна и платна тканог на усновице. Изрез око врата је украшен нашивеном хекланом чипком. Рукави су кратки, украшени златовезом (памучна подлога) којим су извезене по три стилизоване лале. Рукаве украшава и ужа куповна шлингана чипка. Предмет је саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 64 цм; дуж. рукава 27 цм.

30. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 779

Израђен од домаћег памучног платна тканог на усновице и сади платна. Овалан изрез око врата богато је набран помоћу провучене врпце. На рукавима је присутан златовез (памучна подлога); уз ивицу је представљена стилизована цветна грана изнад које су ситнији флорални детаљи. Представља саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 57 цм; дуж. рукава 29 цм.

31. Оплећак, Меленци, крај 19. века, инв. бр. 781

Израђен од домаћег памучног платна тканог на усновице и сади платна. Изрез око врата је раван и украшен нашивеном хекланом куповном чипком. Ивице кратких рукава украшава идентична чипка и златовез (памучна подлога), којим је изведена једна цветна гранчица. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 62 цм; дуж. рукава 26 цм.

32. Оплећак, околина Зрењанина, крај 19. века, инв. бр. 782

Израђен од домаћег памучног платна (тканог на усновице) и сади платна. Изрез око врата украшава уска шлингана чипка кроз коју је провучена вођица за набирање. Рукави су кратки, уз ивицу украшени нашивеном шлинганом чипком и везом за који је коришћена златна жица и памучни конац беле боје. Орнамент је представљен у виду четири ситнија цвета и две стилизоване гранчице. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 53 цм; дуж. рукава 25 цм.

33. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 783

Израђен од домаћег памучног платна – беза, и платна тканог на усновице. Изрез око врата, набиран помоћу вођице, украшава нашивена шлингана чипка. Рукави су кратки, уз ивице украшени нашивеном хекланом чипком и златовезом (памучна подлога). Изведена орнаментика је флорална, представљена у виду стилизованих листића. Предмет је саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 48 цм; дуж. рукава 26 цм.

34. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 751

Израђен од домаћег памучног платна – беза и платна тканог на усновице. Изрез око врата, набиран помоћу провучене вођице, украшава хеклана чипка. Иста чипка украшава и ивицу рукава. Изнад је златном жицом (памучна подлога) изведена једна стилизована грана. Исти орнаменти, постављени вертикално и појединачно, распоређени су изнад ове гране. Предмет представља саставни део српске женске свечане ношње.

Дуж. стана 55 цм; рукава 35 цм.

35. Оплећак, Зрењанин, крај 19. века, инв. бр. 780

Израђен од домаћег памучног платна (тканог на усновице) и сади платна. Изрез око врата је дубок, набран помоћу већице, и украшен нашивеном куповном белом хекланом чипком. Рукави су дуги, уз саму ивицу украшени нашивеном хекланом чипком. У пределу лакта украшени су златовезом (памучна подлога). Орнамент је представљен у виду ромба и стилизованог листа детелине. Представља саставни део српске женске свечане ношње.
Дуж. стана 50 цм; дуж. рукава 45 цм.

36. Оплећак, Мали Торак (Бегејци), почетак 20. века, инв. бр. 804

Израђен од домаћег памучног платна, богато набран у уски оковратник. Рукави су дуги, набрани и украшени златовезом (памучна подлога). Орнаментика, представљена у виду флоралних детаља и стилизованих птица, украшава целу површину спољне стране рукава. Предмет представља саставни део румунске женске свечане ношње.
Дуж. стана 56 цм; дуж. рукава 52 цм.

37. Кецеља, Банат, прва пол. 20. века, инв. бр. 1026

Израђена од тегет броката, са утканим флоралним мотивима у плавој и црној боји. У горњем делу је набрана у уски појас. Златовез (картонска подлога), скинут са предмета чија је основа била црни рипс, накнадно је нашивен. Орнамент, представљен у виду стилизоване лале, украшава доњи десни угао. Предмет представља реконструкцију српске кецеље.
Дуж. 74 цм; шир. 82 цм.

38. Кецеља, Зрењанин, прва пол. 20. века, инв. бр. 1025

Израђена од црног сатена, у струку набрана у појас. Ивице украшава нашивена црна чипка. Уз ивице је нашивена и златна чипка, којом је на средини предмета изведен стилизовани ромб. Предмет представља реконструкцију српске кецеље.
Дуж. 74 цм; шир. 90 цм.

39. Кецеља, Зрењанин, прва пол. 20. века, инв. бр. 473

Израђена од свиле, плаве боје, у струку набрана у појас. Доњи углови су украшени куповном чипком израђеном од жутог свиленог конца. Предмет представља реконструкцију српске кецеље.
Дуж. 77 цм; шир. 90 цм.

40. Кецеља, Зрењанин, прва пол. 20. века, инв. бр. 1022а,б,ц

Три идентичне кецеље израђене од љубичастог броката по коме су уткани флорални мотиви у жутој боји. У пасу су набране. Појасеви су израђени од црног рипса. Предмети представљају реконструкцију српских кецеља.
Дуж. 75 цм; шир. 90 цм.

41. Кецеља, Банат, прва пол. 20. века, инв. бр. 1027

Израђена од броката црне основе по којој су уткани маркантни флорални мотиви плаве боје. Правоугаоног је облика, у горњем делу набрана. Појас је израђен од црног сатена. Предмет представља реконструкцију српске кецеље.
Дуж. 75 цм; шир. 95 цм.

42. Ташна, Банат, крај 19. века, инв. бр. 1008

Израђена од плиша маслинасте боје, постављена свилом исте боје. Са обе стране украшена златовезом (памучна подлога). Флорална орнаментика је представљена у три паралелна низа. Горње ивице су уоквирене металном лајсном. Овакве ташне нису биле карактеристичне за сеоско становништво. Сретале су се спорадично код богатијих Румунки.
Дуж. 18 цм; шир. 19 цм.

БАЧКА – Руски Крстур

43. Хаљина, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2687

Уска, равна хаљина, зелене боје са дугим чипкастим рукавима. Целом дужином предње стране има нашивено платно тамније боје по коме су аплициране перле, шљокице, стаклићи, као и апликације листоликог облика протканог златном нити. Слично, само скромније украшен је руб хаљине и манжетне. Предмет представља део костима који је ношен у Руском Крстуру.
Дуж. хаљине 125 цм; дуж. рукава 58 цм.

44. Блуза, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2690

Израђена од домаћег платна – беза. Равно је кројена, овалног вратног изреза и дугих рукава. Украшене су манжетне рукава сатеном жуте боје на којем су аплициране шљокице, жуте перлице и бисери. Предмет представља део костима који је ношен у Руском Крстуру.
Дуж. стана 45 цм; дуж. рукава 40 цм.

45. Капа, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2688

Врста капе израђена од зеленог сатена, облика стилизованог латиничног слова U. Капа је ојачана картоном и украшена шљокицама, белим перлицама, разнобојним стаклићима и аплицираним платном протканим златном нити. Предмет представља део костима који је ношен у Руском Крстуру.
Вис. 20 цм; шир. 35 цм.

46. Капа, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2689

Врста капе израђена од сатена жуте боје, овалног облика, ојачана картоном. Украшена нашивеним шљокицама, перлама, металним апликацијама и стаклићима. Капа има и ројте начињене од нанизаних перли жуте боје. Предмет представља део костима који је ношен у Руском Крстуру.
Обим унутрашње ивице је 50 цм.

ШУМАДИЈА

47. Сукња, крецан, прва половина 20. века, инв. бр. 262

Изаткана на разбоју од памука као основе, и оштре вуне као потке. Ткана је у црној и црвеној боји. У пасу је богато набрана у виду плисира. Сукња представља саставни део како свечане, тако и свакидашње ношње у Шумадији. Дуж. 83 цм.

48. Кецеља, прва половина 20. века, инв. бр. 2667

Изаткана од вуне, правоугаоног облика. Основа је црне боје, украшена ужим и ширим попречним пругама у плавој, зеленој, црвеној, розе и белој боји. Бочне ивице су обрађене свиленим концем плаве боје. Кецеља представља саставни део како свечане тако и свакидашње ношње у Шумадији.
Дуж. 78 цм; шир. 50 цм.

49. Појас, почетак 20. века, инв. бр. 2679

Изаткан од памука, правоугаоног облика. Орнамент је представљен у виду утканих пруга у црној, белој и нијансама црвене, зелене и плаве боје. На једној од ужих страна има ројте од памука истих боја које су присутне и на самом предмету. Предмет представља саставни део како свечане тако и свакидашње ношње у Шумадији.
Дуж. 197 цм; шир. 10,5 цм.

50. Јелек, почетак 20. века, инв. бр. 2678

Израђен од плиша бордо боје. Уз ивице је украшен нашивеним златним тракама сложеним у пруге. Од танке златне нити су израђени испупчени кругови. Златовезом је на свакој предњици израђен флорални мотив у виду вишелатичне розете и гране. Предмет представља саставни део свечане женске ношње у Шумадији. Дуж. стана 39 цм.

51. Хаљина, крај 19. и почетак 20 века, инв. бр. 2666

Израђена комбинацијом платна тканог на основице и пунијег домаћег памучног платна. Стан и дуги рукави су богато набрани у оковратник. У струку је сечена и цигована. Украшена је златовезом (картонска подлога), којим су израђене флоралне гране. Златовез је рађен на другој подлози. Златном жицом је украшена доња ивица хаљине у виду ситнијих флоралних детаља. Као украс се срећу ажур и куповна чипка. Предмет представља саставни део свечане женске ношње у Шумадији.
Дуж. хаљине 150 цм; дуж. рукава: 70 цм.

52. Марама, почетак 20. века, инв. бр. 2664

Израђена од домаћег памучног платна, квадратног облика. Један угао мараме је украшен везом за који је коришћен памучни конац у црној, љубичастој, бордо и розе боји. Сам угао украшавају и кићанке израђене од вуне у бордо боји. Предмет је саставни део свечане женске ношње у Шумадији.
Дуж. 83 цм.

ОКОЛИНА БЕОГРАДА

53. Либаде, почетак 20. века, инв. бр. 2665

Израђен од плиша бордо боје, кратак до струка, отворен са предње стране, дугих лепезастих рукава. Све ивице су украшене нашивеним златним тракама и златном нити којом је извезена цветна грана. Од апликација су присутне и шљокице. Предмет представља саставни део српске свечане женске ношње, ношене у околини Београда.
Дуж. стана 40 цм; дуж. рукава: 63 цм.

ХРВАТСКА

54. Блуза, крај 19. века, инв. бр. 2645

Израђена од домаћег памучног платна. Стан и рукави, равно кројени са убаченим клиновима, набрани су у уски црвени оковратник. Рукави су украшени везом за који је коришћен памучни конац црвене боје. Пруженим, пуним бодом израђена је флорална орнаментика. Предмет је саставни део женске свечане ношње из (панонске) Хрватске.
Дуж. стана 56 цм; дуж. рукава 72 цм.

55. Блуза, крај 19. века, инв. бр. 2648

Израђена од домаћег белог памучног платна. Стан и дуги рукави су богато набрани у оковратник. Рукаве украшава вез црвене боје. Орнаментика је представљена у виду мањих букетића постављених у попречне пруге. Као украс на рукавима и оковратнику је нашивена индустријска чипка. Представља саставни део свечане ношње из (панонске) Хрватске.

Дуж. стана 56 цм; дуж. рукава 76 цм.

56. Сукња, крај 19. века, инв. бр. 2650

Израђена од домаћег памучног платна. Састављена из више пола, које су богато набране у пасу. Уз доњу ивицу је израђен вез. Памучним концем у црвеној, розе, љубичастој и жутој боји извезене су две шире пруге између којих су представљени букетићи. Уз саму ивицу је нашивена куповна бела чипка. Део сукње који прекрива кецеља украшавају ромбови. Предмет представља саставни део женске свечане ношње из (панонске) Хрватске.

Дуж. 85 цм; шир. 350 цм.

57. Сукња, крај 19. века, инв. бр. 2651

Израђена од кудељног платна, састављена из више пола, богато набрана у пасу. Уз доњу ивицу је израђен вез у црвеној боји. Орнаментика је флорална, представљена у виду венца кога чине маркантне стилизоване руже са листовима испод којег се пружа сличан ситнији венац. Уз саму ивицу је нашивена хеклана чипка. Део који прекрива кецеља украшавају уткане пруге црвене боје. Представља саставни део свечане ношње из (панонске) Хрватске.

Дуж. 85 цм; шир. 450 цм.

58. Кецеља, крај 19. века, инв. бр. 2646

Израђена од кудељног платна, правоугаоног облика, ситно набрана у уски појас. Украшена је везом црвене боје. Орнаментика је флорална, представљена у виду венца кога чине маркантне руже са листовима. Уз доњу и бочне ивице је венац кога чине ситније руже и нашивена хеклана чипка. Представља саставни део свечане ношње из (панонске) Хрватске.

Дуж. 78 цм; шир. 155 цм.

59. Кецеља, крај 19. века, инв. бр. 2649

Израђена од домаћег памучног платна, правоугаоног облика, богато набрана у уски појас. Украшена везом у црвеној, љубичастој, розе и жутој боји. Стилизовани вегетабилни мотиви су представљени у виду три попречне пруге између којих су смештени букети. Доњу ивицу украшава и нашивена куповна чипка, а горњу извезене гранчице. Предмет представља саставни део женске свечане ношње из (панонске) Хрватске.

Дуж. 87 цм; шир. 208 цм.

60. Марама, крај 19. века, инв. бр. 2652

Израђена од домаћег памучног платна, квадратног облика. Две ивице су украшене везом за који је коришћен памучни конац у жутој, окер, љубичастој, циклама и крем боји. Орнамент је представљен у виду цветног венца. Дуж извезених ивица су свилене ресе. Предмет представља саставни део женске свечане ношње из (панонске) Хрватске.

Дим: 95 цм x 95 цм.

61. Марама, прва половина 20. века, инв. бр. 3118

Израђена од црвене свиле са утканим ружама. Има облик засеченог ромба. Дуж ужих страна су уткане беле руже. Неке од њих су накнадно попуњене везом, за који је коришћена метална жица и памучни конац у зеленој и љубичастој боји. Марама има ресе. Предмет представља саставни део женске свечане ношње из (панонске) Хрватске.

Дуж. засеченог дела 195 цм; дуж. бочних страна 108 цм.

62. Појас, прва половина 20. века, инв. бр. 2647

Израђен од белог платна, ојачан картонским уметком. По целој површини украшен везом у црвеној, бордо, љубичастој, жутој и драп боји. Орнаментика је флорална. Један крај је израђен од рипса бордо боје и украшен чипком. Има металне копче. Предмет представља саставни део женске свечане ношње из (панонске) Хрватске.

Дуж. 75 цм; шир. 5 цм.

БАРАЊА

63. Кошуља – блуза, Барања, крај 19. века, инв. бр. 1197

Израђена од домаћег ланеног платна. Стан и рукави су богато набрани у уски оковратник. Блуза је украшена везом (памучни конац у црној, црвеној, плавој и сивој боји), ажуром и хекланом чипком нашивеном на ивицама рукава. Предмет је представљао саставни део свечане ношње у Барањи.

Дуж.стана 52 цм; дуж. рукава 77 цм.

64. Сукња, Барања, крај 19. века, инв. бр. 1196

Израђена од домаћег лањеног платна. Састављена из шест пола међусобно спојених хекланом чипком и богато набрана у уски појас. Украшена везом за који је коришћен памучни конац у црној, црвеној, плавој и сивој боји. Уз доњу ивицу је узак ажур. Предмет је представљао саставни део свечане ношње у Барањи. Дуж. 85 цм; шир. 265 цм.

65. Кецеља, Барања, крај 19. века, инв. бр. 1198

Изаткана на разбоју од памука као основе, и вуне као потке. Основна боја је црвена. Орнаментику чине попречно ткане пруге и геометријски мотиви у белој, љубичастој, зеленој, жутој, црној и циклама боји. Кецеља је украшена краћим ресама у више боја. Предмет је представљао саставни део свечане ношње у Барањи.
Дуж. 92 цм; шир. 44 цм.

66. Капа, Барања, крај 19. века, инв. бр. 1200

Израђена од кашмира црвене основе са флоралним мотивима у црвеној, зеленој и розе боји. Ивице и чеони углови су украшени нашивеном златном траком, шљокицама и перлама. Ивицу унутрашњег дела украшава нашивена куповна чипка. Предмет је представљао саставни део свечане ношње у Барањи. Дуж. 34 цм; шир. 20 цм.

67. Капа, Барања, крај 19. века, инв. бр. 1199

Израђена од црног плиша. На чеоном делу и затиљку има уметак од плиша црвене боје. Богато је украшена шљокицама, везом у црвеној, зеленој и жутој боји и златним тракама. Предмет је представљао саставни део свечане ношње у Барањи.
Дуж. 33 цм; шир. 21 цм.

СЛАВОНИЈА

68. Марама - џега, крај 19. века, инв. бр. 1001

Израђена од црног плиша, облика троугла. Уз засечену ивицу израђен је златовез (картонска подлога). Орнамент је маркантан, представљен у виду стилизованих лала, класја жита и гроздова. У дну орнамента је извезено име Марица (штампана латична слова). Марама представља саставни део свечане славонске народне ношње.
Дуж. 120 цм; шир. 52 цм.

69. Марама – џега, крај 19. века, инв. бр. 870

Израђена од црног сатена, облика троугла. Украшена је златовезом (картонска подлога), шљокицама и свилом у плавој и црвеној боји. Маркантан флорални орнамент украшава доњи угао и уже ивице предмета. Мотиви су представљени у виду лала, класја жита, розета и стилизованих птица. Марама представља саставни део свечане славонске народне ношње. Дуж. 135 цм; шир. 65 цм.

70. Кецеља, прва. половина 20. века, инв. бр. 2693

Израђена од броката црне боје са утканим флоралним мотивима у виду перуника. Правоугаоног је облика са уским појасом кроз који је провучена памучна врпца. Кецеља представља саставни део свечане славонске народне ношње.
Дуж. 85 цм; шир. 95 цм.

71. Украсна трака, прва половина 20. века, инв. бр. 2696

Куповна трака, црвене боје, правоугаоног облика. Украшена утканим флоралним детаљима у љубичастој, жутој, зеленој и белој боји. Представља саставни део свечане славонске народне ношње.
Дуж. 100 цм; шир. 8 цм.

ДАЛМАЦИЈА

72. Кецеља, прва поовина. 20. века, инв. бр. 261

Изаткана од оштре вуне у белој, плавој, зеленој, наранџастој и цигла боји. Орнаментика је геометријска, представљена у виду стилизованих ромбова распоређених у попречне пруге. Бочне ивице, као и доњу ивицу украшавају ресе у плавој, зеленој и црној боји. Кецеља представља саставни део женске ношње из Далмације. Дуж. 66 цм; шир. 43 цм.

73. Појас, прва половина 20. века, инв. бр. 259

Изаткан од оштре вуне, правоугаоног облика. Украшен је апликацијама изведеним од чоје у црвеној, зеленој и тегет боји и металним дугмадима који су постављени у два паралелна низа. Појас је саставни део женске ношње из Далмације.
Дуж. 140 цм; шир. 7,5 цм.

74. Хаљина, прва половина 20. века, инв. бр. 2658

Израђена од кудељног платна, равно кројена, дугих рукава. У висини груди има отворен псец који

је украшен везеним умецима. На сличан начин, истим памучним концем у црној и црвеној боји, украшен је оковратник и ивице рукава. Псец се копча помоћу дугмади, док се оковратник везује црвеним гајтаном. Предмет представља саставни део женске ношње из Далмације.
Дуж. стана 133 цм; дуж. рукава 53 цм.

75. Капа – фес, прва половина 20. века, инв. бр. 2657

Израђена од црвене чоје. Руб капе је опшивен црвеним платном и украшен црним памучним концем. На темену је везом у белој, плавој, црвеној и жутој боји извезен грб, круна и тробојка. Предмет представља саставни део мушке далматинске народне ношње. Вис. руба 6 цм; пречник темена 16 цм.

БОСНА

76. Јелек, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2668

Кратки јелек израђен од бордо плиша. Украшен ужим и ширим нашивеним златним гајтанима постављеним у паралелне низове и изувијаним у виду осмица. Са предње стране се налази 16 овалних, од златне жице израђених дугмади са црвеном перлицом на врху. Јелек представља саставни део женског босанског костима. Дуж. стана 25 цм.

77. Јелек, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2669

Кратки јелек израђен од плиша бордо боје. Украшен нашивеним златним и сребрним гајтанима. Сребрни гајтани, сложени у шире пруге, украшавају све ивице. Златним гајтанима су израђене валовите линије, спирале и флорални мотиви. Јелек има осам дугмади израђених од златне жице са наранџастом перлом на врху. Јелек представља саставни део женског босанског костима.
Дуж. стана 26 цм.

78. Јелек, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2670

Кратки јелек израђен од плиша бордо боје. Украшен златним и сребрним гајтанима. Сребрни гајтани, сложени у шире пруге украшавају све ивице. Златни су сложени у пруге и валовите линије. На леђима је златним гајтанима изведен један маркантан флорални мотив. Има двадесет овалних дугмића са наранџастом перлом на врху. Јелек представља саставни део женског босанског костима.
Дуж. стана 27 цм.

79. Јелек, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2671

Кратки јелек израђен од плиша бордо боје. Богато украшен златним тракама сложеним у шире пруге и виђете вегетабилног облика. У пределу груди и на леђима је од тамније златне жице изведен стилизовани вегетабилни мотив. Копча се једним дугметом израђеним од златне жице са наранџастом перлом на врху. Јелек представља саставни део женског босанског костима.
Дуж. стана 27 цм.

80. Јелек – минтан, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2672

Кратки јелек са отвореним дугим рукавима израђен од плиша бордо боје. Готово у целости прекривен златним тракама нашивеним у виду пруга, спирала и цикцак линија. Има 22 дугмета израђена од златне жице са наранџастом перлом на врху. Идентична дугмад су и на рукавима. Минтан представља саставни део женског босанског костима.
Дуж. стана 27 цм; дуж. рукава 63 цм.

81. Јелек – минтан, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2673

Кратки јелек са отвореним дугим рукавима израђен од плиша љубичасте боје. Украшен је нашивеним златним тракама које су сложене тако да представљају маркантне флоралне мотиве. Средину леђа украшава једно стилизовано срце са кругом у средини. Минтан представља саставни део женског босанског костима.
Дуж. стана 28 цм; дуж. рукава 53 цм.

82. Шалваре, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2674

Шалваре израђене од ружичастог атласа, богато набране у пасу. Украшене нашивеним златним тракама, којима је изведен мотив спирале. Овако израђен мотив украшава бочне стране, док је нешто скромнији орнамент представљен са предње и задње стране предмета. Шалваре представљају саставни део женског босанског костима.
Дуж. 98 цм; шир. 285 цм.

83. Шалваре, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр.2675

Шалваре израђене од сатена бордо боје, богато набране у пасу. Уз бочне стране је нашивена црвена сатенска трака украшена златним нитима. Орнаментика је флорална представљена у виду гранчица, листова и лала. Средином предмета се пружа

шира куповна трака жуте боје проткана сребрном нити. Шалваре представљају саставни део женског босанског костима.
Дуж. 92 цм; шир. 200 цм.

ЦРНА ГОРА

84. Зубун, прва половина 20. века, инв. бр. 264

Израђен од зелене чоје. Отворен целом дужином предње стране, наглашеног струка, без рукава. Црвеном чојом и златном жицом су украшене све ивице изузев доње. Предмет украшавају и дугмићи израђени од златне жице. Зубун представља саставни део женске црногорске народне ношње.
Дуж. 108 цм.

85. Јелек – либаде, почетак 20. века, инв. бр. 2653

Израђен од црвеног плиша, кратак до испод груди, отворен са предње стране, дугих рукава. Украшен уз ивице нашивеном златном жицом у виду паралелних низова и стилизоване листолике гране. На исти начин су украшени и састави рукава. Либаде представља саставни део женске црногорске народне ношње.
Дуж. стана 42 цм; дуж. рукава 56 цм.

86. Подсукња, почетак 20. века, инв. бр. 2655

Израђена од куповног белог платна. Преко кукова је сечена. Са предње и задње стране има по две дупле фалтне. Поруб је широк. Подсукња представља саставни део женске црногорске народне ношње. Дуж. 70 цм.

87. Блуза, почетак 20. века, инв. бр. 2656

Израђена од свиленог платна тканог на основице. Равног је кроја, дугих, усечених рукава. Има уски оковратник и псец са предње стране. Нашивеном куповном златном чипком су украшени оковратник, псец и ивице рукава. Блуза представља саставни део женске црногорске народне ношње.
Дуж. стана 65 цм; дуж. рукава 65 цм.

88. Појас, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2654

Израђен од црног сатена. Уз ивице и по средини украшен тракама зеленкасте боје са плавим ромбовима. Копча се са три скривене копче. Појас представља саставни део женске црногорске народне ношње.
Дуж. 88 цм; шир. 6 цм.

89. Капа – фес, прва половина 20. века, инв. бр. 291

Израђена од чоје црвене боје. Руб украшавају нашивене траке црне боје и вез изведен памучним црвеним концем. Везом је покривен и већи део горње плоче. На потиљку капе је пет црних кићанки. Предмет представља саставни део мушке црногорске народне ношње.
Обим: 55 цм.

90. Капа – фес, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2663

Израђена од плиша бордо боје, док је обод капе од црног сатена. Украшена је златовезом: уз ивицу су извезене две паралелне и једна валовита линија, а у средини стилизовани флорални орнамент. Предмет представља саставни део мушке црногорске народне ношње.
Обим: 54 цм.

МАКЕДОНИЈА – Битола

91. Зубун, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2662

Израђен од кудељног платна, без рукава, отворен целом дужином предње стране, звонастог облика са убаченим бочним клиновима. Псец украшава вез за који је коришћен памучни конац у црвеној и црној боји. Као украси се срећу још и вунене разнобојне краће ресе и нашивене везене траке. Предмет представља саставни део женске македонске ношње. Дуж. 95 цм.

92. Хаљина, крај 19.и почетак 20. века, инв. бр. 2659

Израђена од кудељног платна, равно кројена, дугих рукава, са убаченим клиновима. У пределу груди отворена. Украшена везом за који је коришћен памучни конац у црвеној, бордо, браон и окер боји. Бројањем по жици израђен је стилизовани геометријски мотив који украшава рукаве, псец, оковратник и доњу ивицу стана. Предмет представља саставни део женске македонске ношње.
Дуж. стана 130 цм; дуж. рукава 50 цм.

93. Кецеља, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2660

Изаткана од вуне у наранџастој, браон и белој боји. Правоугаоног је облика са засеченим горњим странама. Орнаментика је геометријска постављена у вертикалне паралелне низове. Доњу ивицу украшава нашивена бела чипка, црна трака, шљокице и

беле перле. Предмет представља саставни део женске македонске ношње.
Дуж. 73 цм; шир. 70 цм.

94. Појас, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2661

Појас ткан на разбоју у три орнаменталне целине. Прва је ткана у виду црно-белих ромбова, друга је у виду пруга за које је коришћен сребрни конац, док је трећа целина ткана од сребрног конца и вуне у црној и љубичастој боји. На крају ове целине су украсне ресе. Предмет је саставни део женске македонске ношње. Дуж. 112 цм; шир. 4 цм.

СЛОВЕНИЈА

95. Капа, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2680

Капа трапезоидног облика са широким ободом. Горњи део капе је израђен од белог беза сложеног у ситне наборе. Обод, израђен од бордо плиша, украшава златовез. Орнаментика је флорална, представљена у виду листоликих гранчица и вишелатичних розета. Као украсни детаљи присутне су шљокице и трака цветних мотива, везана на затиљку у машну. Предмет представља саставни део словеначке женске свечане ношње.
Дуж. капе 30 цм; вис. обода 11 цм.

96. Блуза, крај 19. и почетак 20. века, инв. бр. 2681

Израђена од белог куповног платна. Стан је са предње стране отворен целом дужином. Копча се са три бела дугмета. Стан и дуги рукави су богато набрани у оковратник кога са предње стране украшава шлингана чипка. Шлингана чипка украшава и манжетне рукава. Предмет представља саставни део словеначке женске свечане ношње.
Дуж. стана 43 цм; дуж. рукава 62 цм.

97. Појас, крај 19. века, инв. бр. 2644

Израђен од десет правоугаоних металних плочица међусобно повезаних са по четири низа краћих ланчића. Спољна страна сваке плочице је рељефне површине, превучене златном бојом. Предмет представља саставни део словеначке женске свечане ношње. Дуж. 108 цм.

КОСТИМ БАНАТСКЕ ВЛАСТЕЛЕ

98. Хаљина, 19. век, инв. бр. 2685

Хаљина израђена од плиша љубичасте боје, дуга до чланака, дугих рукава, отворена са предње стране до висине струка, овалног вратног изреза. Богато украшена златовезом (картонска подлога). Орнаментика је представљена у виду грана са маркантним ружама. Хаљина је представљала саставни део костима жена из круга банатске властеле.
Дуж. стана 138 цм; дуж. рукава 46 цм.

99. Блуза, 19. век, инв. бр. 2684

Израђена од свиле ткане на усновице. Равног је кроја, дугих рукава и подигнутог оковратника. Украшена је златовезом (памучна подлога). Флорални орнаменти украшавају предњу страну оковратника и ивицу рукава. Ивица оковратника и псец украшава златна хеклана чипка. Блуза је представљала саставни део костима жена из круга банатске властеле.
Дуж. стана 67 цм; дуж. рукава 55 цм.

100. Појас – гајтан, 19. век, инв. бр. 2686

Појас у виду гајтана, конопца. Израђен је од памучног конца жуте боје, око којег је обмотана златна нит. Гајтан је представљао саставни део костима жена из круга банатске властеле.
Дуж. 110 цм.

Гринбаумова колекција

кат. бр. 4

кат. бр. 3

кат. бр. 15

кат. бр. 9

Колекција Кола српских сестара

кат. бр. 30

кат. бр. 36

кат. бр. 51

кат. бр. 43

кат. бр. 23

кат. бр. 42

кат. бр. 47

кат. бр. 60

кат. бр. 68

кат. бр. 69

кат. бр. 58

кат. бр. 56

кат. бр. 88

кат. бр. 74

кат. бр. 77

кат. бр. 81

кат. бр. 95
кат. бр. 97
кат. бр. 92
кат. бр. 91

кат. бр. 98

M.A. Rajka Grubić

TWO GIFT COLLECTIONS IN THE ETHNOLOGICAL COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN ZRENJANIN

Summary

The ethnological collection of the National Museum in Zrenjanin was created at the beginning of the 20th century, after the founding of the Museum itself. A large contribution was made during its formation by individuals, city authorities and associations, which gave collected ethnological material to the Museum as gifts. Thus, in the first years following its founding, the Ethnological collection became richer by a wealth of items, the most represented of which are gold thread embroideries, gifted by a merchant from Veliki Bečkerek, Vilmos Grűnbaum. The second gifted collection reached the Museum after World War II, courtesy of the Circle of Serbian Sisters (Kolo srpskih sestara). Items from this collection were collected between the two World Wars and come from the territory of the country at the time - the Kingdom of Yugoslavia. The purpose of this work is to present the two gifted collections, to show their significance and the contribution they made to the founding of the Museum, as well as for the creation and development of the Ethnological collection.

UDC: 902/904:5/6

TEORIJSKA STREMLJENJA I PRODOR PRIRODNIH NAUKA U ARHEOLOGIJU

Mr Tijana Stanković-Pešterac, Muzej Vojvodine, Novi Sad

Apstrakt: Poput drugih nauka, arheologija je, od vremena svog nastanka do danas, prošla dug razvojni put, suočavajući se sa promenama paradigme i naučnih polazišta. Njeni koreni nalaze se u večitoj ljudskoj težnji ka posedovanju lepih i neobičnih predmeta, iz koje se izrodilo besomučno sakupljanje artefakata i avanturistički lov na blago. Arheološka teorija razvijala se uporedo sa praksom, prateći opšte naučne pravce. Iz njih su se razvile kulturno-istorijska, procesna i postprocesna arheologija. S obzirom na to da su bile vrlo radikalne u svojim naučnim zahtevima, svaka od njih donela je novine u arheologiju, ali se može reći da danas nijedna ne preovladava u arheološkim postavkama. Snažna ekspanzija prirodnih nauka u arheologiji posledica je pozitivistički nastrojenih težnji nove ili procesne arheologije sredinom XX veka. Ranijih njenih nagoveštaja bilo je i tokom XIX veka kada su prirodne nauke počele da se razvijaju. Srpska arheologija, nažalost, nije pratila razvoj arheološke teorije, koji je kroz svoje različite pristupe, otkrio mnoga polja izučavanja i postavio važna pitanja u cilju boljeg razumevanja ljudske prošlosti. Tek poslednjih godina primetan je razvoj i promena u našoj nauci, na tekovinama procesne arheologije, budući da se srpski arheolozi sve više otvaraju prema interdisciplinarnosti.

Ključne reči: promena paradigme, arheološka teorija, kulturno-istorijska arheologija, procesna arheologija, postprocesna arheologija, prodor prirodnih nauka, srpska arheologija

Nagli prodor prirodnih nauka u arheologiju sredinom XX veka bio je tekovina *procesne arheologije*, kao naročitog novog pravca u teorijskom i egzaktnom razvoju arheologije kao nauke, ali takođe i posledica razvoja svesti o nedostacima do tada korišćenih arheoloških metoda u otkrivanju nalazišta. Arheolozi su se osmelili na ovakav pozitivistički poduhvat jer su već prigrlili pozitivističku epistemologiju, koja je u nastojanju da se naučno objasne čovek i društvene pojave, naglašavala potrebu za ustanovljavanjem opštih zakonitosti (Trigger 2007: 29).

Promovisalo se verovanje u *ujedinjenu nauku* koja je predviđala opštu primenu metodologije prirodnih nauka, naročito fizike (Hempel and Oppenheim 1948). Polazilo se od ideje da biologija, sociologija i društvene nauke imaju istu strukturu kao i tzv. fizičke nauke. Međutim, naročit problem u dokazivanju potrebe za primenom metodologije prirodnih nauka u društvenim, zadavale su psihologija, sa naglaskom na ljudsko ponašanje i istorija (Hempel and Oppenheim 1948: 8). Istoričari su svoju nauku smatrali suprotnom fizičkim naukama jer se ona više bavi opisom pojedinih događaja u prošlosti nego potragom za opštim zakonitostima, koje su mogle uticati na ove događaje. Uskoro je izveden čitav niz dokaza o tome da opšti zakoni imaju analognu funkciju u istoriji i u prirodnim naukama, pretvarajući se tako u nezamenjiv instrument za istorijska istraživanja. Smatralo se čak da oni konstituišu slične osnove različitih procedura koje karakterišu društveno u odnosu na prirodno. Kao jedan od glavnih, istican je problem koncepta *opšteg zakona*. Pod opštim zakonom, podrazumevao se iskaz koji ima univerzalnu formu, a koju je moguće empirijski proveriti, odnosno dokazati ili opovrgnuti. Termin *zakon* sugerira da je iskaz o kome govorimo dobro proveren odgovarajućim dokazima – u svakom slučaju u kojem je događaj određene vrste (uzrok) u određenom vremenu i prostoru, događaj posebne vrste (posledica) pojaviće se u vremenu i prostoru, koji su na specifičan način povezani sa prvim događajem. Glavna funkcija opštih zakona u prirodnim naukama je da povežu događaje u obrasce, koji će omogućiti njihovo *objašnjenje* i *predviđanje* (Hempel 1942: 35).

Proces prihvatanja prirodnonaučne epistemologije u novoj ili procesnoj arheologiji treba shvatiti kao jedan određen momenat u istoriji arheologije kao nauke.

Istorija arheologije imala je bogat razvojni put, praćen događajima poput velikih arheoloških otkrića slavnih istraživača, koji su imali sreću da na svetlost dana iznesu raskošne civilizacije i njima zadive javnost. Na početku tog puta stajale su ideje koje isprva nisu bile isključivo arheološke, a interesovanje za poreklo i prošlost kao sastavni deo ljudske prirode, stajalo je u osnovi nastanka mitova postanja i kulta predaka u mnogim društvima. Do kulminacije tih ideja došlo je pojavom

evropske Renesanse, od XVI do XVIII veka, koja je dala maha brojnim humanističkim idejama, a osećaj za lepe i neobične predmete, bilo prirodne ili ljudske tvorevine, otelotvoren je osnivanjem mnogobrojnih *kabineta retkosti*, čiji će protagonisti biti prinčevi i drugi pripadnici bogatih slojeva društva. Borba za prestižom i što većim položajem na društvenoj lestvici dala je podstreka kabinetima retkosti. Iako tada arheološki artefakti postaju predmet interesovanja, inicirajući prapočetke arheologije, arheologija kao nauka nije bila ustanovljena sve do sredine XIX veka (Renfrew and Bahn 2001: 19).

Značajan doprinos potekao je iz domena geologije, koja se kao nauka u to vreme takođe razvijala, a čije je interesovanje vezano za prošlost Zemlje i njene slojeve, koji su nastajali i menjali se milijardama godina. Čarls Lajel je 1833. godine u svojoj knjizi „Principi geologije" tvrdio da su sedimentne naslage posledica dugotrajnog taloženja i erozije (Грин 2003: 23). Žak Buše de Pert je potom, proučavajući slojeve šljunka pronašao i neke predmete za koje je verovao da su delo ljudske ruke, na taj način suočivši se sa zvaničnim stavom da ljudsko postojanje nije starije od biblijskog potopa. S obzirom na to da je u ovo vreme još uvek važilo mišljenje irskog biskupa Džejmsa Ašera i njegovi proračuni po kojima se biblijski potop odigrao 4004. godine p. n. e., treba imati u vidu koliko hrabrosti je bilo potrebno da bi se počela potraga za starijom prošlošću – *praistorijom*. Za ovaj termin možemo zahvaliti Džonu Laboku i njegovoj knjizi „Praistorijska vremena" iz 1865. godine (Грин 2003: 47).

Nešto pre toga, jedan drugi fenomen imao je za posledicu promenu ljudskih shvatanja o poreklu čoveka – pojam *prirodne selekcije* koji je osmislio Čarls Darvin, i predstavio ga javnosti u delu „Poreklo vrsta" 1859. godine. Njegov koncept zasnovan na evoluciji kao opstanku i razvoju najbolje specijalizovanih jedinki, snažno je uticao na nauku uopšte, a naročito na arheologiju, koja je prihvatila taj koncept primenivši ga na čoveka kao vrstu. Došlo je do nastanka evolucionističkog pristupa, ostvarenog u arheologiji i antropologiji, naročito u delu američkog antropologa Luisa Morgana. Evolucionistički prilaz tipologiji artefakata tokom ranog XIX veka doveo je do koncepcije trodobnog sistema za koji su zaslužni skandinavski arheolozi (Renfrew and Bahn 2001: 24). Značajan doprinos dao je Danac Tomsen, koji je radeći u muzeju u Kopenhagenu, 1836. godine razvrstao kolekcije na one koje pripadaju kamenom, bronzanom i gvozdenom dobu. Njegova koncepcija stvorila je osnov za proučavanje praistorije (Грин 2003: 46). Nešto kasnije su danski arheolog Vorse, a kasnije i Šveđani Hildebrand i Montelijus razvili finije hronološke sisteme i metode (Olsen 2002: 30). Rađanje svesti o starosti ljudske vrste, Darvinovu revolucionarnu teoriju, i stvaranje trodobnog sistema možemo smatrati temeljnim stavkama na kojima počiva arheologija. Njihovu nadgradnju predstavljaju velika arheološka otkrića, koja su pred istraživače stavila nove zadatke, vezane za terenski rad i tehnike iskopavanja. Stepen razvoja tehnika iskopavanja do pred sam kraj XIX veka bio je nizak. Artefakti su sakupljani kao umetnička dela, lov na blago bio je česta pojava, arheološka iskopavanja vođena su nesistematski i bez svesti o stratigrafiji, a direktna posledica toga bio je nestanak velikog broja važnih podataka o lokalitetima. Budući da se nije vodilo računa o arheološkom kontekstu, mnogi artefakti nužno su gubili arheološki smisao, te su posmatrani kao umetnine, kojima su se punile zbirke retkosti i muzejski depoi (Renfrew and Bahn 2001: 24).

Tek poneki arheolog brižljivo se odnosio prema arheološkim ostacima i tu treba pomenuti Fjorelija, koji je 60-tih godina XIX veka iskopavao u Pompejima (Renfrew and Bahn 2001: 22). Veliki doprinos razvoju svesti o horizontalnoj i vertikalnoj stratigrafiji, a samim tim i razvoju metodologije istraživanja dali su Pit Rivers i Flinders Pitri. Od njihovog vremena, i tokom XX veka javljale su se ličnosti koje su na različite načine pomogle stvaranju modernijih metoda, kojima se i danas koristimo. Početkom XX veka uočena su tri neophodna elementa iskopavanja: uvid u horizontalni aspekt, uz detaljno beleženje, uvid u vertikalni sled i sistematsko posvećivanje pažnje svim vrstama nalaza, što je praćeno publikacijama i katalozima artefakata (Renfrew and Bahn 2001: 30).

Pored razvoja arheologije u domenu praktične delatnosti, razvijala se i arheološka teorija. Počinje od skandinavskih arheologa i njihovih ideja, koje se smatraju začetkom praistorijske arheologije, i naravno Kristijana Jirgensena Tomsena i njegovog pionirskog rada u pravcu relativnog datovanja. Razvrstavajući i klasifikujući arheološku građu koja mu je bila dostupna u muzeju, on je artefakte izdvajao najpre prema vrsti: noževi, sekire, kuhinjsko posuđe, igle, ogrlice itd., a potom ih je proučavajući kontekst nalaza, grupisao i pravio hronološki sled. Tako je nastao prvi hronološki sistem i pojmovi *kameno*, *bronzano* i *gvozdeno doba*. Tomsenova delatnost predstavljala je svojevrsnu revoluciju,

kojom su studije praistorijske arheologije dobile naučnu osnovu, a njen značaj se poredi sa teorijskim otkrićima u istorijskoj geografiji i biologiji tokom XIX veka. Čak i u svojim najranijim radovima, Tomsen nije posmatrao samo artefakte i njihov razvoj kroz vreme, već i njihov kontekst, što predstavlja koren budućeg razvoja arheologije (Trigger 2007: 127). Njegovo delo nastavili su mnogi skandinavski arheolozi, među kojima se ističu Jens Vorse, svojim terenskim radom i analizama stila artefakata bronzanog i gvozdenog doba, i švedski arheolog Gustaf Oskar Montelijus, zaslužan za razvoj *tipološkog* metoda kao nadgradnje Tomsenovog hronološkog pristupa. Montelijus je pažljivo definisao tipove artefakata na osnovu varijacija u njihovom obliku i dekoraciji, formirajući *klase* artefakata na širokom prostoru Evrope i izdvojivši njihove regionalne karakteristike. Nakon što je ustanovio hronološke sledove zasnovane na formalnim kriterijumima i zatvorenim celinama nalaza, pažnju je usmerio na *evolucioni tok*. U razvoju oblika određenih artefakata u različitim vremenskim periodima, Montelijus je video takav razvojni sled da je bilo logično i prirodno evoluciju materijalne kulture uporediti sa evolucijom bioloških organizama (Trigger 2007: 225).

Tomsenova, Vorseova i Montelijusova arheologija bila je evolucionistička, nadahnuta Darvinovim učenjem o razvitku i diktirala je unilinearno poimanje razvoja kulture. Beskrajne klasifikacije i tipologije arheološkog materijala činilo se da nisu davale odgovore na mnoga pitanja, a pod uticajem tehnološkog i industrijskog razvitka u XIX veku, praćenog sveopštom verom u napredak, arheolozi počinju da uviđaju kako se brojne razlike u arheološkoj građi ne mogu objasniti samo hronologijom. Kao rešenje, u središte je stavljen pojam *kulture* kojim je trebalo objasniti regionalne varijacije (Olsen 2002: 32). Ovaj pojam postojao je i ranije, ali su ga evolucionistički arheolozi XIX veka koristili isključivo u jednini, pod njim podrazumevajući sva znanja i verovanja, koja su se prenosila sa generacije na generaciju i vremenom usložnjavala (Trigger 2007: 233).

Međutim, interesovanje za koncept arheološke kulture nije odmah dovelo do razvoja prvog ozbiljnog teorijskog pravca u arheologiji, *kulturno-istorijske arheologije (tradicionalna ili normativna arheologija)*. Ona je nastala u Nemačkoj, nakon ustanovljenja Nemačkog društva za antropologiju, etnologiju i praistorijsku arheologiju, na čijem čelu je stajao Rudolf Virhov. Ovaj eminentni patolog i levo orijentisani političar aktivno se uključio u arheološka istraživanja i založio za udruživanje praistorijske arheologije, fizičke antropologije i etnologije u tzv. praistorijsku antropologiju. Zajedno sa sledbenicima, nastojao je da identifikuje kulture, otkrije njihovo poreklo i kretanja, i ukoliko je moguće, poveže ih sa narodima (na osnovu keramike, grobova, naselja i istorijskih podataka). Međutim, tek je delo Gustava Kosine naglasilo pojam naroda i kroz nacionalističku prizmu, arheologiju videlo kao najnacionalniju nauku, a stare Germane kao njen najuzvišeniji predmet proučavanja. Kosina je na najčudniji način uspevao da iznese značajne teorijske novine, uz neprestanu glorifikaciju nemačke istorije (Trigger 2007: 236). Verovao je da rasne karakteristike fundamentalno određuju ljudsko ponašanje, te da su se razvijenije, biološki superiorne kulture, migracijom širile od oblasti do oblasti. Iako je znao da kulture ne treba određivati isključivo kao skupove artefakata, on sam nije obraćao pažnju na arheološke podatke o tipovima kuća, pogrebnim običajima i ritualima zasnovanim na interpretacijama artefakata iz muzejskih kolekcija. Njegov rad mnogo puta određen je kao *šovinistički nonsens*, ali je ipak dao temelje novom, kulturno-istorijskom pravcu (Trigger 2007: 240).

Prvu ozbiljnu definiciju pojma kulture možemo zahvaliti Gordonu Čajldu (1893–1957). Kulturno-istorijska arheologija oslanjala se na njegovu misao i dominirala u periodu 1890/1900–1960. godine. Zasnivala se na pojmovima *migracije* i *difuzije*, uz pomoć kojih su težili da objasne kulturne promene (Renfrew and Bahn 2001: 34). Ključni faktor u razvoju novog pravca predstavljalo je Čajldovo delo iz 1925. godine „Zora Evropske civilizacije" (*The Dawn of European Civilization*), jedna od najznačajnijih arheoloških knjiga, iz koje je iznikao pojam kultura (Палавестра 2011: 128). Čajld je prvi kombinovao različite pristupe u interpretaciji, Montelijusove, Kosinine, Majersove i Evansove, a kao rezultat nastala je definicija pojma kulture kao „određenih vrsta arheoloških ostataka – posuda, alatki, pogrebnih običaja, oblika kuća – koji se konstantno pojavljuju zajedno" (Trigger 2007: 244). Na taj način praistoriju Evrope, Čajld je odredio kao *složeni mozaik kultura*. On je izbor artefakata, koji su određivali svaku pojedinačnu kulturu, zasnivao na funkcionalističkom viđenju materijalne kulture. Smatrao je da su kućna keramika, ornamenti i pogrebni običaji svojstva relativno otporna na promenu i stoga veoma korisna za određivanje etničkih grupa, dok su se utilitarne alatke i oružje razmenjivale trgovinom ili podražavale. Kasnija izdanja njegovog čuvenog dela donela su novine u smislu sistematičnijeg

proučavanja kultura, njihove ekonomske, društvene i političke organizacije i verovanja. Kada se govori o pojmu kulturne promene, Čajld je, poput Montelijusa, verovao u difuziju i migraciju (Olsen 2002: 36). Difuziju je interpretirao kao širenje funkcionalno naprednijih ili stilski prijemčivijih karakteristika iz jedne kulture u drugu, a migraciju kao zamenu jedne kulture drugom. Sve do 50-tih godina XX veka, knjiga *The Dawn of European Civilization* bila je model koji je primenjen u arheološkim studijama širom Evrope. Kao i Kosina, on je tražio poreklo Indoevropljana i smatrajući ih narodom superiornijim od drugih, nije uspeo da pobegne rasističkim idejama (Trigger 2007: 246). U svom kasnijem radu, Čajld sa gnušanjem odbacuje vezu između rase i kulture, naročito nakon 1934. i odlaska u Sovjetski savez, gde je u korenu izmenio svoj teorijski pristup arheologiji (Olsen 2002: 37). Promena u njegovim razmišljanjima koja je nastala pod uticajem marksizma (težište na internoj dinamici društva) jasno se vidi u naslovu njegove nove knjige „Čovek stvara sebe" *(Man Makes Himself)*. S obzirom na to da on ipak nikad u potpunosti nije napustio ideje difuzije i migracije, njegovo delo bilo je puno nerešenih kontradiktornosti (Olsen 2002: 143). Pokušavši da odgovori na opšte prihvaćeno pitanje bliskoistočnog porekla civilizacije, sugerirao je ideju *neolitske revolucije* oslikanu kroz nastanak i razvoj zemljoradnje, a potom i *urbane revolucije*, čija su tekovina bili prvi gradovi (Renfrew and Bahn 2001: 34).

Postepeni razvoj kulturno-istorijske arheologije bio je praćen i pojedinačnim razvojem ove nauke u evropskim državama. Čini se da je to vreme kada je u Evropi sveprisutni nacionalizam igrao značajnu ulogu u arheološkoj teoriji i praksi. Značaj arheologije u nacionalnim projektima imao je svoje varijacije u trajanju i jačini, ali je jasno su da politički nemiri, nacionalne krize, snažne ekonomske i socijalne promene podsticali romantičarsko zanimanje za prošlost nacije. U takvim slučajevima, najčešće su političke ideje diktirale interpretacije te prošlosti, što se više puta ponavljalo u toku istorije nauke. Sama kulturno-istorijska arheologija u tom smislu je služila kao potpora ponosu nacija ili etničkih grupa, pa je korišćena i za jačanje nesigurnih političkih sistema ili u krajnjoj instanci, opravdanje za agresiju nad susednim narodima ili nacionalnim manjinama. Evropska arheologija bila je blisko vezana sa istorijom, a naglašavanje slavnih trenutaka iz prošlosti jednog naroda diktiralo je pravac arheoloških istraživanja (Trigger 2007: 278).

Prilično jednostran način kojim su objašnjavali kulture i inovacije koje su ih menjale, u velikoj meri bio je kritikovan 60-tih godina, kada dolazi do revolucionarnog preokreta u razvoju arheologije kao nauke, nastankom tzv. *nove arheologije*. Najviše kritika izrečeno je na račun fetišizma u arheologiji: činilo se da su „keramički stilovi i tipovi kuća oživeli i počeli da egzistiraju nezavisno od ljudi" (Johnson 2000: 21). Kako je nepodesnost kulturno-istorijske arheologije za razumevanje delovanja i promene praistorijskih kultura postala očigledna sve većem broju arheologa, oni su počeli da usvajaju nove pristupe koji su bili zasnovani na sistematskim antropološkim i sociološkim principima ljudskog ponašanja (Trigger 2007: 314). Vremenom, u teoriji, kulturno-istorijska arheologija biva napuštena, ali primetno je da je i danas dominantna tamo gde je malo arheološkog istraživanja sprovedeno; u tim slučajevima kulturno-istorijski okvir jeste preduslov za rešavanje drugih arheoloških problema (Trigger 2007: 313).

Razvoj kulturno-istorijske arheologije do sredine XX veka može se posmatrati kroz Kunovu prizmu: stanje jedne nauke pre ili kasnije smenjuje stanje krize. Tokom prve dve decenije nakon rata, kulturno-istorijska arheologija pokazivala je znake krize, što je zahtevalo nastanak nove paradigme (Olsen 2002: 42). Neprikosnoveno gledište Tomasa Kuna da istorija nauke nije samo jednostavni progres i uspešna priča o testiranju hipoteza koje vode širenju znanja, nego smena *paradigmi* kao skupa verovanja o načinu na koji svet funkcioniše. Paradigma se nalazi u osnovi svakodnevne naučne procedure. Tokom perioda *normalne nauke*, u nju se ne sumnja, ali Kun sugerira da svakoj paradigmi mora doći kraj u nekom trenutku. Tada, intenzivnom, emocionalnom i revolucionarnom promenom, stara paradigma biva zamenjena novom. Tako je istorija nauke, ustvari istorija paradigmi koje se smenjuju naglom promenom, češće nego mirnim nagomilavanjem i usavršavanjem znanja. Kolin Renfru je sugerisao još 60-tih i 70-tih godina da *nova arheologija* predstavlja *promenu paradigme*, te da bi trebalo očekivati njen skori ulazak u period *normalne nauke*. Kunovo gledište neobično je uticalo na Renfrua iako je ono samo po sebi zahtevalo podrivanje pozitivističkih pretpostavki Nove arheologije. Sam Kun optimistički je odbacivao ideju da se nauka ne razvija; iako se paradigma urušava pod uticajem rastućeg tereta kontradiktornih dokaza, svaka nova jeste bolja od prethodne jer nudi precizniji pogled na svet (Johnson 2000: 44).

Nova arheologija se mora posmatrati kao deo jednog opšteg toka kojim se kretala nauka uopšte; slični pravci mišljenja sreću se i u ostalim naukama, mahom društvenim. Generacija tzv. novih arheologa je, bivajući svesna snažnog razvoja prirodnih nauka, izrazila nezadovoljstvo postojećim načinom mišljenja u arheologiji i proklamovala „u većoj meri naučni i antropološki" pristup (Johnson 2000: 20). Naglašavanje pojma *kulturnog procesa* čini da je nova arheologija nazivana i *procesnom*. Pored toga što se težilo ostvarivanju naučnog pristupa, zahtevani su kritičnost u stavovima i sistemsko mišljenje u traganju za univerzalnim zakonima (Johnson 2000: 30). Više puta pominjani uticaj pozitivizma na *novu arheologiju*, između ostalog, doveo je do težnje za prihvatanjem hipotetičko-deduktivno-nomološkog modela koji stoji u osnovi procesa postavljanja hipoteze i njenog prihvatanja. Dedukcije koje nastaju kao rezultat treba da budu primenjene u pronalaženju zakonitosti, odnosno *generalizacija*. Ogist Kont, jedna od centralnih ličnosti koja je doprinela razvoju humanističkih nauka, smatrao je da društvene nauke treba da idu putem kojim su prošle prirodne nauke u svom razvoju. Kao uzornu nauku u tom smislu, Kont je video biologiju koja je, ugledajući se na fiziku i hemiju, od spekulativne i nesistematične, izrasla u rigoroznu nauku. Tim putem prošla je i arheologija od kulturno-istorijske do procesne, i time, kako Dejvid Klark kaže „izgubila svoju nevinost" (Clarke 1973: 6; Johnson 2000: 40). Stroga primena pozitivističkih principa trebalo je da eliminiše subjektivne elemente i ustanovi osnovu za objektivnu, naučnu interpetaciju arheoloških podataka (Trigger 2007: 400). Pored logičko-pozitivističke teorije saznanja, drugi važan element na kome je počivala nova arheologija jeste funkcionalističko poimanje društva i kulture (Olsen 2002: 45). Funkcionalizam je bio naročito utemeljen u antropologiji i vodio je viđenju društva i kulture kao *funkcionalnog sistema kojim upravlja unutrašnja logika*. Ona podrazumeva da su različiti delovi sistema u međusobnoj harmoniji, a sam sistem u ravnoteži sa prirodnom okolinom. *Ekološki funkcionalizam* obeležio je procesnu arheologiju, naročito kroz objašnjenje života praistorijskih zajednica, koje su živele u ravnoteži sa okolinom, pri čemu su se promene objašnjavale narušavanjem te ravnoteže i potrebom za njenim ponovnim uspostavljanjem. To je ekološko prilagođavanje, a oruđe koje su ljudi koristili u tom prilagođavanju bilo je *kultura* (Olsen 2002: 47). Luis Binford, centralna ličnost procesne arheologije, kulturu je definisao u novom svetlu, kao „ljudsko vantelesno sredstvo prilagođavanja". Od ključnog značaja takođe je njegova *teorija srednjeg opsega*. Polazeći od činjenice da arheološki podaci – kamene alatke, kosti, fragmenti keramike – predstavljaju *statički podatak* koji arheolozi posmatraju i analiziraju u sadašnjem trenutku. Ali, njih ne zanima sadašnjost, nego prošlost i oni postavljaju pitanja o prošlosti na osnovu materijala koji egzistira u sadašnjosti. Naročito je od interesa *dinamika* prošlih društava, odnosno način na koji su kulturni sistemi u prošlosti funkcionisali, razvijali se i menjali. Prema novim logičko-pozitivističkim principima, cilj nauke je da izvede opšte teorije o dinamici u prošlosti, odnosno da generalizuje. Postoji veliki jaz između prošlosti i sadašnjosti, odnosno arheologa koji posmatra predmet u sadašnjosti i na osnovu njega, nastoji da izvede zaključak o kulturama koje su živele u prošlosti. Za premošćavanje tog jaza, Binford nudi svoju *teoriju srednjeg opsega*, koristeći pri tome pojam *srednjeg opsega* kao prostora između statike i dinamike, između sadašnjeg i prošlog trenutka. Tzv. *tvrdnje srednjeg opsega* vode od posmatranja statičkih arheoloških podataka – poput načina sahranjivanja u nekropolama ili podataka o naseljima – do generalizujućih iskaza i teorija o prošlosti – društvenoj strukturi društava, procenama populacije i sl. Moguće je utvrditi veze između pomenutih varijabli i generalnih zaključaka o složenosti određenog društva, njegovoj raslojenosti, veličini populacije i sl. Ponekad se jaz ipak čini nepremostiv, jer arheolog ne može videti neolitskog zemljoradnika ili paleolitskog lovca koji okresuje alatku, pa Binford sugerira da je moguće posmatrati takve aktivnosti kod društava koja se nalaze na sličnom stupnju razvoja u sadašnjosti. U tom smislu, potrebno je proučavati etnografsku sadašnjost, što on naziva *aktualističkim studijama*. Etnografske studije dovele su do razvoja *eksperimentalne arheologije*, koja se u određenom smislu može posmatrati i kao posledica upliva pozitivističkih teorija u arheologiju. Takođe, dovele su do oživljavanja *etnoarheologije,* kao studije materijalne kulture u sadašnjosti koju sprovode arheolozi. Eksperimentalna arheologija je i danas važna grana za rekonstruisanje tehnologija starih društava (Tite 1972: 3). To nije novost u arheološkoj nauci; još su ideje XIX veka o društvenoj evoluciji sugerirale proučavanje današnjih tzv. „primitivnih društava". Za Binforda, je razvoj teorije srednjeg opsega bio važniji nego bavljenje metafizičkim raspravama o statusu arheologije kao nauke, pa je on otputovao na Aljasku, gde je započeo proučavanje Nunamiuta,

eskimske polunomadske lovačko-sakupljačke zajednice (Johnson 2000: 53). Njegova teorija o potrebi za etnoarheološkim proučavanjima, u osnovi je novi način primene analogije, ali se postavlja pitanje koliko je objektivno izvoditi opšte zaključke zasnovane na kulturnoj sličnosti (Johnson 2000: 60). Ipak, mnogi radovi iz etnoarheologije i eksperimentalne arheologije nastavljaju da prate vezu između statike i dinamike, a naročito snažna oblast postaje tafonomija kostiju, dok druge oblasti podrazumevaju biljne ostatke i opštu ekonomiju nalazišta. Takvi podaci naročito su važni za izučavanje paleolita i ranih zemljoradničkih zajednica i dovode do fokusiranja na veoma specifična arheološka pitanja. Opšti termin koji se koristi za ovakav rad naziva se *bihevioralna arheologija* i osmislio ga je Majkl Šifer. To je studija o kretanju atrefakata od njihovog *sistemskog konteksta* do njihove primene u ljudskom ponašanju, odnosno arheološkom kontekstu, u kojem su otkriveni (Johnson 2000: 63).

Teorija srednjeg opsega dovela je do još jedne vrlo značajne tekovine; ona je obuhvatila proučavanje kulturnih i prirodnih proseca formacije nalazišta i na taj način težila uočavanjem pravilnosti u fizičkim procesima i kulturnom ponašanju (Trigger 2007: 415).

Dakle, nova arheologija je imala 7 ključnih tačaka: naglašavanje *kulturne evolucije* (klasifikacija društava od jednostavnih do složenih, posmatranje interne dinamike društva, naglašavanje opšteg u odnosu na posebno – generalizacija); *sistemsko mišljenje* (kultura kao sistem, generalizacija, optimizam u rešavanju arheoloških problema); *adaptivnost kulture na spoljne uslove* ili *kultura kao adaptacija* (težnja ka rekonstruisanju ekoloških sistema, uspostavljanje veze sa naučnim tehnikama koje su dobile zamah u posleratnim godinama – ^{14}C datovanjem, dendrohronologijom i sl.); *naučni pristup*; ideja *kulturnog procesa*; *nastojanje da se bude što eksplicitniji prilikom iznošenja pretpostavki – eksplliciranje ciljeva istraživanja* (odbijanje intuitivnih i bezuslovnih pretpostavki, Klark je govorio da potreba za eksplicitnošću i preciznošću zamenjuje maglovite izdisaje interpretativne arheologije); *razumevanje varijabilnosti* (osnovno razumevanje arheološkog materijala u statističkim formama, razumevanje urbanih i ruralnih centara i njihovog broja, usavršavanje tehnika uzorkovanja) (Johnson 2000: 27, Палавестра 2011: 168, 169). Za razliku od pesimizma kulturno-istorijske arheologije, novi arheolozi su verovali da mogu proniknuti u važne društvene, religijske i spoznajne aspekte kultura iz prošlosti (Палавестра 2011: 169).

I dok je Luis Binford bio nosilac nove arheologije u SAD, u Engleskoj su to bili Dejvid Klark i Kolin Renfru. Binford je isticao razliku između arheologije tzv. *novog sveta* i *starog sveta*. Pored pojedinih operativnih i intelektualnih gledišta koja su se preklapala, smatrao je da postoji razlika u njihovim paradigmama, naročito u vezi sa tumačenjem pojma kulture. Po njemu, paradigma uslovljava i postupke klasifikacije koje su arheolozi osmislili kako bi određivali neku kulturu. U novom svetu, osnovno gledište zasniva se na empirijskim generalizacijama, imajući u vidu prirodu kulture koju su rani etnolozi izvodili iz svojih komparativnih studija materijalne kulture američkih Indijanaca. U starom svetu, međutim, osnovno stanovište ukorenjeno je u manje sistematičnu studiju evropske istorije i tradicije, ali takođe empirijski zasnovanu (Binford and Stabloff 1982: 144).

Jedna od oblasti u kojoj je nova arheologija istinski ostvarila naučnost vezana je za tehnike iskopavanja i datovanja. U periodu nakon Drugog svetskog rata došlo je do eksplozije drugih nauka u arheologiji, što je podrazumevalo *proučavanje prirodne sredine, palinologiju, geomorfologiju, paleopatologiju, tehniku datovanja radioaktivnim ugljenikom, dendrohronologiju, primenu kompjutera* itd. Razvoj ovakvih naučnih tehnika koje su postale primenjive u arheologiji zahtevao je tehničku specijalizaciju. Dokaz koliko je nova arheologija uzela maha na američkim univerzitetima je i taj da je u studije uključeno i obučavanje za rukovanje novim tehnikama; arheolozi su naučili kako da čitaju polenski dijagram, kako da se koriste računarom itd. (Johnson 2000: 35). Jedan važan momenat značajno je uticao na uvođenje prirodno-naučne metodologije u arheologiju SAD: izmenjeni uslovi finansiranja istraživanja podržavali su društvena i prirodno-naučna istraživanja, pre nego istorijska i humanistička (Olsen 2002: 46). Iako je evropska arheologija i dalje ostala čvrsto vezana za svoje humanističke korene, opšta atmosfera u arheološkoj praksi, učinila je da se i na evropskim univerzitetima, kao i pri muzejima, otvaraju laboratorije (Johnson 2000: 35).

Nakon što je ostvarila svoju punu formu, prodorom novih ideja nova arheologija počela je da se modifikuje, prevashodno kritikom da je u svojoj težnji ka naučnošću, zapostavila čoveka kao svesno biće, pa se od tada svetlost baca na kognitivno (Johnson 2000: 85). Pojavom *neomarksizma* u Francuskoj, 60-tih i 70-tih godina XX veka vaskrsavaju marksističke ideje u arheologiji. Njihov prvi trag može se sresti u delu Gordona Čajlda 30-tih godina XX veka, nakon njegovog boravka

u SSSR, kroz delo *Man Makes Himself*, gde on uvodi i objašnjava pojmove neolitske i urbane revolucije.

Gore pomenuti uticaj Čarlsa Darvina na arheologiju doživeo je renesansu rađanjem uverenja da procesi koji su odgovorni za biološku čovekovu evoluciju, takođe rukovode i kulturnom evolucijom. Ovakvo shvatanje pada pod okrilje *neoevolucionizma* koji je uzeo maha u SAD (Johnson 2000: 92).

Pomenute škole samo su dve u nizu kojima su arheolozi želeli pokazati svoje nezadovoljstvo, ovog puta novom arheologijom, čija se intelektualna živost lagano gasila. Kasnih 70-tih i 80-tih godina XX veka naglašavane su kritike na račun slepog praćenja pozitivističke epistemologije u arheologiji i drugih nedostataka, koje je imala teorija srednjeg opsega (negiranje aspekta kognitivnog itd.). To je rezultiralo nastankom više različitih pristupa objedinjenih pod nazivom *postprocesna* ili *interpretativna arheologija* (Johnson 2000: 97). Ključna ličnost koja je odigrala značajnu ulogu u nastanku postprocesnog načina mišljenja bio je Ian Hoder, koji je shvatio da svaki arheološki problem može biti interpretiran na više različitih načina, naglašavajući pritom značaj individualnog, do tada zapostavljen u procesnim, normativističkim gledištima. Može se reći da su svojim postavkama kojima se naglašava: kontekst značenja onoga što se interpretira i aktivnost individue, negiranje razlike između materijalističkog i idealističkog, podsticanje empatije (težnja koja je preuzeta iz istorijskog pravca strukturalnog konstruktivizma), itd., postprocesni arheolozi otvorili arheologiji potpuno nove i moderne vidike (Renfrew and Bahn 2001: 42). Početke novog pokreta predvideo je socijalni antropolog Edmund Lič još 1971. godine, kada je održao predavanje na temu „Objašnjenje kulturne promene" (*The Explanation of Culture Change*) na Univerzitetu u Šefildu, kojem su u velikom broju prisustvovali procesni arheolozi. Tom prilikom, predočen im je koncept kulturnog strukturalizma, uveliko popularan među socijalnim antropolozima. Prilično oštro kritikovao je antropološke modele, koje je prihvatila nova arheologija, prepoznavši u njima funkcionalizam, tada prevaziđen pravac u socijalnoj antropologiji (Палавестра 2011: 197, 198).

Postprocesna arheologija predstavlja ponovno otkriće koncepta kulture kao „međukulturne idiosinkratičke varijacije u ljudskim verovanjima i ponašanju" (Trigger 2007: 444). Kao filozofski oslonac ovde imamo modernu, a promene koje doživljava arheološka misao u 80-tim i 90-tim godinama XX veka samo su deo čitavog niza promena, kroz koje prolaze društvene nauke uopšte. U krajnjem slučaju, postprocesna arheologija može da zapadne u relativizam, koji vodi gubitku smisla arheologije kao nauke (Renfrew and Bahn 2001: 43). Njene ključne tačke bile su: *odbacivanje pozitivističkog načina poimanja nauke i podele teorija/podaci* (naglašava se prihvatanje drugih nepozitivističkih koncepcija nauke, poput socijalnog konstruktivizma; podaci su uvek uslovljeni teorijom); *interpretacija je uvek hermeneutička* (kontekst značenja); *odbacivanje suprotstavljanja materijalističkog i idealističkog pogleda na svet; proučavanje vrednosti i načina razmišljanja u prošlosti* (Kolingvudov istorijski idealizam); *individua je aktivna* (odbacivanje ideje da je nemoguće dopreti do individualnog u prošlosti, individualno delovanje kao aktivna strategija pojedinaca); *materijalna kultura kao tekst*; *posmatranje konteksta* (kontekst je suština arheologije, pa se često postprocesna arheologija naziva *kontekstualnom); značenja koja pripisujemo predmetima uvek su u političkoj sadašnjosti i uvek imaju politički prizvuk, te je interpretiranje prošlosti uvek politički čin* (Johnson 2000: 107, Палавестра 2011: 238–241).

Ijan Hoder je glavna ličnost postprocesne arheologije. S obzirom na to da je bio učenik Dejvida Klarka, na početku svoje karijere radio je u duhu procesne arheologije na složenim statističkim analizama geografske raspodele arheološke građe, a zatim je i učestvovao u etnoarheološkim istraživanjima u istočnoj Africi. U vreme kada su mnogi novi arheolozi tvrdili da se materijalna kultura može objasniti univerzalnim pravilima i zakonima, Hoder je podvlačio da *značenje zavisi od konteksta*. Po njemu, veze između društva, ljudskog ponašanja i materijalne kulture zavise od delovanja pojedinaca unutar određenih kulturno-istorijskih konteksta (Olsen 2002: 444). Sam je tvrdio da, uprkos mnogim metodološkim doprinosima nove arheologije, neke smernice iz normativne arheologije (koja joj je prethodila), treba da budu ponovo iznete na svetlost dana. Tome u prilog navodio je tri glavne ideje, izvučene iz sopstvenog iskustva: da materijalna kultura nastaje u vezi sa *značenjem*; da pojam *delovanja* mora biti uključen u teorije o materijalnoj kulturi i društvenoj promeni; da arheologija ima, uprkos svom nezavisnom naučnom postojanju, najjače veze sa istorijom (Hodder 2003: 2). Pisao je: „Materijalna kultura i društvo međusobno konstituišu se unutar istorijski i kulturno specifičnog skupa ideja, verovanja i značenja". U tom

smislu, veza između načina sahranjivanja i društva jasno zavisi od njegovog poimanja smrti (Hodder 2003: 3). Veza između materijalne kulture i organizacije društva jednim delom je socijalna, ali ona takođe zavisi i od skupa kulturnih stavova, koji se ne mogu predvideti ili svesti na ekološko okruženje. I dok je nova arheologija odbacivala mogućnost uticaja pojedinačnog delovanja i težilo se dopiranju do sistema, koji je stajao iza pojedinca i njegovog artefakta, Hoder je naglašavao dva pojma: *individualno* i *delovanje*. Isticao je da naglašavanje delovanja ne znači identifikovanje „velikog čoveka" ili „velike žene", nego objašnjenje da je svaki artefakt napravio pojedinac ili grupa pojedinaca, a ne društveni sistem; svaka posuda nastala je kao produkt specifičnih faktora, koji uslovljavaju određeni dizajn ili oblik (Hodder 2003: 6, 7). On je pozivao arheologe na saživljavanje sa ljudima u prošlosti, a takav njegov poziv potseća na tekstualnu analizu u književnosti, gde se samo razumevanjem piščeve situacije i duha vremena može shvatiti smisao njegovog teksta. Iz toga proizilazi shvatanje materijalne kulture kao izvesnog oblika *jezika ili teksta* (Olsen 2002: 63).

Sadržajnost jednog takvog autora kao što je Hoder svakako bi trebalo da zauzme mnogo više redova, ali zbog potreba ovog rada, neophodno je da sumiramo. Tri značajna, i po mnogo čemu različita, glavni su teorijski pravci u arheologiji: komparativno-istorijska, procesna i postprocesna arheologija. Svaka od njih nastala je u duhu određenog vremena, prateći opšti pravac razvoja nauke, a iznikao je i čitav niz drugih, manje važnih teorija. Današnji arheolozi, međutim, retko se nalaze pod uticajem samo jedne teorije. Njihov rad zahteva tumačenje podataka dobijenih terenskim radom i proučavanjem literature, ali i poznavanje teorijskog razvoja arheologije, čime se izbegava dogmatsko objašnjavanje arheoloških pojava. Očigledno je da nijedna struja nije preovladala arheološkom naukom (Babić 2013: 626). Razvoj teorije u arheologiji, kroz različite pristupe, otvorio je mnoga važna pitanja u cilju boljeg razumevanja prošlosti.

PRODOR PRIRODNIH NAUKA U ARHEOLOGIJU

Kao direktna posledica nastanka procesne arheologije i pozitivističkog insistiranja na primeni prirodnonaučnih modela u izvođenju arheoloških zaključaka, a svakako i posleratnog naglog razvoja prirodnih nauka i njihovih tehnika, nametnuli su se i prvi pokušaji primene prirodnih nauka u arheologiji. Kao što je rečeno, američki univerziteti bili su pioniri u ovom domenu, ali su ubrzo tim putem pošli i evropski, što je uslovilo otvaranje mnogih laboratorija pri univerzitetima i muzejima. Shvaćeno je da se arheološko traganje za univerzalnim zakonima, uz insistiranje na naučno zasnovanim metodama, može podstaknuti ukoliko dostignuća prirodnih nauka budu direktno primenjivana u arheologiji.

Može se reći da je bilo i pojedinačnih pionirskih pokušaja primene određenih metoda prirodnih nauka u arheologiji i pre pojave procesne arheologije. Jedan od prvih doprinosa arheometriji dao je veliki nemački hemičar, poznat po otkriću hemijskog elementa titanijuma, M. H. Klaprot, koji je 1796. objavio rezultate hemijske analize grčkog, rimskog novca i stakla. Nešto kasnije, 1815. godine, Hamfri Dejvi analizirao je pigmente boje iz doba Rimskog carstva (Paris 1831). Bliska saradnja između arheologa Henrija Lajarda i naučnika T. T. Filipsa desila se tokom istraživanja Ninive i Vavilona 1853. godine, a njen rezultat bile su brojne analize otkrivenih artefakata. Još je Rentgen 1896. godine, primetio da se X zraci mogu primeniti u analizama pigmenata i biti od pomoći u otkrivanju falsifikata slika ili fresaka.

Do kraja XIX veka, u arheologiji su se sve više razvijala sistematska istraživanja, lov na artefakte biva napušten i usvajaju se mnoge strategije iz geologije. Posebna pažnja bila je posvećena tlu, sedimentima, stratigrafskom položaju, a saradnja sa drugim naučnicima postala je sve važnija. U raznim izveštajima rezultata istraživanja i naučnim časopisima, počinju da se pojavljuju hemijske i fizičke analize artefakata, pigmenata i legura. Aerofotografija snimana iz balona bila je korišćena da bi se locirale mnoge rimske i predrimske strukture u Engleskoj 1919. godine (Bizli). Arheološka geofizika rođena je iste godine kada je Folgeraiter izmerio magnetni momenat na etrurskoj keramici.

Arheologija i geologija su prethodno, u prvoj polovini XIX veka, bile hendikepirane univerzalno prihvaćenim biblijskim pričama kojima su se objašnjavale prirodne pojave. Nekonsolidovani sedimenti koji su ležali preko osnovne stenske mase, tumačeni su ili kao *diluvijum* – taložen potopom ili kao *aluvijum* – taložen nakon potopa (Herz and Garrrison 1998: 5). Ljudski skeletni ostaci u sedimentim depozitima bili su smatrani ostacima populacije, koja je na zemlji živela pre potopa: *Homo diluvii testis – čovek koji je doživeo potop*. Ovaj

naziv potekao je od proslavljenog švajcarskog lekara i prirodnjaka Johana Jakoba Šojcera 1726. godine, koji je uprkos mnogim talentima i dostignućima, lakoverno napisao raspravu o fosilnom skeletu pod naslovom *Homo Diluvii testis et Theoscopos*, čiji je cilj bio da dokaže da su pronađeni skeletni ostaci pripadali čoveku koji je stradao u potopu. Nakon Šojcerove smrti, francuski prirodnjak i utemeljivač paleontologije Žorž Kuvije, 1811. godine dokazao je da je pomenuti skelet pripadao salamanderu ili nekoj velikoj izumrloj vrsti (Richardson 1855: 46; Trigger 2007: 140).

U toku ranog XIX veka, Žak Buše de Pert je u dolini reke Some u Abevilu, otkrio kremene i kamene alatke u diluvijalnom šljunku iz ledenog doba. Obrađeni kremen i izumrla megafauna nađeni su *in situ*, u neporemećenom sloju šljunka, pet metara ispod površine. Ljudski ostaci bili su iste starosti kao sedimenti slojevi unutar kojih su otkriveni i mogu se datovati u kontekstu njihovih sedimentnih naslaga. To je pokazalo da arheološki ostaci mogu biti analizirani primenom geološke metodologije, a geološki dokazi bili su primenjivi na arheološke probleme. Veza između dve nauke bila je čvrsto ustanovljena u proučavanju ljudske prošlosti. Čarls Lajel je 1863. posetio Abevil, a potom objavio „Geološki dokaz o prošlosti čoveka" (*Geological Evidence of the Antiquity of Man*), u kojem je koristio geološki kontekst kako bi dokumentovao poznate ostatke i artefakte prvih ljudi. Ova knjiga ujedinila je arheologiju i geologiju kao srodne discipline i pokazala da geologija treba da ima veći značaj u arheologiji (Herz and Garrrison 1998: 5).

Počev od ranog XIX veka, pojavljuju se studije antičkih ležišta mermera. L. Ros 1837. opisuje ležišta na planini Pentelikon kod Atine. G. R. Lepsius proučavao je mnoga klasična ležišta rudnika i popisao kriterijume za njihovo razlikovanje. Potom je, koristeći iste kriterijume za preko 400 poznatih mermernih statua iz evropskih muzeja, identifikovao rudnike mermera iz kojih je vađena sirovina za njihovu izradu. Američki petrolog H. S. Vošington je 1898. godine upozorio arheologe da njegovi kriterijumi nisu primenjivi na veliki broj tekstura i minerala koji se mogu naći u svakom ležištu. Ovo su bila upozorenja da naučni kriterijumi ne bi trebalo nasumice da se primenjuju u rešavanju arheoloških problema. Na osnovu izotopskih analiza, danas znamo da su mnoge Lepsijusove identifikacije netačne. Godine 1905. Rafael Pampeli, tadašnji predsednik Američkog geološkog društva, poveo je ekspediciju u turkmenistanski deo Sibira. Njegova studija o praistorijskim nalazištima bila je pionirski pokušaj da se rekonstruiše prirodno okruženje u prošlosti i služila je kao primer za analizu brojnih drugih lokaliteta severne i srednje Amerike. Takođe, pokazala je kako geomorfološki i arheološki dokazi mogu biti od velike pomoći da se sazna o klimatskim i prirodnim promenama (Herz and Garrison 1998: 6).

Danas nema potrebe da se polemiše o važnoj ulozi geonauka u arheološkim studijama. U prospekciji lokaliteta koriste se geofizika i geohemija. Počev od 60-tih godina XX veka različite geofizičke metode razvijaju se i prilagođavaju za arheološke potrebe (Pešterac 2006: 53). Osmišljen je i termin *arheogeofizika*, koji se odnosi na geofizičke metode primenjive u prospekciji arheoloških nalazišta (Wynn 1986: 245). Njihova glavna prednost je neinvazivnost, ali nije zanemarljiva ni činjenica da geofizičkom prospekcijom arheolozi dobijaju izravne podatke o arheološkim lokalitetima, karakteru struktura koje se nalaze pod zemljom, njihovim fizičkim svojstvima i njihovom rasprostiranju. Ukoliko je geofizička prospekcija pažljivo i sistematski planirana, a uz to i kombinovana sa drugim metodama, poput izviđanja iz vazduha (aerofotografije, satelitskih i laserskih snimaka – *lidar sistem*) ili izviđanja sa zemlje (rekognosciranja, koje obuhvata i sakupljanje artefakata), moguće je napraviti detaljne planove za arheološka iskopavanja i time sam proces učiniti jeftinijim. U tom slučaju, izbegava se „kopanje na slepo", odnosno istraživanje arheološki neplodnih prostora ili „iskopavanje zarad iskopavanja", čime se uzalud troše velike sume novca.

Geohemijske, geofizičke i petrografske metode omogućavaju određivanje porekla sirovinskih materijala, rekonstruisanje starih tehnologija i određivanje autentičnosti starih predmeta, dok geomorfologija ukazuje na lokacije, koje su ljudi u prošlosti birali za podizanje svojih staništa i naselja (Herz and Garrrison 1998: 6). Hidrogeologija omogućava rekonstrukciju nekadašnjih vodenih tokova i izvorišta vodosnabdevanja, ali i pregled korišćenja podzemnih voda u prošlosti (izgradnja bunara i sl.). Laboratorijskim proučavanjem uzoraka zemljišta, pedologija omogućava definisanje fizičko-hemijskih svojstava, na osnovu čega se dobijaju podaci o vegetaciji, obradi zemlje ili navodnjavanju. Na taj način, dolazi se do zaključaka o ekonomici i karakteru naselja koje se istražuje (lovačko-sakupljačko, zemljoradničko ili stočarsko). Pored toga, pedologija

pruža veoma značajan uvid u procese formiranja i transformacije arheoloških nalazišta (Кукин, Медовић, Хаџић 1992: 19). Biološke discipline, palinologija i fitologija takođe mogu biti od pomoći u dešifrovanju ishrane i poljoprivrede u prošlosti, kao i paleoklimatskih uslova.

Termini *arheogeologija, arheometrija, geoarheologija* i *arheološka geologija* korišćeni su da bi se opisali zajednički istraživački pokušaji geonauka i arheologije (Herz and Garrrison 1998: 4). Termin *arheogeologija* prvi je pomenuo Kolin Renfru 1976. godine, kako bi istakao doprinos geoloških nauka arheologiji. Iz okrilja nove arheologije izrasla je i bioarheologija, prvenstveno se odnoseći na zooarheologiju, kao proučavanje životinjskih kostiju na arheološkim nalazištima. Kasnije se ovaj termin odnosio na proučavanje svih bioloških ostataka u arheologiji, uključujući i arheobotaniku. Danas se ove discipline proučavaju na mnogim univerzitetima u okviru studija arheologije.

TENDENCIJE SRPSKE ARHEOLOGIJE U TEORIJI I PRAKSI

Arheolozi u različitim državama nisu bili jednako otvoreni za prihvatanje novih teorijskih pravaca i stoga ne čudi česta pojava „prelivanja paradigmi" kao posledica nedovoljne informisanosti (Babić 2009: 127). Arheologija u Srbiji nije bila blagovremeno uključena u teorijske diskusije, niti je pratila svetske tokove i trendove. Primena radikalnih načela procesne arheologije 60-tih godina XX veka, zasnovanih na prirodnim naukama, kod nas je bila povremena i postojala je samo u domenu prakse, dok je u teoriji gotovo nije ni bilo. Stoga se ne možemo oduprети utisku da je srpska arheologija u velikoj meri ostala na kulturno-istorijskom nivou i do današnjeg vremena, pri čemu u arheološkom radu i dalje dominiraju deskripcija i sposobnost pronalaženja analogija. Iz njih nastaju stilske i hronološke determinacije arheološkog materijala (Babić 2009: 128), u kojima se često zanemaruje njihov glavni tvorac – čovek.

Kulturno-istorijski modeli naročito se odražavaju u radu starijih muzejskih arheologa, tim pre što su oni, bivajući u stalnom dodiru sa arheološkim materijalom, ostali „začaureni" u svoje zbirke. Kao rezultat toga, nastajale su „beživotne" muzejske postavke, pretrpane keramičkim posudama i drugim artefaktima, koji sami po sebi ne govore ništa o svojim tvorcima. Svakako, istu tendenciju prati i stil pisanih legendi, čija je direktna posledica zbunjenost i nezainteresovanost muzejske publike.

Primetno je, međutim, da se u poslednjih nekoliko godina, sa novim naraštajem srpskih arheologa, pojavljuje sve veći broj interdisciplinarnih radova, koji potsećaju na procesualizam, pokazujući da u srpskoj arheologiji ipak dolazi do nekih promena. Možda se prvim nagoveštajem tih promena može smatrati naučni skup Srpske akademije nauka i umetnosti i Vojvođanske akademije nauka i umetnosti, koji je održan u Beogradu i Novom Sadu 1990. godine na temu: „Arheologija i prirodne nauke", a čiji je rezultat publikacija nastala 1992, pod uređivačkom palicom Dragoslava Srejovića.

Opšti tehnološki razvoj doveo je do neizbežnih usvajanja novina u terenskom istraživanju, uprkos veoma ograničenim materijalnim sredstvima sa kojima se suočava arheologija kod nas (Babić 2013: 627). Nedavno su mnogi naši arheolozi shvatili da je i u postojećim okolnostima daleko svrsishodnije usmeriti sredstva na geofizička istraživanja, koja svojim metodama prospekcije otvaraju perspektivu za buduće velike projekte, nego iskopavati „na slepo" u kratkim rokovima. Većini je postalo jasno da geofizička prospekcija mora biti polazna osnova za svako arheološko iskopavanje, dok se pre manje od jedne decenije u srpskoj arheologiji nije znalo za mogućnosti, koje se njome otvaraju. Pored toga, na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2008. osnovana je laboratorija za bioarheologiju, koja objedinjuje fizičku antropologiju, arheozoologiju i arheobotaniku. U ovoj laboratoriji vrše se makroskopske i mikroskopske analize materijala organskog porekla, koji potiču sa različitih arheoloških nalazišta (http://www.f.bg.ac.rs/laboratorija_za_bioarheologiju.

Paralelno sa ovim promenama u srpskoj arheologiji, modernizuje se i njena muzejska delatnost, svakako ne samo u tehničkom i dizajnerskom smislu. Sve više se obraća pažnja na život čoveka u prošlosti, u odnosu na tipološke i hronološke karakteristike arheološkog materijala, pa nove izložbe često bivaju obogaćene raznim rekonstrukcijama i zanimljivijim pričama. Muzej Vojvodine jedini je muzej u Srbiji, koji u okviru arheološkog odeljenja ima multidisciplinarni tim, te pored sedam kustosa-arheologa, sadrži i kustosa-arheozoologa i kustosa-arheobotaničara.

Očigledno je, dakle, da srpska arheologija pokazuje neke procesne tendencije, kao i to da postprocesna načela još uvek nisu počela da se primenjuju u većoj meri. Postprocesni pristup i dalje je sužen na relativno mali broj autora (Babić 2013: 624).

ZAKLJUČAK

Kao i svaka druga nauka, arheologija se od svojih početaka do danas, suočavala sa promenama paradigme i epistemoloških osnova na kojima počiva. Prešla je dugački razvojni put, od sakupljanja artefakata i avanturističkog lova na blago, preko kulturno-istorijske, procesne i postprocesne teorije, do složene nauke koja se snažno oslanja na znanja drugih prirodnih i društvenih nauka. Prirodne nauke su u arheologiju prodrle kroz procesna načela sredinom XX veka, kada su arheolozi naučili kako da koriste njihove rezultate u sopstvenim rekonstrukcijama prošlosti. Procesna arheologija je u svesti arheologa ostavila važno saznanje o mogućnostima koje joj nude prirodne nauke u objašnjavanju prošlosti, ali je u krajnjim instancama dovela do primene bezbrojnih statističkih i matematičkih modela, i u najgorem slučaju dehumanizirala predmet proučavanja.

Danas se svakako podrazumeva interdiciplinarnost, ali ona zavisi od stepena informisanosti arheologa, ali i finansijskih sredstava, koja se odnose na određeno arheološko iskopavanje. Arheolozi bi trebalo da poznaju barem osnove prirodnih nauka kako bi mogli bez skepticizma da odaberu metode, koje su najadekvatnije za rešavanje nekog naročitog problema.

S obzirom na to da arheologija u našoj zemlji nije blagovremeno bila uključena u evropske i svetske tokove teorijskog i praktičnog razvoja, ne iznenađuje činjenica da je interdisciplinarnost dobila značaj tek u poslednjih nekoliko godina. Pored loših finansijskih uslova kao čestog opravdanja, čini se da glavni razlog tome, počiva u nedovoljnoj informisanosti naših stručnjaka i do nedavno, izraženoj zatvorenosti prema drugim naukama.

BIBLIOGRAFIJA

Babić S. 2009. Jezik arheologije II (ili: Kako sam preživela promenu paradigme?). *Етноархеолошки проблеми н. с. год. 4. св. 1*: 123–132.

Babić S. 2013. Kakva nam arheologija treba?. *Етноархеолошки проблеми н. с. год. 8. св. 3*: 621–631.

Binford L. R. and J. A. Stabloff. 1982. Paradigms, Systematics, and Archaeology. *Journal of Anthropological Research,* vol. 38, no. 2: 137–153.

Clarke D. L. 1973. Archaeology: The loss of Innocence. *Antiquity* 47: 6–18.

Грин, К. 2003. *Увод у археологију*. Београд, Clio.

Hempel, C. G. 1942. The Function of General Laws in History. *Journal of Philosophy 39*: 35–48.

Hempel, C. G. and P. Oppenheim. 1948. Studies in the Logic of Explanation. *Philosophy of Science*, Vol. 15, No. 2: 135–175.

Herz N. and E. G. Garrison. 1998. *Geological Methods for Archaeology*. New York, Oxford University Press.

Hodder, I. and S. Hutson. 2003. *Reading the Past, Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press.

Johnson, M. 2000. *Archaeological Theory – An Introduction*. Oxford, Blackwell Publishers.

Кукин А., П. Медовић и В. Хаџић. 1992. Повезаност археолошких, педолошких и геолошких истраживања и узајамно коришћење добијених резултата. У: *Археологија и природне науке*, ур. Д. Срејовић: 19–23. Београд, Просвета.

Olsen, B. 2002. *Od predmeta do teksta, Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*. Beograd, Geopoetika.

Pešterac, T. 2006. Značaj geoelektričnih ispitivanja u prospekciji arheoloških nalazišta. Рад Музеја Војводине 47/48: 53–65. Нови Сад.

Палавестра, А. 2011. *Културни контексти археологије*. Београд, Филозофски факултет у Београду, Досије Студио.

Paris, J. A. 1831. *The Life of Sir Humphrey Davy, bart., LL.D*. London, Henry Colburn and Richard Bentley.

Richardson G. F. 1855. *Introduction to Geology and its Associate Sciences: Mineralogy, Fossil Botany and Paleontology*. London, Bradbury and Evans, Printers, Whitefriars.

Renfrew, C. and P. Bahn. 2001. *Archaeology: Theories Methods and Practice*. London, Thames & Hudson.

Срејовић, Д. 1992. ур. *Археолоīија и ūрироднe науке*. Београд, Просвета.

Tite, M. S. 1972. *Methods of Physical Examination in Archaeology*. London – New York, Seminar Press.

Trigger, B. G. 2007. *A History of Archaeological Thought*. New York, Cambridge University Press.

Wynn, J. C. A. 1986. A Review of Geophysical Methods used in Archaeology. *Geoarchaeology* Vol. 1, No. 3: 245–257.

Tijana Stanković-Pešterac

CHANGES IN THEORY AND THE EXPANSION OF NATURAL SCIENCES IN ARCHAEOLOGY

Summary

Similarily to other sciences, archaeology has come a long way, from the time of its creation until today, changing its basic scientific principles and facing paradigm shifts. The roots of this science lie in the eternal human desire for acquiring and possessing beautiful and unusual objects. Incontrollable artifact acquisition and adventurous treasure hunting have emerged from this desire. Archaeological theory and practice have been developing together, following contemporaneus scientific courses, from which evolved culture-historical, processual, and postprocessual archaeologies. Because of their radical scientific demands, each of them has brought innovations in archaeology, but it can be said that none prevailes in archaeology today. Strong expansion of natural sciences in archaeology coincides with the positivistic orientation of the New or processual archaeology in the mid-twentieth century, though there have been some earlier manifestations, caused by the individual development of natural sciences. Various scientific approaches have opened many fields of research and asked important questions towards better understanding of the human past. Unfortunately, Serbian archaeology hasn't been following theoretical evolution of archaeology. Until recently, cultural-historical approach dominated, especially in the views of museum archaeologists, due to the fact they are mainly concerned with artifacts. The result was the creation of many liveless permanent exhibitions, in which the pots and other finds, together with their long explanations, speak very little about their creators. However, past few years have shawn some improvements and changes, reflected through many different interdisciplinary studies, and it seems they are still the processual inheritance. Even museum archaeologist have embraced interdisciplinarity. As such, the Museum of Vojvodina is the only museum in the country which has employed two bioarchaeology experts – a archeozoologist and a archeobotanist.

(Translated by author)

UDC: 736.3„15“
UDC: 676(091)

FENOMEN VODENOG ZNAKA I NOVI POGLED NA MESTO I VREME NASTANKA „RUKOPISNOG ČETVOROJEVANĐELJA IZ 16. VEKA“

Mr Lidija Mustedanagić, Đerđ Mor

Apstrakt: Istorijat nastanka papira, od preteča – papirusa i pergamenta, do prve proizvodnje u Kini, Arabiji i Evropi, gde prednjače italijanski gradovi na severu (Fabrijano) do holandskih, nemačkih i drugih evropskih proizvođača. Srednjovekovno evropsko pravljenje hartije naročito je zanimljivo zbog vodenih znakova, koji se ovde prvi put pojavljuju. Njihovo izučavanje dovelo je do filigranologije, nauke koja se bavi opisom i tumačenjem vodenih znakova, a koja pomaže u datovanju rukopisa i knjiga, preko utvrđivanja starosti papira na kojem su nastali. Za naš slučaj nov uvid u specifične oblike vodenih znakova – vepar u nekoliko varijanti, karakterističnih za 16. vek – kada muzejski primerak *Četvorojevanđelja* nastaje, baca drugačije svetlo na njihove oblike, kao i granice mogućeg nastanka ove stare rukopisne knjige.

Ključne reči: papir/hartija, papirni mlinovi, srednji vek, vodeni znaci, filigranologija, digitalizacija, *Rukopisno četvorojevanđelje iz 16. veka*, vodeni znak vepra.

Osnovna namena izučavanja vodenih znakova[1] je utvrđivanje datuma proizvodnje hartije, kao dodatnog faktora u datiranju izrade pisanog ili štampanog teksta, bilo da se radi o rukopisima, pismima, notnom materijalu, grafičkim otiscima ili izdanjima sa nepoznatom ili krivotvorenom godinom štampanja. Istraživanje ovih skrivenih obeležja papira odavno privlači pažnju filigranologa, s obzirom da su oni njihov osnovni predmet proučavanja, te istoričara kulture, papira i umetnosti, paleografa, bibliografa, konzervatora i restauratora, kao i poznavalaca mnogih drugih oblasti. Raznovrsnost i lepota vodenih znakova postaje meta kolekcionara starina, jer njihova prava vrednost leži prvenstveno u otkrivanju, pronalaženju i sistematizovanju stare hartije čiji način proizvođenja, do vremena industrijske faze, pleni pažnju svojim teškim postupkom i umešnošću, dižući majstore ovog postupka u onu ravan koja zamagljuje granicu između zanatlijskog i umetničkog. Sa pravom se ova delatnost u srednjem veku nazivala „belom umetnošću“.

(Pred)istorija papira – preteče i tri velike civilizacije

Najstariji neposredni prethodnik papira je *papirus*, nastao od istoimene močvarne biljke *(Cyperus papyrus)*, koja raste uz reku Nil, čija je stabljika debljine čovečije ruke, visine i do tri metra. Upotreba papirusa kao podloge za pisanje potiče iz perioda Starog Egipta (3500–3000. p. n. e.). U Grčku je prenesen i korišćen od 7. v. p. n. e. odakle se dalje širi u Rim i ostale delove Evrope, gde je aktuelan sve do 10. veka. Papirus se dobijao isecanjem traka srčike, koje su ređane i lepljene, za razliku od papira koji je sačinjen od usitnjenih vlakana umešanih u masu. „ Na staroegipatskom *pa – p – iur* znači biljka sa Nila; grčki: *πάπυρος* – papirus, lat. *Papyrus* – znači ime za biljku sa Nila. Hartija: od grč. *Chartes* – znači list papira ili papirusa.“[2]

Drugi nosilac zapisanog pre papira bio je *pergament*, nastao preradom životinjskih koža, a bio je u upotrebi od 2. v. p. n. e., sve do kasnog srednjeg veka, kada ga u Evropi zamenjuje papir. Izrađivan je od očišćenih i krečom štavljenih uglavnom ovčijih, kozijih, telećih, psećih i zečijih koža. Najskupocenije vrste su izrađivane od koža tek ojagnjene jagnjadi. Poreklo se vezuje za Pergamon (grč. *Pergamenon*), grad u Maloj Aziji, koji je u antičkom svetu bio poznat po svojoj biblioteci i njenih 200.000 svitaka. Izum papira nije ugrozio proizvodnju pergamenta koji se i dalje koristio za ispisivanje trajnijih (svečanih) dokumenata, a posle izuma štampe i za štampanje knjiga, udžbenika, enciklopedija, kalendara i sl. Koristimo ga i danas, uglavnom pri izradi i štampanju svečanijih dokumenata.

Papir se na Istoku pominje već na početku 2 v. p. n. e. Najstariji primerak sačuvanog papira je tanak, žućkast, vlaknasti papir biljnog porekla, a pronađen u grobu Pa-Chiao u Sianu u provinciji Shensi (od 202. g. p. n. e. – 10. v. n. e., pripadao je Han dinastiji). Papir koji je pronađen u Kineskom zidu potiče iz 2. v. n. e. i utvrđeno

je da je pravljen od krpa. Direktan prethodnik papira bile su trake bambusove trstike (povezane u snopove) koje su se koristile u Kini za pisanje već u 3. veku, a kasnije se za pisanje koristila fino istkana svila. Papir od celuloznih otpadaka i otpadaka svilenih vlakana verovatno se proizvodio i pre 105. godine, ali se zbog materijalnih dokaza u literaturi proizvodnja papira najćešće vezuje za 105. godinu n. e. kada je Ts'ai Lun podneo caru izveštaj o *usavršenom postupku*. Unapređenje procesa proizvodnje papira u Kini pripisuju Tso Tzu-yi-u 150. g. n. e., a proizvodnja ostaje kineska privilegija. Papir se izvozio iz Kine u sva područja istočnih civilizacija, a od početka 7. veka počinju da ga proizvode i u Koreji i Japanu.

Godine 751. sa procesom proizvodnje papira upoznaju se i Arapi koji pre toga koriste najviše pergament i papirus, ali i uvozni papir. Do otkrivanja procesa proizvođenja papira dolaze preko zarobljenih Kineza i već iste godine podižu mlin u Samarkandu, a 793. i u Bagdadu i Damasku (odakle se papir izvozi i prodaje dalje u Evropu). Arapi su proizvodnju vrlo brzo unapredili i prilagodili svojim potrebama: celulozna vlakna ne tucaju se više drvenim tučkom u kamenom avanu, već usitnjavaju u tzv. papirnim mlinovima, koristeći vodenu snagu; pored celuloznih vlakana od starih krpa, kao sirovinu već u 8. veku koriste i pamučna vlakna (vatu); nežna sita od bambusovih i svilenih vlakana, koja su se koristila u Kini, zamenjuju metalnim sitima, a kao vezivo, u papirnoj kaši, ili kao površinski nanešeno, koriste kvalitenije skrobno vezivo od finog brašna. Arapi izvoze papir na mediteransko i evropsko tržište preko Damaska *(chana damascena)*, a i preko Sicilije i Španije. Godine 900. počinje proizvodnja papira u Egiptu, a 1100. godine u Maroku.

Najraniji dokument napisan na papiru, nastao u Španiji pre 1036. godine, je *Breviarium et Missale mozarabicum* koji je bio sastavljen u manastiru Santo Domingo de Silos, blizu španskog grada Burgosa, na arapskom papiru. Arapski papir korišćen je na Siciliji 1061. godine. Najstariji rukopis na hartiji sa nemačkog govornog područja je iz bavarskog manastira Aldersbah, gde se koristio papir španskog i italijanskog porekla. U Španiji je papir počeo da se proizvodi pre 1150, a u Italiji pre 1230. godine. Dokumenti beleže prvu proizvodnju papira u Fabrijanu 1283. Rival mu je bio Amalfi gde je nezavisna proizvodnja papira prvi put bila verifikovana 1289. godine.

Veština štampanja nije stigla u Evropu ranije, pre svega zbog činjenice da su Arapi zabranjivali umnožavanje tekstova (iako su u Egiptu arapskog perioda nađeni neki umnoženi tekstovi koje stručnjaci pripisuju periodu između 900. i 1300. godine). U tom periodu u Kini su poznata već i metalna pomična slova za štampanje. Pretpostavke o sponi između istočnjačke tradicije i Gutembergovih otkrića su vrlo verovatne. U Italiji, papir se koristi i za prepisivanje antičkih tekstova. U nekim područjima, još u 13. veku, bilo je zabranjeno izdavati javne i pravne dokumente na papiru, sa napomenom da je nepostojan materijal. Prekretnicu u istoriji proizvodnje papira predstavlja pronalazak mašine za usitnjavanje krpa 1670. g. u Holandiji. Konstruisana je specijalna mašina ili uređaj od dva kanala, tzv. „Holander", u kojem se nalazi vodoravni cilindar sa noževima koji usitnjavaju krpe na potrebnu dužinu vlakana, dok se ujedno mešaju/melju vlakna u masu sa puniocima, bojom i vezivom. Papirni mlinovi su radili dok nisu uvedene mašine i prestala korišćenja ručnih sita. U Teplicu (Mađarska) je to bilo 1855. godine, u Pečuju 1821, u Novoj Vesi – Zagrebu –1828, a u Radeču (Slovenija) 1901. godine.

Feršo de Rejmur, poznati biolog, posmatrajući osinja gnezda, prvi je došao na ideju da se jeftinija celuloza upotrebi i u proizvodnji papira. Tako je u Francuskoj već 1784. g. počela proizvodnja papira od celuloznih vlakana jute, raznih trava, kopriva i sličnog otpadnog materijala, umesto rita i prnja koje su se, do tada,koristile u mlinovima.

Papir proizveden u Evropi dostigao je svoj najbolji kvalitet u periodu 15–16. veka. Njegov izvoz vodio je do širenja štamparstva i štampanih knjiga. Tehnička dostignuća bila su razvijena u ranom modernom periodu u proizvodnji ručno pravljenog papira, za šta je bila karakteristična vidljiva potka i tkane žice na koje su se lemile žičane figure kako bi oblikovale vodene znakove. „Ovaj novi papir, velum papir (lat. *vellum* – koža) prvo je proizveden u Engleskoj sredinom 18. veka. U Nemačkoj široko rasprostranjena proizvodnja započinje početkom 19. veka. Vodeni znaci konačno prestaju da igraju tako važnu ulogu kada papir počinje da se proizvodi industrijski, što rezultira povećanom proizvodnjom, mnoštvom formata i, posebno, papir počinje da se skladišti na duže vremenske periode."[3] Najpoznatija savremena upotreba vodenog znaka je na novčanicama. Vodeni znak se danas osim na novčanicama koristi i na vrednosnim papirima, kao i u reprezentativne svrhe: pasoši, potvrde o državljanstvu, menice, memorandumi, diplome, glasački listići i slično. Ovde on služi kao

dokaz autentičnosti novčanice i drugih dokumenata i čuvar protiv falsifikovanja.

U srednjem veku vodeni znaci bili su tipični za proizvodnju hartije. Većim delom sačuvani su u dokumentima, štampanoj građi i crtežima, koji su sada izloženi u bibliotekama, muzejima i arhivima. Nakon postepenog zamenjivanja pergamenta kao skupljeg materijala na kojem se pisalo, papir je ostao najvažniji nosač zapisanog do naših dana. Naravno, način na koji se pravio drastično se menjao, naročito od 19. veka i razvoja mašinske proizvodnje, kada je i važnost vodenih znakova, sa izuzetkom novčanica, postala prilično marginalna. I danas je značaj papira postepeno redukovan, transformisanjem komunikacijskih struktura kroz elektronske medije. Elektronska skladišta, pri čemu se misli na različite tipove čuvara podataka, su već zamenila puno štampane hartije, premda se njihova podobnost za dugotrajnu upotrebu još ne može predvideti.

Postupak proizvođenja papira u papirnim mlinovima

Od vremena početaka proizvodnje papira u Evropi, još od 12. veka, vodeni znaci bili su korišćeni da upute na poreklo ili kvalitet papira, odnosno na grad i fabriku, ili u početku na vodene mlinove, u kojima se papir proizvodio.

Još je Bartolus de Saksoferato, italijanski pravnik iz 14. veka, prvi zapazio umešnost pravljenja hartije i sa tim povezao potpis, odnosno vodeni znak kao obeležje proizvođača hartije, prema kojem se može odrediti i kvalitet. Zapazio je i da svaki vodeni mlin, u kojem se hartija proizvodila u Fabrijanu, ima svoj vodeni znak, za koji mu ne može biti zabranjeno da ga koristi.„Prema Bartolusu u slučajevima gde se umeću i veštini dodaju lokalni prirodni resursi važni za kvalitet proizvodnje, kao što je voda za papir, vodeni znaci se ne vezuju za proizvođača, već za mesto proizvodnje, papirni mlin.“[4]

Proizvodnja papira u srednjem veku bazirala se na biljnim vlaknima kao sirovinskom sastavu, koja su se obezbeđivala preko rita i prnja koje su se sakupljale i otkupljivale od ljudi. Nabavka ovih platnenih otpadaka bila je u službi skupljača prnja, koji je otkupljivao korišćenu odeću, rublje i rite od stanovništva,pri čemu je često dolazilo do cenjkanja. „Svila i vuna su se izmeštale od odbačenih tkanina kao neupotrebljive za pravljenje papira. Sakupljač je potom nudio platneni otpad papirnim mlinovima, a prvi kupac imao je prednost da odabere najbolji materijal za pravljenje fine hartije. Zvanične regulative ograničavale su trgovinu ritama geografski vrlo rano, te je stoga moguće utvrditi skoro precizno odakle su bile rite koje su se u pojedinim mlinovima koristile.“[5]

Da bi mogla da se koriste, biljna vlakna su bila rastrgnuta i istopljena. Nakon što su rite bile sakupljene, sortirane i namočene u papirnim mlinovima, a proces raspadanja uveliko započeo, kompletno razdvajanje ispreplitanih vlakana izvela bi mašinerija koja je čekićala i tukla načinjenu masu – pulpu, sastavljenu od biljnih vlakana: „Krpe potrebne za ručnu proizvodnju (manufakturu) papira, prethodno razmočene i iskuhane u vapnenoj vodi, usitnjavane su tako što su ih u odgovarajućoj posudi (kopanji) tukli batovima učvršćenim na osovinu koju je okretalo kolo na pogon vodom, mlinsko kolo. Upravo zbog toga se uređaj za proizvodnju papira nazivao: *mola papyracea*, *mola chartaria*, *fabrica papyracea*, *chartopegia* (lat.); *paperzki melin* (Jambrešić); *mlin za papir* (slov.); *Papiermühle* (njem.); *paper mill* (engl.); *bumažnaja meljnica* (rus.); *moulin à papier*, *pepeterie* (franc.); *cartiera* (tal.).“[6]

Druga etapa je podrazumevala vezivanje ovih rastopljenih vlakana u novi materijal. U daljem postupku proizvođenja papira bili su potrebni kalupi za papir kako bi se on oblikovao od te vlaknaste pulpe. Glavni delovi kalupa bili su drveni okvir i sito napravljeno od položenih, rebrastih žica, koje su se prostirale paralelno i blizu jedna druge i preko vertikalnog niza linija (žičane osnove). Ova žičana rešetka bila je tako gusto postavljena da bi se, nakon vađenja pulpe iz kace i stavljanja na nju, voda odlivala, dok bi vlakna ostajala kao tanak film na situ. To je predstavljalo komad papira.

Papir za uvijanje bio je pravljen od rita koje su bile manje-više braon, dok je papir za pisanje pravljen od belih prnja, te je pulpa koja je određena da proizvede beli papir bila mnogo rafiniranija i da bi se on proizveo specijalni mlinovi za satiranje bili su izgrađeni kako bi se vlakna usitnila na najmanju potrebnu dimenziju. Iz tog razloga nisu svi papirni mlinovi bili u mogućnosti da proizvedu obe vrste papira, neki su imali dozvolu da prave samo papir za uvijanje i ti mlinovi su se zvali „crni“, za razliku od „belih“ koji su proizvodili finiji papir za pisanje, u okviru kojeg su se takođe razlikovale nijanse u izradi.

Papirna masa se u manjoj meri zadržavala na žicama nego u prostoru između njih. Takođe papir je transparentniji na mestu gde su žičane figure bile nakačene na mrežastu rešetku kako bi se formirao vodeni znak.

Neki proučavaoci vodenih znakova, kao što je Pikar, smatrali su vodenim znakom i otiske naslaganih i umreženih linija sita, odnosno rasporeda *pontizoa* i *veržera* na papiru, što je tehnička odlika i glavna karakteristika ručno proizvedenog papira, kao i transparentne forme stvorene namernim pričvršćivanjem žičanih figura za sito koje učestvuju u formiranju pravog vodenog znaka.

Obično su dva radnika bila uključena u proces pravljenja hartije: jedan je bačvar i on je zadužen za umakanje kalupa u kacu ispunjenu vodom i vlaknastom pulpom (tj. smešom) i on trese kalup tako da se pulpa ravnomerno širi preko sita. Drugi je izlagač koji preuzima kalup sa papirnom pulpom od bačvara. Dok bačvar ponavlja prvi korak sa novim sitom, izlagač poleže komade filca preko vlakana u kalupu i prebacuje vlakna sa sita na spremno parče filcanog platna, izvrćući kalup. Drugi komad filca položen je preko mokrog papira, tako da se sledeći komad papira može prostrti direktno preko ovog. Zato su se koristila dva sita u kaci za potapanje i sledstveno tome postojale su dve žičane figure koje su formirale vodeni znak. Komadi papira proizvedeni na ovaj način stoga pokazuju dve varijante jednog vodenog znaka, odnosno, par vodenih znakova. Bilo je moguće da dva radnika izvedu i do 5.000 komada tokom dvanaestočasovnog radnog dana. Čim bi veća gomila komada papira sa filcom između njih porasla, ovaj „stub“ bi bio stavljen pod presu.[7] Na ovaj način težina je mogla biti smanjena skoro za polovinu. U drugom presovanju, nakon što je filc bio sklonjen i papirni stub bio polegnut u presu, voda iz kace za potapanje bila bi na ovaj način skoro sasvim odstranjena. Papir je potom bio odnošen na mansardu kako bi se sušio. Tamo bi se tabaci papira vešali na konopce, prebacivanjem uz pomoć drvene krstače. U poslednjem koraku svaki tabak papira bio bi obložen sa slojem štirka (skrobne paste), ponovo uglačan i upakovan za transport.

S obzirom da je čin postavljanja pulpe bio težak, kako na kalup tako i na pridodate žičane forme, one bi se vremenom razlabavile. Tačke lemljenja koje se još mogu videti u vodenim znacima, bili su znakovi kasnijih popravki. Te popravke mogle su rezultirati menjanjem oblika ili deformisanjem vodenih znakova. Oštećenja su nastajala i usled ribanja kalupa zbog čišćenja. Promene u žičanim figurama, vidljive u vodenom znaku, daju ključ u određivanju hronologije proizvodnje naročitog tipa papira. Može se pretpostaviti da su žičane figure bile ponekad premeštene na novo sito, što takođe predstavlja mogućnost za novo datovanje.

Proizvodnja žičanih figura za vodene znakove zahtevala je posebnu veštinu. Kada se započelo sa proizvodnjom papira pravili su ih samo majstori zaduženi za papir, ali su ih kasnije izrađivale posebne zanatlije, zlatari i kujundžije. Ručno proizvedeni papir, koji sadrži vodene znake, nudio je dragocene mogućnosti datovanja zbog nezavisne egzistencije žičanih formi koje su oblikovale vodene znake.

Od Fabrijana do Evrope: vodeni znak – evropska tvorevina

Kako je papir počeo da se proizvodi u Evropi još nije do kraja istraženo. Postoje dokumenti iz 1255. godine o tome kako su jedan đenovski i drugi milanski papir-majstori dobili pravo da u blizini Milana osnuju svoju kompaniju.

Ali na krajnjem jugu, na Siciliji, papir je već uveliko postojao od 12. veka. Ovde su radila dva arapska papirna mlina, u blizini Katanije i Palerma. Činjenica je da je ovaj papir, kao i španski, proizveden pod uplivom Mavara, pravi *arapski papir* i stoga spravljen prema arapskoj metodi. Vezivno sredstvo bazirano je na skrobu (štirku), koje je bilo dobro za zemlje sa toplim i suvim klimama kakva je Arabija, ali manje pogodno za umerenije i vlažnije regione kakva je centralna i severna Italija. Ovde je vlažnost potakla fermentaciju skroba i takvi procesi dovodili su do raspada papira, u tolikom opsegu da su za važnija dokumenta, koja su morala duže da traju, koristili skuplji pergament. Još jedna odlika arapskog metoda bio je proces razlaganja rita koje se izvodilo ručno u avanu, ogromnim tučkom (nalik buzdovanu), što ograničava proizvodnju.

U drugoj polovini 13. veka „novi“ tip papira pojavio se na tržištu, puno drugačiji od ostalog papira. Imao je finija vlakna, lepšu teksturu i bolje je upijao mastilo. Trgovci koji su ga nudili na tržnicama Peruđe, Bolonje, Folinja i Firence došli su iz Fabrijana ili su bili u kontaktu sa tamošnjim trgovcima. Kao što je bilo jasno iz različitih dokumenata, izrada hartije uveliko je cvetala u ovom malom gradu u drugoj polovini 13. veka. S obzirom da je papir iz ove oblasti imao prvenstvo nad drugim, kako u ovoj oblasti tako i izvan nje, čini se da je njegov kvalitet morao biti vrlo visok i stoga se s pravom pretpostavlja da je njegova proizvodnja ovde morala započeti mnogo godina ranije. Izuzetna popularnost papira iz Fabrijana bila je rezultat tri inovativna postupka koja su ga razlikovala od ostalog papira i doprinela njegovom velikom uspehu.

Prvo, razlaganje platnenih vlakana nije se više obavljalo ručno, već mehanički sa mašinom, koja je prvobitno bila korišćena za procesuiranje vune, takođe uobičajeni posao u Fabrijanu. Ova mašina je modifikovana i korišćena za razbijanje lanenih i konopljinih vlakana, što je radnika oslobodilo od dugačkog, zamornog posla. Kvalitet konačne papirne pulpe bio je poboljšan, a to je povećalo proizvodnju, koja je unapređena dodatkom za povezivanje od životinjskog želatina nasuprot tvarima koje su sadržavale skrob, isključivo odgovoran za raspadanje arapske hartije. Nije poznato kako je ovo ušlo u upotrebu, ali smatra se da su u tom ranom periodu, verovatno i vuna i papir bili obrađivani i pravljeni na istom mestu, u različito vreme, što je stvorilo priliku za otkriće. Treća inovacija majstora papira iz Fabrijana, na prvi pogled ne toliko očita, ali sa ekonomske tačke gledišta vrlo važna, bio je vodeni znak *(filigrana, marca d'acqua)* koja identifikuje svaki pojedini komad proizvedenog papira.

Vodeni znaci papira u srednjem veku smatrani su simbolima,[8] fragmentima sveta kako je on shvaćen u to vreme. To je pre svega evropski pronalazak, kojeg nema ni u kineskom ni u arapskom papiru. Ovo može biti objašnjeno činjenicom da su majstori proizvođači papira u Evropi počeli da koriste krute kalupe na koje su žičane figure mogle biti nakačene.

Vodeni znak bio je obeležje (slova – inicijali, imena i sl., kontura neke figure, itd.) koje se nalazi u papiru i koje se jedva opaža na prvi pogled, no, ukoliko se posmatra naspram svetlosti postaje prilično jasan. Vodeni znak je vidljiv zbog fine razlike u debljini papira, što je uslovljeno savijenom žičanom figurom u oblikovanju željenog vodenog znaka, prikačenog na sito kalupa. Kada majstor uroni modlu u kacu sa papirnom pulpom i izvuče je, kako bi napravio komad papira, voda bi brzo oticala i vlakna ostajala na situ. Brzo i umešno bi majstor rastresao vlakna preko celog sita. Kao rezultat debljine žičane figure papir bi bio tanji na mestu gde je ona bila prikačena.

Od vremena kada su majstori umetali vodene znake u papir, na tržištu se znalo koji je papir iz Fabrijana. Kako je njihov papir bio veoma popularan, vodeni znak je predstavljao ne samo obeležje porekla, već i kvaliteta. Još ga u 14. veku veliki pravnik Bartolus de Saksoferato, u svom spisu *De insignis et armis*, spominje kako bi uveo koncept ekskluzivnog prava na korišćenje trgovačke oznake.

Vodeni znaci postali su obeležje proizvođača papira i papirnih mlinova. U nekim slučajevima trgovci su od proizvođača tražili da unesu vodeni znak kako bi se zaštitili od krivotvorenja. S obzirom na oko 60 vodenih znakova pronađenih u papiru iz Fabrijana, nastalog u periodu od 1363. do 1411. godine, moglo bi se pretpostaviti koliko je mlinova proizvodilo papir u to vreme. Njihov papir je bio popularan u italijanskim gradovima, ali i šire. Papski sud je u Avinjonu uvek poručivao papir iz Fabrijana. Za popularnost ovog papira vezuje se i fenomen izvoza metode proizvodnje ovog papira u celu Evropu zajedno sa migracijama proizvođača ovog papira. Mnoge zanatlije-majstori su, zajedno sa porastom proizvodnje i brojem mlinova na Apeninskom poluostrvu, hteli da izbegnu bankrot usled povećane konkurencije i stoga su se iseljavali u druge zemlje. Veštinu su prvo širili u oblasti oko Fabrijana, ali kasnije su se prostirali izvan Apenina i Alpa. „Dokaz koliko je ovaj papir bio standard kvaliteta može se videti kroz činjenicu da se pri zaključenju ugovora jasno isticalo da je papir proizveden po metodi iz Fabrijana *(facere cartam ad usum fabrianensem)*."[9]

Upotreba papira u Holandiji bila je poznata u 14. veku. Najstariji papir iz 1346. čuva se u Kraljevskoj biblioteci u Hagu. U srednjem veku većina korišćenog papira u Holandiji bila je kupljena u Brižu, Kelnu i Antverpenu i dolazila je iz Troje u Francuskoj i u manjoj meri iz Lombardije i južne Nemačke. Proizvodnja holandskog papira počinje u 16. veku. Koncentracija proizvođača papira na početku 17. veka bila je u oblasti Veluv, u blizini Amsterdama. Veluvski mlinovi proizvodili su fini beli papir za pisanje i štampanje, sivi papir za pakovanje i plavi papir za pakovanje glavica šećera. Papir proizveden u Veluvu koristio se kako u zemlji, tako i u Rusiji, Engleskoj, Nemačkoj, baltičkim državama i Skandinaviji.

Kada se proizvodnja papira odomaćila i ukorenila u 18. veku zabranjen je uvoz stranih majstora i opreme i proizvodnja papira postaje u holandskoj oblasti Veluv porodični posao. U Zan regionu pak, bile su mnogo češće u upotrebi skuplje vetrenjače umesto vodenih mlinova za proizvodnju papira kao i u trećem centru holandske proizvodnje papira na jugu zemlje. I ovde je bila koncentrisana proizvodnja papira u mlinovima koje je pokretao vetar, sa mnogo manjim brojem radnika i sa proizvodnjom usmerenom isključivo na sivi i plavi papir.

Iza ove rapidne proizvodnje papira posle 1650. stoji jedna holandska inovacija nepoznatog pronalazača. Pokušaj da se rite smekšaju pre nego da se udaraju zahtevalo je manje energije i istovremeno bilo produktivnije, praveći finija i rasprostranjenija vlakna. Mašina

se zvala „Holander“ i bila je proizvedena 1673–4. godine, a predstavljala je najvažniji pronalazak u proizvodnji papira između srednjovekovnog i 19-vekovnog uvođenja mehanizacije.

Papir proizveden na kalupu koji više pokazuje rebrastu strukturu, karakterističnu za srednji vek, pojavljivao se do sredine 18. veka. Položene i ulančane žice bile su kasnije zamenjene isprepletanim žicama kako bi se proizveo papir skoro bez ikakve teksture sa mnogo glatkijom površinom, a štampanje grafika na njemu imalo mnogo bolje efekte. Prva dokumentovana upotreba ovog papira našla se u latinskom izdanju Vergilija 1757. kod tipografskog osnivača i štampara Džona Baskervila u Birmingenu.

Tehnologija sa modifikovanim kalupom stvorila je nove forme vodenih znakova, tzv. pune vodene znake (nem. *Vollwasserzeichen*). Nije bilo više kontura oblika od uvijene žice, već su cela metalna slova isecana i stavljana na istkano sito. Ispunjen prostor i svetlo-prigušeni vodeni znaci proizvođeni su ovim pristupom.[10] Tako je papir dobio nov izgled ali glavni problemi su, kao što je to bio nedostatak sirovih materijala, istrajavali.

„Period dramatičnih tranzicija u pravljenju hartije započeo je krajem 18. veka, a okončao sredinom 19. veka, kada se proizvodnja papira na tradicionalan način uz pomoć papirnih mlinova napustila, zbog industrijske masovne proizvodnje koja je prevagnula kao efikasniji proizvodni metod.“[11] Manjak i promena sirovog materijala doveli su do promene tehnologije izrade, pored drugih faktora, a industrijski način proizvodnje je preovladao kao efikasniji metod. Rite su se koristile do početka 19. veka, polako menjajući svoj sastav. Sto godina kasnije papirna industrija koristi pulpu od slame, izbeljene slame, mahovine, hemijskog drveta i potrošenog papira u velikim količinama. Pri kraju 19. veka Nemačka je uvećala proizvodnju papira za oko 50 puta, dok je broj zaposlenih narastao oko 4,5 puta. Upotreba tehnologije i značajna izmena sirovinskog sastava za osnovne materijale modifikovali su odnose u proizvodnji papira.

Istraživanje, kolekcionisanje i digitalizacija vodenih znakova

Naučna istraživanja vodenih znakova, njihovo sistematsko kolekcionisanje, klasifikacija i analiza, uveliko su započela u 19. veku, a prekretnicu su načinile glavna dela Brikea i Pikara. Mogućnosti vodenih znakova koje se nude istraživaču, na prvom mestu tiču se istorije papira, ali i, što je još značajnije, tekstova ilustracija koje se na hartiji nalaze.

Vodeni znaci su od naročitog metodološkog značaja za opisivanje dokumenata, što uključuje ne samo analizu papira na kojem je pisano, već i zapis i tekst. Kao dopuna istraživanju istorije papira, nedatirani rukopisi i printovi mogu biti datovani sa preciznošću od nekoliko godina na osnovu vodenih znakova; istraživanje je posebno značajno pošto daleko preciznije obezbeđuje mogućnost za istorijsko datovanje (Pikar) nego, na primer, paleografske analize. Preduslov je, naravno, postojanje jednog identičnog, datiranog, vodenog znaka koji obezbeđuje činjenicu o periodu proizvodnje papira.

Prvi koji je shvatio značaj vodenih znakova kao pomoć u datovanju bio je naučnik, prirodnjak, Gothelf Fišer fon Valdhajm, koji je u tekstu publikovanom u Nirnbergu 1804. nazvanom *Opis pojedinih tipografskih retkosti zajedno sa prilozima za istoriju pronalazaka veštine štampanja*, reprodukovao 30 vodenih znakova iz 14. veka. Shvatio je da ako „neko sakupi retke papirne oznake, dozvoliće nam određivanje dobi, sa visokim stepenom izvesnosti, dokumenata i rukopisa, napisanih na papiru sa ovim ili onim znakom“.

U drugoj polovini 19. veka mnoštvo kolekcija bilo je publikovano, prilično opsežnih i u većini slučajeva sa preciznim crtežima. Treba spomenuti zbirke Etjena Midoa, Ogista Matona, Franciseka Pjekošinjskog, Nikolaja Petroviča Likačeva i Pola Hajca. Nenadmašne su zbirke objavljene u četvorotomnom kompendijumu *Filigrani (Les Filigranes)* Šarla-Moiza Brikea (Charles-Moïse Briquet), koja sadrži 16.112 reprodukcija vodenih znakova iz perioda od 1282. do 1600. godine.

„Prve velike kolekcije vodenih znakova publikovane nakon Brikea, koje se mogu smatrati vrednim doprinosom njegovom delu, publikovali su 1957. Vladimir A. Mošin i Seid M. Traljić, pod nazivom *Vodeni znaci 13. i 14. veka*. Između 1961. i 1997. godine Gerhard Pikar, kome studije vodenih znakova danas duguju svoj položaj kao samostalne istorijske oblasti, publikovao je sedamnaest tzv. *Registara (Findbücher)* nazvanih po motivima vodenih znakova, što je uključilo reprodukcije 4.540 tipova vodenih znakova i 44.497 pojedinih vodenih znakova.“[12]

U poslednjih nekoliko decenija serije manjih kolekcija bile su objavljene,[13] a među njima su i one koje su publikovane u našoj periodici kao što je časopis *Mélanges archéographiques* Narodne biblioteke Srbije, koji od 1991. publikuje vodene znake iz južnoevropskih

rukopisa, dok se među našim stručnjacima – istraživačima-kolekcionarima, ističu imena kao što su Radoman Stanković, Miroslava Grozdanović-Pajić i Petar Momirović.

Kolekcije vodenih znakova i istraživanje glavnih naučnika kao što su Šarl-Moiz Brike i Gerhard Pikar demonstrirali su posebnu vrednost vodenih znakova i zadržali ih za datovanje nedatiranih rukopisa i štampanih listova. Pravilo je da, poređenjem i iznalaženjem identičnih vodenih znakova, mogu biti precizno određeni unutar okvira od nekoliko godina. Ovo je od posebnog naučnog značaja za rane primere vodenih znakova nastalih od 14. do 16. veka. Preduslov za datovanje uz pomoć vodenih znakova je, prema tome, veliki broj datovanih vodenih znakova. Katalozi vodenih znakova koje su publikovali Brike i Pikar bile su prve kolekcije koje su obezbedile takve informacije. Kasnije mnogobrojne kolekcije uvećale su ovaj materijal što je dovelo do stanja da je većina srednjovekovnih vodenih znakova danas registrovana.

Trljanjem grafitne olovke preko tankog papira, položenog na papir koji sadrži vodeni znak, a koji je potpomognut pločom od pleksiglasa, predstavlja najstariji vid ocrtavanja i kolekcionisanja vodenih znakova. Precrtavanje znaka na paus papir je najekonomičniji postupak, no, tu su moguća znatna odstupanja od originala. Drugi metodi su sa tri različite tehnologije, bazirane na X-zracima – beta radiografija, elektronska radiografija i radiografija mekim X zracima, kao i metoda subtrakcije, odnosno redukcija spektra, i one su uvećale tačnost opisa. Analiza vodenih znakova postala je standard u naučničkim opisima dokumenata, a njena rentabilnost uvećana je kontinuiranim porastom kolekcija vodenih znakova i njihovom dostupnošću na internetu.

Pikar je veliki broj znakova skupio precrtavanjem. Tokom svojih prvih dolazaka u Haus, Hof und Štatsarhiv u Beču (HHStA) načinio je 1.700 precrtavanja vodenih znakova sa rukopisa, zapisa i dokumenata. Slično je prethodno prošao u Landes arhivu u Inzbruku, a zanimanje za ove ustanove bilo je sasvim opravdano: od 50-ih godina 20. veka Pikar se interesovao za period između proizvodnje papira i njegove upotrebe, što je pokušao da ustanovi uz pomoć vodenih znakova u kancelarijskim zapisima, s obzirom da su te službe radile u kontinuitetu, a njihovi zapisi jasno datirani. S obzirom da se metoda beta radiografijom pokazala daleko preciznijom od precrtavanja, Komisija za paleografiju i kodikologiju srednjovekovnih rukopisa austrijske Akademije nauka počela je da beleži vodene znake u dokumentima HHStV, u leto 2006. metodom beta radiografije. Poređenje precrtanih vodenih znakova sa onima uhvaćenim beta radiografijom pokazuju da preciznost precrtavanja mora biti dovedena u pitanje i Pikarova izjava da njegovi crteži variraju od originala tek za razliku debljine (širine) linije nije sasvim pouzdana. Ipak Pikar zaslužuje dužno poštovanje s obzirom na zasluge u kolekcionisanju.

U poslednjih nekoliko godina veliki broj kolekcija vodenih znakova su, takođe, digitalno zabeležene. Cela kolekcija Gerharda Pikara u Hauptštats arhivu u Štutgartu sa približno 92.000 primeraka je već dostupna na internetu.[14] „Pored vodenih znakova nađenih u sedamnaest registara koje je Pikar objavio, njegov indeks takođe je uključio i vodene znakove koji nisu objavljeni.“[15]

Opsežan rad na pripremi podataka iz Pikarove i Brikeove kolekcije za internet prezentaciju preuzet je u okviru projekta pod nazivom *Bernštajn – sećanje hartije (Bernstein – the memory of paper)*,[16] sponzorisanog od strane Evropske unije, unutar programa *e* Content *plus*.[17] Započet je u septembru 2006, a njegov cilj je da stvori integrisani evropski internet sajt koji sadrži informacije o istoriji papira. Od ključnog interesa su baze podataka koje su već bile dostupne na internetu, kao što su Pikarova, bečki Vodeni znaci srednjeg veka (Wasserzeichen des Mittelalters/WZMA), Vodeni znaci inkunabula u zemljama severozapadne Evrope (Watermarks in Incunabula in the Low Countries/WILC), Vodeni znaci inkunabula štampanih u Španiji (Watermarks in Incunabula printed in España/WIES) i Internacionalna baza vodenih znakova i papira korišćenih za otiske i crteže (oko 1450–1800) Holandskog univerzitetskog instituta za istoriju umetnosti u Firenci (Dutch University Institute for Art History in Florence/NIKI). Cilj je takođe da se ponude veze ka istraživačkim alatima i digitalnim izvorima za istraživače papira. Jasno je da zajednička nomenklatura u terminologiji igra važnu ulogu, kao i višejezični pristup i opisivanje vodenih znakova. Redovne internacionalne diskusije u ovom usklađivanju bile su neophodne, što je prethodno učinjeno, naročito u Međunarodnom udruženju istoričara hartije (International Association of Paper Historians – IPA).

Osnovna ideja Bernštajn projekta je iznad svega stvaranje tehničke infrastrukture koja će velikom broju korisnika dopustiti pristup informacijama o papiru i vodenim znacima. Glavne grupe korisnika bili bi istoričari, istoričari umetnosti, istraživači dokumenata i

inkunabula, konzervatori, umetničko tržište i papirna industrija. Projekat predstavlja zajednički napor humanističkih i informatičkih nauka. Partneri projekta su Austrijska akademija umetnosti, Zemaljski arhiv Baden-Virtemberg, Laboratorija za zapadnu medijavistiku u Parizu, Nemačka nacionalna biblioteka u Lajpcigu, Holandski univerzitetski institut za istoriju umetnosti u Firenci, Univerzitet tehnologije u Delftu, Kraljevska biblioteka u Hagu, Institut za kompjuterske sisteme i kompjuterske medije Tehnološkog univerziteta u Gracu i Univerzitet u Liverpulu.

Uobičajena sredstva pristupa bazama su preko portala, što podrazumeva jedinstvenu veb stranu. Bernštajn portal je jedno integrisano mesto koje dozvoljava pristup bazama sa vodenim znacima, povezanim referencama (bibliografije, katalozi inkunabula), kao i unapređenim analizama i modulima ekspertiza (npr. statistikama, programima za procesuiranje slike, mernim alatkama). Pretraživanje je omogućeno i rečnikom vodenih znakova na sedam jezika (engleski, nemački, italijanski, francuski, ruski, španski i mađarski).

Bernštajn je partner projekta *Europeana – The European digital library, museum and archive,*[18] čiji je cilj da stvori portal sa direktnim pristupom milionima digitalnih objekata (filmovi, fotografije, slike, muzika, mape, novine, rukopisi, etc.).

Simbolika i vizuelni identitet vodenih znakova

Činjenica je da je najstariji vodeni znak potekao iz severne Italije, po jednima iz Kremone 1271. (u obliku slova F), ili iz Bolonje 1282. (u obliku krsta). Često su se nalazili znaci u obliku slova: u Nemačkoj E za Eslingena, F za Frankfurt na Majni, M za Mariju, majku božiju, itd. Monogrami upućuju na proizvođača papira ali i na najpovlašćenije. Skraćenice kao IHS (Isus) takođe se pojavljuju u svetu vodenih znakova, dok se lična imena pojavljuju pre 1300. godine. Vodeni znak u obliku krune, koji se pojavljuje već posle 1310, postaje jedan od najučestalijih motiva među vodenim znacima. Prema Brikeu korišćen je za venecijanski papir sve do 18. veka. „Naročito je dominirala bikova glava sa različitim formama i ukrasima, znak koji je u Italiji korišćen već 1320, odakle se proširio u Francusku i Nemačku. Korišćen je intenzivno, ne iščezavajući sasvim do početka 17. veka, tristo godina kasnije. U grbu Ravensburga, koji je korišćen kao vodeni znak prvi put 1395, može se videti bikova glava u kombinaciji sa gradskom kapijom. ... podvlači da se u ovom slučaju može videti i evokacija evanđeliste Luke, čiji je životinjski atribut bio bik. Luka je takođe bio zaštitnik molera, zanimanja vrlo bliskog papir-majstorima. Životinjski atribut evanđeliste Marka, krilati lav, takođe se nalazi u svetu vodenih znakova. On je više od svih korišćen u Veneciji, gde je bio deo grba.“[19]

U rane motive spadali su glava i zmija koja se nalazila i u grbovima u Milanu i Švabiji, zatim tri brda, znak kojem je kasnije često dodavan obris krsta. Vodeni znaci u obliku krsta i palice bili su dobri primeri simboličkog sveta hrišćanskog srednjeg veka. Hermesov kaducej se često smatrao simbolom trgovaca, dok je Eskulapov štap danas još uvek simbol medicinske profesije. Bazelska palica, koja predstavlja grb episkopije i grada Bazela, takođe može biti dodata ovoj grupi. Korišćena je kao vodeni znak i van Bazela od 16. veka. Korišćenje grbova kao motiva za vodene znake često je u vezi sa formiranjem teritorijalnih država u srednjem veku. Vodeni znaci grada, dinastije i državne heraldike su uključeni u ovu grupu, kao što je to, na primer, burbonski krin ili amsterdamski grb. Ovi vodeni znaci bili su prvobitno korišćeni kao oznake porekla ili trgovine. Porodična heraldika je takođe često korišćena kao motiv za vodene znake.

Vodeni znaci su često bili anonimni, tvrdi Pikar. Njihova prvobitna funkcija bila je da uputi na poreklo. Kada su papirni mlinovi postali brojniji i raširili se, proizvođači papira smatrali su neophodnim da upotrebe jedinstvenu oznaku radi identifikacije sopstvenog proizvoda. Vodeni znaci onda postaju oznake kvaliteta i dalje se razvijaju u oznake proizvođača i trgovca.

„Kada se sistematizuje svet vodenih znakova od srednjeg veka, biološko/mitološki poredak predstavlja se sa tri glavne kategorije – ljudi, životinje i biljke – kojem se mogu dodati mitološke figure kao što su stvorenja iz mitova. Takođe se mogu naći vodeni znaci koji opisuju druge odlike prirodnog sveta, instrumente i alatke, što se sve može podvesti pod kategoriju ljudi, isto kao i heraldika i apstraktni simboli geometrije.“[20] Sama zbirka vodenih znakova koje je skupio Pikar, kada se razvrsta prema motivima predstavlja široku klasifikacijsku šemu koja uključuje svet srednjeg veka u svim svojim prirodnim formama: od ameba do čoveka i njegovih alata, od lišća, cveća i drveća do mitoloških bića kao što su jednorozi i morske sirene, kao i apstraktni svet geometrijskih simbola. Vodeni znaci uvek predstavljaju onoga ko pravi tj. proizvodi papir, čije je lično zaleđe izraženo relativno jasno uz pomoć odabranog motiva.

Jedan primer simboličke snage ovih znakova je školjka Jakobova kapica, koja je u srednjem veku bila prvobitno korišćena kao simbol važnog hodočašća u Santjago de Kompostela i uskoro potom predstavljala samog hodočasnika.[21] Od 12. veka predstave svetog Jakova (St. James) portretišu ga kako nosi školjku kao svoj simbol, kao dodatak hodočasničkom štapu i vreći. Vodeni znaci koji kombinuju ovu školjku i hodočasnički štap su dokazi njihove bliske povezanosti sa hodočašćem u Santjago i sa uzdizanjem sv. Jakova. U nekim slučajevima ova veza se odražava na korisnike ili vlasnike papira, kao što je grof Adolf iz Nasaua naručivao papir sa ovim vodenim znakom jer je u njegovoj porodici ovaj svetac imao značajno mesto.

Grb italijanske dinastije Viskontija portretisan je zmijom koja je do pola proždrla Saracena i grb se često, deformisan, koristio za vodene znake na papiru proizvedenom u 15. veku u gornjoj Italiji. Očito da je ljudska figura do pola ispupčena iz čeljusti zmije, tj. „Saracen", bila pogodna za mnogobrojne transfiguracije. Biskupova palica, ključ, mač, zmaj, hodočasnički štap i vreća, kao i školjka, predstavljaju atribute hrišćanske svetosti koji se takođe mogu naći u svetu vodenih znakova.

Efekti prioriteta štampara mogu se takođe videti u venecijanskom papiru. „Danas znamo da je papir koji je bio u upotrebi u Veneciji[22] proizveden od velikog broja proizvođača smeštenih blizu jezero Garda, a kako bi dodatno obezbeđivali Venecijansku republiku, njihovi proizvodi stizali su i do južne Nemačke, Austrije, Dalmacije i čak do Otomanskog carstva. U poslednjih trideset godina 15. veka motivi vodenih znakova, često korišćeni za hartiju koja je upotrebljavana za venecijanske inkunabule, bili su, mnogo više od ostalih, terazije, uz bikovu glavu, šešir i sidro. Ove teme bile su predstavljene u svim gorepomenutim geografskim oblastima, ali u različitim proporcijama: terazije su najčešći motiv u Italiji, bikova glava u južnoj Nemačkoj i sidro u delovima Austrije i, iznad svega, u Dalmaciji."[23] Unutar same kategorije jednog motiva karakteristike vodenog znaka mogu se razlikovati u zavisnosti da li se koristio u arhivama ili štamparijama.

Određena vrsta vodenog znaka bile su i izraz standarda određene ekonomske grupacije, ili su upućivale na izvesnu fizičku determinisanost u proizvodnji ili distribuciji papira. Već je bilo rečeno da srednjovekovne norme zahtevaju da dva različita vodena znaka budu korišćena kako bi se razlikovao kvalitet papira. Fenomen je jasno potvrđen u 16. veku u Cirihu – gde je bilo propisano da vodeni znak superiorno kvalitetnog papira mora biti veći – i implicitno, istovremeno, u Regensburgu. Izbor motiva za ostale znake može sakriti druge ključeve: slučaj polumeseca je dobro uočen, proizvodnja koja je, uključujući oblast Garda, naročito bila usmerena u pravcu Otomanskog carstva; na isti način prevlast sidra kao motiva u Dalmaciji sigurno sugeriše jedan indirektni način na koji je poseban papir bio određen da putuje preko mora. I nemoguće je ne primetiti da je bikova glava, koja je uglavnom bila usmerena prema Nemačkoj, bio motiv vodenog znaka koji je najviše korišćen kod proizvođača papira u nemačkom govornom području. Implicitno značenje prikriveno u vodenim znacima sigurno predstavlja jedno interesantno, ali nedovoljno proučeno polje.

Konačno, trebalo bi da pomenemo fenomen nastao u Veneciji, koji se kasnije pojavio u drugim zemljama: *kontramarka*. Ovo je vodeni znak manji od glavnog na listu i skoro uvek može se naći u uglu lista nasuprot onoga u koji je glavni vodeni znak smešten (tj. prišiven na originalni kalup). Kontramarka se prvi put pojavila malo posle 1480, ali njen puni razvoj mogao se desiti samo u sledećoj deceniji. Štaviše pojava fenomena može biti povezana sa metodom diferencijacije koji je bio poželjan kod proizvođača papira u geografskoj oblasti u kojoj su svi koristili isti vodeni znak. Ovo objašnjenje međutim ne uzima u obzir druge faktore: fenomen se ne pojavljuje u drugim regionima kontinenta, kao što su južna Evropa i Francuska, gde je situacija bila identična. Kontramarke se pojavljuju mnogo ranije i u većem broju u štampanim knjigama nego u arhivskim dokumentima. Postoji pozitivan uzajamni odnos između prisustva kontramarke i nivoa čistote papira.

Varijante vodenih znakova

Istraživanja vodenih znakova razlikuju *identične vodene znake* i *varijante*: oni koji se smatraju identičnim isti su u svim detaljima – podjednako u impresiji žičanim oblikom i postavkom na kalup – i savršeno se uklapaju, što se može proveriti postavljanjem primeraka papira jedan na drugi. Nasuprot tome, vodeni znaci, koji su klasifikovani kao varijante, očigledno je da su napravljeni od iste žičane figure, ali tokom proizvodnog procesa oblik se promenio, stvarajući vodene znake koji se razlikuju jedan od drugog. Tokom mehaničkog nošenja i kidanja u procesu pravljenja papira ili za vreme čišćenja kalupa, postojala je mogućnost da se žice olabave ili da njeni delovi počnu da se gube. Žica bi se ponovo

postavila, ali ne na sasvim isto mesto na kojem je bila kada je prethodno prišivana ili lemljena. Takođe se događalo da pojedini elementi žičane figure otpadnu sa kalupa i nisu bili ponovno pričvršćivani ili je žičani oblik bio samo privremeno popravljen te je nastavljao da se deformiše. Varijanta je takođe mogla nastati labavljenjem žičanog oblika, njegovim uklanjanjem sa kalupa i ponovnim pričvršćivanjem, ponekad obrnuto ili na drugom mestu. Kao rezultat toga mogu se naći komadi papira u kojima se vodeni znaci razlikuju u različitom obimu, mada su napravljeni u istom papirnom kalupu.

Na prvi pogled često nije moguće reći da li su dva vodena znaka identična, varijante ili obeležja iz različitih papirnih kalupa. Crteži su obično toliko netačni da bi uz njih moglo da se odredi da li su razlike između dva oblika rezultat promene jednog od njih ili je crtež bio netačan. S obzirom da su se ne samo crtež, već i položaj znaka na situ, morali uzimati u razmatranje, varijante se mogu ustanoviti jedino uz pomoć fotografije. Fotografski program omogućava da se polože skenirani fotosi sa različitim stepenom transparentnosti jedan na drugi, što čak dopušta da suptilnije razlike budu vidljive.

Da bi se datovao papir, jasno je da su te varijante korisne, s obzirom da potiču sa istog papirnog kalupa. Od bitnog značaja za datovanje papira je dužina vremena u kojem je kalup korišćen, a ne uslovi u kojima je žičani oblik bio pridodat. Odlučujuće je da varijante budu prepoznate kao takve i da se ne obrađuju kao različiti znaci, pošto bi mogle biti izgubljene za proces datovanja.

Slučaj vodenog znaka divlje svinje (vepra) iz Muzeja Vojvodine

Rukopisno četvorojevanđelje slovensko-vlaške redakcije iz 16. veka jeste knjiga koja nalazi posebno mesto u Zbirci stare i retke knjige Muzeja Vojvodine, jer se smatra njenom najstarijom knjigom, te joj je u skladu sa tim posvećivana posebna pažnja. Iako nije poznat način na koji je došla u Muzej Vojvodine, pružena joj je maksimalna pažnja i ona je, prilično oštećena, bila vremenom zbrinuta, tako da joj je konzervacijsko-restauracijski postupak pružen početkom 70-ih godina prošlog veka u konzervatorskoj radionici Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu. Knjiga danas ima originalne samo ostatke početaka obeju drvenih korica od hrastovih daščica sa provučenim vrpcama za povezivanje listova i svežnjeva. Sačuvana je i kapitalna vrpca grube izrade od belog i crvenog prediva, na oba kraja hrpta, dok kožna obloga i postavni listovi nisu očuvani. Primerak ima 251 očuvani list, čija je veličina 29,5 x 19,7 mm, i čije stranice nisu paginirane. Knjiga je nepotpuna – nedostaje Teofilaktov predgovor ispred Matejevog jevanđelja, od kojeg je ostalo samo nekoliko fragmenata/rečenica, i čitav sadržaj Matejevog jevanđelja. Lukino jevanđelje takođe nema predgovor i nekoliko fragmenata, a Jovanovo jevanđelje nema predgovor, sadržaj i početni tekst do krajnjeg dela 15. začala.

O *Četvorojevanđelju*, kako ćemo ga dalje u tekstu zvati, napisao je tekst Petar Momirović i prvi, do sada i jedini opsežan paleografski uvid, gde je govorio i o vodenom znaku hartije u obliku divlje svinje, dajući pri tome šest crteža.[24] Detekcija vodenog znaka pomogla mu je, da pored analize sadržaja – stila i jezika, kao i drugih tekstualnih osobina, locira i datuje nastanak ove knjige: „nastalo je u kraju negde bliže uplivu srpskih naseobina u Sedmogradskoj, Temišvaru i Aradu, docnije Temišvarskom Banatu. To bi moglo biti u Maloj Vlaškoj – Olteniji... U svakom slučaju jevanđelje nije poniklo na zemljištu udaljenije Moldavije.“[25] Izvodi zaključak da je prema „pismu, jezičkim i pravopisnim karakteristikama, po paleografskim osobinama, po vodenom znaku divljeg svinjčeta, po ornamentima i inicijalima vremenski... iz polovine ili iz druge polovine XVI veka.“ Momirović rekonstruiše i moguću putanju iz postojbine u naše krajeve, s tim što ostaje nejasno kako je došlo u posed Muzeja Vojvodine, o čemu ne postoje nikakvi tragovi.

Njegova paleografska analiza ovde nije sporna, nadovezujemo se samo na one elemente koji su u našem slučaju naglašenije prepoznati i analizirani, a to je znak divlje svinje (vepra), vodeni znak hartije na koju je *Četvorojevanđelje* prepisivano, u svoj svojoj lepoti i iscrpnosti.

Momirović daje šest crteža divlje svinje,[26] bez napomene o varijantnosti ovog znaka, mada je to već i po njegovim crtežima očigledno. Sa naše strane, pristupivši detekciji ovih znakova, uočili smo veći broj varijanata i izvesna odstupanja od onoga što nam je u ovom tekstu ponuđeno. Eventualna preklapanja između Momirovićevih i naših crteža vidna su u jedva tri slučaja, mada Momirović ne pristupa detaljnom opisu, niti daje veličine.

Uz pomoć specijalno izrađene svetleće ploče, koja nam je omogućila lakše fotografisanje i precrtavanje, i daljom uporednom analizom, došli smo do izgleda i opisa svih varijanti vodenog znaka divlje svije, koji je po svim velikim katalozima, bio pretežan i čest znak

hartije u 16. veku.[27] Ono što je takođe karakteristika 16-ovekovne hartije jeste i postojanje kontramarke, koja u našem slučaju izostaje. Za *Rukopisno četvorojevanđelje* je korišćena hartija sa osam varijanti vepra,[28] ali imamo i listove bez vodenog znaka. Razmak između glavnih rebara – pontizoa, je u širokom rasponu, od 28 do 37 mm, najčešće 30–32 mm. Znak vepra je paralelan sa dužom stranicom lista – pontizom, okrenut je na nekim listovima ka vrhu, a na nekim ka dnu. Čekinja je zatvorena, prava, „začešljana" ka repu vepra na svim znacima.

Vodene znake u osam varijanata opisali smo prema normama filigranoloških pravila koji koincidiraju sa svetskim standardima i nalaze se u većini pominjanih kataloga:

slika 1: a 30–32; š 33; v 50; l 64, 206, 217, 223; sl. *Briquet*13577, g. 1542. Posen (danas Poznjan, Poljska); *WZIS* DE-4620-PO-85580 Glogau (danas Glogov) 1545.

slika 2: a 34–37; š 34–37; v 58; l 166; sl. *Briquet* 13578 g. 1544. Bromberg (danas Bidgošć, Poljska); *Mareş* 357 Švajdnic (danas Svidnica, Poljska) 1553–1559.

slika 3: a 32–35; š 32; v 60; l 156;

slika 4: a 32–35; š 33; v 60; l 164; sl. *Briquet* 13578 Bromberg (danas Bidgošć, Poljska)1545; *WZIS* DE-4620-PO-85564 (Piccard Online) 1545. Vilna (danas Vilnus, Litvanija)

slika 5: a 30; š 35; v 49; l 196; (razlika u repu i njušci u odnosu na 1. sl.)

slika 6: a 30–32; š 32; v 50; l 209; (razlika u repu i njušci u odnosu na 1. sl.)

slika 7: a 30–32; š 34; v 50; l 52; sl. *Briquet* 13577 g., 1542–1547. Posen

slika 8: a 28–30; š 38; v 55; l 32; sl. *Briquet* 13576 Vshoven 1526. (biskupija u okrugu Poznjana).[29]

U albumima vodenih znakova 16. veka, kod Brikea, Pikara, Mareša, Stankovića i Caplinske, nismo pronašli identične vodene znakove. Postoji čitav niz sličnih znakova na papiru koji se koristio u istočnoj Evropi između 1511. i 1560. godine. Velika rasprostranjenost znači da se radi o kvalitetnom papiru.Na žalost nismo našli identične znakove, ali Aleksandru Mareš objavljuje 52 znaka vepra pronađenih u rukopisima 16. veka u Rumuniji, među kojima ima sličnih našim „modelima".[30] Papir sa ovim filigranom pripada papirnim mlinovima u Šleziji (Švajdnic – SCWEIDNITZ[31] – Svidnica, današnja Poljska; 50 znakova) i u Austriji – Kremsminster (dva znaka). Vodeni žigovi na papirima iz Šlezije su široko rasprostranjeni u Moldaviji, kako u dokumentima, tako i u rukopisima u periodu od 1505. do 1599. godine.

U prvoj polovini 16. veka u Moldaviju stiže papir i iz Italije (sa znakom kotve, arbaleta i krune), Nemačke (kruna sa tijarom, vepar), Poljske (krst).U drugoj polovini 16. veka, pored šlezijskog u Moldaviju stiže i poljski papir (krin, zvezda sa polumesecom, i koplje). Vrlo je malo papira iz Italije i Nemačke.[32] Šlezijski papiri su relativno brzo upotrebljavani, naime 80 % od svih varijanti sa znakom vepra se javlja u roku od pet godina, a ostali u intervalu od 10 godina.Na osnovu gore iznetog, *Četvorojevanđelje* je verovatno pisano sredinom 16. veka, približnije između 1540. i 1550, u okolini Temišvara ili u Moldaviji, na papiru nastalom u periodu 1530–1545. u Svidnicama (Schweidnitz, današnja Poljska).[33]

Proizvodnja papira u 15. i 16. veku u istočnoj Evropi nije dovoljno istražena, nedostaje mnogo podataka o papirnim mlinovima i korišćenim vodenim znacima da bi bili određeniji u mestu i vremenu nastanka ovih znakova i rukopisa.

NAPOMENE

[1] „Vodeni znak (češki *vodoznačka*, poljski *znaki wodne*, njemački *Wasserzeichen*, engleski *watermark*) dobio je svoje ime po tome, što naliči na trag, koji na papiru ostavlja mrlja od vode. Drugi naziv *filigran* uzet je iz francuskog jezika *le filigrane* (talijanski *filigrani*, španjolski *filigranos*), a nastao je po tome, što je to otisak slike načinjene žicom, koja je savijena kao u filigranskim radovima. Zapravo, ni jedan ni drugi naziv ne odgovaraju stvarnosti, pa bi se još morali smatrati zgodnijima stari njemački izraz *Papierzeichen*, španjolski *marcastranspa-rentes*, pa i kraći izraz kao *marka*, tal. *marche*, *segni* (u latinskim izvorima *signum*), eventualno izraz *prozrak*. Međutim, kako su prva dva naziva – vodeni znak i filigran – već odavno ušla u svjetsku znanstvenu terminologiju, nema razloga, da se njima ne služimo, i to s oba ta sinonima." Vladimir Geiger, Damir Šodan, , *Numizmatičke vijesti*, 241, XXX, 1(41), 1987.

[2] Nina Dimić, *Konsolidacija papirnih nosioca* (habilitacioni rad za stručno zvanje), Beograd 2011. dostupno 12. 03. 2014. na: http://www.scribd.com/doc/88637192/Konsolidacija-papirnih-nosioca

[3] Rückert, Peter, Hodeček, Sandra & Wenger, Emanuel (eds.), *Bull's Head and Mermaid – The History of Paper and Watermarksfrom the Middle Ages to the Modern Period*, Booklet and catalogue of the exhibiton presented by the Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart and the Austrian Academy of Sciences, Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Vienna, 2009, 14.

[4] Ibid., 10.

[5] Ibid., 12.

[6] Tatjana Puškadija-Ribkin, Vodeni znakovi papirane zagrebačkoga Stolnog kaptola, *Arhivski vjesnik*, god. 37(1994): 209–210.

[7] U Teplicu (današnja Slovačka) su, na primer, imali 182 komada filca, između kojih bi postavili 181 list papira. Prema: Pelbárt Jenő, *TEPLIC papírmalom vízjelvilága*, Budapest 2013, 43.

[8] „Симбол (од грч. symbolon = знак) ликовно је идејни знак, знамен који обележава неки стварни предмет или апстрактни појам, дајући му универзално, надискуствено и онострано значење. Његова одлика је основна информација која директно проистиче из знака, али и нешто што стоји или представља други предмет у коме се скрива пренесено значење. Односи се на писани или штампани знак, слово или цртеж, скраћеницу; на процес, својство, количину, односно музику, математику, хемију итд. Каже се да једна слика вреди хиљаду речи. То слици даје карактер симбола којим синтетише сложеност мисли, осећања, скраћеница у комуникацији. Стога је симбол/символ тако сложен појам да обично тражи неколико објашњења. Да би симбол био графички оправдан, бар два човека морају да га разумеју и прихвате његово значење.“ Миле Гроздanић, *Пут до књиге*, Београд: Публикум, 2007, 154.

[9] Rückert, Peter, Hodeček, Sandra & Wenger, Emanuel (eds.), *Bull's Head and Mermaid – The History of Paper and Watermarksfrom the Middle Ages to the Modern Period*,... 16.

[10] „Takvi su znakovi upotrijebljeni u doba francuskog carstva 1803. godine za biljegovani papir s natpisom *timbre national*. Međutim, još prije nastala je slična vrsta punog znaka na novom velinskom papiru, koji je bio uveden u Engleskoj izumom tkanog žičanog sita bez vidljive osnove i potke. Na takvom situ već su pri izradi pojedina mjesta mogla biti tkana debljim ili tanjim slojem i tako su nastali vodeni znakovi – slike na velinskom papiru. Takvi su se znakovi pojavili na francuskim asignatima 1793. god. i kasnije su se upotrebljavali za bilježenje vrijednosnih papira, poštanskih maraka i novčanica.“ Vladimir Geiger, Damir Šodan, *Numizmatičke vijesti*, 241, XXX, 1(41), 1987.

[11] Rückert, Peter, Hodeček, Sandra & Wenger, Emanuel (eds.), *Bull's Head and Mermaid – The History of Paper and Watermarksfrom the Middle Ages to the Modern Period*,... 20.

[12] Ibid., 74.

[13] Lista velikog broja kataloga dostupna na sajtu *Bernstain projecta*. Videti na: http://www.bernstein.oeaw.ac.at/twiki/pub/Main/DocumentsArchive/Deliverable26_D2.7_FINAL.pdf

[14] http://www.piccard-online.de

[15] Rückert, Peter, Hodeček, Sandra & Wenger, Emanuel (eds.), *Bull's Head and Mermaid – The History of Paper and Watermarksfrom the Middle Ages to the Modern Period*,... 87.

[16] „Ime Bernštajn nije akronim već metafora koja se odnosi na ćilibar, fosilizovanu smolu, koja sadrži (kao i papir!) informaciju od momenta svog stvaranja. Za ćilibar to bi mogli biti insekti, dok su u papiru to tragovi alatki (kalup i figure vodenih znakova) i sirovine koje su se koristile u njegovom pravljenju.“ Ibid., 99.

[17] www.bernstein.oeaw.ac.at

[18] http://europeana.eu

[19] Rückert, Peter, Hodeček, Sandra & Wenger, Emanuel (eds.), *Bull's Head and Mermaid – The History of Paper and Watermarksfrom the Middle Ages to the Modern Period*,... 29.

[20] Ibid., 30.

[21] Sir Volter Reli (Walter Raleigh) je pesnički iskoristio ovaj simbol, ilustrujući meditativnu dubinu hodočašća:
„Give me my scallop-shell of quiet, / My staff of faith to walk upon, / My scrip of joy, immortal diet, / My bottle of salvation, / My gown of glory, hope's true gage; / And thus I'll take my pilgrimage.“

[22] „Hartija koja se koristila u srpskim rukopisima prve polovine XVI veka pretežno je venecijanskog porekla, a u manjoj merikoristi se i hartija iz Fabrijana, Đenove i drugih gradova Italije.“

Miroslava Grozdanović-Pajić,Pregled najčešće korišćenih vodenih znakova u srpskim rukopisima prve polovine XVI veka, *Arheografski prilozi* 15 (1993): 144.

[23] Rückert, Peter, Hodeček, Sandra & Wenger, Emanuel (eds.), *Bull's Head and Mermaid – The History of Paper and Watermarksfrom the Middle Ages to the Modern Period*,... 40–41.

[24] Петар Момировић, *Рукописно четворојеванђеље XVI века у Војвођанском музеју*, Рад војвођанских музеја 21-22 (1972–1973): 229–236.

[25] Петар Момировић, nav. delo, 233.

[26] Njegovim saznanjima (i crtežom) smo se rukovodili pri ilustrovanju vodenog znaka hartije na kojoj je nastalo *Rukopisno četvorojevanđelje iz 16. veka* za izložbu *Svet knjige* 2006. g.

[27] „Osim kotve, tokom čitavog XVI veka, široko su zastupljeni vodeni znaci volovska glava i vepar." Vladan Trijić, Govor hartije (Stanković, Radoman. *Vodeni znaci hilandarskih srpskih rukopisa XVI veka*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2010), *Pančevačko čitalište* 17, dostupno na: http://www.citaliste.com/casopis/br17l/cip_vladan_trijic.html

[28] Zapravo bi se moglo raditi o većem broju varijanti i podvarijanti. Nemogućnost iščitavanja usled nanetog sloja pisanog teksta, kao i vremenom stečene prljavštine, ne dozovoljava nam da trenutno pristupimo njihovom opisu. Nadam se da ćemo jednog dana doći u poziciju kada ćemo uz pomoć specijalnih čitača/skenera, koji zanemariju pisane slojeve i očitavaju samo vodene znakove, moći govoriti i o više oblika tj. (pod)varijanata.

[29] *Oznake*: a – razmak između rebara; š – širina; v – visina; l – list na kojem se nalazi; sl. – slično sa, slična varijanta.

[30] Mareş, Alexandru, *Filigranele hârtiei întrebuinţate în Ţările Române în secolul al XVI-lea*, Ed. Academiei, Bucureşti 1987, XXXVI–XXXVII, XLVII–XLVIII, LIII.

[31] Papirni mlinovi su dobili nazive po gradovima u kojima su se nalazili, a u izvorima – filigranskim katalozima, štampanim i digitalnim – i u literaturi o vodenim znakovima njihovi nazivi pišu se verzalom.

[32] Govoreći o rukopisima koji nisu srpske redakcije, niti su nastajali na srpskim teritorijama, Miroslava Grozdanović-Pajić, spominje i rukopis moldavske redakcije koji „ima hartiju sa vodenim znakom 'vepar', čija se proizvodnja pretežno vezuje za Nemačku." Miroslava Grozdanović-Pajić i dr., *Album vodenih znakova u rukopisima Narodne Biblioteke Srbije*, u: *Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije*, Beograd 1986, 416.

[33] Postoje indicije, naročito na osnovu sličnosti sa Brikeom kod 8. slike, da je papir nastao između 1522. i 1529. godine u u Svidnici. Na osnovu ličnog saopštenja Jenea Pelbarta.

BIBLIOGRAFIJA

Петар Момировић, *Рукописно четворојеванђеље XVI века у Војвођанском музеју*, Рад војвођанских музеја 21-22 (1972–1973): 229–236.

Grozdanović-Pajić, Miroslava, *Album vodenih znakova u rukopisima Narodne Biblioteke Srbije*, Beograd 1986.

Geiger, Vladimir, Šodan, Damir, *Numizmatičke vijesti*, 241, XXX, 1(41), 1987.

Mareş, Alexandru, *Filigranele hârtiei întrebuinţate în Ţările Române în secolul al XVI-lea*, Ed. Academiei, Bucureşti 1987.

Puškadija-Ribkin, Tatjana, Vodeni znakovi papirane zagrebačkoga Stolnog kaptola, *Arhivski vjesnik*, god. 37 (1994): 209–220.

Брковић Мирјана, Влаховић Горан, О савременим начинима копирања, обраде и презентације водених знакова, *Годишњак Библиотеке Матице српске 2000* (2001): 114–126.

Stanković, Radoman, *Rukopisne knjige Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Beogradu – vodeni znaci i datiranje*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd 2003.

Грозданић, Миле, *Пут до књиге*, Београд: Публикум, 2007.

Rückert, Peter, Hodeček, Sandra & Wenger, Emanuel (eds.), *Ochsenkopf und Meerjungfrau. Papiergeschichte und Wasserzeichen vom Mittelalter bis zur Neuzeit*. Begleitbuch und Katalog zur Ausstellung des Landesarchivs Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart und der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Kommission für Schrift- und Buchwesen des

Mittelalters, 3. Auflage, Stuttgart/Wien 2009, Landesarchiv Baden-Württemberg / Österreichische Akademie der Wissenschaften.
Rückert, Peter, Hodeček, Sandra & Wenger, Emanuel (eds.), *Bull's Head and Mermaid* – The History of Paper and Watermarksfrom the Middle Ages to the Modern Period, Booklet and catalogue of the exhibiton presented by the Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart and the Austrian Academy of Sciences, Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Vienna, 2009.
Stanković, Radoman, *Vodeni znaci hilandarskih srpskih rukopisa XVI veka*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd 2010.
Pelbárt Jenő, *Hét évszázad papírtitkai. Magyar papír – és vízjeltörteneti kiallitás*, Budapest 2010.
Nina Dimić, *Konsolidacija papirnih nosioca* (habilitacioni rad), Beograd 2011. dostupno 12. 03. 2014. na: http://www.scribd.com/doc/88637192/Konsolidacija-papirnih-nosioca.
Pelbárt Jenő, *TEPLIC papírmalom vízjelvilága*, Budapest 2013.
http://mapavit.webnode.hu
www.bernstein.oeaw.ac.at

Ilustracije na strani 245:
Položaj crteža (slike 1–8) i fotografija koje ih prate su u skladu sa prostiranjem vodenog znaka u odnosu na tabak, tj. list papira. Znak vepra je paralelan sa dužom stranicom lista – pontizom.
Fotografije: Željko Mandić.

Lidija Mustedanagić, Đerđ Mor

THE PHENOMENON OF THE WATERMARK AND A NEW PERSPECTIVE ON THE PLACE AND TIME OF THE CREATION OF THE TETRAEVANGELION MANUSCRIPT FROM THE 16TH CENTURY

Summary

Throughout the history paper has been regarded as one of the most prominent civilizational achievement, the artefact *par excellence*, of which it is possible to think as an innovation, equally fascinating as the greatest human deads. Development of human civilization is unimaginable without this invention, considering other achievements. Paper manufacture is also astonishing historical fact, especially in medieval manifestations and materializations which have delivered identification of watermarks. Patterns of appearance, manufacture and meanings of watermarks established the science of filigranology. This new science is unavoidable for up-to-date researching of written/printed material, especially from the 12th to the 18th century. Besides great artificiality of manufacturing, watermarks have also embodied, according to the practical spirit of individualism at the dawn of the Proto-Renaissance, wide esthetical aspirations. The peak has been reached with the appearance of printing, which coincided with already improved ways of paper manufacture. The phenomenon of watermarks tells us about human dominant craving for esthetics in all areas, which confirms us as beings of creation, even if this is not so easily perceptible.

In the case of *Four Gospels of Slavonic-Wallachian dialect from the 16th century* in the Collection of Old and Rare Book of the Museum of Vojvodina, it is possible to find many features of artificiality and esthetics of the late medieval watermarks. Paper of this hand-written book is full of hidden marks of medieval masters: there are eight distinguished variants of the boar motif. Beauty of described boar watermarks is hardly recognized in catalogues of Briquet, Piccard, Mareş, Caplinska and Stanković. It was possible to make only few analogies, but in spite of that, we are able to talk about great numerosityof these variants. Another specificity lies in the absence of countermark, which is the most common feature of paper in the 16th century. According to many available sources we are quite sure that the paper has been made on the territory of Schlesia (today's Poland), in the period from 1500 to 1550. The use of this kind of paper would be launched up to ten years, which is also a helpful correction in describing the origins of this unique example in the Collection of Old and Rare Book of the Museum of Vojvodina.

Slika 1.

Slika 2.

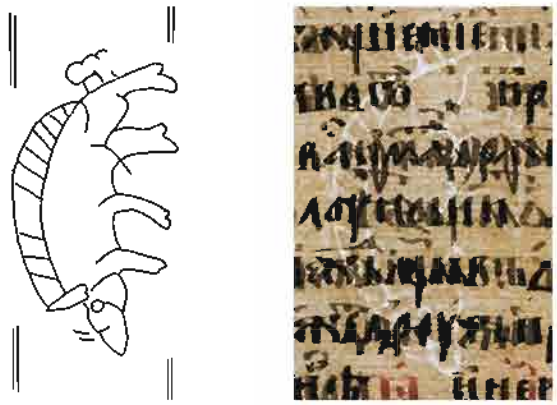

Slika 3.

Slika 4.

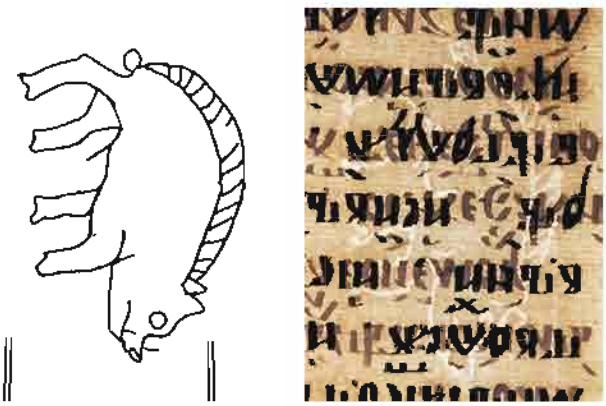

Slika 5.

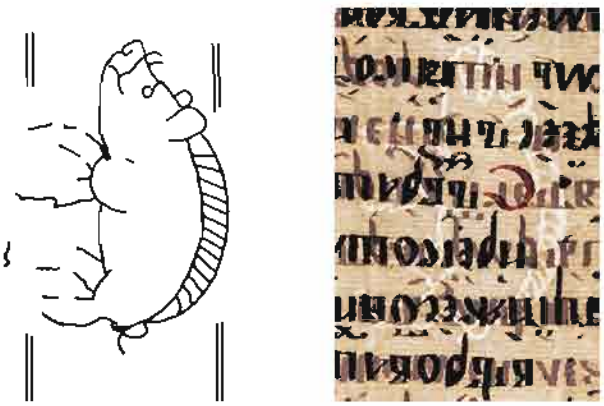

Slika 6.

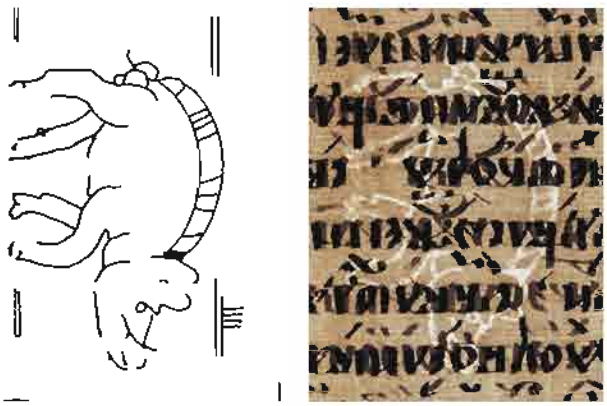

Slika 7.

Slika 8.

ГАЛЕРИЈА КАО УЧИОНИЦА: ГАЛЕРИЈА МАТИЦЕ СРПСКЕ – МЕСТО РАЗВОЈА КРЕАТИВНОСТИ И КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА КОД ДЕЦЕ СРЕДЊОШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Јелена Огњановић, Галерија Матице српске, Нови Сад

Апстракт: „Галерија као учионица. Галерија Матице српске – место развоја креативности и критичког мишљења код деце средњошколског узраста“ представља један могући програм у области музејске едукације, првенствено креиран за едукативну делатност Галерије Матице српске. Програм је осмишљен са жељом да млади људи, узраста од 14 до 19 година, развијају своју креативност, ставове, критичко мишљење и препознају улогу музеја као места њиховог интелектуалног сазревања и животног учења. Радионице едукативног програма *Галерија као учионица* осмишљене су на теоријским основама конструктивистичког приступа учењу. Кроз одабрана уметничка дела, учесници радионица имају задатак да уз помоћ кустоса промишљају о идејама и могућим читањима слике. Повезујући прошлост са актуелним догађајима и темама, млади би требало да се активно укључе и развију способност за критичко сагледавање стварности а самим тим и уметности. Програм у посебном сегменту подстиче младе и да се сами креативно изразе на различите теме, користећи савремене технологије њима блиске. Музеји, па тако и Галерија Матице српске кроз своје едукативне програме у могућности су да као места информалног образовања надокнаде и прошире знање младих стечено у школама. Осмишљавањем оваквих програма и њиховом реализацијом можемо очекивати да млади добију квалитетније и разноврсније знање и способности које ће допринети будућности једне заједнице.

Кључне речи: музеј, музејска едукација, информално образовање, критичко мишљење, радионице, конструктивизам, млади, интеракција, креативност.

Рад *Галерија као учионица. Галерија Матице српске – место развоја креативности и критичког мишљења код деце средњошколског узраста* заснива се на истраживању спроведеном од стране Завода за проучавање културног развитка под називом *Вредности и културни активизам матураната Србије*.[1] У истраживању су наведене значајне чињенице које реферирају на веома низак степен партиципације младих у културном животу као и на изражен негативан однос према различитости, толеранцији и отворености. На пример, највећи број средњошколаца у Србији, осим лектире, чита веома ретко и уопште не посећује позоришта, музеје и галерије. У културном животу учествује (повремено или активно) само 8,5 % од укупног броја испитаника.

Школским плановима предвиђене су посете некој од културних институција, али не постоји осмишљена сарадња утврђена програмом, циљевима и начинима рада, који су унети у планове рада обе институције. Због тога је веома важно успоставити везе, и правно и искуствено, између школа и установа културе и то не само у домену посета већ и у форми укључивања младих у културне садржаје. На овај начин значајно би се утицало на: развој креативности и критичког ума; креирање будуће публике у култури и носилаца културне продукције; истрајно и посвећено остваривање културног развоја нације која успешно чува и негује културно наслеђе и идентитет, развија толерантан и кооперативан однос према другим културама и повећава утицај културе на квалитет живота становника Србије чиме би се утицало и на смањење негативних аспеката традиционализма, као што је ксенофобија.[2]

Имајући у виду резултате Завода за истраживање културног развитка и искуство Галерије Матице српске у едукативним активностима које остварује са децом предшколског и основношколског узраста, креиран је нови едукативни програм, намењен деци средњошколског узраста.

ЕДУКАТИВНЕ АКТИВНОСТИ ГАЛЕРИЈЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

На почетку XXI века велике научно-технолошке и друштвене промене проузроковале су промене како у области производње тако и у области знања.[3] Глобализација информација и тржишта рада, подстицање веће мобилности стручњака данас захтева да се нечије образовање не заврши напуштањем школе или универзитета, већ да се оно настави током читавог живота. Зато се пред музеје поставља

велика одговорност да делују као битан извор учења и генератор идеја.[4] Музеј би требало да обезбеди посетиоцима сазнања „из прве руке“, стимулативну атмосферу, повећане могућности учења, социјалну интеракцију и сл. кроз своје изложбе, програме, догађаје, предавања, радионице и друге различите активности.

У складу са савременим образовним и музеолошким променама, искуствима и праксом светских музеја, Галерија Матице српске посебну пажњу усмерила је ка едукативним активностима. Рад на дечјим едукативним програмима започет је 2003. године, имајући у виду чињеницу да музеји имају велики потенцијал да буду центри едукације и саставни део образовног система. Едукативни рад је усмерен на децу предшколског и нижег основношколског узраста, с обзиром да се у овом узрасту постижу најбољи резултати – развијање креативних потенцијала и проширивање естетског искуства. Овим се формира будућа публика и одгајају љубитељи уметности и посетиоци културних садржаја.[5]

Од 2003. године до данас, Галерија је развила едукативне програме препознате, као пример добре праксе у земљи али и у иностранству. Успостављена је сарадња са Предшколском установом „Радосно детињство“ и Одсеком за педагогију Филозофског факултета у Новом Саду. Затим је формирана мрежа волонтера коју чине студенти педагогије, историје уметности, ликовне академије, а који су се активно укључили у осмишљавање и учествовање у едукативним програмима и креативним радионицама. Реализовано је шест едукативних програма под називом *Галерија као вртић* у којима је учествовало преко 25.000 деце. Програм и пратећа публикација,[6] са јединственим концептом реализује се у току једне школске године на различите теме: *Мој портрет за музеј* (2006/07 и 2011/12), *Лепотице и јунаци* (2007/08), *Слике и звуци* (2008/09), *Био једном један сликар ... Паја Јовановић* (2009/10), *Чаробно животињско царство* (2010/11), *Потрага за благом, Дечји водич кроз Галерију Матице српске* (2012/2014)… Кроз радионичарски интерактивни тип рада који се заснива на искуственом учењу и личном ангажовању учесника, деца у простору сталне поставке Галерије и Дечје собе[7] стичу и развијају нова знања, вештине, учтиво опхођење, и бивају подстицани на различите облике учења, размену искустава и доживљаја.

Додатни квалитет ових едукативних програма представљају креативне радионице суботом, отвореног типа и намењене деци узраста између 4 и 12 година као и едукативни тренинзи *Галерија као вртић,*[8] намењени професионалном усавршавању кустоса-едукатора, педагога и свих који раде са децом.

Галерија Матице српске остварила је и међународну сарадњу у домену едукативних програма: 2008. године успоставила је сарадњу са Музејом Дијацезе из Палерма (Сицилија), кроз заједнички осмишљен и реализован програм *Осети уметност: читање уметничких дела путем чула*,[9] а 2011. године је покренула у сарадњи са Формумом словенских култура пројекат *Мој портрет за музеј.*[10]

Изузев дечјих едукативних програма, Галерија већ једну деценију организује у партнерству са организацијом Пер.Арт, појединачне радионице намењене особама са интелектуалном ометеношћу. Године 2013. осмишљен је четворомесечни пројекат под називом *Уметност и инклузија. Инклузивне радионице у Галерији Матице српске* који је успешно реализован и јавно презентован у Галерији.[11]

Нови изазови и перспективе постављају се у оквиру развоја едукативних програма Галерије и односе се на активности усмерене ка другим циљним групама, као што су деца средњошколског узраста. Из тог разлога осмишљен је програм под називом *Галерија као учионица*, који се ослања на праксу у досадашњем раду као и на резултате истраживања Завода за проучавање културног развитка.

ТЕОРИЈСКЕ И МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ПРОГРАМА „ГАЛЕРИЈА КАО УЧИОНИЦА“

Програм *Галерија као учионица* намењен је младима, узраста од 14 до 19 година и реализовао би се у сарадњи са институцијама формалног образовања, са средњим школама и гимназијама. С обзиром на то да Галерија Матице српске, као и сваки музеј има важну улогу у развијању мотивације за учење и омогућава проширивање искуства учења, потребно је подстаћи стручњаке у образовним институцијама како би заједно пружили већи квалитет образовања.

Поучени искуством едукативних програма које Галерија већ реализује, планиран је радионичарски тип рада као најприкладнији и најзанимљивији за едукацију деце и младих…[12] Коришћењем интерактивног метода, у фокус се поставља значај открића,

искуства, доживљаја и подстицајне околине. На тај начин наглашава се процес *активног учења*.

Радионице едукативног програма *Галерија као учионица* заснивaће се, дакле, на теоријским основама конструктивистичког приступа учењу.[13] Полазишна тачка учења биће перцепција уметничких дела употребом чула ради акумулације што већег броја информација о предмету који се анализира. Поруке које се добијају опажањем чине основу учења а оно има свој смисао само уколико се у процесу посматрања размишља и мисаоно оперише. Учесници радионица ће у контакту са сликама учити путем истраживања персоналног, социјалног, политичког, историјског и културног контекста у којима су слике настале. Искуствено, доживљајно учење, базирано на сусрету са реалним предметима биће специфична и нова прилика за учење. Смештање слика у одређени контекст подстиче стварање значења односно конструисање властитог разумевања онога што се види и чиме се манипулише.[14] Радионице ће имати водитеља чија је улога да кроз динамичну интеракцију са учесницима обликује дубока и разноврсна значења. На овај начин подстиче се развој лингвистичких вештина, вештина посматрања, дедукције и истраживања. Као велика подршка учењу може бити и вршњачка интеракција у току и након радионице у Галерији.

У овом програму, посебна пажња биће посвећена креативном раду. Уметничке слике и знање конструисано око ње могу бити велика инспирација за различите врсте креативаног изражавања. Како би се подстакло даље истраживање и процес учења о доживљеном, користиће се поред слика и други извори информација: библиотеке, интернет, штампани медији, часописи. Креативни рад ће се темељити на упоређивању феномена и појмова из прошлости са њиховим облицима у данашњем свету. Учесници радионица ће имати прилику да се креативно изразе и искажу своје ставове кроз различите медије: кратке филмове, дизајнирање плаката, фотографије, есеје, песме, слике, скулптуре, цртеже итд. Кроз креативно стваралаштво развијаће се њихово визуелно опажање, стваралачко мишљење, радозналост, машта и иновативност. Овим методама остварује се један од циљева радионице, а то је да се млади оспособе да визуелно предстаљају свет око себе, сопствене идеје и емоције.

Завршни део програма била би презентација и изложба креативних радова у простору Галерије Матице српске, којом би се млади подстакли да се активно укључе и у рад саме институције културе.

Основни принципи на којима ће се програм базирати јесу:

– **учесник је активан** на радионицама и у креативном раду;
– **током процеса учења он је мотивисан**, пре свега од стране водитеља радионице;
– учесник **гради нова сазнања тако што користи претходно стечено знање и искуство**;
– учесник кроз радионице и креативни рад **учи како треба да учи**;
– активном дискусијом, вербалном интеракцијом и међусобним дељењем искуства, **учење базира као социјалну активност**;
– повезивањем уметности са реалним светом и ситуацијама из живота, **учење је контекстуализовано**[15].

ОПИС ПРОГРАМА ГАЛЕРИЈА КАО УЧИОНИЦА

Едукативни програм *Галерија као учионица* одвијао би се у простору Галерије Матице српске континуринао током школске године, од септембра до јуна. Шест радионица различите тематике биле би понуђене средњим школама као могућност проширивања и обогаћивања курикулума одређених школских предмета. Ђаци би организовано у терминима школског часа посећивали Галерију и учествовали на радионицама и креативним задацима који представљају основу програма. Предност програма је у томе што би свака радионица обрађивала различите феномен, те школе не би биле у обавези да реализују све радионице. Избор и број учешћа на радионицама зависио би од школе односно професора који би имао могућност да у складу са својим наставним планом изабере одређену радионицу. Временско ограничење радионице било би у трајању од једног школског часа, док би се креативни рад одвијао у слободно време ђака.

У оквиру програма *Галерија као учионица* реализовале би се следеће радионице:

1. Рађање индивидуалности
2. Религиозна слика
3. Историја у сликама
4. Ми и други
5. Урбано друштво
6. Модерна слика

Критеријум за одабир ових тема базиран је на постојећим проблемима младих у друштву који се могу довести у везу са феноменима исказаним на делима сталне поставке Галерије. Такође, програм је осмишљен у складу са задацима наставних планова и програма за средње школе.

РАЂАЊЕ ИНДИВИДУАЛНОСТИ

Тема радионице је заснована на портретима XVIII века која се налазе у сталној поставци Галерије. У српској историји уметности портрет и аутопортрет се појављују као самостална ликовна форма ослобођена религијског оквира уметности тек у XVIII веку. Ово је период када грађанска класа преузима водећу улогу у економском и културном развитку друштва. Портрет треба да сведочи о свести и улози појединца у датим историјским условима, те о потреби портретисаног да колективном памћењу остави сведочанство о себи.[16] Иако представљена особа одсуствује, у општем значењу његова слика (представа) одржава га присутним. Препознатљивост лика је важна али портрет заправо приказује заступање. Прекретницу у поимању сопства, самим тим и портрета, у контексту западно-европске уметности представља доба хуманизма и ренесансе,[17] док је у српској уметности то доба барока. Тада се јављају први аутопортрети уметника који истичу како свој статус у друштву тако и своје занимање.

Циљ - Значај радионице може се сагледати из угла развоја идентитета учесника, имајући у виду да припадају добу адолесценције. У овом периоду настају проблеми у доживљавању свог *Ја*, проблеми који се односе на доживљај истоветности и јединства сопствене личности.[18] Иако формирање идентитета започиње у детињству, интензитет његовог процеса најјачи је у доба младости а понекад и осећање кризе које прати настојања адолесцента да успостави један повезан и чврст идентитет.[19] Зато је циљ радионице да отвори проблематику индивидуалности и представљања личности у друштву. Ова тема је и у складу са циљевима програма рада из психологије за средње школе којим је предвиђено да се учи о развоју личности. Задаци наставе психологије јесу, између осталог: „да ученици разумеју сопствену личност као део друштва и света око себе, увиде значај отворености за промене и лично ангажовање за сопствени развој и развој друштва; ојачају самосвест и развију реалистичну слику о себи, одговорност према себи, другим људима, и животној средини“.[20]

Стефан Тенецки, Аутопортрет, око 1770.

Главни кораци - Радионица ће се реализовати на примеру једног од првих аутопортрета српске уметности *Аутопортрет* Стефана Тенецког који је настао око 1770. године.[21] Извесно је да је аутопортрет настао непосредно пошто је Тенецки постао сенатор Арада јер је истакнут његов социјални статус а постављен је у ентеријер са готским луцима који можемо повезати са зградом сената.[22] Поред аутопортрета, учесници радионице ће имати прилику да виде и портрете значајних личности попут племића Јована Поповића Текелије, спахије Богића Вучковића Стратимировића, митрополита Мојсеја Путника али и портрета супруга познатих велепоседника и грофова (као на пример портрет грофице Нако). Учесници ће имати задатак да описују и упоређују портрете са својим фотографијама како би кроз разговор и дискусију отворили питања сопства, репрезентације и поимања других. Заједно са водитељем радионице покушаће да сазнају, ослањајући се на знања из историје и психологије, када човек постаје свестан своје важности и појавности у друштву и који су све разлози настајања портрета. Користиће се и огледало, које ће послужити за уочавање и откривање промена у понашању учесника у тренутку када стану пред њега. Заједно ће анализирати израз лица, став, унутрашње стање учесника који се огледа и уочено повезати са портретима из Галерије.

Материјал

– Слике у сталној поставци:

Непознати портретиста XVIII века, *Јована Поповића Текелије*, 1716.

Стефан Тенецки, *Аутопортрет*, око 1770.

Непознати портретиста XVIII века, *Графица Нако*, 1780–1790.
Стефан Гавриловић, *Митрополит Мојсеј Путник*, око 1790.
Арсеније (Арса) Теодоровић, *Богић Вучковић пл. Стратимировић*, 1812.
– Фотографије учесника
– Огледало

РЕЛИГИОЗНА СЛИКА

Радионица ће обрађивати феномен иконе некада и сада а базираће се на уметничким делима сакралног карактера. У колекцији Галерије Матице српске посебно место заузимају иконе које су настале на подручју данашње Војводине током XVIII века. Велики број ових икона некада се налазио у црквама, као део иконостаса, међутим током XIX века иконе су измештене из цркве а иконостаси су замењени новим. Захваљујући преданом раду кустоса и конзерватора Галерије, иконе су рестауриране, конзервиране и данас изложене у сталној поставци Галерије. Јединствену културну баштину у европској култури представљају зографске иконе настале у време када се традиција средњовековног сликарства постепено гаси.[23] По својој намени зографско сликарство припадало је најширим слојевима српског народа, што у суштини представља почетак осветовљења ликовног искуства.[24] Преломна година у даљем развоју српског црквеног сликарства јесте 1743. година када званично долази до напуштања византијске традиције и реформе религиозног сликарства.[25] Ово ново сликарство развијало се под утицајем руско-украјинских сликара и утицајима који су полако пристизали из западно-европских центара уметности. Барокно доба, као историјско-стилска категорија са особеностима православног културног модела, донело је уметност специфичног израза која средствима директне визуелне комуникације, ликовном поетиком и реториком, сликарство и графику фокусирало као најпопуларније уметности.[26]

Циљ радионице јесте да учесници кроз дијалог уоче и повежу културолошке вредности иконе некад и сад. Радионица базирана на настави веронауке, код адолесцената треба да развије моћ запажања и разликовања сложенијих видова трансформације уметности и односа са њом.

Главни кораци - Учесници на радионици ће анализирати релацију између посматрача и иконе која је у прошлости била другачија. Посматрањем изложених дела они ће одговарати на питања о томе која се промена у поимању слике одиграла у XVIII веку, шта је све утицало да се традиција сликања икона дуга неколико векова промени, како уочавамо разлике између уметности пре и после 1743. године. Такође, биће речи и о доживљају иконе, у данашњем времену када смо изложени великом броју визуелних информација путем телевизије, интернета, уличних реклама и када се лако може срести репродукција иконе.

Материјал

– Иконе у сталној поставци:
Непознати иконописац, *Исус Христос*, прва четвртина XVIII века
Станоје Поповић, *Богородица са Христом и медаљонима пророка*, 1743.
Јанко Халкозовић, *Св. Јован Златоусти*, 1769.
Димитрије Бачевић, *Благовести*, 1769.
Теодор Крачун, *Богородица живоносни источник*, око 1780.
– Репродукције икона

ИСТОРИЈА У СЛИКАМА

Радионица ће се бавити историјским композицијама заступљеним у сталној поставци XIX века Галерије Матице српске. На формулисање европског па самим тим и српског грађанства XIX века битно је утицала мисао о нацији. Национална идеја је обележила развој модерне мисли као и токове друштвених и политичких догађања.[27] Њено присуство појављује се у свим аспектима људске делатности па тако и у уметности. За конституисање националног идентитета велику улогу одиграли су догађаји и личности из славне националне прошлости а у српској

Димитрије Бачевић, Благовести, 1769.

култури златно доба нације поистовећивало се са владавином династије Немањића. Идеализовање славне прошлости, независно од тога да ли је почивала на реалним чињеницама или миту, било је главно средство у стварању и хомогенизацији нације.[28] Тиме је идеализована прошлост директно била у служби глорификације садашњости, која је истицала идеју о обнови некадашње српске славе. Због тога, визуелна уметност постаје ангажовано средство комуникације са циљем да пробуди национална и патриотска осећања. Национализам је појам који се често употребљава у данашњем српском друштву и често поприма различите облике и конотације. Његово обилно коришћење може се препознати и међу младима код којих је изражен висок степен традиционализма, како је доказало истраживање Завода за проучавање културног развитка.[29]

Циљ радионице је да уведе учеснике радионице у проблематику посматрања историје и њених феномена као што је национализам. Главни задаци историје у средњим школама и јесу да ученици развијају истраживачки дух и критички однос према прошлости самосталном анализом различитих историјских извора и литературе као и проналажењем и систематизовањем стечених информација.[30]

Главни кораци - Полазећи од слика *Проглашење Душановог законика* Паје Јовановића и *Мајска скупштина* Павла Симића, које испољавају идеје национализма у XIX веку, учесници треба да се баве питањима нације, народа и прошлости. Кроз анализу два поменута догађаја српске историје, учесници ће се бавити перцепцијом прошлости и њеном честом (зло)употребом. Такође, на радионици ће бити презентоване фотографије графита са националистичким и патриотиским садржајима. Задатак учесника биће да упоређују поруке са историјских композиција и графита, са идејом да се препознају њихове позитивне и негативне последице. Разговараће се и о разликама између појмова као што су прошлост и историја.

Материјал

– Историјске композиције у сталној поставци:
Павле Симић, *Мајска скупштина*,
1848–1849.[31]
Паја Јовановић, *Проглашење Душановог законика*,
око 1930.[32]

– Фотографије са графитима и натписима националистичког и патриотског садржаја

МИ И ДРУГИ

Радионица, као и претходна, може бити део наставног програма из историје, имајући у виду критичко посматрање историје. Анализирањем појма нације и постављањем питања шта је оно што појединца одређује као припадника једне нације или групе, уводи се појам другог, различитог од нас. Наше друштво засновано је на односима између идентитета који се међусобно разликују, а та другост може бити заснована на полу, доби, етничкој, националној или верској основи.[33] У историји српске уметности другост се најбоље уочава у балканизму.[34] *Имагинарни Балкан* у српском сликарству највише је сликао Паја Јовановић. Подручје данашње Србије било је место границе Истока и Запада, те је Паја Јовановић имао прилике да путује овим просторима и бележи обичаје, ритуале, облачење балканских народа. С друге стране, у Бечу, где је имао сликарски атеље, његово сликарство у уметничким и колекционарским круговима прихваћено је као ексклузивна новина у помодној егзотици.[35]

Циљ радионице је да се код младих подстакне радозналост за „другачије“ и развије толерантност. Потреба за јачањем осетљивости у односу на постојање друштвених неједнакости (етничких, класних,

Паја Јовановић, Проглашење Душановог законика, око 1930.

Паја Јовановић, Борба петлова, 1920 –1926.

социјалних, економских, образовних, родних, глобалних…) произашла је из резултата истраживања Завода за проучавање културног развитка о великој одбојности младих ка другим нацијама и људима другачије сексуалне оријентације.[36]

Главни кораци - На примерима слика *Арбанас* и *Борба петлова* Паје Јовановића, учесници радионице ће разговарати о томе шта представља Балкан и какве се разлике могу уочити у односу на оновремену културу Запада. У потрази за одговором, разговараћемо и о потреби за разликовањем и како се она постиже код адолесцената. За човека је неопходно да организује и разуме властито искуство о себи, и свој однос према околини јер је развој идентитета и друштвени процес у коме се особа идентификује као члан одређених група, одређене друштвене оријентације и улога.[37] Анализом дневне штампе и електронских медија покушаће да увиде места где се јавља негативан однос према различитости. Компаративном анализом прошлости и садашњости, учесници треба да уоче предрасуде према одређеним групама људи различитих од нас.

Материјал:

– Уметничка дела у сталној поставци
Паја Јовановић, *Арбанас*, 1884 –1886.
Паја Јовановић, *Борба петлова*, 1920 –1926.

– Дневна штампа – новински чланци са који се односе на повреду људских права

УРБАНО ДРУШТВО

Радионица је посвећена развоју и одликама друштва у првој половини XX века у Србији. Процеси индустријализације и урбанизације који су започети још у XIX веку достижу свој врхунац у првим деценијама XX века. Одговарајући животни стил, вредносни систем и модели понашања условиће нове потребе и обичаје који се примећују и код српског грађанства.[38] Вишак слободног времена у којем ужива буржоазија, условио је појаву разноврсних видова забаве. Једно од главних места доколице била је кафана где су проводили време и сами уметници. Слике са кафанским темама често нису биле само представе стварности већ су имале и критичку позадину. Српски уметници, који су у првој половини XX века стекли могућност да путују по европским градовима, поготову у Париз, били су фасцинирани како споменицима културе тако и животом у граду. Један од ових уметника био је Богдан Шупут, чије се дело *Кафана у Паризу* налази у сталној поставци Галерије Матице српске.[39] Уз кафане, спортска дешавања, попут својеврсних модернистичких ритуала, постају једна од најупечатљивијих манифестација урбаног живота. Они представљају узрочнике појаве нових јавних простора и активности у којима се колективно учествује. Спорт одређује и чињеница да је овакав вид доколице несвојствен руралним срединама јер специфичност посла и велики физички напор на селу не дозвољава овакву врсту ангажмана.[40] Иван Табаковић, српски сликар, био је хроничар грађанског друштва, радознали и пажљиви посматрач. У његовом опусу наилазимо на различите спортске белешке попут фудбалске *Утакмице,*[41] слике која је данас изложена у сталној поставци Галерије.

Циљ - Основни задатак предмета социологије је развијање способности за улогу одговорног грађанина, за живот и партиципацију у демократско уређеном и хуманом друштву, што ће бити и циљ радионице. Са друге стране, кроз план и програм наставе социологија се бави и проблемима друштвене структуре и друштвених промена као што је развој урбаног друштва у првој половини XX века у Србији.

Главни кораци - Посматрајући слику, учесници радионице треба да уоче одлике урбане средине и разлике у односу на друштво у XIX веку. Које су се промене одгирале и који су чиниоци утицали да дође до њих, нека су од питања на која би требало одговорити током радионице. Такође, радионица ће се бавити и питањем понашања у друштву у првој половини прошлог века и данас. Учесници ће поредити понашање младих у кафани и на утакмици на сликама са данашњим фотографијама исте тематике.

Иван Табаковић, Утакмица, 1927.

Кроз игру улога опонашаће људе у кафани и навијаче некад и сад како би стекли утисак о правилном и одговорном понашању који је део урбаног друштва.

Материјал:

– Уметничка дела у сталној поставци

Иван Табаковић, *Утакмица*, 1927.

Богдан Шупут, *Кафана у Паризу*, 1938.

– Фотографије са тематиком фудбалских утакмица и кафана

МОДЕРНА СЛИКА

Радионица је посвећена модерној уметности прве половине XX века. Индустријализација која је проузорковала промене у структури друштва довела је и до појаве модерног тржишта уметничких дела. Већ у XIX веку се отварају прве продавнице уметничких дела што умањује, раније јако важну, улогу поручиоца. Такође, појавом фотографије реалистично сликање губи на значају. Уметници почињу слободно да се баве унутрашњим проблемима слике и мотивом, што ће постати главна одлика модерне уметности.[42] На појаву првог модерног правца – импресионизма, утицала је наука о бојама[43] али и сликање у „плен еру“[44] које је омогућила појава боја у туби. У српској уметности сликари попут Милана Миловановића, Милана Коњовића и Саве Шумановића стварају под утицајем ових новина али уносе и своје темпераменте, културу и мотиве.[45]

Циљ - Радионица ће се базирати на плану и програму наставе ликовне културе за средње школе, према којем је предвиђена обрада ликовних елемената и учење о различитим уметничким правцима. Циљ радионице јесте да учеснике оспособи за дубље разумевање модерне и савремене уметности.

Милан Коњовић, Професор Дида, 1934.

Главни задаци - На примеру слика из Галерије, учесници радионице ће разматрати како мотиве уметничких дела тако и начин сликања. Покушаће да пажљивим посматрањем дела уоче шта то уметници истичу на сликама и какав ефекат желе да постигну. Анализираће се друштвени фактори који су утицали на појаву оваквих слика и дискутоваће се о разликама између модерног и „старог“ сликарства. Такође, разговараће се о проблематизацији ликовних елемената у историји уметности XX века и како се они развијају посматрајући репродукције савремених уметничких дела. Нека од питања којима ће се бавити радионица су: *Какве су новине донеле дигиталне технологије у схватањима уметности и њене предметности? Да ли уметничко дело мора бити стварно-реално или може бити виртуелно-дигитално?*

Материјал:

– Слике у сталној поставци

Милан Миловановић, *Св. Јован Канео у Охриду*, 1912.

Сава Шумановић, *Женски акт са огледалом*, 1923.

Милан Коњовић, *Професор Дида*, 1934.

– Репродукције савремених уметничких дела различитих ликовних медија

ЗАКЉУЧАК

Улога музеја у новом миленијуму јасно је усмерена на проблеме хуманости, с обзиром на то да је циљ комуникација са заједницом. Галерија Матице српске, препознала је ове идеје и имплементирала их кроз своје едукативне програме *Галерија као врт* ић али и кроз свеобухватно деловање.

Нови едукативни програм *Галерија као учионица* који се заснива на претходном искуству у едукативним програмима, оптимистична је жеља кустоса и едукатора Галерије да приближе српску уметност новијег доба младима. Један од циљева програма јесте унапређивање ликовне писмености, формирање позитивног става и одговорног односа према културном и уметничком наслеђу као и институцијама културе.

Радионице и креативан рад су осмишљени како би допринели формирању личности учесника јер кроз интерактивни начин рада и изношење различитих констатација и дискусију, адолесценти су у могућности да развијају самопоуздање, емпатију,

толеранцију, хумане ставове и тимски дух. У целокупном раду који се базира на упоређивању прошлости и садашњости, идеја програма јесте и да се увиди значај повезаности ликовног стваралаштва са свакодневним животом са намером да ће стечено знање и вештине користити у даљем школовању и будућем занимању. Напослетку, циљ новог едукативног програма Галерије је да мотивише младе да прате што више културних и уметничких програма, посећују изложбе, друге музеје и институције културе, као и да активно учествују у културним и уметничким активностима града.

Музеји па тако и Галерија Матице српске у могућности су да створе велик проток информација које карактеришу наше друштво. Као место информалног образовања она има потенцијал да надокнади и прошири знање младих стечено у школама. Једино повезивањем школе и музеја можемо очекивати да млади, у будућности имају боље образовање којим ће узрочно-последично градити боље друштво.

НАПОМЕНЕ

[1] Б. Субашић, Б. Опачић, *Вредности и културни активизам матураната Србије*, Завод за проучавање културног развитка, Београд 2013.

[2] Исто, 61–63.

[3] Љ. Васић, *Музеји као савремени центри учења и њихов положај у друштву*, у: *Педагошка стварност* LVIII, бр. 2, Филозофски факултет, Нови Сад 2012, 255.

[4] Група аутора, *Осети уметност: интеркултурално искуство у музејској едукацији*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2008, 135.

[5] Т. Палковљевић, Д. Королија Црквењаков, *Музеј као едукативни центар*, у: *Уметност, образовање и друштвени контекст*, 2005, 89–93.

[6] Сваки едукативни програм употпуњен је дечјом публикацијом која пружа могућност да деца развијају интересе и искуства и након посете Галерији; у: С. Мишић, *The Experience of the Gallery of Matica srpska in Developing Educational Programmes for Children*, у: V скуп музејских педагога Хрватске с међународним судјеловањем, Зборник радова, Хрватско музејско друштво, Загреб 2009.

[7] Дечја соба представља специјално опремљен простор где се деца осећају пријатно и где је „додиривање дозвољено“.

[8] Програм стручног усавршавања *Галерија као вртић* за васпитаче и стручне сараднике ПУ „Радосно детињство“ акредитован је код Завода за унапређивање образовања и васпитања под бројем К1 562 за школску 2011/2012. годину и 2013/2014. годину, доступно на: http://katalog.zuov.rs/Program2012.aspx?katbroj=562&godina=2012/2013

Учесници се на тренинзима упознају са ресурсима, расположивим средствима Галерије, начином и методама рада и оспособљавају се за самосталну реализацију програма у простору Галерије.

[9] Пројекат је реализован као једна од иницијатива сарадње на бази културног наслеђа између Територијалног пакта за запошљавање Алто Беличе Корлеонезе са Сицилије и Аутономне Покрајине Војводине, насталог у оквиру пројекта I.Ne.P.S. Циљ пројекта био је да се обједине теоријска знања и искуства обе институције на пољу музејске едукације као и да се постави основа за даљу сарадњу кроз интеркулутрални дијалог. Пројекат је обухватао интерактивне радионице, изложбе дечјих радова у Палерму и Новом Саду и публикацију *Осети уметност: интеркултурално искуство у музејској едукацији*; у: Група аутора, *Нав. дело*, 13.

[10] Форум словенских култура представља међународну фондацију која повезује и презентује словенску културу, науку и уметност, њихов стваралачки набој и наслеђе, и даје свој допирниос у препознавању словенске културе на глобалном нивоу. Идеја пројекта *Мој портрет за музеј* била је да културне институције из земаља чланица Форума словенских култура заједно са институцијама образовања реализују едукативне активности намењене деци узраста од 4 до 8 година како би се деца упознала са културним наслеђем своје земље, нарочито са портретима деце у националним музејским институцијама. Као саставни део пројекта приређена је и изложба дечјих радова „Мој портрет за музеј“ у Палати УНЕСКО-а у Паризу на којој је било

изложено по десет радова из сваке земље чланице; у: А. Рихтер, А. Новалија (ур.), *My Portrait for Museum*, Forum of Slavic Cultures, Словенија 2012, 3.

[11] Пројекат је подржан од стране организација Cultural Heritage without Borders и Balkan Museum Network.

[12] Група аутора, *Нав. дело*, 138.

[13] У новије време конструктивизам као теоријска оријентација постмодерног мишљења има велики утицај на рад музеја, где се наглашава подједнако процес и садржај учења, у: Ј. Милутиновић, *У сусрет променама система васпитања и образовања – музеји као парадигма учионице ван школе*, у: Е. Каменов (ур.), *Развој система васпитања и образовања у условима транзиције*, Филозофски факултет, Нови Сад 2006, 254.

[14] Исто, 141.

[15] Љ. Васић, *Музеји као савремени центри учења и њихов положај у друштву*, у: *Педагошка стварност* LVIII, бр. 2, Филозофски факултет, Нови Сад 2012, 264.

[16] Б. Кулић, *Уметност XVIII века у колекцији Галерије Матице српске*, Галерија Матице српске и Галерија САНУ, Београд–Нови Сад 2013, 19–21.

[17] С. Брајовић, *Ренесансно сопство и портрет*, Филозофски факултет, Београд 2009.

[18] Ј. Љ. Минић, *Адолесценција – криза здраве личности*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, Косовска Митровица 2010, 350–352.

[19] Н. К. Стануловић, *На путу ка одраслости*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1988, 103.

[20] http://www.zuov.gov.rs/novisajt2012/dokumenta/CRPU/Programi%20za%20gimnaziju%20PDF/08%20psihologija.pdf (пос. 14. октобра 2013)

[21] Тенецки је себе приказао у свечаној парадној одећи са симболима сликарства – четкице и палета који се појављују као један од атрибута и указују на његову професију школованог сликара. Држи их у једној руци док му је у другој перо које умаче у дивит са мастилом. Обучен је у одећу угарских племића са сенаторским појасом око струка и огрнут плаштом са белим хермелином, у: О. Микић, *Српско сликарство XVIII- XX века*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2005, 33-49.

[22] Б. Кулић, *Нав. дело,* 145; М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад 1996, 272.

[23] Зографи су били углавном монаси, свештеници или самоуки сликари који су се често организовали у путујуће сликарске дружине. По ликовним вредностима ова уметност има специфичан израз и особену ликовну поетику. Поред поштовања традиционалних иконографских правила, сликарство зографа се одликује нарочитим осећањем за декоративност са покушајем приближавања барокном маниру, у: Д. Давидов, *Иконе српских зографа 18. века*, Галерија САНУ, Београд 1977, 6.

[24] Б. Кулић, *Нав. дело*, 16–17.

[25] Године 1743. патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, тадашњи патријарх, објављује циркулар у којем се забрањује рад неуким „богомазима“ (како је називао зографе)а барокно сликарство се прихвата као званична уметност Карловачке митрополије, у: Исто, 14.

[26] М. Тимотијевић, *Нав. дело*, 26.

[27] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006, 3.

[28] С. Мишић, *Галерија Матице српске XIX век*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2013, у штампи.

[29] Б. Субашић, Б. Опачић, *Нав. дело*, 22.

[30] http://www.zuov.gov.rs/novisajt2012/dokumenta/CRPU/Programi%20za%20gimnaziju%20PDF/10%20istorija.pdf (посећено 19. октобра 2013)

[31] Важан догађај XIX века била је револуција 1848. године која је довела до промене статуса српског народа у Аустроугарској и установљења српске Војводине. То је условило и потребу да се визуелно меморишу и аргументују основе добијене политичке организације.У композицији *Мајска скупштина* приказан је тренутак када Јосиф Рајачић, тадашњи митрополит, показује привилегије које је српски народ добио (приликом Велике сеобе Срба 1690) и које су служиле као основа за формулисање статуса Срба у Хабзбуршкој монархији. Симболично на

слици се истиче црвено-плаво-бела тробојка која се својом величином истиче у односу на аустријску и угарску и даје догађају јасно национално обележје. Чињеница да је слика литографисана и отискивана, јасно указује на њен значај у визуелном одржавању идеје српске Војводине, у: Н. Макуљевић, *Нав. дело*, 86 и 177.

[32] Слика *Проглашење Душановог законика*, једна од десетак са истом тематиком, донела је Паји Јовановићу углед највећег историјског сликара захваљујући њеном великом успеху на Светској изложби у Паризу 1900. године. Заправо, значај овог догађаја, његова рецепција и идеолошка употреба у српској јавности условили су да Краљевина Србија наручи слику са овом тематиком. Представљен је тренутак у српској историји када се доноси најзначајнији српски средњовековни правни акт а краљ Душан се проглашава за цара Срба, Грка и Бугара, у: П. Петровић, *Паја Јовановић, систематски каталог дела*, Народни музеј у Београду, Београд 2012, 74–77.

[33] Ш. Грошељ, *Orientalist Art of 19th Century and its Others*, презентован на Студентском конгресу Филозофског факултета у Сарајеву 2013. године.

[34] Ваневропски идентитети у које спада и „балкански“ искључени су из нормативних основа које одређују вредности европске цивилизације. Они су служили као негативни темељ одржавања европског идентитета који се самооснажава управо у моменту продукције разлике, у: Група аутора, *Између естетике и живота. Представе жене у сликарству Паје Јовановића*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2010, 184.

[35] Група аутора, *Нав. дело*, 189.

[36] Б. Субашић, Б. Опачић, *Нав. дело*, 43.

[37] Н. К. Стануловић, *Нав. дело*, 103.

[38] С. Чупић, *Теме и идеје модерног. Српско сликарство 1900?1941*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2008, 61.

[39] С. Чупић, Т. Палковљевић, М. Брмбота, *Нав. дело*, 45.

[40] С. Чупић, *Грађански модернизам и популарна култура. Епизоде модног, помодног и модерног*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2011, 72–73.

[41] Слика, настала 1927. године, говори о фудбалу као једном од најпопуларнијих спортова тога доба поготово ако имамо у виду Светско првенство у фудбалу у Монтевидеу (Уругвај) 1930. године у којем је тадашња Југославија учествовала са својим тимом.

[42] Х. Рид, *Историја модерног сликарства. Од Сезана до Пикаса*, Београд 1979, 23.

[43] Ежен Шеврел, француски хемичар који се бавио бојама, уочио је да постоји разлика у виђењу боје зависно од боје која се налази поред. Својим хроматским диаграмом директно је утицао на француске уметнике тог доба који су почели да истражују боју и светлост сликајући ван својих атељеа, у: Х. Рид, *Нав. дело*, 25.

[44] Од француске речи *plein air* што значи „на отвореном“, терминолошки усвојена у овом облику у историји уметности.

[45] Л. Трифуновић, *Српско сликарство 1900–1950*, Нолит, Београд 1973, 47.

ЛИТЕРАТУРА

Брајовић, С., *Ренесансно сопство и портрет*, Филозофски факултет, Београд 2009.

Давидов, Д., *Иконе српских зографа 18. века*, Галерија САНУ, Геоград 1977.

Васић, Љ., *Музеји као савремени центри учења и њихов положај у друштву*, у: *Педагошка стварност* LVIII, бр. 2, Нови Сад 2012.

Група аутора, *Осети уметност: интеркултурално искуство у музејској едукацији*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2008.

Група аутора, *Између естетике и живота. Представе жене у сликарству Паје Јовановића*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2010.

Група аутора, *Галерија Матице српске*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2011.

Кулић, Б., *Уметност XVIII века у колекцији Галерије Матице српске*, Галерија Матице српске и Галерија САНУ, Београд – Нови Сад 2013.

Макуљевић, Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006.

Милутиновић, Ј., *Информално образовање – појмовни оквир и карактеристике*, у: *Стратегија развоја система васпитања и образовања у условима транзиције*, Одсек за педагогију Филозофског факултета, Нови Сад 2003.

Милутиновић, Ј., *Улога информалних облика образовања у реформи система васпитања и образовања*, у: *Реформа школског система у условима транзиције*, Одсек за педагогију Филозофског факултета, Нови Сад 2005.

Микић, О., *Српско сликарство XVIII- XX века*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2005.

Милутиновић, Ј., *У сусрет променама система васпитања и образовања – музеји као парадигма учионице ван школе*, у: Е. Каменов (ур.), *Развој система васпитања и образовања у условима транзиције*, Филозофски факултет, Нови Сад 2006.

Минић, Ј. Љ., *Адолесценција – криза здраве личности*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, Косовска Митровица 2010.

Мишић, С., *Водич кроз XIX век*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2013, у штампи.

Мишић, С., *The Experience of the Gallery of Matica srpska in Developing Educational Programmes for Children*, у: V. скуп музејских педагога Хрватске с међународним судјеловањем, Зборник радова, Хрватско музејско друштво, Загреб 2009.

Мишић, С., Стефанов, А., *From enthusiastic ideas to the realization of high quality programmes educational activities in the Gallery of Matica Srpska*; у: Proceedings of the ICOM CECA 2011, Annual Conference in Zagreb 2011.

Палковљевић, Т., Королија Црквењаков, Д., *Музеј као едукативни центар*; у: *Уметност, образовање и друштвени контекст*, Нови Сад 2005.

Петровић, П., *Паја Јовановић, систематски каталог дела*, Народни музеј у Београду, Београд 2012.

Рид, Х., *Историја модерног сликарства. Од Сезана до Пикаса*, Београд 1979.

Рихтер, А., Новалија, А. (ур.), *My Portrait for Museum*, Forum of Slavic Cultures, Словенија 2012.

Стануловић, Н. К., *На путу ка одраслости*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1988.

Субашић, Б., Опачић, Б., *Вредности и културни активизам матураната Србије*, Завод за проучавање културног развитка, Београд 2013.

Тимотијевић, М., *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад 1996.

Трифуновић, Л., *Српско сликарство 1900–1950*, Нолит, Београд 1973.

Чупић,С., *Теме и идеје модерног. Српско сликарство 1900?1941*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2008.

Чупић,С., Палковљевић, Т., Брмбота, М., *Галерија Матице српске 20. век*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2009.

Чупић, С., *Грађански модернизам и популарна култура. Епизоде модног, помодног и модерног*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2011.

http://www.zuov.gov.rs/novisajt2012/naslovna_nastavni_planovi_programi.html

Jelena Ognjanović

GALLERY AS A CLASSROOM. THE GALLERY OF MATICA SRPSKA – PLACE FOR DEVELOPMENT OF CREATIVITY AND CRITICAL THINKING IN HIGH SCHOOL STUDENTS

Summary

Gallery as a classroom. The Gallery of Matica srpska – place for development of creativity and critical thinking in high school students is a potential program in the field of museum education, made primarily for the educational activities of The Gallery of Matica srpska. The program is created with the aim of developing creativity, attitudes and critical thinking of young people aged 14 to 19 years. In addition, the program will help them recognize the role of the museums as places of their intellectual maturity and lifelong learning.

Workshops of the educational program *Gallery as a classroom* are based on the theory of constructivist learning approach. With the help of the curator, the participants of the workshops have to reflect upon the ideas and possible analyses of selected art works. Combining the past with current events and issues, young people should actively participate and develop the ability for critical perception of reality and art. A special segment of the program encourages young people to express their creativity on different topics, using modern technologies.

Through their educational programs, the museums and The Gallery of Matica srpska itself, as places of informal education, are able to complement and broaden the youth's knowledge formally obtained in schools. Creating and realizing this kind of programs will provide the opportunity for young people to gain more qualitative and diverse knowledge and abilities which can bring a better future for the whole community.

(Translated by autor)

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ СРБА У НОВОМ САДУ ПО КАЗИВАЊУ АНЂЕЛИЈЕ ЦАРЕВИЋ

Данка Вишекруна

Свадбени обичаји Срба у Новом Саду до сада нису подробније истраживани. Ни ово није њихов целовит приказан. Разлога томе је више. Најпре, заснивају се на сећању једног информатора Анђелије - Гине Царевић, рођене Поповић „Мушац"/„Мушчеве" (15. 4. 1892 – 4. 10. 1990.) која је у време наших разговора од почетка 1985. па наредних око три године била у дубокој старости. И мада је сачувала добро памћење - *у мојој глави што се запише не брише се* – брзо се замарала. Зато је углавном ово њен избор - о чему и колико ће казивати: Присећала се властите свадбе, проведене по тадашњим правилима (традицији), свадбених обичаја које је из детињства запамтила и који су касније изобичајени, затим оних о којима је само слушала те оних у којима је учествовала након удаје у Срему. (Све то, дословно је наведено – курзивом – или препричано).

Подаци су, дакле, Анђелије Царевић, о којој је потребно рећи макар да је рођена *у Градској* или *Горњој шуми, иза Клисе, између Клисе и Ченеја* где је њен *дејка, тајин отац, био економ.* Када је имала две године породица се преселила у Нови Сад у кућу у Зовиној улици (Ђурђа Бранковића) коју су *подигли Лерхови. Они су зидали и продавали куће.* Родитељи, Коста и Персида рођена Шовљански, *из Нова Сада, Камберове улице* (претходно: *Гладни сокак,* сада *Цвијићева,* Јована Цвијића), били су земљорадници – баштовани и имали су још једну ћерку и два сина.

У Зовиној улици провела је детињство и младост. Удајом за Стевана Царевића, земљорадника и добровољца у српској војсци, (мобилисан од Аустроугарске, заробљен у Русији 1916, где су *скупљали добровољце... борио се за Србију на Добруџи, са Буљарима...)* преселила се у Врдник. Ту је остала до 1925. када се са супругом и двоје деце вратила у Нови Сад, у „њену Ротквариј у„ али у улицу Краљевића Марка. Након рушења њихове куће због пробијања булевара (сада краља Петра Првог) прешли су у стан у истој улици.

У време наших разговора Анђелија је била најбољи и најстарији познавалац старих обичаја (и свакодневице) „свог сталежа" - Срба, напредних баштована из баштованских крајева Ротквариј е, Подбаре и Салајке, који су представљали веома битан економски, друштвени и културни чинилац града.

***

Девојчи се од 15, 16. г. а момак се замомчи од 16. г. (У коло се иде са 16, 17. г. И пре 15 г. - као деца - да „гледају момке и девојке").

Жеља сваке девојке био је брак. Знатижељне да сазнају да ли ће се удати оне су одређених дана у години предузимале разне магијске радње. Уочи Ђурђевдана (још прехришћанског празновања пролећа/ /живота природе због потврђене победе зиме/смрти - отуда и „Ђурђев данак хајдучки састанак"), удавача оде у башту и млади лук - његова два пера сасече, једнако, веже са црвеним концом - мете с једне стране чвор - и ако је веће, сутра, (перо) на страни где је чвор - то је срећа. Ако не, онда је за њу малерозна година. Ако, пак, жели да сазна како ће јој се будући муж звати треба ујутро на Ђурђевдан да почисти ђубре са истока на запад, на четри ћошка, покупи, и оде да баци. Кога идући првог види, познатог, тако ће се звати. А ако не познаје (дотичног), може да пи- та како му је име.

Тако и на Теодоров петак девојке одлазе на службу, литургију, у 9,30. У цркви се освете кољиво и погача (освети се као славско, кољиво; ту је и погача и сматра се да је и она осве ћена), и - поједе се кад се дође кући. Онда ће се удати ако успе да украби кољива и погаче. Као што се грабе да пију вино из чаше из које су пили младенци: прва која дограби, која највише попије, та ће се те године удати. (На Теодоров петак се кољиво и погача донесе кући за здравље деце - јер је посвећено).

Нарочито погодан датум за откривање будућих догађаја (предвиђање/дивинација) био је и Велики петак: Девојке су врачале на Велики петак - кад кувају трганчиће мету име и ко први одскочи и прочита име. (Напише се на папириће неколико имена могућих ђувегија па се сваки посебно умота у парченце теста и са осталим трганчићима убаце у вријућу воду ...)

Прилику да се упознају/сретну девојке и момци из Новог Сада имали су недељом у колу, на корзу (у шетњи), на рогљу ...

Некад (раније), удавача се представљала у јавности и овако: *Девојке, кад иду на славу - у манастирима славе - и неīде..., онда су се и чешљале и пресвлачиле* по неколико пута. *Обуче се па изађе мало у славу па прошета. А мати носи кофер, и у коферу 'аљине, и она оде неīди у крај да неко не види па пресвлачи - по пет, шес' 'аљина...* (Носи се и *огледало* које се *или држи или обеси на неко дрво* када се девојка удешава.)

Осим на црквеним славама, од којих је најчувенија слава Алмашке цркве на Света Три Јерарха (12. 02.), младеж из Роткварије сусретала се и *за време Ускршњег поста на Мајуру* (ледина на крају улице Краљевића Марка), *и у Јовановској порти* (на почетку исте улице била је Јовановска црква).

Све су то места где би се момак *намерио* (загледао, заљубио) у неку девојку. И девојка би се *намерила* на неког момка. А за њих обоје рекли би *īледају се - забављају!*

Али нису се издвајали из друштва, већ, само, *више су заједно; њи двоје стоје, играју заједно. То је било састајање. Није било, ово је моја,* (девојка). Момци нису ни пратили „своју" девојку кући већ *два, три момка и девојке шетају* и тако је отпрате. Али не до саме куће ...

У то време постојала је строга сталешка подељеност. Свако се кретао међу својима па су и *паорски момци и девојке имали своје коло* (игранку). Баштовани, веома поносни на свој сталеж/статус у друштву - *радили су земљу* (своју и закупљену) која је била највећа вредност и сматрали су да се баве најплеменитијим послом. А када се зна да су новосадски повртари били врло успешни и признати - поврће изванредног квалитета извозили су на велико, железницом (од 1883.) на главне европске пијаце, широм Аустро-угарске, Немачке... њихов понос је био потпуно оправдан. Зато није ни чудно што у паорском колу *занатлијски момци - калфе и трговчићи* - нису сматрани једнако вредним паорским момцима: *нису уīледни - ни паори, ни господа. Подсмешљиво* су их називали *фркафуље* и сумњичили да, мада су имали своје, *занатлијско коло, долазили у паорско и īледали да уватe паорску девојку.* Али *те девојке нису тако пристајале са тим момцима. Нек су били и уīледни - неīо нису паорски! Нису хтели се мешати,* што је и опевано:

Волим јести и на Божић кољу,
неī љубити каку фркафуљу.
И умрећу фркафуљу нећу.

и:

Што се шврће, нашим шором трће
кад за шврће нема девојака.

О проводу момака и девојака Гина закључује: Забављали ... јако мало. Ми смо само много радили. У недељу после подне стигнемо у 3 сата да се обучемо - изађемо у парк да се прошетамо, и у коло. Имале смо, нас неколико, друштво и станемо и причамо. Момци су посебно седели за столовима ...

А када се удала у Врдник: Увече се излазило пред кућу на сокак. Онда је она (њена заова, Мара) певала. Јао, то се орило цело село кад она запева.

Родитељи су одлучивали о браку своје деце. Зато је љубав била непожељна. Тал (мираз) често је имао пресудну улогу. Момка и девојку старији су саветовали: Куцни у фундамент пре него што се ожениш/удаш; прво куцни у фундамент ... Дакле, и девојка је гледала који њој одговара - према њеном миразу. Тако и момак који има нешто: кућу, земљу - винограде ... не жени девојку која нема мираза. Настојао је да узме себи равну, па макар та и не била лепа. И то је опевано:

Сад у моди 'иљаде и свиле
а девојке ма ћораве биле.
Који момак јесте код памети,
тај ни један неће је узети.

Познат је случај, није био и једини, напротив, то је био обичај у Бачкој да су матере ишле са синовима да гледају девојке - по славама (црквеним), и у кола... Такви су, нпр. били Летићеви. Њима није било важно за мираз само да је најлепша. Још пре Првог светског рата, причало се, да једна Летићка, са Ченеја, мати, са сином, иде по селима Бачке да бира снаву/девојку. (Она је била врло богата ...) Села би у каруца, ил' чеза, а син је кочијашио, и ишла. (Из Надаља, Сурдучки - из те фамилије, такође су према лепоти бирали снахе).

Идеал лепоте био је исти свуда међу Србима: Лепа девојка има бело лице, и румено, црну косу, црне очи, леп стас. Треба и да је висока, развијена. (И мушкарац/момак – и он да је такав: црномањаст, висок, наочит, снажан).

Али ретко којим родитељима да није био важан мираз - и да је девојка из добре куће. Ипак се распита из каке је куће. Не само ако је лепотица ... Међутим,

није довољно да се само каже лепа је и из „јаке је куће“ већ и вредна је, добра је и из здраве је породице. На то се гледало!

Подразумева се и да има добру нарав - да је лепо васпитана и - да је здрава, да у породици не болују од неке заразне болести. Ако девојка нема матере одма питају од чега јој је мати умрла. Да није од туберкулозе. Ако је туберкулоза, онда ома бежи од ње. (Крило се кад је девојка болесна од туберкулозе. Ако се сазна, упозорава се: Немој ту, та је јектичава; из те куће су јектичави).

Падавица! И на то се јако гледало. Немој ту та има велику болест (падавицу). (Падавичари, у селу, неретко су из имућне куће ...).

Плашило се и од склоности алкохолу, нарочито жена: Шта ћеш сотом. Мати јој је пијаница; а не мислиш да је њу родила пијаница и да ће ти родити пијаницу. (Мати јој је пијаница или баба ...).

Исто, ако има неку физичкуману, нпр. ако је разрока девојка: Ти идеш са Бранком. Ти с којом девојком идеш треба да се ожениш, упозорила је мајка сина, док се он бранио: Разрока на једно око. Што то смета. - Е видиш, смета. Женско дете може да ти роди разроко, можда већма него је она сад, па шта ћеш. Ретко се дете уметне на оно што је добро. Пре се уметне на оно што не ваља. (Стари су чак на унуче гледали какво ће се родити. Гледало се, чак се гледало на претходну породицу).

Слога у породици је такође високо вреднована (ови се туку - прзнице су) још више поштење, морал: Шетња момка и девојке - да се шетају, сами, то пре Првог светског рата није било. Тек после. Само понеки момак и девојка су ишли да шетају и то кријӯћи у парк. (Недељом, по подне, пре него што оду у коло). За себе Гина каже: Увек сам са браћом ишла. Уз браћу и с њиховим друговима. Нисам се одвајала од њи. Да неко и посумња! А када је са сестром ишла у госте код родбине ван Новог Сада, мама их је упозоравала: Немојте, тамо, да се успалите. Немојте увече да излазите на двориште. Момци чекају да девојку увате у мраку да би је пољубили.

И касније, до шездесетих, седамдесетих година 20. века девојке су „држале до себе“. Ретке су биле оне за које би рекли: Мани, та је швалеруша. Та је се волела с овим, с оним. С ким није. Ко није ‘тео са тим се није волела; Та се вукла. Мани је. Ко би је знао. С ким није ишла. Прошла је сито и решето. Кроз много руку је прошла. (Да је виде, само два пута, да иде с једним момком одма - швалеруша. То је швалеруша. Ако иде с момцима. Девојке нису онда ишле с момцима.)

Данас, (момци/девојке), не саветују се с породицом. Раније, саветовала се породица кога ће̄ду и чију ће̄ду. На све се гледало! И пошто све размотре одлуче: То ће бити за нашу кућу. (Ако се њој свиђа ђувегија. И обрнуто.)

Када се редовним путем женило и удавало, у месту или ван места, посредник је био скоро неизбежан. Нарочито ови са села, у друго село... преко рођака се упознавали. (Проводација и проводациница не морају бити у сродству са тим који се жени или удаје.)

Дакле, удавало се по препоруци уз помоћ проводације или проводацинице. (Само једно буде проводација/ница). Више (чешће) жене су се бавиле посредовањем. Ако не успе - ништа. За њену услугу купе јој ’аљину, а проводацији кошуљу. О сватови млада да родбини... Посредовање се не мора договорити: Нико их не узме; они сами за свог рођака означе која би одговарала. Девојка не шаље проводацију. Од момкове стране дође код девојке...

Касније, између два светска рата, љубав је више респектована: Ко је кога волео, тога је и узо.

Било је и неузвраћених и остављених љубави, као у бећарцу:

Бела блуза, ūуна је од суза
све збоī лоле који друīу воле.

До брака је могло да дође и пречицом: Нису се све лепо удавале. Било је да се девојка заљуби и побегне - одбегне девојка. Било је у оно време и таки случајева. Дешавало се и да одбегне млађа, што није било пожељно да се то деси. Ако има више девојака у породици, докле год се старија не уда – ако је пробирљива чека и до двадесет пет година – млађе сестре се не задевојче – не иду у коло. И она која је само једну годину млађа! О таквом једном случају прича Анђелија: Млађа није носила дукате, није се тако ни облачила - није се још девојчила. С момком се кришом састајала. И отац ... и туко ... Имала старију сестру - и једном она побегне. (Старију су бегенисали многи, ал' није се ни са ким састајала ...) Одговор породице на нарушавање патријархалних норми од стране млађе био је: Јао, они не примају ни њу ни њега. Старија њена сестра била јако утучена. Није хтела да излази међу другарице. Понижење је за старију када испред ње „стане“, млађа.

И девојке које су се девојчиле кријући су се виђале са момцима: Ако иде у коло онда прво иде да прошета у парк и - састану се у парку. Могла је и за време нечије свадбе да одбегне - изађе ... па је одведу. Договоре се ...

Почетни корак ка браку момка и девојке учини се када се девојка и њени родитељи сагласе да проводаџија/ница доведе момка да се виде и упознају. Претходно се посредник/ца јави и пита да ли може доћи са момком - да момак лично дође у кућу, сам или са матером, да се упознамо. Тада причају, почасте се - изнесе се неко пиће, не прави се нека част. Био је обичај со и лебац да се изнесу - на тањир парче леба и соли.

После те посете, девојка и њени одлуче да ли ће учинити наредни корак ка браку - пристати на просидбу. Гина је прву прилику за удају одбила: То је било око 1912, када је њена рођака (то, наша тејка ...) препоручила једног момка: Ал момак није одговарао. (Ваљда ми није било суђено. У старо доба веровало се у судбину. Човек снује а бог одређује). Гини се није допало ни што је његова мати пуно причала - и како ће моловати собе ... Зато, када је сутрадан дошла проводаџиница да чује шта су одлучили ја сам се склонила, рекла сам мами, нећу да се удам. Кажите да нисам код куће. Тако је и било: 'неће наша девојка да се удаје. Још није решила'. (Ипак, питају девојку и она може да одбије. Онда кажу неће наша цура да се уда).

Будућег супруга први пут је видела на слави код ујне у Лединцима. Прво на слави руковали се. Онда ујна дошла и довела га (са проводаџиницом) кући да ме просе. Гинин стриц био, и тетка, и отац, и мати. Они су разговарали - оценили да је погодна прилика. И на речи те ујне ... Све је ишло преко ујне ...

Али, опет, још једном прво дође проводаџиница и да девојки нешто новаца, среће ради: Ево ти среће ради. И онда то девојка прими. Ал' ни тада није обавезно да се уда. То је ред да прими. (И онда проводаџиница се окрене и затвара врата леђима кад уђе у собу. Таки је обичај био). Не иду његови отац и мати девојиној кући док прво проводаџиница није била.

Кад је тата (и мама) престо, кад пристане девојка, опет су дошли момак и његови отац и мати да се пријатељи упознају - дођу у прошевину.

Просидба / прошња / прошевина - и за недељу дана даривање! Донесу девојци дар. Неко је дарива дукатима, неко новцом, неко купи златан ланац, прстен. Гину су даривали са 10 дуката и - уговорили свадбу ... Његов отац је питао да ли тата дозвољава да прави ручак - да они купе свадбу. Јер, ручак је код девојке - кад дођу, после венчања. А кад се одвела код њих је вечера.

Тада се обе стране договоре о међусобним обавезама око свадбе. Обичај је налагао да момкови купе млади венчано руво: венчану хаљину - белу свилу, штоф за костим, ципеле и две свилене мараме - свечана марама за џегу и једна одгоре да повежем, затим доњи веш који је она одбила да прими јер је имала. (Није узела ни зимску јакну).

И њени купе дарове. У Срему је „чекала" старија јетрва којој су купили ћурак. Чак и момковој матери купили су ћурак, и његовом брату чизме, па се свекар изненадио - све то је било врло скупо - и упитао Гинину маму: Пријо, шта ћеш ти ... и да се „одужи" рекао је: Добро, пријо, купићемо ти плишану мараму. - Па добро, ако хоћете ... (У Срему има да се покваре сватови због немогућности да се договоре. Буде то и ко од кога откине више; ко ће бити у ћару ...

Укратко, дође неко од познати да најави да 'оће тај момак да се жени са том девојком. Ако престану - девојка и родитељи - онда се договоре о прошњи. А кад се испроси, дођу отац и мати, и још неко с њихове стране, девојкиним, да је даривају. Донесу јој дукате или неки поклон од злата. Код девојкине куће направе част. Кад је даривана договоре се кад ће бити сватови и ко ће припремити ручак, ко вечеру ...

А онда су они позвали тату и маму да буду загледачи, да виде кућу. Мама болесна па тетка и тата ишли да виде кућу и како стоје. (Кад се дарива девојка иду од девојкини загледачи у кућу од пријатеља да виде имање, њино. У путу сретну неког из тог места распитују се какав је то свет, ко су ти људи).

Даривана девојка је подаром – скоро обавезана да се уда. Ипак, дешавало се да се дар врати: Ако хоће да прекине треба да врати дар, натраг. Буде да купе и венчано руво и онда девојкини морају да врате, у парама. Једно враћање дара нарочито је препричавано: две старе, познате, новосадске породице нису се ородиле јер се умешао момак који је само изразио жељу да је ожени: Гледај, ти, да ви некако покварите. Ја хоћу да је женим. (Они покваре ... Праве свадбе није било: Само се венчали!)

Када се момак и девојка не узму подсмешљиво се каже: „Распрд игра моја мила дико" или „Добио / добила је корпу".

Раније, пре Гинине удаје, сваки свадбени и предсвадбени обичај био је опеван. Кроз песму су се чували обичаји и сватови усмеравали шта, ко, како и којим редом треба да чини. Када се Гина удавала већина тих песама била је изобичајена у Новом Саду. Али она је неке запамтила из прича њене маме, а неке је касније чула у Срему: Као дете, од маме, слушала сам, кад су свадбе, зову те девојке што су лепо певале да дочекају кума, испред младожењине куће (и да опевају све те обичаје). Има сватоваца пуно - то су сватовске песме за кума, младу, сватове кад полазе ... И све - пева се на глас сватовца.

Песме, певале се је л' у женским је л' у мушким сватовима. Певали су момкови сватови који дођу по девојку. (Момкова страна је његова родбина). Девојкина родбина прихватала је песму коју они започињу. Али она не започиње јер није у радости, у весељу. Она је та страна која губи своје чељаде.

Песме које се овде наводе искључиво су из Гининог сећања. Најпре сватовац о одласку момкове стране у загледање (девојке) - кад иду први пут:

Сву ноћ синоћ преговреше свеће
у Јовину пребијелу двору.
Ту је мајка световала сина:
Сине Јово, једини у мајке,
кад ти пођеш на уплед девојки
не гледај јој скуте ни рукаве,
ниш' јој гледај косу очешљану.
Сеје су јој косу очешљале,
миле снаје рукаве навезле,
већ јој гледај 'ода и погледа
како 'ода и како погледа
хоће ли те с мајком завадити
завадити, с браћом растависти.

Од даривања до свадбе протекне три пута дуже време него од просидбе до даривања: Треба да је три недеље подаром; три недеље мора да прође Свадба не буде брзо. Најпре, по даривању, иде се код попа да поп испита да ли су се девојка и момак озбиљно решили; идемо код попа да се упишемо да смо верени. И онда треба пре венчања - да се три пута навешћује: После службе, недељом, поп навести, у цркви спомене, та и та удаје се за тог и тог, и каже име оца и једног и другог, и упита да ли ко зна да су они у сродству. Ако зна да пријави.

До деветог колена се није могло узети. Ако је девето колено онда се може венчати. (Бројало се од деце рођених - рођени су браћа сестре истих родитеља, па од њине деце до деветог колена. Ију, А и он ми је род девето колено!).

Ако се испостави да су у сродству тражи се одобрење које мора ићи преко свештенства - праве се жалбе.

У међувремену, допуњава се девојачка спрема. Иако се о спреми женске деце брине „од малих ногу", а младе девојке стално се подсећају да буду вредне. (Устај, не спавај, дарове справљај ...).

У то време новосадске девојке су везле ... Кад хекламо - спремамо за дарове.

Млада из родитељске куће носи један орман, за веш - да сложи. (Неко још и креденац ...) Да однесе један орман - то је обавеза. Однеће, ако не купе, и бабин, прабабин. Орманови су обични, ниски, од три фијоке - и ту веш се држо. После шифонери високи ... Сандук, давно ... Моја мама већ орман донела. Гина је однела један шифонер, двокрилни.

Од ствари/спреме, дакле, носи се само шифонер - пун: 40 кошуља, доњи сукања - и бели, црни - везени - карнер доле и везене цакне, и блузе за спавање - као спаваћице, хаљине - пун орман: штофане, свилене, делинске ... Од обуће - ципеле - за годишња доба. (Наруче их. Били су приватни обућари: Путник, Павков ...).

У спрему се углавном убрајало девојачко рухо - текстил, односно одећа, а и постељине. С порастом стандарда спрема је све чешће и ствари – соба и „кујна" - намештај. Од тада, да се разликује „стара од нове спреме" почињу стару да називају новим именом штафир. Тај назив је примљен од „Шваба" / Немаца. (Колонизовали су Војводину у 18. веку). Иначе, штафир би могао бити „кореном" српска спрема - од глагола спремити, ставити неком нешто да понесе. Немци су је као освајачи/ратници прихватили од српских-словенских староседелаца - земљоделаца и сточара Германије.

Тако се „стара спрема" првобитно руво/рухо (платно, веш, пресвлаке, меке ствари) у Војводини преобратила у штафир. Када се каже спремам штафир, зна се да је то постељина, јастуци; нпр. девет јастука (и навлаке), неколико јоргана: два, три, чет'ри. (Свака мати се труди да накупи перја да да ћери белог перја у дарове - перјани јастука; јоргани су пуњени вуном која је рашчешљана и фатом). Штафир су и кудељни пешкири за брисање лица, пешкири за нађве/за лебове - по шест таквих, кудељни ... Кад је свадба потребни су пешкири, велики, на коње - на

сваког коња по један пешкир се веже, са чипкама. (Купе се и готови гибири – пантљике па их умећу кад праве чипке ...)

Гина је понела седам јастука, три јоргана и - све по три пресвлаке, са ручним радовима (све се везло), два ћилима ...

Кад су сватови, млада сву родбину дарива безним кошуљама - везива кошуље од српског платна - несашивено српско платно - каже се кошуља јер се одмери за једну кошуљу. А женскима намени свилене мараме, за главу/да се повежу. Све то дарива пре венчања, код њене куће - своју родбину и комшије - после свадбеног ручка: Кад млада добија дукате, дарива (млада) њих кошуљама: стрицу, течи – без (а женске марамама). А они њој по дукат: један тањир, на столу, има, и мећу. (Код младожење мушкарцима свекрва да кошуље – понесе их млада да момкове најближе са кошуљама дарује).

Ди има женске деце у кући за дар српско платно се ткало. Некима за спрему по 200 метери откају од српског платна. Гини су наручили у Пирошу/Руменки једну трубу од 100, 120 м беза. (Нека Српкиња је ткала без/српско платно). То су ткале сељачке девојке ... За новце ... А у Новом Саду се није ткало; нико није имо разбој - нико није знао ткати. (До Мађарске буне, 1948-49, ткало се и те како, а на Салајки, по- готово на Клиси, и почетком 20. века била је још понека старија жена која је ткала!) Зато Гина каже да се ткало на Ченеју, по селима - у Пирошу - баш Српкиње ткале - и у Ђурђеву, Жабљу ... Словакиње и Српкиње ... Мађарице нису ткале). Ми купимо памук и ко наручује каже како ‘оће: да ли сади, па каква/од чега треба да је основица: фул дебљи од њега по две, три штрафте основице, обично две танке а једна дебља ...

У дарове, носили су и простираче и застираче од српског платна ... За кревет чаршаве - креветски чаршави - а около вез на шифону и то се ушило: 7 метери около требало за сваки кревет. Ткани су и чаршави за астал, и завесе - од српског платна ... (Прекривачи су ширине брда - за платно се користи уже брдо.)

Девојка спрема и дар за коње - пешкире од 2 м, од танког беза - негде везени, а негде - чипка, широка. Ткани су и пешкири од дебљег памукла и од кудеље. (Прела се кудеља и ткали се кудељни пешкири: кад се лебац меси па кад се размеси стави се у сађуре да докисне. Словакиње, у Петровцу, сеју, преду - за перине и прекриваче - дебље).

Богате удаваче су миразџике/талошкиње. (Миразџика има тала, доста иметка - богата).

Дати ћери у мираз значи спремити новац ... Говорило се ‘толко и ‘толко носи ‘иљада у мираз. По могућности - и земљу. Нека је носила два, три, четри јутра. Тамо ди нема мушке деце ту женска деца - све наслеђивала. Познате, највеће миражџике су Ченејке: 100 јутара за ћерку дао Плачко, с Ченеја. Страшно је било и казати 100 јутара! (То, дао, није ‘одма, већ кад су се делили). И Ракићи, Шилићи ... и из тих газдинских кућа носи 100 јутара у мираз ...

Богате обавезно, знатно чешће него земљу, носе дукате - мале, велике, а она за коју се причало имала је 100 мали дуката није била јако богата. Они (њени) су били само јако имућни - по 200 било их које су носиле: Пеићева са Ченеја имала 200 дуката, мали. Више није ни могла метути на врат. (Из Бачке су носиле много дуката. У Новом Саду – не! Од 100 сеферина - велики дукати - плаћо се порез. Зато су најбогатије имале дукат мање.

Миразом у дукатима се китило: Кад иде у коло, на корзо ... девојка је помање дуката под врат везивала. (Дукате, носила, пробушене, око врата/на врату. То је ниска дуката нанизана на жути гајтан (жута, танка врпца). Кроз врпцу се провлачио сваки дукат претходно пробушен. Дају се бушити ... Златар избу. ши и да парче злата ... Врпца се позади на врату завеже). У Банату нису бушили дукате већ су их плели. И у Бачкој, на Ченеју, неко би их на златну бортну/траку поушиво: бортне се ушију за једно платно (сомот) ... Претходно, исплету се жутим концем.

Неке девојке и велике и мале дукате носе - наниже их посебно.

Гина је имала две ниске - 40 дуката, малих. Касније су је са 10 малих дуката даривали свекар и свекрва. Од ујака је добила велики дукат, вредности четири или пет малих дуката. Од осталог накита имала је један прстен, један златни ланац. Наруквице - белензуке у то време се нису носиле, а прстење се стављало на леву руку - на левој, један или два. А на десну кад се вери...

Као девојка, Гина се није шминкала. У то време се руменило: узме се креп папир, црвени - нарумени се. Једном се и она нафракала па јој брат рекао: „Изгледаш ко мачкарада. Знаш шта је, иди умивај се. Ако тако останеш ја нећу ићи с тобом. Срамота ме да кажем да ми је то сестра“. И ја умила се. И никад више.

Након удаје Гина је заови (Мари) дала дукате, да их носи ... А када је Мара требало да се уда онда је

рекао деда: „Па Гино, кад већ Мара носи твоје дукате ... Подај ти Мари ... а ја ћу теби Марин део оставити. Нисам на то престала. Не знам ја шта ће он Мари дати. Зато, није се могла удати у кућу која јој одговара, већ у гору. (Очеви наклоњени синовима, а ћери раде ... Свекар, којег називају деда од рођења првог унучета, није 'тео да јој купи дуката. Само купов'о земљу. Нек она прода - његова жена - свој капитал ... Али, и она је 'тела да синовима остане ...) Тако је Мара добила, у дар, 10 дуката. Дали их стриц, тетке - сви по дукат - за време ручка, после венчања.

Свадба је обично недељом или четвртком - у други дан не - тада се могло у цркви венчати. Претходно је момачко и девојачко вече: Један дан пре, не увече сватова већ пре два дана - у петак увече се прави момачко вече.

Код девојачке куће исто се рузмарин телеише - за њене сватове, а кад дођу момкови сватови по девојку разносе, продају рузмарин и њима.

„Важније" од девојачког је момачко вече јер се тада телеишу струкови рузмарина од којих се плету и телеишу сватовски венци.

Ти венци се праве код момкове куће - у кући младожење искупе се девојке (обично и млађе жене) и момци, из родбине, из комшилука, најближи. Обави се то у најужем кругу. Девојке се скупе да телеишу рузмарин(е) за свадбу. Исте те и у свадбу долазе.

Само је рузмарин погодан за телеисање: Телеј је позлата, као злато, тачније бронза. Мету га у тањир, узму струк рузмарина, прво га замоче у течност (вода) па у телеј да се увати. Замаче се рузмарин у то и остаје на листовима. (Рузмарин се и посипао сотим).

Рузмарина, несплетених, буде много, да се закити сваки сват, а венаца од рузмарина - само четири: за чутуру један комад, млади за џегу један комад - венац од рузмарина, телеисаног, око те џеге мету - па кумовима за свеће два - за две свеће кумовске, мањи венци: Уплету се два рузмарина, па се савију у венац који се тробојницом или свиленом траком везује.

Припреме и свеће, код момкове куће. (Кумови ће купити свеће, и на свеће купе свиле, танке, да од ње може млада направити/сашити блузу. Од тог материјала на њих се (свеће) завежу велике машне, свилене, и мете се тај венац.

Телеисање је опевано у сватовцу:

Шта се сија у Јовином двору,
ил' је Сунце, ил' је Месец сјајан?
Нит' је Сунце, нит' је Месец сјајан
већ девојке телеишу венце
за Јовине кићене сватове,
од мирисноī златноī рузмарина.
Први венац Јови на чутуру
са којом ће сваше позиваши.
Другī венац венчаноме куму
Трећи венац Јовиноj невести
за њезину свилену мараму
од које ће џегу повезаши.

(И друге сватовске песме певају девојке ...)

На момачком вечеру (и девојачком) направи се вечера, али се не назива момачка/девојачка вечера јер је циљ окупљања најпре рад: Прво телеишу, кад сврше, и све то послажу на велике тањире или тацне – и венце и оне гране које ћеду закитити на сакове, са стране, па онда вечерају - око 7 сати. (А дошле предвече ...) Скува се паприкаш. Колачи се не праве - већ се увелико спрема за сватове: Код девојачке куће се месе резанци за супу ... (Буде нас по десет - месе, раз- вијају и секу резанце).

Када се Гина удавала нису се плели венци: Кад сам била девојчица сећам се да су се моја браћа од стрица женили - било је телеисање. За њену удају правили су вечеру код наше куће... А после Првог светског рата брат ми се женио - није било ни те вечере, пре сватова. (Почетком 20. века, нарочито после Првог светског рата, губе се многи стари обичаји; после Другог светског рата, атеизацијом друштва, још више).

У суботу момак (младожења) иде, и његов колега/фифер/друг (у свадби је кумовски момак), да позивају сватове. Фифер пред сватове иде, са ђувегијом, да купи сватове. Он је тај што носи чутуру - чутураш. После је стално носи на леђи; он ће служити кума у сватови: 'вата коње кад треба да крену, послужива кума - печење, вино ...) Ту чутуру пруже домаћину уз речи: Поздравили су вас домаћини ти и ти (родитељи младожењини), каже младожења, док други говори: да дођете на вечеру. Ако ће код девојке бити ручак они кажу: А код девојке ће бити ручак.

Сватови су родбина и пустосвати. (Пустосвати су сви који нису са звањем; пустосвати - остали без функције.)

У сватови су кум и стари сват. Њи двојица су важни. Они су кумови - два кума венчавају. Две свеће имају кад се венчавају. Зато су обојица кумови. Али први, прави, крштени кум је важан - он мења прстење (приликом венчања).

Ту су и њине жене куме и две девојке енге (код католика кранцле).

У сватови су и девер и деверуша и њихов род, војвода и војводиница - сестра и зет младожењини.

Свадба је највеселији обичај. Сватовске песме / сватовце певају девојке из родбине и комшилука, гајдаш или свирци. У Гинино време, у Новом Саду, био је нестао обичај да девојке певају, па су (неке) песме које су оне певале изводили гајдаши или банда свираца.

Пре Другог светског рата било је три, четри гајдаша - свега - у Новом Саду. Ко неће да прави тако велику свадбу узме гајдаша.У једним сватовима један гајдаш. Никад два. (Ипак, код богатих - два). Он свира и истовремено пева. (Гајдаш се плати и кад је берба. Не на свечаре. На свечари гости сами себе веселе).

Неки уместо гајдаша узму свирце/целу банду – њих пет, шест - која свира само у тамбуре. (Негде је и виолина ...) Све време свадбе свирају и певају: Свирци на крају једу - вечерају или ручају.

За сваку свадбу - наимале/узимале се куварице. Јер оне су знале, према броју сватова, колко треба да спремиш хране. (Од пића се обезбеде вино и ракија.)

Дан пре свадбе иде се по младине ствари. (Кад се носиле ствари не иде нико са девојкине стране). Кад дођу по ствари свечаност је. И комшије се скупе да виде шта млада носи. Који дођу по ствари – момци, њих два, три - ретко где женско иде - дођу колима, на два коња.

Они износе сваку ствар и шире - да покажу! А највише се гледају јастуци - какве јастуке носи: Ка, ко је однела лепе јастуке, пуни ко рогови обиља. (Из рогова се у античко време пило - они су били симбол обиља).

Да по ствари иду кртани/крцани/ 'аљинари - тога у Новом Саду није било, већ у Срему. Али с обзиром да је то занимљива тема, прастари обичај који је временом маскиран забавом, док у ствари упућује на некадашњу отмицу младе и њено чување да не буде отета или да не одбегне, наводи се Гинино сећање на „сремачке кртане".

Кртани, то су комшије - момци и млади људи; другови и родбина - момци и млађи људи. (Гини није познато да војвода дође у кртане и - целе сватове забавља...) Они увече сватова дођу по ствари, код девојке/у девојачку кућу. (Иду код девојке од момкове куће пре један дан, увече сватова). Дођу на једни коли/с колима - ако су из далека возом - њих више - по пет, седам ... (непаран број!) и одмах се представе у кујни да су оде дошли да траже посла; поставе се као радници те им жене даду да нешто раде; обично њи куварице одма запосле: дад(н)у њима да чисте лукац, чисте и треду на треницу рен за сос, да донесу воде, перу судове - да слушају у кући.

Кртани су обично обучени. Разликује их само венац црвене паприке око капе и око шешира. (Кртани, кад дођу, они се заките са црвеном паприком. Мету црвене паприке, ситне - шипкара се звала - нанизане на конац).

Они увесељавају присутне, изазивају их на шалу, несташлуке: Кртани изводе хумор/вицеве у сватови (у младиној и младожењиној кући). Понашају се неспутано: Они, кад дођу, гледе нешто да предигну. На њихове шале и несташлуке достојно се одговори: Девојке спреме креча па им окрече кола - преваре их. Један се увуче под кола и окречи им кола. (Ови и надмудрили и окречили кола што је за њих брука). Онда таквим, окреченим колима морају да иду, па један од њих чува - да му кола не окрече.

Кртани ће преноћити. И пре сватова ће отићи кући да спремају ... И тамо „комендијају": Иду кроз сватове ...

И кртани су са сватовима - они донесу поклоне – кравање, млади. Оставе их код младожење да се и то представља кад су сватови.

Сватова, с момкове стране буде 40 и више - по 20 кола буде сватова ... Чезе нису у моди - то по Србији - ни фијакер, већ каруце у Новом Саду. (Ди су кола са два коња то су каруце - за параду кад су сватови - кад год неко 'оће да иде - позајмљују ...)

Окупљене момкове сватове треба закитити пре него ће по девојку ... Девојке продају рузмарин: Кад дођу кумови момковој кући оне изнесу и заките прво кума, старог свата и девера. И све - мушко и женско.

Једна носи рузмарин, узима га (са једне велике тацне) и пружа другој која узме чијоду па кити - учврсти са чијодом. (Било је шарени чијода - главе плаве, црвене). Женске заките преко прсију, укосо, од срца, с лева на десно, код мушкараца на горњи ревер сакова ... Свако плати за тај рузмарин. А паре њима - то је девојака ... (После, на рузмарин, неко је везиво српске тробојнице/узане пантљике: Ако је мањи на средини се веже једна машница, ако је већи две - једна при врху и једна при дну).

Тада, кад дођу сватови код момкове куће, момкова мати да пешкире. Девојке које су у сватовима - оне заиђу и везивају - на свака кола/на коња се веже пешкир - ди су гриве. То сватови не плаћају. (И кад дођу по девојку ките коње ...)

По Гину је дошао мали број сватова: младожења/ђувегија, отац његов дошо, а мати код куће ... јер, каже, одвела сам се у Врдник и - онда јако дуга зима ... па смрзли ... Сви они су ишли пешке, преко шуме лединачке, онда од Лединаца до Новог Сада воз ... На новосадској станици домаћини су их колима дочекали - коњима и колима - и дошли код куће где је била припремљена 'ладна закуска, ракија и нешто од теста (кифле) - ништа од меса, суво само - што се једе из руке - и кренули су на венчање.

Девојка (млада) не дочека сватове - она је у другој соби где ће јој предати шлајер и венац: И уђе девер и преда шлајер и венац - млади да. Он то и купи. И млада се са девером кроз тај венац пољуби, а он јој стави на главу (венац и шлајер тј. вео). (После јој намести ... Ту је фризерка, и очешља је, намешта шлајер, венац. Заузврат, он добије деверско обележје: Стави му млада пешкир (свила се куповала, и ушије се чипка, доле ...) тако што га пребаци с десног рамена до испод левог пазуха и ту веже машном, за што купе лепе пантљике, широке...

Али, пре него што девер уђе у собу где је млада он је откупи: Брат продаје младу, девер је откупљива/мора купити. На врати(ма), брат стоји и продаје сестру. Тражи сто, двеста хиљада - праве се вицеви - и нагоде се до краја - неку форинту ... Има и где се и посвађају. То (ценкање) је више ради обичаја, ал неко то озбиљно с'вати па направи се тврдоглав и зацени: Не дамо девојку... (Нису били просвећени...)

За то време певају девојке, с момкове стране, пред врати ди се девојка намешта. (Оне стоје и чекају ...):

Изведи брате сеју за руку
ја би је изв(е)о ал ми је жао
Кад те је жа(в)о што си је да(в)о.
Ја нисам знао да је то жа(в)о
А да сам знао не би је да(в)о.

И претходно, кад долазе по младу, певале су такође добро познат сватовац: Сватови уранили пут изгубили ...

После он (девер) изађе, а брат је изведе: увати брата испод руке и брат изведе младу из собе пред сватове - пред кумове, младожењу ...

Девер привати (младу) и она се поздрави са кумом, кумом, свекра у руку пољуби, рукује се са младожењом. И онда седне (млада) за тај сто. Младожења је с једне стране кума, а млада са друге. Ту се мало поседи и иде се на венчање. Кад на венчање пође иште се благослов и потом пева:

Благослов иште (име девојке) од мајке
Од миле мајке, од оца драгог
Благословите и опростите.

Крену, поседају у кола. Млада седи са кумом, а ђувегија са старим сватом (у колима). Прво иде на венчање млада. Тако и натраг - ако ће код девојкиних бити ручак. А кад иду момковој кући иде момак - онда он води сватове.

На Три јерарха, тачније на појутарје наше славе сам се венчала, каже Гина.

У чину венчања неизоставни су привези - симболи повезаности, богатства и заштите заједнице будућих супружника - и свеће - симболи светлости / светости: Кад се млада венчава има привез за хаљину - свилу или штоф. То је кућевни привез који купи момкова мати. Привезе дарује и кум - старији, девер, а ту је и војводин/старог свата привез. И са свим тим их умотају, и они то држе у руци за време венчања. Пошто се привези пребаце преко руку или се њима младенци загрну, (...) марамицу да попу да им веже руке. И после та марамица остане попу. (Гледа се да се купи нешто фино.)

То је било и у Новом Саду, само не толики број привеза. Гини су за кућевни привез купили штоф за костим. Сваки привез има по три метра. С обзиром да се удавала ван Новог Сада добила је више привеза: кумов, старог свата, деверов привез. (Скоро све их је заови поклонила).

За венчане свеће задужен је кумовски момак. Он ће их донети, и носити до цркве, и предати кумовима кад буду венчавали. На венчању кумови држе венчане свеће, а млада и младожења само кад су пред олтаром. (А после кумови носе ...)

С девером млада у цркви стоји, и он је одведе пред двери, и преда је младожењи. (После с младожењом и кумом седи.)

Кад се венчава појало се „Исаије ликуј", а Гину су поучили како да у браку „оствари првенство": Кад те буде попа венчаво, па идеш около: Водим вола око стола. Он на мене рикну, ја на њега бекну. – Ју, напако, ако се забуним па станем викати (гласно говорити). Само ти тако говори знаш како ћеш живити - биће све како ти кажеш.

У Новом Саду не ките капију - само је отворена велика капија - стоји стално. И мала врата су отворена.

Ако је код девојачке куће ручак, сви сватови дођу, с венчања, код девојкини на ручак. (Кад се нагоде да девојкин отац оће да да ручак.)

Једе се супа, ринфлајш – кувано месо из супе, или сарма или паприкаш, печено месо: ћурке, прасици, салате разне од купуса, целера, цвекле.

Ту седе, пију, наздрављају. Здравице прво држи брат од стрица - девер. (Дака Поповић, први бан Дунавске бановине устројене 1929). После на ту здравицу кум држо, свекар ...)

Иначе, кад кум диже здравицу вичу „Амин. Кум пије вино". Кад кум пије и сви момци, сви вичу. Онда кум сазове све момке и сипа свима. Онда певају девојке „Волим кума ко белог голуба а кумицу као голубицу ..."

После ручка кум изведе младу, да је виде - сватова се скупи ... Опет после изнесу ново печење послуже госте док не пођу. (Предвече иду младожењиној кући).

Онда се она опрашта са оцом и матером и плаче. Љуби и мајку и оца у руку. (Кад год пођу у цркву љубе у руку - једанпут у руку, па онда у образ - један па други. А мајка љуби децу - код ње нема броја!)

Одби се бисер ірана од јорґована
и лепа (име девојке) од своје мајке,
од своје мајке и браће драґе,
од мили сеја и родитеља (оца)
од своји стрица и друґарица
опростите, благословите.

*

Сад плачи Смиљо здраво
сад имаш право.
Сутра ће твоја мајка више плакати
кад твоје друґе на воду пођу,
на воду пођу по тебе дођу,
а лепу Смиљу више не нађу.

Крену, поседају у кола. Једна кола кум, кума, јенге, и ђувегија, а млада са старим сватом у другим колима где је и старосватица и једна, две енге. Трећа кола су деверска - девер, деверуша - жена ил' девојка из родбине - рођака ил сестра. (Узпут буде цике; барјак се није носио).

Кад поведу девојку, поред момачки сватова крену и девојкини сватови - пратиоци. И на одређеном месту обично дигод ди је раскршће, стари Житни трг (Трг Марије Трандафил) - дотле пратиоци дођу и ту се растају: Сиђу и једни и други, и млада, одигра се коло, и млада се опрости ... Изљубе се сви, пратиоци се врате кући, девојкиној, где опет буде вечера.

Док не дође момак са девојком, певају у момковој кући сватови:

Што сте стали кићени сватови,
што сте стали што не путујете.
Далеко су лепоґ Стеве двори,
па ће му се забринути мајка
што јој сина са сватови нема:
или су ґа опојиле шуре,
или су ґа одмамиле виле,
одмамиле у ґору зелену
да науче ситан везак вести
са Стевине танане кошуље.

Уместо наведена 4 задња стиха гласила су и:

или су ґа очарале виле,
очарале у ґори зеленој
или су ґа опојиле шуре.

(Шуре гледају да опију зета).

Некада је завршетак песме иза стиха: или су га одмамиле виле:

Нису Стеву опојиле шуре,
већ су Стеву одмамиле виле,
одмамиле у ґору зелену
да науче ситан везак вести
са Стевине свилене кошуље.

Одвела сам се увече. И, тамо стигли ноћу, возом, преко Руме.

Тамо вечера. Код момка су сватови с момкове стране. Било их две пуне собе и кујна. И напољу сто за децу - под шупу, испод чардака ... Или под шатром - лети. (Од гостионичара се изнајми шатра, дуга и по 20 м да су сви сватови под једном шатром).

Поред сватова, код момкове куће и остали свет је чекао да види сватове. Новосадкиња долази у Врдник! Нису могли да замисле да у Новом Саду има земљорадника. Ја сам увек на њиви била - једино недељом, мало, паорске девојке нађу времена да изађу. (Гина је као и мушки терала коње - а коњи се плаше аута ...)

Када сватови стигну свекар треба да скине снају са кола. Али тек пошто плати. Кум је, по обичају, зацени ... а свекру „много је", па кум по неколко пута враћа снају јер свекар нема толко да плати: оде у другу улицу, окреће; кум окрене кола па иде око улице - чак! Све то време се пева „плаћај свекре па скидај девојку ...". Свекар скида снају. А мати чека с платном. Свекар унесе снају ди свекрва стане, до пред врата, а она иде напред и пружа/простире платно до собе.

Дакле, кад доведу младу - по платну се уводи у кућу: напред иде момкова мати и пружа га (српско

платно), а за њом млада и младожења, а иза њи онај ко га купи. Обично је то неко од родбине - иза младе купи зет, то платно, и увија се у њега: окреће се и око себе намотава. И колко се увије то му је - њему се да. И онда неко из сватова или од родбине донесе маказе и пресече, а он - о'ма га скине, одмота се - помаже му жена. Преостало платно, неко од сватова купи и то преда млади док је не доведе у собу.

За то време се пева:

Стери платно лепоī Јове мајко
стери платно па уведи злато
то је злато од скоро познато

Раније је то било и у Новом Саду, а када су га Новосађани заборавили, подсетили су их 1984. године неки који су се доселили (из Бачке): Свекрва је сишла с платном и водила младу до четвртог спрата - све по платну!

Онда кум оде својој кући... Сватови се разиђу да се спреме за вечеру и да донесу крављ.

Кад је вечера, тј. пре вечере, иду момци и девојке са свирцима по кума и куму. Сви пешке иду. Доведу и две девојке - кумовске енге.

Имо је и стари сват две енге - јер се ишло и по њега - и њих доведу. Те девојке су кћерке од кума, или старог свата, или родбина.

И онда, као и сваки пут за време свадбе кад долази кум, код капије га чекају сватовцем:

Благо нама, ево нашеī кума.
Волем кума ко бела īолуба
а кумицу као īолубицу.
Голуб бити па ће одлетити
а с кумом ћу рујно вино пити.

Крављ је поклон. Ко год дође у сватове донесе поклон и торту или питу - с ораси, како ко. Мушкарац носи (дарује) у име породице. А ди нема мушкарца онда женски се прикаже. Иначе, оне га спреме ...

Ни једна мушка глава није ишла без крављ у сватове. Онај ко је дошао без крављ - нешто старо нађу па показују, изнесу да га исмеју - направе виц и исмевају: То је донео тај и тај! (То се ретко деси.)

Сваки посебно износи/преказива/приказује - најпре младиних сватова, код младине куће, кад прође ручак. Код младожење је после вечере, кад се вечера, онда се изнесе прво крављ кумовски (и пита и печење) јер увек, све прво кумовско иде.

Крављи, свуда, у свим сватовима се преказивају. Изнесе их хумориста, ил' свирац. Обично то свирци - који свирају у сватови. Један од свираца прекаже: тај и тај донео ...

Дакле, кад се деле крављи изабрано, духовито лице најпре присутне поздрави: „Добар дан куме, и стари свате, и ручни девере, и сви свати/гости звани - чутуром сазвани, ко(л)цем растерани. Ево млади поклања на дар ... Млади на дар а сватовима на част ...". Или: Добар/ро вече куме и стари свате и ручни девере и сви гости звани (даље као наведено). Ево, сада, преказујем поклон, па наведе дародавца и настави: Ди год је наш кум нпр. Пера/где год је кума Пере ево за њим леп/а дар/а свој браћи на част (јер сви ће̄ду јести), а млади на дар, па наведе, нпр. хаљину ил сервиз за ручавање, судови - питају младу шта жели да јој купе.

Тако, уз шалу, нађе шаљиву реч за кума и било кога ... Све се поклања млади - све млади - и све ме̄ће пред младу и сваки крављ остане пред младом.

Кад пређе вечера и крављ онда девојке, и сви, склањају све судове, и све почисте, и чисте поставе. То је време (после поноћи) када изведе кум напоље младу да играју. Играли су кетуша - са младом играју - ко хоће. То се игра подвоје. Свирају свирци или гајдаш, сам. Не певају - само свирају кетушу. У тој игри окреће се женски партнер. Гини муж није дао да игра да је увате па врте, сви редом. Било случајева, разни, у сватови. Онда свако плати - платиш да с њом играш - један седи и држи тањир и прима новце. То млади иде. (Неко и поцепа јастук па перје пусте - у Новом Саду не тако ...).

У сваком случају играју се кола и друге игре. Кумови и пустосвати играју. Приликом игре у колу подвикива се, нешто - подскочице/подвикивања:

Ево наше кубуре,
метли свекра у буре.
Па нека īа, нек стоји
док не īрођу сватови.

*

Иђу ју, ја добила кошуљу
мало већа од мене
мало дужа од земље.

И кад се постави, кум и кума, кад је њима воља, уђу унутра, кума исече питу и послужи све сватове. Прво од кума почне, па редом служи сватове. (Некад кум сече кумовску питу, и сам је свима служи, и напослетку остави у тепсији - за куварице и за свирце. Ево, ово, носите куварицама).

За кумов колач правили су питу од ораја. (Стави се у округлу тепсију ... и не сече се, већ се тако доне̄се, у тепсији. Остали, такође, донесу торте од којих се свака, после представљања, врати пред тог ко је

доно. Свако са својим служи сватове! Сви своје служе ... Ако не поједе - понесе кући. (Не месе се колачи за свадбу - то се све добије - ко год дође донесе).

Онда се, опет, пречисте столови и нове чисте тањире мету и износе кумово и старосватско печење и домаћин дода своје. Кумовско печење - печено прасе или ћурку - кум сече. И то се свима служи. (Јер и кум и стари сват и девер донесу уз краваљ печено или прасе или ћурку. И домаћин спреми да попуни сто). Кумовско иде пред кума и младу. Поново осоле се мало, часте и поново песма. Онда се пева до ујутро. Одведу младу да јој скину шлајер и повежу џегу.

То је већ два, три сата у зору. Неки кум неће да чека да га прате. Али, већином остане да га кад сване прате у зору кући: Кад кумови полазе/оће да иду кући и млада у џеги, и младожења, и сви сватови прате до куће кума. Напред иду кум и кума, а млада између њих. И свирци иза. Код кума, тамо, играју и пију кафу. И кума спреми нешто - послужење.

Негде одмах после кетуша/поноћи своде младенце у собу. Обично нека рођака, од старији жена, једна, окади кревет - неколико пута над креветом мане. (Свака кућа је имала кадионицу, од земље или жутог плека, где мете се жеравица и тамјан.) Затим иста особа оде и доведе младу у ту собу. А младожења дође пре и дочека је у соби.

Припреме за прву брачну ноћ састојале су се само у томе што девојка пита своју другарицу која се пре удала. (Моја парица, парњакиња ...) Врацбина није било: Моја мама није то пратила и поштовала. Али, последњу ноћ, увече сватова, ишла сам код тетке и тетка ме је ујутро опасала прво испод кошуље, до себе/коже, са златном жицом (конац којим се везло са златом - златаре кошуље ...)

Гина је имала све нов доњи веш. „Да те опашем, је л' за злато рђа не пријања". То је против врацбине, објаснила је тетка која је била забавиља - учитељица у забавишту. Потицала је од Цвркини ...) И кад је устала ујутро - преко тог се облачила, пре венчања. Тако је ишла на венчање заштићена од урока. (О присутности врацбина/сујеверја каже: Онда су свашта знали. Али у нашој кући не).

За праћење кума млади се повеже џега - лепа свилена марама па позлаћена - знак преласка у статус удате жене.

Зацеге је одмах после поноћи или ујутро: Кад скину шлајер, млади, везива се џега. Обично прву џегу кума везива: Кума уђе у једну собу, где нису сватови, и скине јој шлајер, а младожења расплете косу чиме покаже првенство/право на њу. Онда младу поново очешљају, направе ко пунђу, а кума или нека млађа жена која зна да повеже џегу узме мараму, предвостручи је у три ћошка, придене до пола главе па је онда скупе - као фалте направе (знају фино фалте ...), а крајеве около вежу, око те џеге.

Џега до ушију увати, док њен доњи крај - рогаљ - до врата остане/пада по врату.

Кад се повеже џега, тај венац (од телеисаног рузмарина) около џеге се мете. Поред/испод тог венца мету се букети од вештачког цвећа: и с једне и друге стране пунђе - џеге). Готови пукети - у облику цвета и листа - направљени су од дрота који је плишом пре(с)вучен - изгледају као да су од перја. (Купи их кум или стари сват. Или је један пукет од старосватице а други као деверски - од куће).

Када су Гину зацегили свекрва је рекла: И одсад, Гино, нећеш ићи у коси. И кад легнеш да спаваш повежи мараму. Џегу скини па се повежи. (Та марама - џега је мала полица и она чува косу да се не замрси).

Кад се млади, сутрадан, везује/повезује/повезива џега тј. кад јој је повежу певају:

Ој косо, косо моја,
ој неїо моја.
Док сам ше косо йлела
нисам ше клела.
Од сад ће ше шуђа мајка
йлесши йа клешши.
Туђа шуђанка, Јовина мајка.

И све док је нова млада, прве године, она у свечаним приликама не иде повезана као остале жене већ само тако у џеги: Кад недеља и свеци иде у џеги; кад се обуче и иде у цркву, ил' иде да изађе; кад су славе црквене све младе у џегама. Први пут кад су ми џегу повезали пратила сам кумове.

Свекрва је свако јутро нама, двема снајама, повезивала џеге - умела лепо да веже џегу: уфалта, па онда пукет - обично један - стави као украс. (Тако једну или две године брака).

После поноћи певали су и гости/сватови јер се само до тада певају сватовци.

Кукурузи већ се беру
шша ми радиш мој дилберу
шша чекаш, шша мислиш,
шшо се не жениш.
Дарове сам йрийремила

и рузмарин засадила
шта чекаш шта мислиш
што се не жениш.
Причекај ме девојано
да се женим још је рано.
Док станем, док мислим
да се промислим.
Волим тебе слатко луче ej, хej
ал' ме срце другој вуче
Волим те, волим те
и још друге две.
Волим смеђу, волим плаву
душу даћу за гараву.
Волим те, волим те и још друге две.

Кад се Гина удавала онда се та песма почела певати. А када су били сватови братовљевог сина, био стар кум па захтевао стару песму коју нико није знао. Те ноћи сви научили да је певају. (Данас се та, као и претходна песма емитују често преко радија и телевизије:

Сатрадићу шајку
од сувога кедра
а катарку од шимшира
и свилена једра.
Сузама ћу шајки
да навезем име
што их пролих кад никада
нико не види ме
Па ћу пустит шајку
низ таласе мирне
а са њених једрила ће
уздах да ми пирне.
Ишчупаћу срце
што ми уздах краде
па ћу га затворит душо
у кутију наде.

А тетка Мара је певала у сватовима Гининог брата:

И ја имам слатко лане,
цуру малену
ни султан је лепше нема,
у свом 'арему
Искали је, просили је,
све је узаман
с кошаром се повратише,
један по један.

Трепетљика трепетала - и то се певало, мада не тако често. (Док је трајао Први светски рат и неко време после њега, престало веселье у многим кућама).

Негде, један дан свадба траје, и буде да, негде/ди о'ма други дан њени донесу погачу; кад се одведе први пут дођу - погачари. У селу, ако су, иду пешке а даље колима. То су први гости, од најближе родбине, с тим што рођени не долазе. Колко је било кртана толко је ишло погачара; седам или девет њи иду у погачу - увек безпарно/без пара. (Код Гине је дошло њих седам: браћа од тетке, ујака и другови).

Доносе (погачари) од мајке погачу; обично мати умеси погачу. То је та једна, материна погача и то се зове и домаћинска погача, са ораси, грожђем/ са сувим грожђем и са орасима. (У тепсију, велику, стави је да испече и у тепсији је донесу). А ови други понесу торте, поклоне, шта ко купи ствар, посуђе.

Кад донесу (погачу) онда је начну: ломе је млада и младожења - однесу и њи двоје над њиним креветом преломе ту погачу. Онда врате је, па изломе, па онда млада служи свима редом.

***

Ова грађа о свадбеним обичајима новосадских Срба, иако непотпуна, ипак је слика живота и прилика у прошлости из које, што време више пролази све више нестаје живих сведочења. Тако је данас (2013) немогуће наћи непосредне сведоке времена у коме су се колико-толико, у сваком случају знатно више него данас, чували стари обичаји.

ПРАВИЛНИК ЗА ОРГАНИЗАЦИЈУ РАДА КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ, ИЗ СЕПТЕМБРА 1944. ГОДИНЕ*

Др Драго Његован, Музеј Војводине Нови Сад, biljananj@neobee.net

Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини званично је основана 17. септембра 1944. године одлуком Главног народно-ослободилачког одбора Војводине (ГНООВ). Убрзо су израђена правила за рад Комисије, по узору на Државну комисију Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ), као и правила и упутства за рад нижих органа Комисије - анкетних комисија за поједине окупационе области (Бачку и Барању, Срем, Банат), тзв. Већа статистистичара на среском нивоу, месна повереништва итд. Циљ је био да се по ослобођењу војвођанских области дефинитивно утврде размере масовних злочина окупатора и њихових помагача, идентификују и казне злочинци тј. да се приведу правди, утврде размере ратне штете и број страдалих и на разне начине оштећених становника Војводине.

На Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (Авној), 29. новембра 1943. године у Јајцу, између осталих, донета је и Одлука о суђењима за ратне злочине. Међу првим одлукама Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), била је одлука о оснивању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, на челу са др Душаном Недељковићем, професором Београдског универзитета.

У писму Покрајинског Народно-ослободилачког одбора Војводине од 10. децембра 1943. године, у коме су сви Народноослободилачки одбори на подручју Војводине обавештени о најзначајнијим одлукама Другог заседања Авноја, о „Комисији за ратне кривце“ се каже: „НОО-и организоваће свугде комисије за истраживање ратних злочина и за кажњавање ратних криваца. Они ће сакупљати податке о злочинима, убиствима, палежима, пљачци, силовањима итд., о одведенима у логоре и у затворе, водиће спискове о лицима одговорним за та дела, о њиховом звању у војсци или у цивилној служби, били они Немци, Мађари, Хрвати, Срби или ма које народности. У исто време док се праве спискови ратних злочинаца треба водити евиденцију и о оним Немцима, Мађарима итд. који су се добро држали према нашим поробљеним народима, да би се праведно вршила казна само над кривцима а поштедели они који нису огрезли у злочинима.“ (Попов 1977,19).

У извештају Главног Народноослободилачког одбора Војводине, који је 12. марта 1944. године упућен Авнoју, о раду на утврђивању ратних злочина се каже: „Главни НОО Војводине штампао је формуларе за пописивање ратних злочианца, ти се спискови у целој Војводини попуњују, кад будемо имали податке саопштићемо вам,“ (Попов 1977, 30). Међутим, већ тада је ГНООВ известио и о конкретним резултатима: „Борбу против издајника и петоколонаша воде не само органи народне власти у сарадњи са војним или војно-позадинским властима, него и сам народ спонтано. У Срему је читав низ народних непријатеља, међу њима и важни усташки или немачки функционери (Волф, Помеч, Колер итд.) похватан и ликвидиран захваљујући иницијативи бораца у позадини. Опажа се да је неколико успешно извршених ликвидација издајника и у Банату, Бачкој и Барањи повећало самопоуздање народних маса у снагу нашег покрета и уверило их да фашистичка власт није свемогућа.“

Динамика рада, организационе форме и други фактори који су утицали на утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и кажњавање ратних злочинаца, зависили су од стања на фронтовима и величине ослобођене територије. И пре ослобођења Војводине изграђивана је организациона структура Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини. Маја 1944. године ГНООВ је именовао Славка Кузмановића за председника ове Комисије, а 17. септембра обавестио све среске Народноослободилачке одборе на територији Војводине да је формирана Комисија, те да је за извршење њеног задатка неопходно именовање среских статистичара, месних повереника и њихових помоћника. „Детаљна упутства послаће се доцније, а сада вам

шаљемо проглас Државне комисије да га растурите по местима свога среза. Ако имате могућности, можете их и умножити", каже се на крају овог писма. (Попов 1977, 108). Писмо Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Југославији, које је 20. августа 1944. упућено Председништву ГНООВ-а, садржавало је и формулар *Упитника* у који су уношени подаци о злочинима окупатора и њихових помагача, као и *Правилник* Државне комисије, који је потписао маршал Југославије Јосип Броз Тито.

Позивајући се на чл. 9 Правилника Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а са задатком из чл. 1 истог Правилника ГНООВ је 25. септембра 1944. донео *Правилник за организацију рада Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини.* Документ је снабдевен печатом ГНООВ-а, а потписали су га Д. Мркшић, за секретара и Н. Груловић, председник, који је својим интервенцијама на тексту откуцаном ћириличном писаћом машином ову верзију правилника учинио потпуно аутентичном. Текст Правилника који је објавила Ј. Попов (Попов 1977, 136-146), није прецизно датиран, није потпун и није имао печат и потписе. Реч је, очигледно о једном од преписа Правилника, који је настао пре усвајања коначне верзије, која садржи додатни члан (чл. 19 а), као и прецизирање тачке Д у чл. 2 (писано руком) о преименовању „посебних повереништава" у „анкетне комисије", које ће одиграти пресудну улогу у систематизацији прикупљене грађе и изради елабората по групама масовних злочина.

Коначно, ГНООВ је својом одлуком од 21. новембра 1944. године, када су све војвођанске области биле скоро у потпуности ослобођене поставио *Комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини.* Председник је постао Петар Мијачевић, правник из Старе Пазове, потпредседник Стево Васић, секретар Милан Гавранов, а чланови Комисије у својству референта за „јужни Банат", „северни Банат", „округ Суботица", „источни Срем", „округ Нови Сад", „округ Сомбор" и „при сремској области" су Александар Јовановић, Милка Мијатов, Павле Радисављевић, Стефан Павлековић, Исаило Иванчевић, Милан Иванчевић и Петар Вукелић. (Попов 1977, 146-7).

ГНООВ се више није мешао у рад Комисије приликом именовања њених нижих органа, будући да је чл. 2 Правилника од 25. септембра 1944. било предвиђено да анкетне комисије, статистичаре по срезовима итд. поставља сама Комисија или орган који она одреди.

ГНООВ је 2. фебруара 1945. године именовао и *Комисију за утврђивање штете причињене од стране окупатора на културно-историјским предметима и природним знаменитостима Војводине* у саставу Светозар Георгијевић, професор, председник, Младен Лесковац, професор и др Радушко Илијић, адвокат, као чланови.

Одабрани документи (њих 7) дају јасну слику о методологији рада Комисије и њених органа, њеном односу према Државној комисији и њеним резултатима у виду суђења ратним злочинцима.

Документ бр. 1

П Р А В И Л Н И К

за организацију рада Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини

Члан 1

У сагласности са чл. 9 Правилника о раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а са задатком из чл. 4 истог Правилника, ГНООВ организује Комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, која ће имати и свој печат.

Члан 2

Комисија се састоји:

а. из претседника, потпретседника и секретара,

б. из 7 референата

в. из статистичара, по три за сваки срез,

г. из месних повереништава који ће имати своје одељење, ако величина места и посла то буду захтевали

д. из посебних повереништава (анкетних комисија) за испитивање злочина у логорима и казнионама, масовних покоља, присилних исељења итд.

Органе под а. и б. постављаће ГНООВ[1] а остале сама Комисија.

Рад Комисије и њених органа дужни су помагати сви органи народне власти, војна лица и сви грађани /чл. 5 и 10 Правилника/.

Члан 3

Комисија ће:

а. руководити радом подручних органа,

б. издавати упутства и објашњења у циљу што бољег извршења постављеног задатка,

в. одржавати везу са Државном комисијом и усклађивати свој рад са њеним упутствима и наредбама,

г. одржавати везу са народном влашћу,

д. путем штампе, својих органа и органа народне власти упућивати позиве органима власти, војним лицима и грађанима да помажу рад Комисије,

ђ. примати и распоређивати непосредно послата јој обавештења и доказни материјал,

е. обилазити терен у циљу што боље организације и контроле рада,

ж. доносити одлуке о утврђивању злочина, злочинаца, жртве и штете,

з. слати сав прикупљени и сређени доказни материјал у преписима заједно са својим одлукама о утврђивању злочина, злочинаца, жртава и штете и са попуњеним формуларима података Државној комисији или коме она буде одредила,

и. чувати оригинале доказног материјала у својој архиви и давати га само на изричити захтев Државне комисије или неке од ње овлаштене власти и водити картотеку дупликата испуњених формулара,

ј. старати се за израду формулара,

к. ГНООВ-у стављати на расположење резултате свога рада и испитивања, а по потреби и објављивати га као и садржину појединих исправа и

л. водити записник својих седница и деловодник примљене и послате поште.

Члан 4

Референти ће у сагласности са Комисијом:

а. израдити распоред свога рада,

б. обилазити додељене им срезове и тамо организовати, помагати и контролисати прикупљање и сређивање скупљеног материјала,

в. вршити коначно сређивање непосредно и преко срезова скупљеног материјала ради утврђивања злочина, злочинаца, жртве и штете,

г. уводити податке о злочинима у формуларе Државне комисије,

д. руководити радом статистичара око израде покрајинских, обласних, среских и месних спискова извршилаца злочина и прегледа /табела/ злочина и штете и других статистичких табела и

ђ. давати сугестије и предлоге Комисији за што боље извршавање њеног задатка као и извештај о свом раду.

Члан 5

Статистичари ће по упутствима Комисије и њених референата:

а. израдити распоред свога рада у срезу,

б. у додељеним им местима организовати, помагати и контролисати прикупљање података и доказног материјала,

в. сређивати у срезу прикупљени материјал и израђивати среске и месне спискове извршилаца злочина и нанете штете и друге статистичке табеле,

г. сређени материјал и израђене спискове, прегледе и статистичке табеле слати референтима,

д. обавештавати референте о тешкоћама у раду, које не могу сами да отклоне са евентуалним предлогом како да се отклоне и

ђ. водити записник свога рада у срезу и деловодник примљене и послате поште.

Члан 6

Један од статистичара ће бити члан СНОО-а[2] који ће вршити дужност секретара већа статистичара среза. Он ће по завршетку рада у срезу остати и даље у срезу ради примања и распоређивања допунских и накнадних података, а друга двојица ће се по потреби доделити за помоћнике референата или на рад у друге срезове.

Члан 7

Месно повереништво ће се састојати од 3 до 8 повереника и исто толико помоћника, ако се не очекује, да ће у месту бити, да се саставе више од 1500 пријава.

Повереништво ће донети план свога рада према коме ће сваки повереник заједно са једним од помоћника прикупљати податке и доказни материјал и састављати пријаве, састајати се свако вече ради контролисања извођења плана и евентуалне његове измене и ради завођења тога дана састављених пријава у спискове пријава.

Један од повереника ће вршити дужност претседника повереништва и он треба да буде члан МНОО-а.[3] Он ће састављене пријаве заводити у 2 истоветна списка пријава од којих ће 1 задржати код себе, а другу по завршетку рада са скупљеним материјалом послати статистичарима свога среза.

Ради уједначења и што бољег извођења рада корисно је да помоћници не раде стално са истим повереницима, него да се чешће међусобно замењују.

Члан 8

Ако се предвиђа да ће у месту бити више од 1500 пријава Повереништво ће се делити на своје одељке, најмање 3, од по три до осам повереника и исто толико помоћника према величини рејона. Сваки одељак ће имати свога прочелника који ће заједно сачињавати одбор месног повереништва. Сваки прочелник одељка водити ће за свој рејон у дупликату посебни списак пријава које ће по завршетку рада заједно са скупљеним материјалом предати председнику Повереништва ради даљег поступка. Сви рејонски спискови заједно сачињаваће месни списак пријава.

При подели места на рејоне више обратити пажњу да сваки буде по могућству што одељенија целина, него на то да буду једнаки по величини.

Члан 9

Повереници и њихови помоћници ће по правилу бити из места у коме ће податке прикупљати, али ако је то било из ма којих разлога неподесно могу бити и из неких других места.

Члан 10

По свршетку рада Повереништво се своди на претседника и једног повереника, чији ће задатак бити, да прикупљају накнадне и допунске податке, да их заводе у месни списак и шаљу статистичарима свог среза.

Члан 11

Величина и састав посебних повереништва (анкетних комисија) зависиће од природе и величине посла.

Члан 12

Податке и доказни материјал прикупљаће повереник са својим помоћником, идући редом од куће до куће, састављајући за сваки злочин, сваку жртву злочина и за сваког злочинца посебну пријаву на посебном формулару. Податке ће давати оштећени, сведоци као и извршиоци злочина.

Нарочито обратити пажњу да се не пропусти саставити пријава о злочинима над породицама од којих нико није остао у животу или месту. Састављати пријаве и о злочинима над страним лицима, ако о њима постоје веродостојни подаци у том месту.

Члан 13

Пријаве ће садржати:

а. назив Повереништва /његовог одељка/ које прикупља податке као и редни број списка пријава и датум састављања пријава,

б. податке о злочинцу, без обзира да ли је још жив или није,

в. податке о жртви злочина,

г. о месту, општини и срезу где је извршен злочин,

д. о самом злочину,

ђ. доказе,

е. податке о материјалној штети,

ж. напомене и

з. потписе повереника и његовог помоћника и даваоца података /оштећени, сведок, злочинац/.

Члан 14

Редни број ће се стављати на пријаву тек пошто се она уведе завече у месни односно рејонски списак пријава. Овај ће списак сем рубрике за редни број (1) имати и (2) рубрике за датум састављања, односно завођења пријаве(3), за име оштећеног и (4) за напомену.

Члан 15

О злочинцу ће се прикупљати следећи подаци:

а. име и презиме злочинца, име оца, име и девојачко презиме матере,

б. какву је функцију вршио у извршењу злочина, да ли је био извршилац, организатор, наредбодавац, потстрекач, духовни иницијатор или помагач,

в. о приближној старости, народности и месту одакле је,

г. да ли је војно лице уз назнаку његовог чина шарже, јединице код које је служио или је гестаповац, СС-овац, карабинијер, припадник немачке, италијанске, бугарске или мађарске војне силе, усташа, четник, домобран, милиционар итд. или је цивилно лице уз назнаку службе, као што је полициска, агентска, љотићевска, жандармска и тсл., у којој је злочин починио, или је мање више неорганизовано лице, које је добровољно и, можда, по личној иницијативи злочин починило и

д. о последњем боравишту.

Кад се ради о злочину извршеном заједнички од неколико злочинаца, онда ће се у сваком формулару, који се на дотични злочин односи, у рубрици напомена навести имена и презимена саучесника или помагача без икаквих даљих личних података, уз напомену да су саучесници.

Члан 16

О жртви злочина /оштећенику/ ће се прикупљати:

а. презиме и име жртве, име оца, име и девојачко презиме матере,

б. приближна старост, место и срез рођења,

в. вера и народност,

г. занимање и брачно стање,

д. пребивалиште и

ђ. имена особа, које је жртва била дужна издржавати и родбински однос тих особа са жртвом: брачни друг, брачна и ванбрачна малолетна деца, родитељи који су у жртви изгубили свога хранитеља итд.

Ако је једним злочином погођено /убијено, озлеђено, морално или материјално оштећено итд./ више жртава, навешће се у рубрици Напомена имена осталих жртава без даљих личних података уз напомену да су жртве истог злочина.

Члан 17

У главном увек је јасно, шта се подразумева под местом извршења злочина. Али да не би било забуне напомиње се, ако се ради о злочинима, као што су: интернација, хапшења, одвођење на присилни рад, присилна мобилизација и тсл., место извршења је оно место где је жртва боравила, из којег је одведена, а место у које је жртва доведена нпр. логор, касарна итд, може бити различито од места извршења. Оно може бити у посве другом крају и другој држави те у рубрици злочин треба навести и то место, односно државу уз назнаку логора, ако се ради о интернацији, присилном раду и тсл. или уз назнаку места служења војске, ако се ради о присилној мобилизацији итд.

Код оваквих случајева, ако се жртва можда касније вратила или је пуштена треба ту околност истаћи у рубрици Напомена. На исти начин треба поступити, ако се има сазнање, да је жртва у интернацији, затвору, робији или на принудном раду умрла, погинула, озлеђена или убијена.

У колико се има података да су према оваквим жртвама вршени нови злочини у логорима, или касарнама нпр, мучења или понижавања и тсл. онда су то нови злочини који захтевају нове формуларе, па и злочинци су друге особе, но свакако треба и то навести у рубрици напомена, у оним формулрима где је наведен злочин интернације, хапшења или присилне мобилизације или томе слично као што треба повезати формулар о новом злочину почињеном у логору са формуларом злочина одашиљања у логор итд.

Члан 18

О злочину ће се навести:

а. врста злочина тј. да ли се ради о убиству, телесној озледи или неком другом злочину довршеном или покушаном,

б. време и место извршења и

в. начин и сретство извршења.

Ратни злочини су сва она дела окупатора и њихових помагача, којима се шкодило појединцу или народу а противна су осећањима праведности, обичајима цивилизованог друштва и законима људске савести.

Ту долазе у обзир:

убиства, спаљивања, растргнућа, гушења, смрт од глади у логору, на раду, на робији, смртне осуде, бомбардовање мирног становништва у циљу истребљења, телесне повреде, злостављања, силовања, обољења услед глади у логору, на раду, робији, хапшења, интернирања, терања на рад, принудна мобилизација, осуде на робију, исељавања и пресељавања мирног становништва и остала дела злостављања појединаца или маса;

злочини против имовине: одузимања, пљачке, уништавања, паљевине или оштећења, приватне, народне или државне имовине, или осталих добара /као културних или уметничких дела, историјских споменика и др./, сва остала дела уништавања или оштећења имовине или других добара, сва остала дела којим се помогло извршење ма којег од таквих или сличних дела;

злочини против народа: велеиздаја, издаја народа, шпијунажа, морална и материјална помоћ окупаторима и њиховим помагачима итд.

Велеиздаја је свако деловање југословенског држављанина, без обзира на његову националност, којим се припремала окупација Југославије у целини или делимично или олакшавала непријатељу та окупација, те уопште овако деловање које је ишло за тим да Југославија у целини или њезин део дође под власт окупатора или остане под влашћу његовом или његових савезника или његових помагача. Таква су дела на пр. свака политичка или војничка веза са окупатором, непосредна или посредна, тј. путем разних петоколонашких организација /културбунд, љотићевска, усташка или четничка организација и тсл./ или добровољачка служба у војскама окупатора, обавештајна, дипломатска, полицијска или обична служба.

Издаја народа се састоји у томе да југосовенски држављанин помоћу било којег положаја или на којигод начин ради против интереса југословенских народа у корист окупатора, не са намером велеиздаје, али на

такав начин, да од тога има корист окупаторска војска или власт, а штету југословенски народи, нпр. давање окупатору таквих података на основу којих окупатор врши репресалије или искоришћује на ма који начин народе Југославије.

Шпијунажа се састоји у томе, да се окупаторима и њиховим помагачима саопшти било која војнички важна околност и да се иначе војнички омогући или подупре непријатељска војничка акција против народно ослободилачке војске или њених савезника.

Морална помоћ окупаторима и њиховим помагачима састоји се у томе, да се у корист окупатора и њихових помагача наговарају друге особе на сарадњу са окупаторима и на давање отпора против НОВ[4] путем јавних или тајних говора, објава, чланака или летака, писама и појединачних наговарања као и на разне друге начине.

Злочинци против народа су лица грађанског или војног сталежа као што су Павелић, Недић, Љотић, Пећанац, Дража Михајловић, Рупник, сви министри разних издајничких „влада“ које су посредно или непосредно сарађивали са окупаторима, све усташе, сви четници, љотићевци, зеленокадровци, белогардејци и њима слични, сви полициски и управни чиновници, велики жупани, поджупани, сресни начелници, полицијски агенти, жандарми, државни стражари и њима слични, сви јавни радници и југословенски државни чиновници, који су наређивали вршење злочина над нашим народима, одобравали их или их трпели, тј. који су пропуштали да им се противставе или поднесу оставку на свој положај, као и сви велико-достојници и свештеници разних вероисповести, који су пружали макакву подршку окупаторима и њиховим помагачима у њиховој борби против народа и вршењу злочина над њим, уопште сва лица, која су у ма коме облику проповедала народу послушност, покоритост у служби окупатору, а борбу против НОВ и ПОЈ,[5] или отпор или само пасивност и неповерење према народноослободичаком покрету.

Члан 19

Као и подаци и доказни материјал послужиће:

а. искази починилаца или њихових саучесника, искази настрадалих, оштећених, сведока и свих лиа без обзира на доба старости, која могу пружати ма какве податке и доказе о злочину, злочинцу или начину извршења дела,

б. исправе и документи каквегод врсте били /службени акти, писма, летци, плакати, књиге, новине итд./ било од кога да су издани, да ли од окупатора или њихових слугу, органа народне власти или којег трећег лица, и без обзира на то у којој су форми издана,

в. фотографски снимци предмета злочина, места и трагова злочина, средстава којима је злочин извршен или извршиоца злочина, без обзира на то ко је фотографисање извршио,

г. прегледи и увиђаји на објектима злочина или сретствима њиховог извршења,

д. стручна мишљења о начину извршења злочина као и

ђ. сва остала сретства и предмети који могу послужити утврђењу злочина, места и времена његовог извршења, утврђењу личности злочинца и његовог последњег пребивалишта као и начину и сретствима извршења злочина.

Члан 19а

Сви органи народне власти и сва лица код којих се налази ма какав доказни материјал, или ако знају где се такав материјал налази, дужни су га одмах доставити или известити о њему Комисију или њене органе, с потребним објашњењем о пореклу документа и ознаком на који се злочин односи или на којег учиниоца, како је документат прибављен, а ако га не доставља комисији или њеним органима онда означити код ког се документат налази.

Члан 20

У рубрици Штета треба навести у чему се састоји почињена штета, затим висину штете, одређену у предратним динарима, коју ће утврдити повереник и његов помоћник.

Штета може да буде:

а. у губитку житова хранилаца, лица обавезних на издржавање или других лица,

б. у губитку јавне или приватне службе /државне, самоуправне, општинске, задружне, права на вршење инжињерске, лекарске, адвокатске праксе и томе слично/ као и губитак и неисплаћивање пензија,

в. у уништењу, оштећењу или одузимању и материјалних добара као што су ауторски концепти уметничких ненаучних дела и недовршена сликарска и вајарска дела,

г. у уништењу, оштећењу или одузимању материјалних добара као што су: зграде за становање, пољопривредне, радионице, фабричке, канцеларискe, трговачке, стоваришта, магазини и др.

машине за погон: парне машине, трактори, гас-мотори, електрични мотори и сл.

пољопривредне машине: вршалице, крушаче, косачице, везачице, сејачице, сечке, ветрењаче и др.

крупно пољопривредно оруђе: плугови, дрљаче, бране, ваљци, колица, бурад, валови и др.

ситно пољопривредно оруђе: косе, српови, ашови, мотике, виле, лопате, грабље, тестере, чекићи, секире, ужа и др.

коњска опрема: улари, оглавници, амови, узде, покровци и др.

машине и алати у занатској употреби,

фабричка и рударска постројења,

превозна средства: кола, фијакери, чезе, аутомобили, камиони, бицикли, мотоцикли, чамци, дереглије, бродови и слично,

канцеларискo трговачки намештај и прибор,

горива: дрво, угаљ, нафта, бензин и др.

мазива: уље, маст и др.

сировине и полупрепађевине,

роба: колонијална, стакларска, гвожђарска, кратка /помодна/, галантериска /сечена/, мануфактурна, конфекција, готова одела, кожарска и др.

стока: коњи, говеда, овце, свиње, козе и др.

живина: гуске, ћурке, патке /пловке/, кокоши и остало,

пчеле и кошнице

собни и кухињски намештај: кревети, ормани, ноћни ормарићи, креденци, стелаже, тоалет /психа/, огледало, зидно огледало, сто, столица, наслоњача, отоман, кауч, зидни и столни сат, шиваћа машина, клавир, хармониум, радио апарат, пећ, штедњак /шпорет/, и тсл.

кухињски прибор: шерпе, лонци, поклопци, тепсије, послужавници, чинија, тањири, шоље, ножеви, виљушке, кашике, ваге, машине за месо, за орахе, жрнало, за кафу, аван и слично,

одећа и обућа: одела мушка и женска, капути, мушко и женско рубље, џемпери, ципеле, чизме, опанци и др.

постељине, простирачи и застори: перине, мадраци, душеци, јастуци, покривачи, јоргани, дуње, ћебад, чершави, прекривачи, пољавице, ћилими, столњаци, теписи, завесе, домаће платно, постав, вуна и др.

остали предмети личне употребе: ручни или џепни сат, прстен, накит, готов новац, грамофон, виолина, тамбура, гитара и др.

животне намирнице: шунке, кобасице, сланина, маст, уље, масло /путер/, сир, брашно, пшеница, пасуљ, грашак, кромпир, купус, паприка, краставци, парадајз, пекмез, компот /дунст/, слатко, воће, мед, шећер, вино, ракија, ликер, рум и остало,

сточна храна: кукуруз, јечам, зоб, мекиње, сено, граорица, мухар, детелина, слама, кукурузовина, репа и остало,

разно: усеви необрађена земља или одузета земља и остало,

уметнички предмети: слике, бисте, албуми, књиге и остало,

од јавних добара: манастири, цркве, поповски станови, читаонице, задруге, соколски домови, споменици и сл.

од државне и самоуправне имовине: школе, учитељски станови, општине, жељезнике станице, жељезничка постројења, локомотиве, вагони, канали, насипи, бране, пумпе, мостови, бродови, шлепови и сл.

Члан 21

Сем поменутог, у рубрици Напомене ће се увести и све оно што се сматра важним а логички не спада у друге рубрике. Ако то све не може да стане у рубрици, онда то учинити на посебној хартији и повезати га са формуларом тако да са њим чини целину.

Члан 22

Ако нека околност о злочинцу, жртви злочина, самом злочину, доказима или штети није познат, навести све оно што се о њој зна и што би могло ма из даље навести на пут, како да се одреди. Ово не уводити у одговарајућу рубрику него у рубрику Напомена односно њен продужетак.

Члан 23

Спискови иозвршилаца злочина ће садржавати: име и презиме извршиоца и све ближе податке о њему, уносећи напомену о месту његовог последњег пребивања, врсту злочина, место, начин и време његовог извршења.

Прегледи ће се саставити по врстама, местима и броју злочина и врсти и величини штете.

Члан 24

У циљу груписања података о свим злочинима истог лица око имена тог лица, њихова ће се имена у списак злочина завести само једанпут, а у рубрику Напомена ће се завести редни бројеви свих пријава у којима се њихова имена појављују као имена злочинаца. Али да би се означило из ког су месног, евентуално и рејонског списка, пред редне бројеве пријава написане арапским цифрама ставиће се и редни број одељка /рејон/ римским цифрама као и једно велико слово азбуке за ознаку места. Свако место среза ће бити означено другим словом, а ако у неком срезу има више од 30 места онда ће нека места морати бити означена са два слова, још једним малим иза великог.

Имена ће се вадити редом из пријава и бележити свако на посебном картону величине осмине табака. Поред имена навешће се и ближи подаци о злочинцу, а затим на напред описани начин и ознаке пријава у којима се то име као злочинац појављује. Ради уштеде у времену и простору не мора се знак за место и рејон ако је исти за неколико узастопних пријава понављати него се испред њих може ставити само једанпут, али у сваком случају иза редних бројева пријава стављати запете. А да би се избегло да се, преко потребе, за истог злочинца не истави више картона одмах их треба груписати према почетном слову презимена. Пошто се овај посао заврши за цео срез сви картони ће се груписати по строго азбучном реду и тек тада заводити у списак.

Имена злочинаца код којих се никако није могло утврдити презиме завешће се при крају списка према азбучном реду имена, а иза њих ће се завести они злочинци или групе злочинаца за које се није успело утврдити ни име ни презиме а према подацима који се о њима знају.

Члан 25

Овај Правилник ступа на снагу одмах.

25. септембра 1944. год.

За Секретара,
Л. Мркшић

Претседник,
П. Мијачевић

Документ бр. 2

Препис.

АНКЕТНА КОМИСИЈА при КОМИСИЈИ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ НОВИ САД

Бр. 96

29. децембар 1944. године

УПУТСТВО О РАДУ ЕКСПОЗИТУРА.

Експозитуре Анкетне Комисије су органи Анкетне комисије, које свој рад обављају по упутствима и под надзором Анкетне комисије.

Експозитуре се састоје из једног референта и потребног броја чланова. Референта и чланове поставља Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача у Војводини у Новом Саду, а у сагласности са надлежним Ослободилачким одбором те о образовању експозитура као и именовању њихових чланова извештава Анкетну комисију:

а) Суботичка експозитура обухвата град Суботицу, срезове суботички, сенћански и тополски;

б) Сомборска експозитура обухвата град Сомбор, срезове сомборски, апатински, кулски, оџачки и паланачки;

ц) Барањска експозитура обухвата срезове батински и дарђански.

Сама Анкетна комисија обавиће посао у граду Новом Саду, срезовима новосадском и тителском. жабаљском и старобечејском, и то непосредно или пак евентуално преко посебних експозитура.

Референт експозитуре је уједно и руководећа личност у експозитури.

За чланове експозитуре именовати правнике, публицисте, јавне раднике, лица из радничког покрета, једном речју она лица која су способна и вољна за обављање овог посла.

Дужност је експозитуре да ислеђује масовне злочине и то:

а) Масовни злочини мађарских окупаторских власти и војске приликом уласка у Бачку и Барању;

б) Масовни злочини почињени у т.зв. „Армији“, што обухвата установе контра шпијунаже (Кемелхарито) и жандармеријске иследне власти (Csendцrnyomozo), с тим у вези и смештај затвореника и поступак са њима;

ц) Масовни злочини осуђивања у групама на смрт вешањем и стрељањем;

д) Масовни злочини почињени у т.зв. „рацијама“;

е) Масовни злочини депортирања нашег живља у логоре, нарочито у шарварски логор;

ф) Масовни злочини извршени путем присилног регрутовања у мађарску војску;

г) Масовни злочини извршени терањем нашег живља на присилан рад;

х) Масовни злочин извршени присилним исељавањем из Бачке и Барање;

и) Масовни злочини извршени над Јеврејима нарочито депортирање у масама и убијањем последњих дана окупације.

Експозитура ће са свога подручја имати да пронађе она лица, која имају непосредног знања, као оштећеници или сведоци, очевидци – по масовним злочинима. Ова ће се лица саслушати и о саслушањима се има сачинити записник у три примерка. Записник – сва три примерка – потписује саслушани те иследник и записничар, а има се сачинити по следећем обавезном формулару.

Анкетна комисија
при
Комисији за утврђивање злочина окупатора и његових
помагача у Војводини
Експозитура: _____
Бр._____/1945. /Број даје Анкетна Комисија/.

З а п и с н и к

Који је сачињен у просторијама експозитуре Анкетне
комисије у _____ на дан _____ 194__./.
године у ____часова пре – после подне а о саслушању
оштећеника – сведока.
Предмет:
Саслушање обавио: Масовни злочин_____
_____ _____
_____ _____
записничар

Приступа се саслушању оштећеника – сведока, пошто
је претходно опоменут да искаже само праву истину о ономе
о чему буде био питан и да ништа не прећути, јер ће у противном
одговарати због лажног сведочења и саботирања рада ове експозитуре.
Генералија сведока: име и презиме, године старости,
занимање, вера, народност, место становања и тачна адреса, изјави:
Следи исказ сведока:
Пошто је сведоку исказ, прочитан, исти изјављује да је потпуно веран
његовом усменом казивању,
и да је вољан на исти свагда положити и заклетву.

Потписи: иследник сведок
записничар

Записник се има водити писаћом машином и сва три примерка имају да потпишу саслушани, иследник и записничар. Сва три примерка се имају послати Анкетној комисији у колико неби постојало посебно особље за вршење дужности записничара тада записничку дужност могу вршити и сами чланови експозитуре.

Код саслушавања треба обратити нарочиту пажњу да у записник уђу све најважније изјаве саслушаних, нарочито, изјаве, које описују начин извршења злочина (најдетаљније треба испитивати напр. мучење, злостављања и начин истих, те погубљење итд.).

Записници треба да буду сажети а да се у њима не уноси оно што је субјективно из причања саслушаваних, јер са тиме отежава рад.

Из сваке групе злочина треба из разних места саслушати оне сведоке или оштећенике, који највише знају из непосредног опажања или сазнања, а мимоићи оне који нешто знају по причању других. Осим тога није потребно из сваке групе злочина и из сваког места саслушавати све сведоке или оштећенике, него известан број, онолики колико је то потребно. Наиме, много оштећеника и сведока дају исказе на исте околности скоро на исти начин, па није потребно да се то понављање често чини.

Експозитуре ће сваке суботе подносити Анкетној комисији кратак извештај о раду, као и доставити све записнике о саслушањима обављеним у току протекле недеље.

Осим тога Експозитуре нека прикупљају фотографије о извршеним злочинима. На полеђини фотографије означити место и време извршења злочина и име жртве, ако је то могуће.

Експозитуре нека прикупљају и други материјал: службене објаве команди и власти; изјаве мађарских политичара са подручја експозитуре о поступцима према нашем живљу; летке, листове мађарске или немачке о хушкању против наших народа итд.

Када експозитура заврши рад (рад треба да буде завршен у најкраће време али темељно) имаће да састави један обухватан извештај о своме раду, а на темељу четвртог примерка записника, сачињеног у ову сврху. У том извештају треба да буде и један осврт на све масовне злочине, извршене на подручју експозитуре са уводним делом политичке природе о општем поступању са нашим живљем.

Смрт фашизму – Слобода народу!

Секретар, Коста Хаџи с.р. Претседник, Др Богдан Матић с.р.

Документ бр. 3

КОМИСИЈА ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА
У ВОЈВОДИНИ.- СРЕСКО СТАТИСТИЧКО ВЕЋЕ С Е Н Т А.

Број: 1/1944. год.

8. децембар 1944. год.
Сента.

Предмет: Податци за злочинце.

МЕСНИМ ПОВЕРЕНИШТВИМА КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ.

Ада, Мол, Ст. Кањижа, Мартонош, Хоргош

Наредбом референта комисије за утврђивање злочина одређено је:

1./ Да се за све злочинце пријаве праве у дупликату и одмах један примерак шаље Војном суду у Суботицу. Ово треба учинити само за оне злочинце за које мисли да ће им судити суд, као напр. убице, потстрекачи, шпијуни, пљачкаши и.т.д. Остале и најмање пријаве скупљати и све заједно доставити Среском статистичком већу.

2./ Што пре израдити спискове побеглих злочинаца са следећим податцима: Презиме, име и функција у извршењу злочина, Име оца и име и девојачко презиме матере, старост, народност и место одакле је, својство, служба, положај, занимање и последње место његовога садањег боравка.

3./ Израдити општи преглед од окупације па до ослобођења о поступцима окупатора и злочинима кога су убили, те сва друга зверства и незаконитости.

4./ Доставити именик месног повереништва: повереника, помоћника, секретара и других чланова одбора.

Статистичар среског већа,
Петар С. Алимпић

Документ бр. 4

СРЕСКО СТАТИСТИЧКО ВЕЋЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ – С Е Н Т А.

Број: 4/1944. год.
20. децембар 1944.
Сента.

Предмет: Списак злочинаца.-

МЕСНОМ ПОВЕРЕНИШТВУ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ

МАРТОНОШ.

Списак злочинаца упућен Војном суду у Суботици доспео је овом Већу. Прегледом поднетих пријава установило се да у појединим мањкају докази, односно у рубрици: начин и средства извршења, није описан догађај, него само кратко означено „насилно одузето“. У појединим случајевима мањкају потписи како тужитеља, тако исто и повереника и помоћника. –

Враћајући све ове списе натраг, позивате се да поново прегледате поднете пријаве и да у оним случајевима где хвале докази ове надопуните са потписима сведока, повереника и других. Суду пак поднети само оне пријаве, које се односе на злочине, а никако такве, где је у питању приватно правно потраживање појединаца, јер то ће се решити касније, када редовни судови буду почели свој рад.-

У сваком поједином случају опширно описати кривично дело, поткрепити га доказима и потписима сведока. У оним пак случајевима, која су деликатна и незгодна да саслушање врши мушкарац, нека ово саслушање изврши другарица Ђулинка Бакалић.-

Овако исправљене пријаве доставите Војном суду у Суботицу а не Команди места у Сенти.-

Статистичар среског већа:
Петар С. Алимпић

Документ бр. 5

ИМЕНИК.

лица запослених код Среског статистичког већа комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на територији Војводине, као и списак лица запослених при Месном повереништву исте комисије.

Ред.бр.	Презиме и име	Функција	Карактеристика.*
1.	Милићев Душан	статистичар	Члан илегалног НОО и садашњег НОО. Поверљив
2.	Славнић Петар	статистичар	Добар наклоњен нашој борби
3.	Јанчић Бојана	статистичар	Добар, наклоњен нашој борби

МЕСНО ПОВЕРЕНИШТВО ГРАДА СЕНТЕ.

1.	Стојков Александар	Претседник	Члан илегалног НОО и садашњег НОО Поверљив
2.	Павловић Момчило	повереник	Добар, наклоњен нашој борби
3.	Крагујевић Милош	повереник	Добар, у извесној мери воли алкохол
4.	Др. Лудајић Милош	повереник	Бивши режимлија, неповерљив
5.	Др Загорица Иван	повереник	Бивши режимлија, неповерљив
6.	Вуков Глигорије	повереник	Бивши режимлија, неповерљив
7.	Богдановић Стеван	повереник	Добар радник, наклоњен нашој борби
8.	Кривокапић Витомир	помоћник	Није био ту за време окупације и не може се дати карактеристика
9.	Борђошки Дејан	повереник	Добар, наклоњен нашој борби
10.	Дурман Велимир	повереник	Одбор има мало поверења у њега а за време окупације није био ту
11.	Славнић Катарина	повереник	Млада девојка, није изграђена политички
12.	Кошутић Нада	повереник	Млада девојка. Није била ту за време окупације. Мишљење је, да је поверљива
13.	Савић Анка	повереник	Добра, у малој мери наклоњена је нашој борби

* Карактеристике су унешене накнадно од стране „поверљивих“ лица, односно народноослободилачких одбора.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ!

Сента 2. I 1945. год.

ПРЕТСЕДНИК
Народно Ослободилачког Одбора,
Милиће

Документ бр. 6

С П И С А К

лица која су осуђена од стране Народног Суда у Врбасу и
смртна пресуда одмах по ослобођењу.

Редни број	Презиме и име	Народност
1.	Урбан Јакоб ст.	Немац
2.	Урбан Јакоб мл.	Немац
3.	Нађ Фрања	Мађар
4.	Виг Мартин	Мађар
5.	Фекете Мађаш	Мађар
6.	Бодоњи Михаљ	Мађар
7.	Гујаш Антал	Мађар
8.	Керестеш Ђорђе	Мађар
9.	Кираљ Андраш	Мађар
10.	Балаж Петар	Мађар
11.	Арањош Фрања	Мађар
12.	Молнар Игнац	Мађар
13.	Немет Јанош	Мађар
14.	Крезо Антал	Мађар
15.	Футар Кароль	Мађар
16.	Тот Гашпар	Мађар
17.	Варга Шандор	Мађар
18.	Ригл Јакоб	Немац
19.	Шмол Јован	Немац
20.	Поличек Фрања	Мађар
21.	Макша Стеван	Мађар
22.	Најман Јакоб	Немац
23.	Бергман Фридрих	Немац
24.	Домонкош Фрања	Мађар
25.	Хилкене Данило	Немац
26.	Егли Јован	Немац
27.	Калапати Имре	Мађар
28.	Гашпар Ференц	Мађар
29.	Дукач Вендел	Мађар
30.	Варга Андраш	Мађар
31.	Хевеши Ђура	Мађар
32.	Маданца Стеван	Мађар
33.	Милер Никола	Мађар
34.	Хаднађ Јожеф	Мађар
35.	Хаднађ Пал	Мађар
36.	Адор Шандор	Мађар
37.	Хевеши Стеван	Мађар
38.	Ковач Јанош	Мађар
39.	Варга Јанош	Мађар
40.	Домонкош Ференц	Мађар
41.	Варга Ференц	Мађар
42.	Кемивеш Балинт	Мађар
43.	Арт Ђорђе	Немац
44.	Рот Кароль	Немац
45.	Варга Јанош	Мађар
46.	Шредер Јожеф	Мађар
47.	Маданца Јанош	Мађар
48.	Чеке Јанош	Мађар
49.	Хинкел Јакоб	Немац
50.	Менгел Јован	Немац
51.	Дорт Јован	Немац
52.	Штеценбах Данило	Немац
53.	Нонемахер Михајло	Немац
54.	Хајб Андрија	Немац
55.	Нес Карло	Немац
56.	Менгел Данило	Немац
57.	Корн Филип	Немац
58.	Сух Ђула	Мађар
59.	Зацек Јосип	Мађар
60.	Штеценбах Јакоб ст.	Немац
61.	Кираљ Ференц	Мађар
62.	Кираљ Елизабета	Немица
63.	Немет Стеван	Мађар
64.	Варга Андраш	Мађар
65.	Ковач Лајош	Мађар
66.	Шнајдер Јакоб	Немац
67.	Краснаји Крамер Мартон	Мађар
68.	Молер Јован	Немац

69.	Реперт Ђула	Немац
70.	Реперт Хенрик	Немац
71.	Галамбош Михаљ	Мађар
72.	Гербер Филип	Немац
73.	Шмит Јован	Немац
74.	Лоц Јакоб	Немац
75.	Гутсон Фрињеш	Немац
76.	Олихер Јакоб	Немац
77.	Менс Кристијан	Немац
78.	Елзас Јован	Немац
79.	Ковач Кароль	Мађар
80.	Штецик Геза	Мађар
81.	Гадор Андраш	Мађар
82.	Керн Жигмунд	Мађар
83.	Киш Тибор	Мађар
84.	Гајс Павле	Немац
85.	Тајс Данило	Немац
86.	Гајер Карло	Немац
87.	Трајс Хенрик	Немац
88.	Зиграји Владислав	Мађар
89.	Трајс Карло	Немац
90.	Лепедат Обрен	Србин

У Врбасу 26. јула 1945. године

Чиновништво:

1. Клајн Филип главни бележник у бегству
2. Јакоб Људевит матичар у цивилном логору у Врбасу
3. Рејте /Ридлингер/ Ђула порески бележник у бегству
4. Гарамсеги Јанош подбележник у бегству
5. Брајтвизер Фридрих адм. писар у бегству
6. Шнајдер Јакоб адм. писар ликвидиран
7. Кочиш Ирина адм. писар у бегству
8. Тор Марија испомоћна радна снага /сада чиновник у М. Ињошу/
9. Либстек Роберт испомоћна радна снага у бегству
10. Ђушић Емилија испомоћна рдана снага на лицу у Врбасу
11. Фрај Лизи испомоћна радна снага у цивилном логору Врбас
12. Супр. Менеши Имреа рођ. Рајс Јоланка испомоћна радна снага у бегству
13. Сат Конрад благајник у бегству
14. Молнар Габор Игнац II благајник ликвидиран
15. Беда Бела пор. чиновник у бегству
16. Гунди Ласло пор. чиновник у бегству
17. Калишев Александар испомоћна радна снага на лицу
18. Шнајдер Ержебет испомоћна радна снага на лицу
19. Ранков Миливој испомоћна радна снага на лицу
20. Клајн Хенрик шеф за снабдевање у бегству
21. Кремер Марија испомоћна радна снага на лицу
22. Кнител Розика испомоћна радна снага на лицу
23. Касаш Ласло испомоћна радна снага на лицу
24. Супр. Комароми Ладислава испомоћна радна снага на лицу
25. Комароми Ладислав испомоћна радна снага у бегству

Чланови управе:

1. Шнајдер Хенрик председник у бегству
2. Калоци Андраш потпредседник у бегству
3. Крамер Краснаи Мартин члан управе ликвидиран
4. Брајтвизер Хенрик члан управе у бегству
5. Хинкел Хенрик члан управе у бегству
6. Јаначек Резе члан управе на лицу
7. Рехори Павле члан управе у бегству
8. Силард Фрињеш члан управе на лицу

Одборници:

1. Чаквари Хаузлонр Золтан одборник у бегству
2. Киш Тибор одборник ликвидиран
3. Сентпетери Петар одборник у бегству
4. Гуљаш Антал одборник ликвидиран
5. Стецер Карло одборник у бегству
6. Румпф Павле одборник ликвидиран
7. Хецл Др. Фридрих одборник у бегству
8. Шумахер Јосип одборник у бегству
9. Клајн Хенрик одборник у бегству
10. Пастор Карло одборник на лицу
11. Рериг Др. Кристијан одборник у бегству
12. Медер Хенрик одборник у бегству
13. Вајман Петар одборник у бегству
14. Титл Ђорђе одборник у бегству /или у Оцацима/ кат. попа

Документ бр. 7

ДЕМОКРАТСКА ФЕДЕРАТИВНА ЈУГОСЛАВИЈА
ДРЖАВНА КОМСИИЈА
за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
Д. бр. 950/46 Београд 14.-V-1946.г.

ПОКРАЈИНСКОЈ КОМИСИЈИ ВОЈВОДИНЕ
ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

НОВИ САД

Овој Комисији је потпребно да што пре комплетира библиографију ратних злочина, почињених у минулом рату, а нарочито оних, где су жртве злочина наши народи било у земљи /под окупацијом/ или ван земље /по логорима и сл./.

Зато сакупите и доставите нам у по 2 /два/ примерка све књиге и брошуре и све исечке чланака из ваших новина које су изашле на вашем подручју, у којима се приказују ратни злочини и злочинци или се о њима расправља.

Издатке за ово сноси ова Комисија.

Предмет сматрајте хитним.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ!

Секретар
Државне комисије,
/Др. Иван Гргић/

НАПОМЕНЕ

* Рад је настао као фазни резултат рада аутора пројеката Међу академијске мешовите комисије САНУ и МАН на утврђивању истине о збивањима на подручју Војводине током Другог светског рата.

[1] ГНООВ = Главни народноослободилачки одбор Војводине.

[2] СНОО = Срески народноослободилачки одбор.

[3] МНОО = Месни народноослободилачки одбор.

[4] НОВ = Народноослободилачка војска.

[5] НОВ и ПОЈ = Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Голубовић, Звонимир, Рација у јужној Бачкој 1992, Историјски музеј Војводине, Нови Сад 1992.

Зечевић, Миодраг и Поповић, Јован (прир.), *Документи из историје Југославије*, II том, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата, Архив Југославије, Београд, 1998.

Зечевић, Миодраг и Поповић, Јован (прир.), *Доку-менти из историје Југославије*, IV том, Саопштења, одлуке и спискови припадника окупационих снага Немачке и Мађарске које је Државна комисија прогласила за ратне злочинце и спискови лица које је Комисија Уједињених нација прогласила за ратне злочинце или осумњичила за злочине вршене у Југославији, Архив Југославије, Београд, 1986.

Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату народа Југославије, Том XV, књига 1, о учешћу хортијевске Мађарске у нападу и окупацији Југославије 1941-1945, Београд - Будимпешта, 1986.

Касаш, Александар, Мађари у Војводини 1941-1946, Нови Сад 1996.

Касаш, Александар, Стенографски записници са суђења главноодговорнима за рацију у јужној

Бачкој 1942. године, Филозофски Факултет, Нови Сад 2008.

Лопичић, Ђорђе, Мађарски ратни злочини – Пресуде југословенских судова, Београд 2011.

Касаш, Александар, Протокол о изручењу ратних злочинаца између Демократске Федеративне Југославије и Мађарске, из новембра 1945. године, истраживања, 22 (2011), 431-439.

Касаш, Александар, Меморандум Ендре Бајчи Жилинског упућен Миклошу Хортију поводом крвопролића у Бачкој 1941. године, *Зборник МС за историју*, 46, 1992, стр. 181-202.

Клајн, Лајчо, *Геноцид и казна - на северу окупиране Југославије 1941-1945*, Београд, 1991.

Лопичић, Ђорђе, Мађарски ратни злочини – Пресуде југословенских судова, Музеј жртава геноцида, Београд 2010.

Мирнић, Јосип, Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи, *Зборник Матице српске за друштвене науке,* 35/1963.

Музеј Војводине, Збирка историјских докумената (раније: Архивска збирка)

Његован Драго, Извори и литература за тему „Истраживања истине о догађајима у Војводини током Другог светског рата", у: Зборник радова *Истина...,* Скупштина аутономне покрајине Војводине, Нови Сад, 2005.

Његован, Драго, Један мање познати извештај о „Рацији" у јужној Бачкој 1942. године, *Рад Музеја Војводине* (ISSN 1450-6696), Нови Сад, 51/2009, стр. 279-294.

Његован, Драго, Један сажети извештај о мађарској „рацији" против Срба и Јевреја у јужној Бачкој 1942. године, *Луча* (ISSN 0354-7787), Суботица, 4/2009, стр. 13-32.

Његован, Драго, Пресуда Врховног суда Војводине деветорици најодговорнијих за ратне злочине почињене током рације у јужној Бачкој, *Рад Музеја Војводине* (ISSN 1450-6696), 50/2008, стр. 369-386.

Његован, Драго (прир.), *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини. III група масовних злочина: Рација*, Прометеј и Мало историјско друштво, Нови Сад, 2009.

Његован, Драго, Два записника о саслушању ратног злочинца Ференца Сомбатхељија, једног од најодговорнијих за рацију у јужној Бачкој, *Зборник Матице српске за историју,* 77-78/2008, стр. 135-156.

Покрајинска комисија Главног извршног одбора Војводине*: Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944, књ. 1 - Бачка и Барања*, Нови Сад, 1946.

Попов, Јелена, Главни народноослободилачки одбор Војводине 1943-1945, Нови Сад 1977.

Рокаи, Петер, ет ал., *Историја Мађара*, Clio, Београд, 2002.

Шајти, Енике А., Мађари у Војводини: 1918-1947, Форум, Нови Сад 2010.

SVETE SLIKE KAO PRATIOCI ČITALAČKIH STREMLJENJA

Izložba „Tempus Sanctorum“ u Muzeju Vojvodine od 12. decembra 2013. do 1. februara 2014.

Svojevrsna istorija čitanja prepliće se sa istorijom knjige, kao i sa prizivanjem pročitanog i njegovog implicitnog i eksplicitnog ispoljavanja u najčešće objavljenom ili kazivanom narativu. Postoji i na marginama knjiga, a retki su oni koji će krenuti u tumačenje takvih zapisa. Lična povest ispisuje se i na tzv. bukmarkerima, a svete slike, kao njihova specifična „podvrsta“ spadaju u onu kategoriju predmeta jedva vidljivih na obzorju istraživača istorije svakodnevnog života. Darjuša Samiija privukle su pre svega zbog tih intimnih konotacija, a kao istraživača istorijsko-duhovnih sadržaja, nije mu bila nepoznata ni ikonografska raznovrsnost koja je, u raznim oblicima, pratila istorijsko-umetničku pojavu štampanih artefakata.

Vezuju se pre svega za rimokatoličku ikonografiju, a nastaju još sa pojavom prvih grafičkih otisaka u 15. veku, raspoređenih po knjigama ili van njih, na izdvojenim otiscima. Svete slike su bile malog formata, spadaju u red minijatura, a svoj klimaks dostižu kada i zamah i rasprostranjenost (profanih i) svetih knjiga, naročito Starog i Novog zaveta, bogoslužbene literature, molitvenika i sl. izdanja – bio je to 19. vek i vreme romantičarskog zanosa u poimanju vere, kada je u opsegu veliki broj prikaza iz ovakve literature. Do 30-ih godina 20. veka prostire se vreme bogato umnožavanjem često i originalnih litografskih i drugih otisaka, crnobelih i u boji, da bi ih postepeno, pojavom fotografije i fotolitografije, zamenili sadržaji sa već viđenih i poznatih, najčešće likovnih ostvarenja na religiozne teme.

U početku, u 15–16. veku, su to bili detalji većih celina koji su dobili samostalnu važnost i tako se prikazivali, npr. Sveti Jovan Bogoslov, apostol i jevanđelist naslonjen na grudi Isusa Hrista – detalj sa kompozicije *Tajne večere* ili Isus Hristos, Bogomladenac u jaslama – iz kompozicije *Rođenja*. U 18. Veku slavilo se Sveto srce Isusovo, što je uslovilo pojavu potpuno novih ikonografskih rešenja – od mistične vizije Svete Margarete Marije Alakok, do Srca ukrašenog atributima stradanja. Ovaj kult se putem svetih slika uveliko širio dok nije, u 19. veku, postao opšti praznik za sve vernike Rimokatoličke crkve. Tokom 18. veka počinje i proslavljanje Svetog srca Marijinog, da bi u sledećem veku dobio mesto među zvaničnim crkvenim praznicima. Tokom 19. veka Pariz postaje najznačajniji centar izrade ovih minijatura, koje se najčešće uokviruju čipkastom dekoracijom, dok na njima počinju da preovladavaju alegorijske predstave i kombinacije simbola do tada neviđene u zapadnoj ikonografiji. Na našem području su se izrađivale za svetilišta u Doroslovu i na Tekijama, a veoma često se mogu naći one donošene iz najbližih hodočasničkih centara: Marije Radno – Rumunija, Marije Đid – Mađarska, Marije Cel – Austrija, i sl. Kasniji razvoj kako ideoloških, tako i umetničkih pravaca dobija svoj odraz i u izradi svetih slika, pa se jugendstil odlikuje prizorima iz Starog zaveta kao da su iz starogermanske epike, dok nacizam svodi ikonografiju na minimalizam i uvodi kombinaciju crvene i crne boje – do tada neviđene u hrišćanstvu, osim za prikazivanje pakla. Istorija crkve puna je promena koje su uticale i na sadržaj ikonografskih prizora, tako da su i u 20. Veku mnogi sveci izgubili na svom značaju, a posle II svetskog rata, ove sličice gube i svoju raskošnu dimenziju kakve su imale u prethodnom veku.

Darjuš Samii uspeo je da prikupi, i na izložbi pokaže, priličan broj ovih jedinstvenih minijatura. Od marginalizovanih primeraka iz zbirki Muzeja Vojvodine i Muzeja grada Novog Sada do lične kolekcije, prikupljane najviše istraživanjima po antikvarnicama, crkvama, samostanima i pijacama, i do impozantne kolekcije Borisa Mašića iz Apatina, steklo se ovde oko 500 zanimljivih minijatura koje su oslikale svet intimnih preokupacija i

stremljenja čiatalaca literature verskih sadržaja, uz koju su najčešće išle. Četvorogodišnje iskustvo u istraživanju ovog zanemarenog fenomena vizuelnog identiteta ljudi koji su živeli na ovim prostorima – i danas žive – potvrdilo se i u koncepciji kojoj je autor pristupio, kreirajući za nas ovaj specifičan „doživljaj". Velika je mana što uz izložbu nije išao i pravi katalog, već omanji flajer, koji nije mogao pokriti svu lepezu značenja i izvora kojima se kustos Darjuš Samii, u svojoj samostalnoj i usamljenoj potrazi, rukovodio.

Mr Lidija Mustedanagić

IZLOŽBA CRNA BARA-PRKOS

U Muzeju Vojvodine je u periodu od 11. do 30. aprila 2014. godine bila prikazana izložba Crna Bara-Prkos iz Narodnog Muzeja u Zranjaninu, autora Snežane Marinković, arheologa-muzejskog savetnika.

Arheološko lokalitet Prkos nalazi se u ataru sela Crna Bara, između Novog Kneževca i Mokrina. To je deo Vojvodine sa najvećom koncentracijom praistorijskih lokaliteta. U toj zoni kroz koju protiče nekoliko vojvođanskih reka: Zlatica, Moriš, Tisa i Galacka otkrivena su arheološka nalazišta nalaze od neolita do kasnog srednjeg veka. Ove reke, sa svojim razgranatim slivom korišćene su za komunikacije, čime su doprinosile razvoju stalnih naselja, razmeni i trgovini, na osnovu čega zaključujemo da je severni Banat područje na kome su u proteklih deset milenijuma obitavale brojne praistorijske i istorijeke zajednice (populacije), preplitale i prožimale kulture i religije, ostavljajući svoje tragove duboko zakopane u panonskom lesu.

Zapravo, u ovoj regiji se nalazi i lokalitet Prkos-Crna Bara čiji kulturni stratum između 3 i 10 metara na pojedinim delovima lokaliteta, predstavlja pravi rudnik podataka za izučavanje bogate prošlosti severnog Banata i Potisja. Šire gledano lokalitet Crna Bara – Prskos se nalazi u trouglu između Srbije, Mađarske i Rumunije, što se odrazilo i na formiranje određenih neolitskih i eneolitskih kultunih horizonata u ovom delu Podunavlja.

Sondažnim istraživanjima sprovednim 1943 i 1944. godine, utvrđeno je, da lokalitet Crna Bara-Prkos ima karakter višeslojnog praistorijskog nalazišta sa pet kulturnih stratuma. Na lokalitetu je u X i XI vek podignuta i srednjovekovna nerokopla.

Nakon neolitske revolucije koja je donela promene u ekonomiji, domestikaciji biljnog i životinjskog sveta, kao i načinu života praistorijskih zajednica, i eneolitska revolucija koja se nastavlja na neolitsku, dovodi do novih promena u razvoju praistoriskog društva. Na području Vojvodine to se manifestovalo kroz promenu materijalne kulture, oblike sahranjivanja, osvajanje novih sirovina za izradu oruđa, oružja i nakita od bakra; kroz pojavu novih populacija izavanih indoevropskom seobom naroda koja je zahvatila i područje između Alpa i Karpata. Sve to doprinelo je formiranju novih naselja u praistoriji, u šta ubrajamo i lokalitet Crna Bara-Prkos. Tokom istraživanja izdvajana su dva kulturna horizonta značajna za ovo područje. Pored neolitske tu su pronađeni i ostaci tisapolgarske i bodrogkeresturske kulture koje se razvijaju u Mađarskoj i Slovačkoj. Njihovi prodori stižu i u Potisju (severni Banat, istočna i severna Bačka). Crna Bara-Prkos je jedno od arheoloških nalazišta na kome sakupljeni podaci omogućavaju rekonstrukciju materijalne i duhovne kulture populacija koje su oblikovale tisapolgarska i bodrogkeresturska kultura.

Na lokalitetu crna Bara-Prkos izdvojeno je pet kulturnih stratuma. Tako su u najstarijem sloju (ili horizontu 5b) otkriveni materijalni ostaci koji ukazuju indirektno na postojanje i neolitskog naselja. Pronađeni pokretni materijal pripada potiskoj i vinčanskoj kulturi, čiji žitelji ovde borave skoro istovremeno. Potiska kultura u ovom delu Banata počinje da se formira u vreme Vinča-Tordoš II faze. U neolitskom horizontu su pored pokretnog materijal otkriveni i objekti, od kojih su jedni opredeljeni kao jame a drugi kao zemunice.

U mlađim horzontima (u sloju 5 a) pored bogatog keramičkog materijala otkriveni su i delovi naselja koje je pripadalo Tisapolgar kulturi. Izdvojena su dva stambena horizonta iz eneolitskog perioda (slojevi i i 3), sa kućama pravougaone osnove. Prema ostacima podova, kuće su bile postavljene paraleleno, raspoređene po redovima. Između zgrada otkrivene su peći i jame, što ukazuju da se svakodnevni život odvijao na otvorenom prostoru. Ti podaci govore o načinu stanovanja nosioca Tisapolgar i Bodrogkeresturske kulture na teritoriji Vojvodine, ali i na njenom širem području. Upravo takva organizacija naselja, navodi na zaključak da je na Prkosu-Crna Bara postojalo stalno naselje. Keramički proizvodi iz oba građevinska horizonta tisapolgarskog naselja na lok. Crna Bara-Prkos identični su sa pokretnim materijalom koji poznajemo sa nalazišita iz matičnih oblasti, iz mađarskog Potisja. Osnovno stilsko obeležje tisapolgarske i bodrogkeresturske kulture je zapravo njena keramika .

Značaj ovog lokaliteta za izučavanje praistorije Vojvodine je u tome, što se na osnovu prikupljenih elemenata, može govoriti o stalnim naseljima koja su podizali progresivni nosioci tisapolgarske i bodrogkeresturske kulture.

Ono što lokalitet Crna Bara-Prkos čini posebnim je saznanje da su ovde pronađeni ostaci artefakta iz tisapolgarske i bodrogkeresturske kulture, prve baranodobne kulture sa područja Vojvodine. Sa prvom pojavom bakra, koji je na ovo područje dopreman sa Karpata, sa indoevropskom seobom naroda koja je doprinela formiranje novih kultura, otvoren je put za ulazak u metalno doba.

Prema podacima iz dokumentacije u srednjem veku je na ovom mestu formirana srednjovekovna nekropola. Otkriveno je 10 skeletnih grobova sa orijentacijom sahrane zapad-istok koji su bili ukopani u praistorijka naselja. Neki od pokojnika imali su priloge: dvodelne srbrne priveske i par narukvica kojise datuju u X i XI veka. Ostali grobovi su bili bez priloga.

U vitrinama je prikazan materijal koji potiče iz vinčanske i potiske, Tisapolgar i bodrogkerestureske kulture, kao i iz srdnjovekovnog perioda, sa ukupno 116 eksponata. Vitrine su postavljne hronološki, idući od starijih ka mlađim periodima. Između njih su kraće uvodne legende i crteži iz dokumentacije koji vas elegantno vode kroz priču o ovom izuztenom lokalitetu sa područja severnog Banata.

Snežana Marinković, autor izložbe, potrudila se da nam na osnovu sačuvane dokumentacije i pokretnog arheološkog materijala (deo dokumentacije i nalaza je tokom II svetskog rata zagubljen) vizuelno prikaže sve kulturne horizonte koji su na ovom lokalitetu utvrđeni.

Izložba je opremljena katalogom koji je bogato ilustrovan pronađenm materijalom i sačuvanom dokumentacijom sa lokaliteta Crna Bara-Prkos.

Marija Jovanović

СВЕ ЈЕ САМО РЕКЛАМА. СЕГМЕНТИ МОДЕРНЕ РЕКЛАМЕ У ВОЈВОДИНИ ДО 1941. ГОДИНЕ

Реклама (од француске речи *réclame*, односно лат. *reclamo* – јавно оглашавати) је врста комуникације којом аутор рекламе покушава да убеди публику у корисност одређеног поступка, обично куповине производа или услуге. Он се служи свесним или подсвесним порукама, односно комбинацијом информације и емоције у истој. Рекламирање се сматра делом комуникацијског система маркетинга.

У античко доба излагање робе на пијацама је представљало првобитни облик рекламе. На средњовековним пијацама путујући трговци су викањем рекламирали своје производе и услуге. Рекламирање се ограничавало на место где је вршена продаја или трговина, на тржницу или радњу. Са индустријском револуцијом, око 1850, дошло је до одвајања рекламирања од места где се врши промет робе. У

другој половини 19. и почетком 20. века народ је све више постајао маса потрошача која куповином исказује свој друштвени статус. Тиме је порастао друштвени значај потрошачких добара. Појавиле су се робне марке. Двадесетих година 20. века велики застакљени излози продавница и зидне рекламе измениле су физиономију великих градова. Слоган *Слика говори више од хиљаду речи* потиче из овог времена. Напредак електрификације омогућио је појаву и првих светлосних реклама.

Репрезентативна изложба под називом *Све је само реклама. Сегменти из историје рекламе у Војводини до 1941. године*, настала је у сарадњи Музеја Војводине из Новог Сада и Градског музеја из Суботице. Аутори изложбе су историчари Љубица Отић, музејски саветник, Веселинка Марковић, виши кустос и Мирко Грлица, музејски саветник. Они су покушали да уз помоћ музејских предмета сагледају поједине сегменте из историје војвођанског маркетинга од 19. века до 1941. Кроз десет целина, музеолошки прате настанак и развој више видова и форми рекламирања. Поред оригиналног рекламног материјала и репрезентативних фотографија, на изложби су представљени и тродимензионални предмети који визуелно илуструју поруку одређене рекламе. Она на потпуно другачији начин представља привредни развој Војводине, историјски развој маркетинга и стилске одлике дизајна реклама, производа и њихове амбалаже. Ова изложба је потврда да је реклама изузетно вредан историјски извор за проучавање материјалне и духовне културе на овим просторима.

Изложба је отворена 18. децембра 2012. године у Музеју Војводине и трајала је до марта 2013. године. Представљена је суботичкој публици 16. априла 2013. године, где је остала до 15. јуна 2013. године. Након тога, изложбу су имали прилику да виде и посетиоци у Хрватској. Гостовала је у два музеја. Од 8. јула до 30. августа 2013. године гостовала је у Музеју Славоније у Осијеку, а након тога од 5. септембра 2013. до 15. јануара 2014. године представљена је у Повијесном и поморском музеју Истре у Пули. Изложба је у 2014. години наставила да путује по Банату. Од 10. до 24. марта гостовала је у Народном музеју у Зрењанину, затим у Народном музеју у Кикинди од 28. марта до 25. априла, а након тога посетила је и Градски музеј у Вршцу од 9. маја до 9. јуна 2014. године. У свим местима у којима је гостовала изложба је изазвала велико интересовање публике. Број посетилаца прелази 30 000.

Музеолошки приступ тој комплексној теми је, пре свега, требало да укаже на разноврсност облика рекламе и њихове трансформације кроз одређене временске периоде. Бројне рекламе открили су врло јасну слику привредног развоја Војводине. Рекламе су одувек биле одличан показатељ модних кретања у друштву. Оне такође сведоче о положају жене и степену културног развитка једног друштва. Рекламе су одраз времена у којем су настајале, а основни циљ им је увек био исти: добро информисати, привући пажњу, убедити и добро продати одређени производ материјалне и духовне културе.

Захваљујући добром иновативном дизајну, који је урадио мр Дарко Вуковић и архитектонском решењу које потписује Студио за уметничко стваралаштво ОРКА из Новог Сада, изложба лако може да се пакује и транспортује, али и да се прилагоди различитим изложбеним просторима. Изложбу прати обиман студијски каталог на српском и мађарском језику који је дизајнирала Сузана Буила *(Craft marketing)* из Суботице, док је илустрације за изложбу штампао *Атом д.о.о* из Бачке Паланке.

У првом делу каталога под називом *Осврт на привредни развој Војводине кроз поједине видове рекламирања*, Веселинка Марковић говори о настанку и развоју рекламе и рекламирања, као и различитим аспектима посматрања и тумачења рекламе.

Други део *Вештине убеђивања и врсте реклама*, Љубица Отић конципира кроз објашњења о појављивању штампаних огласа, плаката, фотографија као реклама, излога, визуелни графички идентитет као реклама (меморандуми, печати, наруџбенице, амбалажа, налепнице, етикете, заштитне марке, робне марке и сл.) новинске рекламе намењене женама.

Трећем делу каталога *Тко оглашује, тај напредује!*, Мирко Грлица прилази са аспекта и тумачења новинских реклама које су излазиле у тада најпознатијим новинским издањима *(Застава, Ujvidék, Браник, Backái Ellenör, Bohó Miska, Bačvanin, Bácsország, Menykű, Munkásbiztositó, Hétföi Újság, Képes Vasárnap, Alföld)*.

Рекламе одражавају атмосферу, укусе и стил једне епохе, представљајући друштвени, привредни и културолошки феномен. Оне су одраз целокупног друштвеног живота једног времена који су нам аутори поменуте изложбе визуелно дочарали и дозволили нам да се ушетамо у њихов богат свет.

Мирјана Бојић, Чарна Милинковић

БЕЛА РУСИЈА

У Музеју Војводине је 14. маја 2014. године отворена изложба *Бела Русија – руска емиīарциија у Војводини*, праћена детаљним каталогом. Аутори изложбе и каталога су музејски саветник Сузана Миловановић и виши кустос Александар Петијевић. Реализацију изложбе су помогле бројне српске институције културе: Народни музеј у Београду, Војни музеј у Београду, Архив Југославије, Рукописно одељење Матице српске, Музеј града Новог Сада, Архив Панчево, Градска библиотека Панчево, Народни музеј у Зрењанину, Градски музеј Вршац, Градска библиотека и музеј у Белој Цркви, Историјски архив Бела Црква, Градски архив у Суботици, Народна библиотека у Новом Бечеју и православни Манастир Ваведења Пресвете Богородице у Београду.

Руска емиграција у Србији има опсежно покриће у домаћој историографији. Њен најбољи познавалац био је недавно преминули проф. др Мирослав Јовановић, уз чије је учешће Архив Југославије 1999. годинеорганизовао и архивску изложбу „Руска емиграција у писмима Двору и Влади Краљевине Југославије (1920-1939)". Међутим, *Бела Русија* је прва музејска изложба о руској емиграцији.

Из историографије и бројних извора је познато да је руска емиграција гравитирала источним (српским) деловима Краљевине СХС. Поред Београда, где их је било највише, руске избеглицесу насељавале и северне, „пречанске" крајеве, односно простор данашње Војводине. Више фактора је утицало на ту појаву – сличност средњоевропског и руског менталитета, мултиетничност и толерантност средине, потенцијална могућност запошљавања, али и географска сличност војвођанских предела са равницама Русије и Малорусије.

Организована и реализована изложба представља изузетно значајну појаву у проучавању руске емиграције у нашој држави и српско-руских односа. Изложба је,оправдано, профилисана по најбитнијим поглављима у историји руске емиграције, која се сагледава као јединствен, иако и веома шаролик и хетероген, социјални феномен. Пластично су обрађене следеће целине: евакуација и досељавање, руске институције у емиграцији (девојачки институти, кадетски корпуси, црква), живот и свакодневица, допринос руских уметника у Војводини. Специфичност представљају предмети из породичних збирки, који су представљали породичне вредности емиграната: иконе, самовари, прибор за чај и прибор за јело. Пред нама су својеврсни олтари, пред којима су се избеглице окупљале на породичним скуповима и другарским чајевима, када су делиле успомене на

свој напуштени крај и маштале о повратку. Није случајно да изложба почиње са путним сандуцима и путним исправама људи који су под притиском једног бруталног грађанског рата напустили своја огњишта и пронашли нови дом у питомом крају географски удаљене али културно блиске земље – у српској Војодини. Аутори каталога и изложбе су детаљним објашњенима пратили историјски феномен руске емиграције у Војводини и утицај који је она оставила на локалну средину. Изложба пружа шансу посетиоцима да сагледају и доживе један битан моменат из прошлости вишенационалне и у својој разноликости богате Војводине, у коју су као једна од компоненти ушли и потомци руских емиграната.

Доц. др Алексеј Тимофејев

LJUBAV, MAGIJA I OBREDI

Izložba o ljubavi u vizuelnoj umetnosti australijskih Aboridžina

Pod nazivom *Yilpinji: ljubav, magija i obredi,* 8. aprila u Muzeju Vojvodine otvorena je izložba savremene aboridžinske umetnosti. Njena autorka Kristin Nikols *(Christine Nicholls)*, profesorka Fakulteta *Flinders* u Australiji, odličan je poznavalac aboridžinske kulture. Na otvaranju je pored direktorke Muzeja dr Agneš Ozer, govorila je i ambasadorka Australije u našoj zemlji, Njena ekselencija gospođa Julija Fini *(Julia Feeney)*, kao i moja malenkost. Svečanost otvaranja uvećala su dvojica dvojica muzičara iz Novog Sada – Ivan Petrović, koji je svirao na didžeriduu, tradicionalnom aboridžinskom instrumentu i Ivan Francuski, koji ga je pratio na perkusijama.

Na ovoj nesvakidašnjoj izložbi, koja je trajala do kraja aprila, posetioci su mogli da vide printove radova petnaest savremenih australijskih umetnika, čiji se vizuelni jezik nadovezuje na dugu tradiciju aboridžinskog slikarstva. Osim porekla, radove predstavljene na ovoj postavci objedinjuje i tema takozvane ljubavne magije ili *yilpinji*, koju praktikuju aboridžinske zajednice *Warlpiri* i *Kukatja* na području Središnje i Zapadne pustinje u Australiji.

Ponekad *Yilpinji* obredi uključuju oslikavanje tela posebnim slikama ili pravljenje talismana, tj. posebnih ljubavnih predmeta. Te obrede muškarci i žene uvek izvode odvojeno kako bi privukli predmet svoje ponekad preljubničke ili zabranjene seksualne požude. Brojne priče iz *Sanjanja* i srodnih obreda koje poštuju ovi narodi sadrže stroge zabrane i ozbiljne posledice nezakonite ili zabranjene ljubavi – one ljubavi koja krši strogo propisana pravila nomenklature krvnog srodstva u okviru zajednice. Na primer, među *Warlpiriji* i *Kakutja* narodima ljubav *čije se ime ne sme izgovoriti* može označiti ljubav (ili požudu) zeta prema tašti i obrnuto. Stoga i priče i vizuelne predstave koje se odnose na *Yilpinji* čine sastavni deo sveobuhvatnog aboridžinskog koncepta *Sanjanja.*

Današnji Aboridžini su direktni potomci stanovnika koji su iz Južne Azije pre oko 50 hiljada godina stigli na australijski kontinent. Ta činjenica ih svrstava u narode koji najduže u kontinuitetu žive na istoj teritoriji. Rasuti po kontinentu, Aboridžini danas čine skupinu od oko 250 naroda specifičnih jezika. Da bi predstavili svoja verovanja i religijska ubeđenja slikali su priče i legende na stenama i u pećinama

Najstariji aboridžinski pećinski crteži stari su oko 40 hiljada godina. I u govornoj tradiciji i u vizuelnim predstavama naglašeno je njihovo poštovanje majke

zemlje. Aboridžini su najčešće predstavljali prirodu, životinje i naravno – snove. Tradicionalne aboridžinske boje su: žuta koja predstavlja boju sunca, braon-oker koja asocira na zemlju, crvena kao boja pustinjskog peska i bela kao boja oblaka. Čest motiv na njihovim crtežima je kengur, dingo i zmija duginih boja.

Na ovoj izložbi su predstavljeni radovi vezani za iskonsko i duboko verovanje Aboridžina u snove. *Sanjanje* treba shvatiti kao aboridžinsku veru. Ipak, njihovo verovanje se u mnogome razlikuje od shvatanja hrišćanskog sveta, ono je prvenstveno praktične prirode i bukvalno, je vezano za kraj, tj. proizilazi iz krajolika. Njihova *Sanjanja* su vezana za tačno određenu lokaciju. Budući da su *Sanjanja* i propratne priče utemeljeni u zemlji i odnose se na određena geografska područja, oni nam govore o okolini, o lokalnoj flori i fauni i prirodnim obeležjima okoline, kao na primer o stenama i brežuljcima, te o konačnom pitanju za preživljavanje – pronalasku stalnog izvora vode. *Sanjanje* je sveprisutno i ogleda se u simbolima koji se koriste za stvaranje vizuelne umetnosti, bilo da je reč o oslikavanju tela ili oslikavanju prirodnih površina poput pećina i stena, slikama na platnu ili izražavanju u drugim medijima.

U pretkolonijalnom periodu, pesma, ples ili slikanje nisu bile odvojene aktivnosti, već su se istovremeno odvijale tokom obreda. Slikarstvo izrađeno tehnikom tačke i kruga – srodno šrafiranju temelji se na pričama o *Sanjanju*. Ti snovi su sastavni deo ljubavnog života starosedelaca Tasmanije. Na ovoj izložbi zastupljene su različite ljubavne priče predstavljene slikovnim simbolima i bojama. Tako slike nose nazive priča: *Sanjanja Vode*, *Sanjanje Sedam sestara*, *Sanjanje slatkog krompira*, *Sanjanje Zvezde* ili *Sanjanje Žene*, *Prva ljubav* i drugi.

Hiljadama godina unazad, Aboridžini su ovim predstavama oslikavali stene, pećine i sopstvena tela, da bi ih moderni umetnici transponovali na papir ili platno. Savremena aboridžinska umetnost danas sve više dobija na ceni, te postoji nekoliko muzeja u svetu koji su specijalizovani isključivo za ovu umetnost. Za razumevanje i pravilno posmatranje vizuelnih predstava na izloženim radovima, pored prepoznavanja osnovih simbola, bitno je istaći da je aboridžinska percepcija prostora zasnovana na pogledu odozgo, znači na ptičijoj, a ne na onoj nama bliskoj linearnoj perspektivi, te izloženi radovi mogu da se posmatraju i kao mape predela iz snova.

Izložba je pokazala da postoji veliko interesovanje za umetnost starosedelaca australijskog kontinenta, kako kod muzejske publike uopšte, tako i kod nastavnika i profesora likovnog koji su za vreme trajanja izložbe često dovodili đake. Usvajajući osnovne simbole aboridžinske umetnosti, koji su nepromenjeni od pećinskih crteža, novosadski osnovci i srednjoškolci imali su priliku da usvoje sistem tradicionalnih aboridžinskih znakova (čovek, žena, mesto kampovanja ili kuća, ljudi koji sede oko vatre, rupa, oblak ili gnezdo, putovanje i mesta za odmor, kengur, zmija), a potom da osmisle sopstveni znakovni jezik i njime ispričaju priču.

Dragana Garić

MALE PRIČE VOJVOĐANSKIH GRADOVA

Male priče vojvođanskih gradova naziv je ciklusa izložbi kojima su se predstavili gradovi Senta, Subotica i Kikinda u Muzeju Vojvodine, u Dunavskoj 37. Muzej Vojvodine, kao matični muzej svim muzejima u Vojvodini, pokrenuo je ovaj ciklus izložbi kako bi novosadskoj publici približio i na drugi način predstavio gradove Vojvodine i njihove specifičnosti, kulturu, tradiciju, istoriju.

Senta na prekretnici 19. i 20. veka – decembar 2013. godine

Izložba *Senta na prekretnici 19. i 20. veka* autora Atile Pejina, kustosa istoričara Gradskog muzeja u Senti, bila je prva u ciklusu. Na otvaranju izložbe 5. decembra 2013. godine autor je održao predavanje o istoriji Sente. Gradski muzej u Senti ima skroman fond muzejskih predmeta, a nikad nije imao stalnu postavku lokalne istorije te je ovo prilika da se pokažu važni segmenti društveno-ekonomskog života Sente u periodu posle Austro-Ugarske nagodbe do početka Prvog svetskog rata. Na izložbenim panelima bogatim fotografijama, novinskim isečcima i kartama, ispričana nam je priča o razvoju Sente. Autor je prikazao događaje koji su uticali na razvoj grada, ličnosti koje su vodile grad i o njihovim uspesima u uređenju grada, asfaltiranju ulica, uključivanju Sente u železničku mrežu, gradnji važnih građevina, razvoju školstva i zdravstva. Tekst je ispisan na mađarskom i srpskom jeziku. Izložbu su pratile radionice i igraonice koje su osmislile pedagoškinje Muzeja Vojvodine.

Pod tornjem, januar – februar 2014. godine

Druga izložba u okviru ciklusa bila je *Pod tornjem*, priča iz istorije Subotice autora Pap Arpada, kustosa etnologa Gradskog muzeja iz Subotice. Na otvaranju izložbe, 28. januara 2014. godine, autor je održao predavanje o gradu Subotica. Tema ove izložbe je centar grada Subotice u poslednjoj trećini 19. veka i u 20. veku. Izložba je rezultat studije autora čiji je cilj da se utvrdi pojam centra grada i granice centra Subotice i analizira koliko su razne političke promene uticale, kako na promene prostorne strukture centra i korišćenje prostora centra grada, tako i na oblikovanje kolektivnog identiteta stanovništva kroz preimenovanje ulica i trgova, rušenje i podizanje skulptura, spomenika. Centralno pitanje ove analize je utvrđivanje koliko je bio i koji deo grada važan za vlast, a koji ne. Drugi aspekt analize čini proučavanje korišćenja prostora centra za obeležavanje etničkih i verskih praznika, kao i savremeno korišćenje centra za svadbe sa trubačima i proslave maturanata završnih godina, što nam ukazuje da Gradska kuća i prostor oko nje, pored funkcionalne uloge, ima i simbolično značenje. Tekst na izložbenim panelima upotpunjen je mnogim fotografijama događaja na gradskom trgu. Tekst je ispisan na mađarskom, srpskom i engleskom, što ukazuje na želju da izložbu vidi najširi auditorijum. U toku izložbe održano je nekoliko radionica i igraonica koje su održale pedagoškinje Muzeja Vojvodine.

Tu je varoš cela, februar – mart 2014. godine

Poslednja izložba u okviru ciklusa bila je *Tu je varoš cela, priča o Kikindi*, Vladislava Vujina, kustosa istoričara Narodnog muzeja Kikinda. Na otvaranju izložbe, 19. februara 2014. godine, održana je radionica o kikindskim sovama. Cilj izložbe *Tu je varoš cela* je promocija Kikinde na drugačiji, zanimljiviji i neobičniji način. Izložba se sastoji od sedam slova (K-I-K-I-N--D-A) izrađenih od medijapana. Svaka strana slova sadrži po jedan identitet Kikinde, odnosno predstavljeno je ukupno 14 najvažnijih tema, od osnivanja grada do danas. Predstavljeni su najznačajniji „simboli" Kikinde, poput Suvače, gline, sova utina i mamuta. Tekst je dat dvojezično, na srpskom i engleskom jeziku. Izložba je interaktivna, tako da su posetioci mogli da opipaju kikindsko brašno, da izmere težinu mamutovog zuba, kao i da u skrivenim fiokama pronađu keks „Noblica" i semenke bundeve. Posetioci izložbe *Tu je varoš cela* takođe su mogli na neposredan način da saznaju gde se Kikinda nalazi, ko je u Kikindi živeo nekada, a ko sada, koliko Kikinđana ima, koje su to najznačajnije manifestacije, ali i kulturna, sportska i turistička dešavanja.

Ciklus izložbi *Male priče vojvođanskih gradova* je probudio interesovanje novosadske publike za istoriju gradova u Vojvodini. Na ovaj način publika je mogla da sazna nešto novo o životu vojvođanskih mesta, njihovim specifičnostima, bez obzira da li su posetili te gradove ili ne. Autori izložbi su uspeli da podstaknu posetioce na razmišljanje da im ovi gradovi, u nekom narednom periodu, budu mesta koja će obići na nekom svom putovanju kroz Vojvodinu.

Ljiljana Kostić

ОД МЕРНЕ ИКОНЕ ДО СТРАШНОГ СУДА – ИКОНА У ЖИВОТУ ПРАВОСЛАВНОГ ЧОВЕКА

Изложба Музеја „Дом икона и сликарства С. П. Рјабушинског“ из Москве
у Градском музеју Сомбор, 24. мај - 31. јул 2013. године

Протекла 2013. година била је изузетно значајна за Градски музеј Сомбор који је тада навршио 130 година постојања музеолошке делатности и музејских збирки у Сомбору. У исто време та година је проглашена јубиларном и због обележавања 1700 година од Миланског едикта, затим због обележавања 1150 година од почетка Свете мисије Ћирила и Методија, и 950 година од покрштавања Руса под Светим кнезом Владимиром. Није било бољег начина за Градски музеј Сомбор да се истакну сви наведени значајни јубилеји до приређивања изузетно вредне изложбе из приватног московског музеја *Дом икона*. Изложба под називом *Од мерне иконе до страшног суда – икона у животу православног човека*, реализована је уз подршку Владе Аутономне покрајине Војводине, Покрајинског секретеријата за културу и јавно информисање, Министарства за културу и информисање Републике Србије, Града Сомбора и Московске банке у Београду. Изложбу је пратила истоимена публикација, приређена на српском, енглеском (превод Славица Перишкић и Адам Перишкић) и руском језику (превод каталошког дела Алексеј Панчулидзев; превод уводних текстова Драгица Јовановић), коју чине текст ауторке и исцрпан каталог свих изложених икона обогаћен дигиталном фотографијом у боји.

Заобилазећи уобичајену праксу пуког хронолошког представљања, ауторка изложбе, историчарка уметности Олга Никољскаја, један од водећих стручњака из области руског иконописа, тежила је да кроз иконе исприча причу о животу православног верника у Русији, пратећи његов живот од рођења до смрти. Изложбу је чинило 70 вредних икона које датирају од 16. до 20. века, и биле су распоређене у неколико сегмената.

Тако се на самом почетку изложбе сусрећемо са причом о мерној икони, која се према традицији руског православља поклања сваком детету на дан рођења, од стране кумова, и израђује се према мерама новорођенчета те се на њој најчешће приказује лик светитеља, заштитника дететовог имена. Затим следе иконе везане за живот једне породице, иконе заштитнице брака и деце, као и веома значајна реконструкција тзв. *црвеног уђла*, са иконама које су заузимале централно место у дому сваког верника: Спаситеља, Богородице и Св. Николаја Чудотворца. Посебна иконографија развијена је у приказивању породичних икона, што је представљено кроз неколико икона које прослављају одређени црквени празник или светитеља, а уз њих, на маргинама, дати су изабрани светитељи, односно заштитници чланова породице у којој се икона налазила.

Излазећи из оквира дома, верник уз себе увек има одређене светитеље који га прате и чувају кроз

све животне ситуације, на путовању, у раду, домаћинству, занатима, током рата, приликом болести па све до судњег дана. Крећући се кроз изложбене просторије, посетиоци су се сусретали са причама о неколико иконографских типова Богородице, од којих се свакој обраћа у изузетним тренуцима; тако Богородица Тихвинска штити децу и исцељује од слепила и парализе; Богородица Арапетска је задужена за благостање у браку; Богородица Феодоровска брине се за породицу и моле јој се приликом тешких порођаја; Богородица Казањска заштитница је Русије и избавља од непријатеља; Богородица Владимирска, такође задужена за примирје и очување руске државе.

У другој просторији доминирале су две изузетне иконе великих размера са иконостаса храма у Мстери, икона Успења Пресвете Богородице и представа Божје Мајке „Свих жалосних радост". Икону Богородице „Свих жалосних радост", верници Руске православне цркве прослављају као чудотворну, док се са иконом Успења већ приближавамо тематици преласка у онострани живот.

Само решење простора са полукружном трећом просторијом која асоцира на олтарску апсиду условило је да се ту нађу представа Страшног суда и Деизисни чин од девет икона. Уласком у овај простор суочавамо се са тренутком краја времена, када ће се свет разоткрити у својој суштини, ослободити од греха и таме посредством Богородице, Јована Крститеља и других светитеља који Највишег Судију и Спаситеља моле за људски род.

Изложба *Од мерне иконе до Страшног суда – икона у животу православног човека*, била је јединствена за наш Музеј, и то не само због своје ексклузивности и материјалне цене, већ због далеко дубљег контекста у којем су иконе дате као посебан вид уметности која није од овог света. На исти начин као што се унутар религијског храма ствара дијалог између верника и божанства изображеног на икони, оне и овако измештене и смештене у музејски простор остављају отворен канал ка посетиоцу који их посматра и који може јасно да уочи њихову нарочиту узвишеност и лепоту.

Бранкица Опачић

„ВЕЛИКА ИЗА ВЛАХА БУКОВЦА"

Изложба Спомен-збирке Павла Бељанског у Дому Војске Србије у Београду

У Великој галерији Дома Војске Србије од 17. септембра до 2. новембра 2013. отворена је изложба *Велика Иза Влаха Буковца*. Изложба и каталог резултат су заједничког истраживачког рада ауторки, историчарки уметности: др Јасне Јованов, Милице Орловић-Чобанов, Маје Марковић и маст. Марије Тодоровић. Поред изложбе, пројекат *Велика Иза* обухватао је низ активности и пратећих програма, који су реализовани у организацији Спомензбирке Павла Бељанског и Медија центра „Одбрана" као наставак успешне сарадње ове две институције.

Основна идеја и концепт изложбе базирани су на једној слици – *Велика Иза*, ремек-делу сликара Влаха Буковца (1855–1922) из Колекције Павла Бељанског. Изложба је осмишљена са циљем да упозна јавност са овим изузетним делом, значајним како за опус Влаха Буковца, тако и за уметност региона, као и да се приближе околности у којима је оно настало. Поставка је била изазов и за ауторке, које су тимским радом и савременим музеолошким приступом контекстуализовале настанак и пут једне слике. Тим поводом слика је подвргнута стручном

третману у конзерваторско-рестаураторском одељењу Галерије Матице српске, на основу ког су добијени драгоцени подаци и враћен јој је првобитни изглед. То је било и њено прво јавно излагање у Београду након што је поклоњена Новом Саду (1965).

Дело *Велика Иза*, које је Влаху Буковцу донело светску славу, изложено је 1882. године на пролећном „Салону" у Паризу, када је награђено Златном медаљом. Инспирацију за акт жене Буковац је нашао у булеварском роману *Велика Иза (La Grande Iza)* Алексиса Бувијеа (Alexis Bouvier), који је 1879. године објављиван у наставцима у листу *La Lanterne*. Булеварски тј. сензационалистички романи били су веома популарни у другој половини 19. века, а њихова популарност је лежала у доступности не само буржоаском него и радничком слоју. Приказивањем модерног Париза, грађанства, њиховог морала и односа мушкарца и жене, као и описима проституције и криминала, они данас представљају документе из којих се ишчитава друштвени контекст времена. Препознавши сензибилитет друштва према овој врсти појава, Буковац је одлучио да жену наслика према литерарном предлошку. У аутобиографији *Мој живот* он наводи да му је полазиште била реченица у којој се Иза „освежена оријенталним мирисима пружила гола и дивна на црном кадифу". Слика је настала за пет дана, а модел је била париска куртизана, мада су му за поједине детаље позирале и неке друге жене.

Својим провокативним ставом, који је одступао од конвенционалних актова уобичајених на „Салону", *Велика Иза* привукла је огромну пажњу јавности одмах након излагања. У штампи је најављивана и слављена као „сензација Салона" и „поема о похотној жени", а њене репродукције су продате у више хиљада примерака. Буковац је био одушевљен пријемом слике: „Никога није било да подијели са мном моју велику срећу. Бити млад и славан у Паризу. Зар има нешто веће, вредније на свијету?" Након тог догађаја, он је постао признат у париским уметничким круговима и почиње његова успешна сликарска каријера. Исте године позван је на Српски двор да наслика краљицу Наталију.

Убрзо након отварања „Салона", *Велику Изу* купио је непознати британски колекционар. Следећи власник био је Ричард Леду, индустријалац из Ливерпула, колекционар и Буковчев пријатељ. Након Првог светског рата Леду је банкротирао, а његова колекција је распродата. Слика је више пута препродавана, да би се 18. марта 1929. појавила на аукцији у париском Хотелу „Друо" – под именом *Одалиска при тоалети*. Том приликом купио ју је Павле Бељански, југословенски дипломата, колекционар и хуманиста. Он је сакупио литературу о слици и пренео је у Београд. Даровним уговором од 27. маја 1965. године поклонио ју је Спомен-збирци Павла Бељанског, посредно је везавши за доделу годишње награде студентима за најбољи дипломски рад из

националне историје уметности. Овим чином *Велика Иза* постала је амблематска слика Спомен-збирке.

Поставка изложбе конципирана је у више сегмената, који илуструју причу о настанку *Велике Изе* (1882), роман Алексиса Бувијеа, као и њено путовање од величанственог успеха на париском „Салону", преко британских колекција до београдског стана Павла Бељанског. Изложба је приказала и необичан животни пут уметника – Влаха Буковца. Он је рођен 1855. године у Цавтату – као Biagio Faggioni. Након путовања у младости по Јужној и Северној Америци и школовања на Високој школи лепих уметности у Паризу вратио се у Хрватску. Био је веома плодан сликар, а најчешће теме су му били актови великог формата, портрети и пејзажи. У свом раду прошао је више стилских фаза, од академског реализма, импресионизма до симболизма и модерне. Последње године живота провео је као професор на Уметничкој академији у Прагу, где је предавао и многим уметницима из југословенских земаља између два рата.

Са циљем да се посетиоцима на адекватан начин презентује уметничко дело и приближе друштвене прилике Париза с краја 19. века, када је слика настала, у решењу амбијенталне поставке је, поред ауторки изложбе, учествовао и тим дизајнера, на челу са сценографкињом Александром Решњак-Пешић. Као централни експонат, на специјално осмишљеном зиду, постављена је *Велика Иза*. Осим ње, изложена је још једна Буковчева слика – *Циганчица с дајрама* (1916), из колекције Дома Војске Србије. Литерарни предложак – роман који је излазио у наставцима, представљен је помоћу репринта илустрација које су пратиле тадашњу серију и на особен начин га контекстуализовале.

Како би се створио специфичан амбијент којим се евоцира егзотика Оријента, изложен је и ћилим с краја 19. века из Музеја примењене уметности у Београду. Поред сјајних дизајнерских решења, који су постигнути употребом принтова, утиску аутентичности је, свакако, допринео сегмент са оригиналним издањима из фонда Спомен-збирке. Изложени су каталог и водич „Салона" из 1882. године, каталог аукције одржане у палати Друо из 1929. године, као и фотографије Влаха Буковца и музичке собе у кући Ричарда Ледуа, где се слика налазила. Додатни документарни материјал, који су уступиле Национална библиотека у Паризу, *English Heritage* у Ливерпулу, Кућа Буковац у Цавтату и Модерна галерија у Загребу, скениран је и тако постао доступан најширој јавности.

Изложба је употпуњена и конзерваторско-реставраторским сегментом, којим је истакнут научни аспект проучавања једног уметничког дела. Чињеница да су откривени нови подаци о настанку слике и каснијим изменама говори о томе колико су ти захвати допринели свеобухватнијем сагледавању и ишчитавању дела.

Богат пратећи програм се свакодневно одвијао у мултимедијалној соби – простору у којем су посетиоци могли да учествују у радионицама, предавањима, емитовању документарних филмови и видео презентација о Влаху Буковцу, као и едукативним активностима.

Веома важан аспект ове изложбе била је инклузивност. У складу са најсавременијим међународним стандардима, ауторке су реализовале тактилни сегмент, намењен слепим и слабовидим особама. У засебном делу презентован је пројекат Спомен-збирке Павла Бељанског *Додирни и осети*, који се састојао од каталога тактилних дијаграма и аудио-вођења кроз изложбу *Велика Иза*, намењеним свим заинтересованим посетиоцима. Да би инклузија требало да постане стандард не само у планирању изложби него и сталних музејских поставки и садржаја, показује овај добар пример музеолошке праксе Спомен-збирке Павла Бељанског.

Руководећи се принципом по којем би уметност требало да буде доступна свима, изложба *Велика Иза Влаха Буковца* је, начином презентације и методолошким приступима, показала како се од једног уметничког артефакта може створити визуелни идентитет и конципирати поставка којом се имају у виду захтеви савременог конзумента културних садржаја. Употребом техничких средстава дочарана је атмосфера епохе у којој је дело настало, друштвене прилике Париза с краја 19. века и контекст у коме је уметник пре 130 година насликао *Велику Иза*.

У Спомен-збирци налази се Меморијал Павла Бељанског, реконструисани кабинет, у којем је стално изложена *Велика Иза*, заједно са личним предметима и сликама старих мајстора из некадашњег београдског дома Павла Бељанског. Тако је ремек-дело Влаха Буковца доступно свима онима који су пропустили изложбу у Београду.

Александра Стефанов

СЛИКАР ИСТОРИЈЕ И ПОРТРЕТА

Константин Данил (Лугош, 1802 – Велики Бечкерек, 1873)

У Градском музеју у Вршцу 10. децембра 2013. године отворена је изложба под називом *Трагом једне слике – Константин Данил*. Коначно, након давне 1961. године, публика је могла поново да на изложби посвећеној искључиво Константину Данилу, сагледа на одабраном броју дела, респектабилну уметност скорозаборављеног великана банатског уметничког круга из времена 19. века. Изложбу је отворио др Адриан Негру, историчар уметности.

Народни музеј у Панчеву изложбу преузима током фебруара и марта 2014. године. Како су неки од изложених портрета у власништву Српске црквене православне општине Панчево, а иконостас Светоуспенске цркве је, такође, Данилов рад, на отварању је говорио, поред аутора изложбе Драгане Куручев, вишег кустоса Градског музеја Вршац и протојерej у пензији Милован Глоговац. Он је подсетио на то како је настао иконостас Успенске цркве – када су завршени зидарски радови и озидан иконостас, панчевачки прота Константин Арсеновић и сам сликар, понудио је израду икона Константину Данилу, који је у то време био потпуно анониман.

Директорка Народног музеја Панчево Светлана Месицки нагласила је да је ова изложба веома значајна. Наиме, она представља јединствену прилику да се на једном месту види већи број слика Константина Данила и такође је веома важно то што је Народни музеј Панчево, после дужег времена обновио сарадњу са установама културе из других градова. У току трајања изложбе у простору панчевачког музеја, Никола Влајић, етнолог Завода за заштиту споменика културе у Панчеву, одржао је предавање на тему *биографија портретисаних личности на сликама*, а као пратећи програм изложбе одржана је и радионица у којој су учествовала деца из Основне школе *Јован Јовановић Змај*. Радионицу је водила Оливија Сладојевић, кустос педагог Народног музеја Панчево.

Идеја о обележавању јубилеја, потекла је управо из чињеница да се 2012. Године навршило 210 година од рођења, а 2013. године, 140 година од смрти Константина Данила. Други мотив била је, свакако, снажна потврда ауторства, којом се *Портрет Ласла Карачоњија*, из збирке Уметничког одељења Градског музеја Вршац, везује за име славног сликара. Оба разлога више су него довољна да се Данилова дела, након дужег времена, поново појаве пред публиком.

Каменовање Светог Стефана, сокл, Темишвар 1838-1843.

Још један битан разлог условио је реаговање Градског музеја Вршац. Поводом публиковања каталога изложбе *Портрети из збирке Градског музеја Вршац*, 2008. године, слика под називом *Портрет непознатог племића*, рад непознатог аутора, (инв. бр. 352), подлеже новој атрибуцији. Захваљујући Милени Врбашки, историчару уметности, музејском саветнику Галерије Матице српске, изведена је компарација овог портрета са фотографијом слике под бројем 212, у тексту Оливере Милановић Јовић, *Из сликарства и примењене уметности у Банату*, публикованог у тексту *Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, VIII-IX, Покрајински Завод за заштиту споменика културе, Нови Сад, 1978, 121-243. У поређењу фотографије слике из наведеног текста и слике у власништву Градског музеја Вршац, приметно је да се ради о истој портретисаној особи, Ласлу Карачоњију. У тексту Оливере Милановић Јовић наведено је име портретисаног, али име аутора остаје непознато. Овом врстом аналогије дошло се до закључка да је на слици под називом *Портрет непознатог племића,* у власништву Градског музеја Вршац, насликан Ласло Карачоњи. Квалитет дела, особине реализације, атрибуирале су портрет у власништву вршачког музеја као рад Константина Данила, који је, како је познато, био у блиској вези са фамилијом Карачоњи. Такође, портрет из текста Оливере Милановић Јовић, евидентиран као власништво Пала Даниела из Старог Леца 1958. године, указује на непосредну везу фамилије Карачоњи и породице Пала Даниела, са којом су били у родбинским односима.

Изузетно цењен за живота, који углавном проводи у тадашњем Валиком Бечкереку, Данил као популарни сликар банатске елите, након смрти 1873. године, скоро да пада у заборав. Тек двадесетих година 20. века, Јоца Вујић, богати колекционар из Сенте уз драгоцену помоћ Вељка Петровића, затим антиквара Петра Крстоношића, успева да прикупи знатан број Данилових слика. Као велики поседник, економ, народни посланик и јавни радник Јован Вујић је један од најзначајнијих колекционара код Срба у врмену 19. и 20. века. Знатан број уметничких дела поклања Београдском универзитету и Матици српској. Већи број Данилових дела, 1924. године прибавља од Бруна Галаша, лекара из Граца. Тако је и уприличена изложба у Београду, исте године, која је ревитализовала успомену на сликара и подстакла веће интересовање за Данилово сликарство.

О овом значајном уметнику 19. века недостајали су многи подаци нарочито из периода са почетка његовог живота и стваралаштва. Тако су и подаци о ликовном формирању непоуздани. Помиње се учење у атељеу Арсе Теодоровића, али и образовање код сликара Незенталера, Јозефа Бајера, Јозефа Фолка, чак и школовање у неком бечком атељеу.

Претпоставља се да је до 1826. године путовао по Банату и Ердељу, где је сликао портрете богатих грађана и племића. Настањује се коначно у Великом Бечкереку. Град је напуштао само у време великих сликарских ангажмана, као што су то били послови на сликању иконостаса. Сматра се да је у више наврата посећивао Италију и Беч.

Поред рада на иконостасима сликао је портрете, појединачне иконе, ређе мртву природу. Нарочито су запажени његови портрети, који га сврставају у ред најзначајнијих српских сликара у времену 19. века. Од чувених дела на ову тему познати су портрети чланова породице *Јаћодић, Портрет Генерала Михаљевића, Историчара Швикера, Портрет архимандрита Павла Кенгелца, Портрет госпође Тетеши, Портрет госпође Вајглинг* као и *Портрет превендара, Портрет уметникове супруге Софије Дели, Портрет градоначелника Николића, Портрет непознатог официра, Портрет великобечкеречког грађанина Јохана Баумбаха* итд. Још најраније сликани портрети исказују особине изузетног мајстора – дицсиплиновану линију цртежа, префињен избор боја, вештину приказивања материје и детаља. Портрети из каснијег периода најближи су типичном бечком бидермајеру и одликују се глатком фактуром, богатим тонирањем, лазурима и изузетном материјализацијом. У последњој етапи сликања портрета ликовна реализација се приближава више рутинском извођењу.

Друга тематика којом се Данил интензивно бави јесте црквена слика. Ради свега пет иконостаса који се налазе у Панчеву, Уздину, Темишвару, Добрици и Јарковцу. Занимљиво је да ни на једном од њих не понавља у потпуности своја ликовна решења. Сви су на свој начин различити, како по распореду и броју слика, тако и по колористичком третману.

Као сликар без официјелне школе, док се не формирају сликари образовани на чувеним академијама у Бечу, или касније Минхену, *тајанствени маестро*, заузима место монолитне фигуре српског сликарства 19. века. Иако није оригиналан за авангардне покрете и начела уметности тадашње средње Европе,

свакако је аутентичан уметник региона, а изнад свега, банатске провинције и грађанске средине. Његов укупан опус стоји на раскршћу престројавања, превасходно српске уметности, са једног колосека старе традиције на нови начин размишљања у концепту естетике европске слике.

Интересовање сликара није било једнострано. У његовој кући виђена су дела различитог жанра. Поред портрета и иконостаса, ради и једну *Мртву природу*, по узору на италијанског мајстора Локателија. Та слика биће касније пример и другим нашим сликарима који ће желети да се опробају у овој теми.

Утицај Данила током средине 19. века био је неизмеран. Не само да су његова дела служила за узор сликарима и наручиоцима, него се тада створила читава једна плејада епигона. У својој кући у Великом Бечкереку, води надалеко познату школу сликања коју похађају будући чувени уметници. О атељеу мајстора и броју његових ученика писало се у неколико наврата. Свакако један од најпознатијих Данилових ученика је и Ђура Јакшић.

Своје дуге године рада, крајње озбиљан однос и професионално поштење, *сликар историје и портрета*, како се понекад потписивао, дефинише у чувеној изјави, која уједно илуструје и едукативни однос према својим ђацима и став сликара према јавности. Наводећи управо те речи великог мајстора, које му је упутио као ученику, биографу, и коначно, пријатељу, Лазар Николић записује: *Сваки посао треба времена а ниједан толико колико овај. Послови наши изложени су најширој публици и каснијим временима, а нису тако кратког века као они чиновника, свештеника или кога другог. Некад сам и ја ишао само за тим, да посао свршим, предам и новце примим. Али то је одавно прошло, и престало, још пре панчевачке цркве дакле 1826. године. Данас радим опрезно и мотрим на све, а нећу да ми се после сто година нађе мана или погрешка. Мене није имао нико да овако подучава и ја сам се сам овом научио. Вами нека служи ово за лекцију ако мислите што да научите. Из моје школе изашао је многи ученик, биће ми угодно да и ви од мене што научите.*

Уметнички опус Константина Данила репрезентовало је укупно 18 слика у техници уља на платну, претежно портрета, из збирки Галерије Матице српске, Народног музеја у Београду, Српске православне црквене општине у Панчеву које се чувају у Народном музеју у Панчеву, Народног музеја у Зрењанину, приватне колекције Ђуре Поповића и наравно слика из Градског музеја Вршац. На изложби су презентоване и репродукције црквених слика – иконе са иконостаса у Панчеву, Уздину, Темишвару, Добрици и Јарковцу.

Посебну захвалност дугујемо колегама из Музеја Баната из Темишвара, Зорану Маркову, кустосу историчару и Милану Сепетану, фотографу.

Аутор изложбе и каталога је Драгана Куручев, историчар уметности, виши кустос Градског музеја Вршац. Луксузни каталог садржи стручни текст, научно и систематично базиран на исцрпним биографским подацима прикупљеним из литературе, архивске грађе и новинских чланака, обогаћен анализом целокупног опуса, осврtом на едукативни рад у приватној школи за младе сликаре, одабраном литературом и знатним бројем репродукција у боји. Рецензију је дао др Адриан Негру. Пројекат су финансирали Министарство културе и информисања Републике Србије, Општина Вршац и Град Панчево.

Драгана Куручев

МУЗЕЈСКА ДОКУМЕНТАЦИЈА: УЛОГА И МЕСТО, СТАНДАРДИ И ЊИХОВА ПРИМЕНА

Саопштење Слађане Бојковић, музејске саветнице, начелнице Одељења комуникација Историјског музеја Србије у Београду, са Семинара о дигитализацији културног наслеђа који је у Музеју Војводине одржан од 22. до 24. априла 2014.године, у организацији Матичне службе Музеја Војводине. Излагање је незнатно скраћено у формалном делу.

(...)

Када смо 2000. године почели да размишљамо о дигитализацији и како бисмо унапредили систем документовања података о предметима, желећи да те податке учинимо лако доступним пре свега нама, кустосима, а потом и осталима, пошли смо од анализе постојећих облика документовања, која је показала сву њихову разноликост и терминолошку неуједначеност, затим неуједначеност нивоа и квалитета научно-стручне обраде предмета, а временом смо

постали свесни и других недостатака, као нпр. непостојања јединствене класификације која ће одређени предмет у оквиру једне врсте прецизно да га класификује и разликује од другог из исте скупине, али различитог по намени. Све се ово показало као проблем не само код обраде предмета него и код комуникације између музеја, што је даље упућивалао на неопходност израде и увођења стандарда за документовање одређених врста предмета, израду класификација, терминолошких речника и друге неопходне литературе.

Друга група проблема која је била уочена била је везана за брзину и ефикасност добијања информација о предмету, па и најосновнијих, затим њихову (не)доступност, као и немогућност претраживања са једног места података по великом броју параметара.

Морам да признам да проблем можда није био толико био изражен у времену вођења документације на конвенционални начин, али је, са применом нових технологија и увођењем информационих система у музејску делатност, постао много видљивији. Ови проблеми и недостаци које сам побројала утицали су, и још увек утичу, не само на комуникацију на релацији предмет–стручњак/корисник него и на могућност размене информација и знања о једном предмету на различитим нивоима.

Када су препознате предности увођења рачунара у процес документовања и трезорирања музејске грађе као дела културне баштине, један од првих захтева за њихову успешну примену јесте документацијска и класификацијска усаглашеност. Препознајући своју улогу матичног музеја чији је један од задатака и стварање услова за унапређење и осавремењивање научно-стручног музеолошког рада, Историјски музеј Србије је започео пут иновације уобичајеног модела документације који се још увек користи у многим комплексним музејима и његове трансформације у савремени и ефикасни начин архивирања комплексних података о једном културном добру. Резултат тога била је реализација пројекта информационог система који се користи у Музеју и који је за циљ имао управо формирање свеобухватног механизма архивирања и праћења процеса заштите културних добара кроз обезбеђивање увида у комплетну документацију о једном предмету културне баштине кроз тоталитет података о њему, затим у прихватању и прилагођавању међународним класификацијама и стандардима у научно-стручној обради предмета, као и уједначавању нивоа и квалитета обраде музејске грађе.

Улога документације у музејској делатности је, слободно можемо рећи, пресудна. Она представља основни вид заштите културног наслеђа и уколико музејски предмет није документован тешко можемо рећи да је то музејски предмет. Ја ћу овде само да парафразирам дефиницију документовања предмета културне баштине: то је организовани процес бележења информација коју има и коју емитује један предмет, тај се процес темељи на договором или стандардом (прописом) утврђеном броју и квалитету података о неком предмету, који су прегледно и систематски обрађени и архивирани, с циљем да нам пруже што тачнију представу о неком предмету или целини, са свих стручних и научних аспеката времена у коме се документација израђује, како бисмо их могли боље упознати, даље проучавати, вредновати и сачувати за будуће нараштаје.

Из ове дефиниције могу се извући неке основне премисе музејске документације. Како би се цео тај сложени процес документовања информација о предмету могао квалитетно спроводити и гарантовати искористивост забележених података, он се мора заснивати на неком стандарду који ће прописивати потребне поступке, категорије, односно структуру података, као и садржај, вредност и квалитет података како би се осигурала неопходна конзистентност и тачност садржаја документације. Ово је важно, између осталог, и у случајевима крађе или физичког уништења културне баштине, када је документација о несталом предмету баштине једино сачувано сведочанство о његовом постојању и представља на неки начин наставак његовог живота, проучавања и учествовања у комуникацијским процесима. Овде је потребно рећи да документација не може да замени музејски предмет, али нам може дати дефинисану представу о њему, посебно ако уз њу постоји и визуелна документација. Добро организована и стручно постављена документација заједно са музејским предметом чини јединствену и нераздвојиву целину, прецизније културно добро. Иако је документација материјални траг садашњости, она са временом постаје културно добро.

Улога и значај документације видљиви су у свим сегментима музејске делатности, од документовања стања предмета и конзерваторско-рестаураторских захвата (конзерваторска документација), преко бележења спознаја до којих се долази током

истраживања и научно-стручне обраде музејског предмета, до документовања изложби и других комуникацијских облика (документација делатности музеја као институције културе). Документацијски поступци и процеси који се спроводе у музеју по уласку једног предмета у његов фонд најуже су везани за остале процесе у којима се утврђују документарна својства и вредности музејског предмета. Информације добијене о предмету, његовом изгледу и структури, историјату и околини, специфичности и значењу преносе се у други медиј и чине документацију о музејском предмету који пружа могућност стварања знања о предмету и укључивање његових спознатих особина и вредности у одређене информацијско-документацијске системе.

Управо је из тог разлога база обухватила све сегменте, јер смо у њеном креирању кренули од тога да је она првенствено намењена кустосу и његовом свакодневном раду. И свака измена и допуна заснована је на практичном искуству и уоченим недостацима или потребама праксе. Зато овде морам да се захвалим програмерима чији су ентузијазам и разумевање понекад превазилазили и наше, кустоско, и што су нам омогућили да овај програм буде један живи организам отворен за даље унапређење.

Упркос широко постављеном оквиру базе података која је креирана у Историјском музеју Србије, акценат је стављен на документовање музејског предмета као *основног вида* заштите културне баштине. Остали сегменти документације који се односе на такође важне послове у њеној заштити (улазне књиге и друге евиденције, конзерваторска документација и документовање делатности музеја као институције културе, посебно изложбена делатност, хемеротека) развијани су временом или се још развијају.

Увођење информатике у музеолошку праксу и креирање одговарајућег електронског записа за сваки појединачни музејски предмет омогућило је обједињено чување различитих информација о предмету које су до тада биле похрањиване на различитим местима (фотографије, текстуални записи, аудио и видео снимци, исечци из штампе итд.), као и стварање услова за прихватање и увођење међународних класификација и стандарда, уједначавање нивоа и квалитета података о музејским предметима, као и свих других параметара неопходних за идентификацију једног уметничко-историјског дела. Са друге стране, формирање једног овако свеобухватног механизма архивирања, односно документовања музејског предмета и праћења процеса заштите предмета културне баштине ставља пред музејске стручњаке и друге потенцијалне кориснике комплетну документацију о предмету као тоталитет података, интерпретација и идеја који представљају акумулирано знање о предмету у циљу истраживања и стицања представе о значењу једног музејског предмета која се потом уграђује у опште знање једне средине и, коначно, у знање шире заједнице. У том контексту можемо рећи да су музеји, а међу њима и наша два музеја, као безгранична складишта музејских предмета и информација о њима, у исто време и дефинисани информацијски системи.

Кроз тако постављен механизам документовања предмета културне баштине, који обухвата и базну и тумачећу документацију, предмети и информације о њима су постали доступнији не само кустосу него и другим стручњацима у циљу истраживања и напокон широј јавности. Пратећи започети развојни пут на унапређењу модела документовања и идентификације предмета из надлежности Музеја, направљен је и предлог додатне класификације која би требало да се схвати као нова функција и нова информација која доприноси прецизнијој идентификацији предмета културне баштине унутар већ постојеће документације, али и као инструмент за размену информација о једном предмету. Предложена додатна класификација, која је рађена само на основу предмета који се налазе у фонду Историјског музеја Србије, представља почетни основ који ће се временом допунити у сарадњи са другим музејима, нарочито Музејом Војводине, и део је на коме се још ради. Али ова тема представља посебно поглавље које ће сачекати неку другу прилику.

ТКАЊА И ПРЕПЛЕТАЈИ

Братисалава Идвореан - Стефановић: „Техника ткања ћилима код Срба у Војводини“, Музеј Војводине, 2009; ISBN 978-86-82077-93-0
Братисалава Идвореан - Стефановић: „Ткане структуре – преплетаји ткања, на основу текстилних збирки музеја у Војводини“, Музеј Војводине 2013; ISBN 978-86-87723-43-6

У временском размаку од четири године Братислава Идвореан-Стефановић, музејски саветник у Музеју Војводине, је објавила два капитална дела везана за традиционалне технике ткања у Војводини. Обе монографије су резултат њеног вишедеценијског бављења овом темом, како кроз музеолошко проучавање збирке за домаћу радиност у Музеју Војводине, тако и путем дугогодишњих теренских истраживања на војвођанском селу. Бележећи последње трагове овог умећа и поредећи добијене податке са ткачким рукотворинама војвођанских жена које се чувају у музејима у Војводини, Братислава Идвореан Стефановић је на најбољи могући начин заокружила своју дугогодишњу каријеру музејског радника испунивши задатак који сваки кустос има, а то је систематско и стручно проучавање покретних културних добара које чува у својој збирци, њихово тумачење и излагање. Холистичким односом према матријалним добрима која се чувају у музејима кустос би требало да музејској публици пренесе целовиту слику о сегменту културе који одређена музејска збирка у себи садржи повезујући је са ширим аспектима културе у којој је настала. Треба нагласити да су обе књиге повезане са изложбама. Наиме, изложба са пратећим каталогом *Ћилим Срба у Војводини 1850-1950* била је постављена у Музеју Војводине 2003. године, а потом гостовала у Етнографском музеју у Београду, Музеју Баната у Темишвару (Румунија) и Музеју града Зенице (Босна и Херцеговина). Ова изложба се својом тематиком непосредно надовезује на монографију *Техника ткања ћилима код Срба у Војводини*. Монографија *Ткане структуре - преплетаји ткања* обележена је исто- именом изложбом у Музеју Војводине почетком септембра 2014. године.

Монографију *Техника ткања ћилима код Срба у Војводини* чине следећи одељци: Увод, Предговор, Текстилни материјали, Припрема нити, Разбоји за ткање, Опис традиционалног процеса ткања ћилима, Анализа одабраних примерака ћилима из колекције Музеја Војводине, Мотиви фигуралне орнаментике, Типологија варијаната преплетаја, Закључак, Илустрације, Списак илустрација на таблама, Порекло илустрација, Речник, Коришћена литература. Монографија је употпуњена мноштвом теренских фотографија које до у танчине илуструју поступке око припреме за ткање, као и фотографијама ћилима из Етнолошке збирке Музеја Војводине. Објављена је и у верзији на енглеском језику.

Досадашње публикације које су се бавиле проблемнатиком ћилимарства на овим просторима највећим делом су посвећене орнаментици и уметничком обликовању ћилима, с обзиром да су то његове најуочљивије карактеристике. Монографија која је пред нама нас уводи у, до сада мало истражен, свет техника ткања које из данашње перспективе трагања за нематеријалном баштином једног народа представљају саму суштину женског рукотворства српског народа.

Пратећи садржај монографије видимо да је понуђен један свеобухватни приступ који приказује целокупан процес рада на изради ћилима, од карактеристика материјала који се користи – кудељне

нити за основу и вуне за потку – до начина њихове прераде и припреме за употребу. Објашњене су техничке карактеристике малог, традиционалног, хоризонталног разбоја за ткање и промене које настају увођењем широког разбоја. Детаљан опис уз илустрације и фотографије нас упознаје са процесом техничког извођења припреме ткања. Описан је и традиционални процес ткања ћилима који је забележен у Стапару – најзначајнијем ћилимарском центру у Војводини. Основне техничке одлике сеоског ћилимарства Српкиња у Војводини било је ткање на малом кућном хоризонталном разбоју и техника *клечања* помоћу које су извођени орнаменти. Наиме, ћилим је прекривка оријенталног порекла која је на истоку израђивана на вертикалном разбоју великих димензија, док је овде прилагођен изради на малим ручним хоризонталним разбојима на којима се, иначе, ткао сав кућни текстил. *Клечање* подразумева увођење вишебојних орнамената рукама, а не чунком. Пратећа техника која се употребљавала за попуњавање већих површина је *чункање* са зевом нити 1:1, мада је она у првим развојним фазама ћилимарства, када је основни орнамент био хоризонтална пруга била примарна. Значајна је и промена која се десила почетком 20. века када се српски ћилим у Војводини све више изводи техником ткања на даску.

Највећи део књиге је посвећен анализи примерака ћилима из богате колекције Етнолошког одељења Музеја Војводине, с обзиром на технику увођења клечаног орнамента на површину ћилима. Овде су детаљне илустрације помогле овој намери, јер на изванредан начин дају читаоцу могућност да и сам касније анализира примерке ћилимарског ткања који су му евентуално доступни.

У својој најновијој монографији *Ткане структуре – преплетаји ткања, на основу текстилних збирки музеја у Војводини* Братислава Идворean-Стефановић нам даје свеобухватни приказ техника ткања које је успела да установи код свих етничких група које живе на простору Војводине. Ауторка разикује два основна типа ткања структура које негују етничке заједнице Војводине. Наиме код Срба, Румуна и Шокаца присутне су двонитне тканине са разнобојном ручно уведеном или чунканом потком, док је за Мађаре, Словаке и Русине карактеристично унапред задато укрштање основе помоћу *прутића*.

Двојезичну монографију (српски и енглески језик) издату крајем 2013. године чине следећи одељци: Увод; Типови ткања структура: Проста ткања – преплетај платно, Ткане структуре сложених боја, Чипкаста ткања на прсте, Украсна ткања у блоковима контролисана разбојем, Кепер; сатин; Сложена ткања – Ткање брошираном потком, Чупава ткања, Чворање на платну поткиног лица, Комбинације ткања структура; Литература; Списак текстилних музејских предмета, извора и публикованих илустрација; Текстилни предмети ван фондова музеја; Изрази захвалности. Монографија има 224 стране.

Монографија је рађена у форми каталога преплетаја традицијских ткања које је ауторка констатовала у Војводини на основу музејских збирки. Полазећи од класификације ткања структура, која је настала на основу начина преплитања нити основе и потке, ауторка нас усмерава на следећу поделу ткања структура: платно, кепер и сатен основиног или поткиног лица. Традиционално ткање у Војводини се дефинише као ручно ткање на уском двонитном хоризонталном разбоју на којем је могуће извести само основно платнено ткање изменом две нити основе. Сложеније ткање добијало се на, најчешће занатском, четворонитном разбоју где је изменом четири нити основе било могуће добити кепер ткање. Сатен ткање је ретка појава у Војводини. С обзиром на овакве карактристике женског ручног ткања на нашим просторима структуру касталога чине две обимне целине: *Типови ткања структура* и *Комбинације ткања структура*. Водећи се жељом

да читаоцу омогући, пре свега, визуелни доживљај тканих структура ауторка је за сваку тканину дала изузетно квалитетан скен лица и наличја тканине. Дајући низ примера за све врсте ткања које су традиционално израђивале жене у домаћој радиности, упознајемо се са њиховим специфичним техничким карактеристикама. У оквиру одељка *Типови тканих структура* фокус је на једноставним двонитним и четворонитним ткањима на којима се ефекат постизао разнобојним нитима потке или основе, као и њиховом различитом дебљином, те различитом затегнутошћу нити, чиме се добијао ефекат чипке. Следећи одељак, *Комбинације тканих структура,* се односи на компликованије визуелне ефекте који су добијани увођењем потке пребирањем прстима по нитима основе (клечање), или увођењем орнаменталних композиција у већ унапред изведен зев основе помоћу прутића или дашчица.

Обе публикације – *Техника ткања ћилима код Срба у Војводини* и *Ткане структуре – преплетаји ткања, на основу текстилних збирки музеја у Војводини* су својеврсни приручници о традиционалним техникама ткања у Војводини који могу послужити, како музејским радницима за тумачење својих текстилних збирки, тако и љубитељима рукотворина и ткањама које ово уметничко знање из прошлости претачу у савремене текстилије. Иако се о нематеријалном културном наслеђу код нас доста говори, али без прецизног одређења о томе шта је то, овде је потребно нагласити да ово, готово заборављено знање војвођанских жена, спада у његов домен. Због тога су ове публикације значајне као основа за обнављање овог непроцењивог знања као нематеријалног наслеђа Војводине.

Мр Катарина Радисављевић

ОД ТИХОГ ЗАБОРАВА ДО КУЛТУРЕ СЕЋАЊА

Љиљана Лазић: „Јерменска црква у Новом Саду“. Избрисана баштина.
Музеј Града Новог Сада, Нови Сад 2014.

У животу сваког града постоје преломни тренуци, када је у циљу урбаног/архитектонског развоја потребно донети тешке и непопуларне одлуке зарад несметаног развоја и функционисања града. Један од тих, преломних периода у урбаном развоју Новог Сада педесетих-шездесетих година прошлога века представљало је пробијање булевара у старом градском језгру током којег су урбанисти многе архитектонске и историјске знаменитости препустили рушењу, нестајању.

Тешко би било набројати све оне градске архитектонске вредности, које су у поменутом периоду „пале“ као жртва нагле урбанизације и немилосрдног прекрајања визуре ужег центра града. Тако је нестала стара зграда Матице српске, почетак Јеврејске улице, зграда Мађарске краљевске гимназије, стара зграда Музеја Војводине али и један архитектонско-културноисторијски бисер: Јерменска црква, тачније Цркве Св. Гргура Просветитеља са парохијалним домом.

Управо ова потоња представља парадигму тих оштрих архитектонских захвата за које се касније показало да су биле исфорсиран урбанистички подухват, који се пажљивим планирањем могао избећи. Овај беспотребан и неповратан урбанистички промашај је још у време када је реализован, изазвао оштру осуду и противљење дела културне јавности, скупљани су и потписи за петицију против рушења, али све то није било довољно да се одбрани вредан део новосадске културне прошлости. Од тада па све до данас културна јавност је у неколико наврата иницирала дискусију о разлозима уклањања Јерменске цркве, почев од организовања трибине о „Новосадским урбанистичким промашајима“, преко идеје о поновним подизању овог објекта, па све до најновијих планова о оплемењивању овог простора који се крећу од потпуне спољне и унутрашње реконструкције објекта, до подизања грађевине чија би спољашња форма подсећала на срушену цркву, а унутрашњост била прилагођена културним садржајима. Свакако је симптоматично и за наше поднебље веома карактеристично да се тек након уништења неког историјског споменика започне права расправа о оправданости; као да колективна савест увек

проради са закашњењем, када је већ евидентно учињена непоправљива штета.

Монографско дело Љиљане Лазић *Јерменска црква у Новом Саду* представља нам веродостојну причу не само историје Јерменске цркве и новосадске Јерменске колоније, већ и кратку историју Јермена засновану на архивској и другој музеолошкој грађи. То је свакако хвале вредан подухват, који нас подсећа на чланове ишчезле етничке заједнице, са особеном културом и обичајима, који су више од два века били наши суграђани, и који су оставили препознатљив траг у животу града. Јерменска колонија представљала је прави бисер у мултикултуралном миљеу града, а њени чланови били су поштовани и угледни Новосађани.

Посебна драж и вредност књиге су до сада невиђене или мало познате документарне фотографије сакупљене не малим ентузијазмом, а које сведоче о постојању и нестајању једног градског бисера. Иначе, прича о нестајању је – то музеолози и историчари добро знају – непрестана, незадржива а често и неповратна, те је прави подвиг, макар и виртуелно вратити неку баштину са оне стране заборава. Љиљани Лазић је, чини се управо то представљало прави изазов, и у томе је, по нашем мишљењу у потпуности успела. Историја новосадских Јермена, по њеним речима спада у она поглавља историје града која се „с времена на време поново отварају и читају." Она је резултате својих истраживања успела да представи на интересантан, допадљив начин, а томе је знатно допринео и текст који обиљем, веродостојних, интересантних података побуђује пажњу читаоца.

У неком ширем контексту, ово дело сведочи и о једном не баш светлом времену у историји Новога Сада, (а то је период средине 20. века), када је зарад неких „виших циљева" збрисан интересантан и вредан део историје града. То време могли би назвати периодом „тихог нестајања" или „избрисаних баштина" и хвале је вредан покушај да сада, на почетку 21. века, изграђивањем и афирмисањем културе сећања поново, (макар и виртуелно) вратимо у нашу културну историју неке давно збрисане вредности. За очекивати је, да ће пример Љиљане Лазић следити и други музеолози и истраживачи, јер свакако постоји још подоста ствари, које би вредело отргнути од заборава. У том смислу, њен рад о Јерменској цркви можемо схватити и као први том подуже едиције „избрисаних баштина."

Уклањање Јерменске цркве, како се накнадно испоставило, представљало је за град Нови Сад заиста непоправљиву штету. Многи Новосађани и данас тврде: Јерменска црква могла је остати на свом месту, без да ремети проширење улица. Али, у свеопштем, надахнутом урбаном прекрајању града није било ни слуха, ни разумевања за овај јединствен споменик културе.

Прича је много шира и озбиљнија од приче простог уклањања једног сакралног објекта. Јерменска црква је заправо била задњи опипљив архитектонски споменик који је подсећао садашње Новосађане на негдашње суграђане, Јермене, познате по вештом трговању, доброчинству и познавању језика. Када је марта 1951. године решењем Завода за заштиту споменика културе Војводине стављена под заштиту државе као културно-историјски споменик, између осталог констатовано је да је Јерменска црква „једини историјски споменик као доказ да су Јермени као посебна народност становали у Новом Саду у XVIII и XIX веку." Па и тај снажан аргумент није био довољан да је заштити од уништења. Њеним нестајањем 1963. године нестао је и последњи видљиви траг једне мале градске заједнице, чија историја досеже до прве половине 18. века. Наиме, Јерменска заједница Београда се, у лето 1739. бежећи пред најездом Турака, предвођена мисионаром Јаковом Ерзерумским скрасила у Новом Саду. Ту су имали сигурност, егзистенцију и слободу вероисповести а близина Петроварадинске тврђаве, као великог војног комплекса свакако им је уливала поверење. Њихов тачан број све до данас није прецизно утврђен. По неким ауторима Јерменска колонија је тада бројала око 150 душа, по другима је пак, њихов број био знатно мањи. По једном податку с краја 18. века Јерменска колонија је имала 102 члана. Своје домове су градили на подручју између данашње Змај Јовине и Футошке улице, у непосредној близини своје цркве. Јермени су се у граду истицали својим материјалним статусом, а углавном су се бавили трговином и занатима, те како нам Љиљана Лазић казује „њихова делатност је утицала на то да Нови Сад у другој половини 18. века постане снажан трговинско-занатски центар јужне Угарске." Реч је пре свега о доприносу чланова водећих Јерменских породица: Ченази, Аведик, Авамал, Исекуц, Минац, Маркар, Пири, Јакоб итд. Међу њима је најистакнутију улогу у Јерменској заједници имала породица Ченази (Џаназизјан).

У 19. веку међу новосадским Јерменима било је и градских чиновника, али и војних официра нарочито међу члановима породице Исекуц. Неки су држали кафане, пекаре, док су други радили као јувелири, али и градски сенатори, благајници, тумачи, полицијски и поштански службеници итд.

Јерменска заједница је била на свом врхунцу крајем 18. и почетком 19. века, када је бројала преко сто чланова. Након тога су полако и постепено подлегли процесу асимилације, и губили свој првобитни идентитет. Био је то и део њиховог веома брзог прилагођавања новим животним околностима, али и утицај мешовитих бракова. Асимилација је била потпомогнута и чињеницом да Јермени у Новом Саду нису имали своју школу, те су им деца похађала наставу на немачком језику, а јерменски језик се постепено губио и у комуникацији унутар породице.

У 19. веку се ова етничка заједница полако али сигурно смањивала. 1813. је бројала седамдесетак чланова а 1849. свега тридесетак. 1870. је пописано само 13 Јермена, а 1894. свега шест душа. До њиховог потпуног ишчезавања је дошло 1944. године када се само један припадник ове заједнице изјаснио као Јерменин.

У дугој историји новосадске Јерменске заједнице било је више изузетних личности од којих неке свакако треба споменути. Тако је јерменски свештеник Јосиф Вартан Овсепјан Ванеци, иначе врсни полиглота који је живео у 19. веку Шафарику давао часове јерменског језика. Полиглота је био и др Габриел Меневишјан (1864-1936) који је говорио једанаест језика и био угледан и поштован Новосађанин. Он је негде пред смрт спремао за штампу етимолошки речник јерменског језика. Био чувен и по томе, што је у периоду између два рата словио за јединог свештеника једине Јерменске цркве у држави.

Нестајање новосадске Јерменске заједнице имало је на крају тужан епилог зачињен правним заврзламама, расправама и преговорима о продаји Јерменске цркве, која је 1963. резултирала рушењем тог објекта.

Био је то заправо други по реду сакрални објекат новосадских Јермена. Први је изграђен новембра 1746. године, нешто скромнијег изгледа и димензија, који је страдао за време револуције 1849. Тада је наиме изгорела у пожару. Потом је 1872. године великодушношћу познате добротворке Марије Трандафил из темеља поново подигнута по плановима архитекте Георга Молнара.

Прве вести о рушењу Јерменске цркве појавиле су се већ априла 1957. године када се повела расправа о рушењу дела Новог Сада од зграде Бановине до Јеврејске улице, које је подразазумевало рушење многих старих објеката. Радило се у далекосежним плановима нових саобраћајница, о „отварању“ центра. Наравно, било је тада оних, који су тврдили да се и на други начин може изместити густ саобраћај, и предлагали подизање новог моста, али њихово мишљење није прихваћено. Тако је већ октобра 1959. у Завод за заштиту споменика културе Војводине стигао захтев Народног одбора да се донесе решење о укидању заштите Јерменске цркве. Марта 1960. она је брисана из регистра споменика културе.

Био је то њен крај. Рушењу се приступило у мају 1963. године с тим, да се пре рушења све детаљно документовало, фотографисало, забележило. Сада је та обимна документација (болна) успомена на (непромишљен начин) изгубљен градски бисер, која буди сећања и оживљава емоције.

Период између 1957. и 1963. био је период новинских и других расправа о томе да ли треба рушити знамените објекте старог градског језгра („Треба ли рушити старе куће?“, „Нестаје један делић прошлости“, „Једно мирно нестајање“, „Нови градски видици“ итд.) Али је све то имало више психолошког него стварног ефекта.

И где би данас још могли наћи трагове негдашњих новосадских Јермена? – Упитали бисте се. Књига Љиљане Лазић нам даје (суморан) одговор и на то питање: „Делови мермерних плоча са појединих гробних места су употребљени за израду шеталишних стаза у Дунавском парку и на Петроварадискоj тврђави.“ Сетимо се тога, када се наредном приликом будемо прошетали Дунавским парком или Петроварадинском тврђавом, да заправо ходамо по Јерменским надгробним плочама, да ходамо по делићу изгубљене градске баштине коју је ова допадљива и темељна књига Љиљане Лазић поново вратила у свест Новосађана. Она представља узак али толико потребан мост између тихог заборава и културе сећања.

Ференц Немеш

ЈЕЛИНИ СТАРОГ НОВОГ САДА

Мирослав М. Јовичин: Јелини старог Новог Сада као део грчке дијаспоре,
НВО Трандафили, Нови Сад 2013.

Littera scripta manet, verbum imbelle perit
(Писано слово остаје, изговорена реч
се нетрагом губи)

Мирослав М. Јовичин је рођен 23. новембра 1957. године у Новом Саду, у породици поштанских чиновника. Детињство проводи у Бачком Петровом Селу, где похађа основну школу. Гимназију уписује у Бачкој Тополи, а завршава у Новом Саду. Студирао је и дипломирао на Катедри за историју Филозофског факултета у родном граду. Бавио се професуром, новинарством, фељтонистиком и другим пословима. До сада је објавио књиге *Синдикати кроз историју* и *Синдикати Новог Сада до краја 20. века*.

Књига Мирослава М. Јовичина *Јелини старог Новог Сада као део грчке дијаспоре* објављена је 2013. године у Новом Саду а издавач је НВО Трандафили. Књига је великог обима и веома исцрпно нам говори о грчкој дијаспори у Новом Саду од оснивања града све до краја 19. века. Подељена је на 16 поглавља која обрађују не само грчко-цинцарску заједницу у Новом Саду, већ и шире, на Балканском полуострву и у Подунављу.

Прво поглавље *Од првих насеља преко Петроварадинског шанца до Новог Сада*, говори о настанку града и културној мисији Новог Сада.

Друго поглавље *Грчка дијаспора*, обрађује грчке покрајине под турском влашћу од 15. до 18. века, затим, ту је реч о грчкој поморској трговини у Отоманском царству у 15. и 16. веку, као и грчком гусарењу и грчкој поморској трговини од 17. до краја 18. века. Аутор затим прелази на Руско-турски рат 1768-1774. и устанак Грка 1770. године. После тога говори о Фанариотима у Дунавским кнежевинама и Грчком просветитељству. Посебан значај придаје просветитељској улози Риге од Фере. Потом описује прве Грчке заједнице у Русији (Крим, Таганрог, Одеса), грчку масонерију и грчке колоније у Италији (Венеција и Трст). Ово поглавље се завршава разматрањем о Грцима и Цинцарима у Пешти.

Треће поглавље *Ко су Цинцари?*, бави се објашњењем ко су заправо Цинцари. Мирослав М. Јовичин пише о њиховом имену и језику, историографији о Цинцарима и њиховом пореклу, писаној речи и документима на цинцарском језику, постојбини Цинцара, њиховом начину живота у постојбини, о ширењу Цинцара међу Словенима широм Балканског полуострва, хеленизацији Цинцара, модерном грчком просветитељству у Москопољу као и о најуочљивијим карактеристикама Цинцара и њиховој кухињи.

Четврто поглавље *Грци и Цинцари у Хабзбуршкој монархији*, расправља о првим Грцима и Цинцарима у Хабзбуршкој монархији, њиховом животу са Србима и носиоцима угарског и аустријског племства међу Грцима и Цинцарима.

Пето поглавље *Порекло и величина јелинске заједнице Новог Сада у 18. веку*, посвећено је категоризацији новосадских Јелина према етничком пореклу и величини новосадске грчко-цинцарске заједнице на крају 18. века.

Шесто поглавље *Насељавање Петроварадинског шанца, успон и изглед Новог Сада*, говори о економском устројству и културном успону као и о изгледу Новог Сада у другој половини 18. века.

Седмо поглавље *Грци и Цинцари печалбари у Петроварадинском шанцу и Новом Саду*, обрађује породицу Саранде и посебно угледног трговца Димитрија Анастасијевића Сабова.

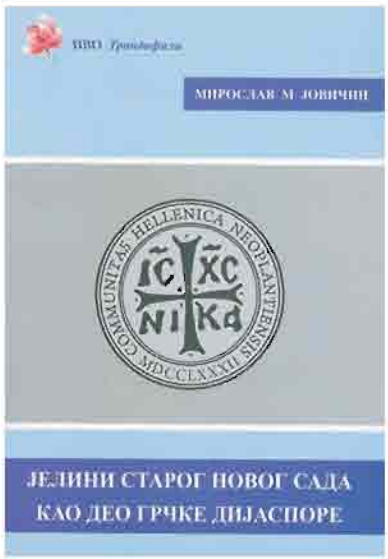

Осмо поглавље *Јелини новосађани до краја 18. века*, бави се одевањем и понашањем новосадских Цинцара и Грка као и њиховим учешћем у изградњи новосадских храмова (Николајевска црква, Успенска црква, Алмашка црква, Светојованска црква, Ченејска црква) и на крају говори се о Цинцарима и Грцима као здравственим радницима у Новом Саду.

Девето поглавље *Формирање грчке новосадске општине и борба за школску аутономију*, посвећено је првом помену о Грчкој школи у Новом Саду, формирању новосадског јелинског општества и борбе за грчку школу као и уопште о организацији грчког школства у Угарској.

Десето поглавље *Покрет новосадских Грка и Цинцара за грчку литургију и цркву*, говори о Грцима и Цинцарима на Темишварском сабору 1790. године, црквеном осамостаљењу Грка и Цинцара у Бечу, покрету Јелина за Грчку цркву у Новом Саду и везама Риге од Фере са Новим Садом.

Једанаесто поглавље *Нови Сад од почетка деветнаестог века до Буне*, највише обрађује однос и везе Новосађана са Првим српским устанком.

Дванаесто поглавље ... *и његови Грци и Цинцари* бави се борбом Јелина за очување своје школе.

Тринаесто поглавље *Грци и потомци новосадских Јелина у Мађарској буни*, расправља о Новосађанима грчког порекла у временима Буне као и о Грцима добровољцима у Српском народном покрету 1848/49. године.

Четрнаесто поглавље *Последњи чин*, посвећено је епилогу Грчке црквене општине и Грчке школе у Новом Саду.

Петнаесто поглавље *Градоначелници Новог Сада грчког или цинцарског порекла и њихове породице*, говори о знаменитим особама као што су Манојло Николић, Григорије Јанковић, Георгије Константиновић, Јован и Ђорђе Камбер, Павле Јовановић, Стеван Поповић Пеци, Др Владимир Деметровић и Стеван Адамовић.

Шеснаесто поглавље *Угледне новосадске породице и појединци грчког и цинцарског порекла*, посвећено је породицама Антоније, Поповићи Комораши, Георгијевићи, Пуљо, Коде, Дуке, Трандафили, Баракo; као и породицама Тона Хаџића, Косте Трифковића, Јована Капдеморта, Др Димитрија Марковића, Ђорђа Кондрошија, Емила Чакре, Јована и Марије Трандафил.

Велика је вредност овог научног дела о историјату Грчко-цинцарске заједнице у Новом Саду у томе што се аутор постарао да га сагледа и објасни у ширем контексту, јер је у питању само део бројне и економски снажне дијаспоре чије се присуство осећало у многим европским земљама. Мирослав М. Јовичин је користио најновију литературу, објављену, углавном, у иностранству где је за ову проблематику владало веће интересовање него у Србији. Када је реч о новосадским Грцима и Цинцарима, аутор је подробно истражио архивску грађу која се односи на ову тему, где је показао висок степен стручности и систематичности.

Огроман напор који је учинио аутор, истражујући историју новосадских Грка и Цинцара дао је очекивани резултат. Пред нама је књига од 450 страна стручног, читљивог и надасве занимљивог текста, и само може бити подстрек младим историчарима у истраживању ове теме. Била је потребна велика храброст латити се ове теме али су још стари Латини рекли да храбрима помаже срећа.

Душан Миљковић

КЊИГА О ФАШИСТИЧКОМ ТЕРОРУ У СРЕМУ 1941.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944: II група масовних злочина (Срем),
Почетак окупације и стварање НДХ као и први месеци „државно-правног“ уређења,
приредио др Драго Његован, Прометеј и Мало историјско друштво, Нови Сад, Нови Сад 2013.
ISBN 978-86-515-0806-9; ISBN 978-86-87513-03-7

У оквиру едиције *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини*, коју су покренули издавачка кућа Прометеј и Мало историјско друштво из Новог Сада са циљем објављивања до сада необјављене грађе Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, како би постала доступна културно-научним радницима и широј публилци, др Драго Његован приредио нам је елаборат комисије „Почетак окупације и стварање НДХ као и први месеци 'државно-

-правног' уређења". Тим поводом изашла је шеста књига из ове вредне едиције у којој су обрађени злочини на територији Срема 1941. године.

У предговору приређивач уводи читаоца у елаборат са једним приказом политичке, демографске и војне историје Срема од 1918. до 1945. године. На тај начин га упознаје са основним информацијама за разумевање елабората. Елаборат је подељен на неколико делова.

На првим странама елаборат обрађује тематику организације окупацијске власти, разоружавање Југословенске војске и оснивање НДХ. Јасно се констатује да је циљ усташке политике стварање НДХ као државе у којој треба да живе само Хрвати. Са друге стране циљ политике домаћих Немаца је стварање Донаушвабенланда, земље која би обухватала Срем, Бачку, Банат и јужну Мађарску, која би била житница и покрајина Рајха, а у којој би живели само Немци. Како су Срби били сметња остваривању таквих пројеката требало их је уклонити са тих простора. То је за последицу имало злочине које обрађују следећа поглавља елабората. У елаборату се јасно види да иако су интереси усташа и домаћих Немаца у Срему у супротности они се уједињују око заједничке идеје решавања Српског питања, а сва средства која воде остварењу тог циља су била допуштена. То су убиства, застрашивања, одузимање имовине, протеривање, покрштавање и свако од тих решења је посебно обрађено у елаборату.

У поглављу *Терор удружених фашиста у Срему у првим месецима окупације* описују се злочини којима су приступили фашисти као средством за остварење својих политичких циљева. Приказани су начини и методе хапшења, застрашивања, батинања, потказивања, понижавања и пљачке, а све поткрепљено сакупљеним доказима и потресним исказима сведока, првенствено Срба и Јевреја, главних мета. Међутим, како ове методе нису дале задовољавајуће резултате приступало се масовним и појединачним убиствима и злостављањима као најенергичнијим и најефикаснијим мерама.

У следећем поглављу елаборат се бави још једном методом за остваривање прокламованих циљева, а то је присилно исељавање које је често било пропраћено одвођењем у логоре. На удару присилног исељавања први су се нашли они Срби који су насељени у Срему после 1918. године. Присилно исељавање је пратила пљачка и конфискација имовине од стране домаћих хрватских и немачких фашиста и ова појава, као још једна ефикасна метода за егзистенцијално угрожавање људи, је обрађена у поглављу Злочини против имовине. У њему су обрађени начини како су приграбивши власт уз помоћ окупатора домаћи фашисти приступили пљачкању државне имовине али и имовине Срба и Јевреја. Пљачка је вршена по одређеном систему у коме су различити начини пљачке сачињавали карике у истом ланцу. Приказано је како се приступало пљачки јеврејских трговина, станова официра и других истакнутих појединаца, а од народа је одузиман новац и друге вредности. Организована пљачка вршена је и постављањем комесара у трговачким, индустријским и приватним предузећима. Људи су хапшени да би затим били уцењивани и тражена им је откупнина. Читава пљачка је праћена доношењем закона и наредби којима се усмеравала.

Ако су претходне мере биле усмерене на то да људи који не припадају Хрватској или Немачкој нацији нестану из Срема, било је јасно да тим методама неће у потпуности остварити циљ и зато су Хрвати почели да раде на пројекту претварања оних Срба, које нису у стању да елеминишу, у Хрвате. Та политика похрваћења Срба описана је у поглављу Покатиличавање. У оквиру те политике у елаборату је јасно приказан системски и планирани рад те политике која је започела законским укидањем ћирилице у јавном и приватном животу и настављена прогањањем православног свештенства, масовним и присилним покатоличавањем при чему су јасно приказани начини сарадње високог и нижег католичког свештенства и усташа на том пројекту.

Елаборат се завршава поглављем Одговорност у коме се наводи број жртава фашистичког терора у Срему 1941. године, даје списак лица која су одговорна за масовне злочине у Срему и листу народних непријатеља. Приређивач др Драго Његован је елаборат на крају употпунио бројним пропагандним плакатима и лецима усташких власти, дискриминаторским законима НДХ и фотографијама усташа насталих на територији Срема, а све пореклом из збирки Музеја Војводине, Музеја Срема, Музеја града Београда и Завичајног музеја Земуна.

Александар Саша Стојкечић

JELKA PETROVIĆ (1935-2014)

Početkom aprila 2014. godine (4. 4. 2014) iz naše sredine otišla je naša koleginica Jelka Petrović. Tiho, nenametljivo, isčilela je iz našeg vidokruga, kao da nije želela da nas ometa svojim mukama i problemima.

Jelka Petrović rođena je 1.decembra 1935. godine kao treće dete u prodici Vajovića. Potiče iz porodice intelektualaca. Otac Vasilije, profesor istorije i književnosti, bio je direktor gimnazije u Užicu, a majka Draginja, arhivista u Istorijskom arhivu u Užicu. Po završetku osnovne škole i gimnazije u Užicu, upisuje studije Arheologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 1954. godine. Opčinjena istorijom i starinama uspešno završava studije arheolgije 1961. godine.

Svoj istraživački opus počela je već krajem šezdesetih godina prošlog veka na otkrivanju rimskog grada Sirmijuma. Tu će upoznati i svog budućeg supruga Miomira Miku Petrovića, sa kojim će provesti skoro pet decenija. Nakon završenih studija, radila je na više arheoloških nalazišta u Vojvodini. Njen suprug, i sam ljubitelj starina, verno će je pratiti i podržavati u istraživačkom radu. Početkom sedamdesetih godina sa suprugom dolazi u Novi Sad u kome ostaju do kraja života.

Pored antičkog Sirmijuma, aktivno se uključuje i u istraživanje drugih nalazišta u Vojvodini i Đerdapu. Sa kolegama iz Vojvođanskog muzeja radi na istarživanju naselja iz starijeg gvozdenog doba, i antičke nekrpole u Beški. Priključuje se kolegama iz Narodnog muzeja u Beogradu na zaštiti arheoloških lokaliteta u Đerdapu, krajem sedamdeset godina prošlog veka.

U periodu od 1965. do 1970. godine biće zaposlena kao volonter u Vojvođanskom muzeju u Novom Sadu, gde će raditi na sređivanju pokretnog arheološkog materijala sa lokaliteta Gomolava kod Hrtkovaca. Istovremeno, sa kolegama iz drugih muzeja u Vojvodini, kao i sa kolegama iz Arheološkog i Balkanološkog institua SANU, iz Narodnog muzeja u Beogradu učestvuje na istraživanju višeslojnog lokaliteta Gomolava kod Hrtkovaca u Sremu.

Godine 1970. kao arheolog počenje da radi u Matičnoj službi tadašnjeg Vojvođanskog muzeja. Iz Matične službe 1972. godine, prelazi na rad u Arheološko odeljenje kao arheolog-kustos.

Te 1972. godine preuzima i rukovođenje arheološkim istraživanjima na Gomolavi u ime Vojvođanskog muzeja. Radovima na Gomolavi vrlo uspešno rukovodi sa svojim kolegama dr Bogdanom Bruknerom, dr Borislavom Jovanovićem i dr Nikolom Tasićem. Arheološko nalazište Gomolava besprekorno su vodili Jelka Petrović i njene kolege Bogdan Bruner, Borislav Jovanović i Nikola Tasić, ostala je u lepom sećanju kolegama i saradnicima Vojvođanskog muzeja koji su na ovoj lokalitet rado dolazili godinama. Između ostalog Jelka je skoro ceo svoj radni vek posvetila arheologiji, a na Gomolavi je boravila i radila više od dve decenije, od 1965. do 1987. godine. Godine 1992. stiče zvanje muzejskog savetnika. Jelka Petrović bila je rukovodilac Arheološkog Odeljenja od 1995 do odlaska u penziju 2002. godine

Paralelno sa radovima na Gomolavi, godine 1973. započinje sa istraživanjem neolitskog naselja na lokalitetu Golokut kod Vizića. Sa manjim prekidama na ovaj lokalitet se vraća sve do 2003. godine. Pored Gomolave i Golokuta, učestvuje i na istraživanju drugih arheoloških nalazišta u Bačkoj i Sremu.

Paraleno sa istraživačkim radovima bavi se i muzeološkim radom. Jelka Petrović bila je autor, kaoutor i saradnik na brojnim izložbama koje je organizovao Vojvođanski muzej u periodu od 1973. do 1990. godine. Napominjemo samo neke od njih:

– Gomolava, izložba u Hrtkovcima, 1973.

– Vojvodina u bakarnom i ranom bronzanom dobu, Novi Sad 1974.

– Rezultati arheoloških istraživanja Vojvođanskog muzeja u 1976. godini, autori Mirjana Marijanski Manojlović, Šandor Nađ, Jelka Petrović, Marija (Knežević) Jovanović i mr Velika Dautova Ruševljan.

– Arheološki nalazi u Sremu, realizovana 1978. godine, autori Mirjana Marijanski Manojlović, Šandor Nađ, Jelka Petrović, Marija (Knežević) Jovanović i mr Velika Dautova Ruševljan.

– Gomolava, izložba u Zavičajnom muzeju u Rumi, 1977, sa katalogom.

– Gvozdeno doba na Gomolavi, realizovana 1979. godine. Autor izložbe Jelka Petrović. Izložba je bila postavljena u Vojvođanskom muzeju od 10. do 13. septembra 1979. godine povodom održavanja međunarodnog simpozijuma sa temom *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen Donauländischen und benachbarten Gebieten* (Starije gvozdeno doba i njegove veze sa drugim podunavskim i susednim oblastima).

– Kulturno blago Vojvodine, Ljubljana, 1980, sa katalogom.

– Praistorijske kulture na tlu Vojvodine, 1985. (Izložba je gostovala u Somboru, Beogradu, Skoplju, Zagrebu, Sremskoj Mitrovic, Pančevu i Zrenjaninu, sa katalogom.

– Gomolava od praistorije do srednjeg veka (u Štipu i Beogradu 1986. godine; u Sarajevu i Rumi 1987. godine, sa katalogom. Povod za postavljanje izložbe bio je završetak arheoloških istraživanja na lokalitetu Gomolava i održavanje međunarodnog simpozijuma sa temom „Gomolava, Cronologie und stratigraphie der Vorgeschtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südostreuropas", Gomolava 1 („Gomolava, hronologija i stratigrafija u praistoriji i antici Podunavlja i Jugoistočne Evrope"), koji je održan u Rumi i Novom Sadu1986. godine.

Na predlog Arheološkog društva Vojvodine autori izložbe su dobili nagradu SIZ kulture Vojvodine za 1986. godinu.

– Jedan je od autora stalne postavke Vojvođanskog muzeja koja je realizovana 1990 . godine u Novom Sadu, sa katalogom.

Svoje prve stručne radove objavljuje u časopisu Arheološki pregled, u Sponi i časopisu Rad Vojvođanskih muzeja. Jelka Petrović, bila je autor i više stučnih kataloga.

U godišnjaku Rad Vojvođanskih muzeja objavila je sledeće tekstove: Grob ranog bronzanog doba sa Golkuta kod Vizića (RVM 26/1980); Naselje starčevačke grupe na Golokutu kod Vizića (RVM 29/1984-1985); Zemunica u naselju starčevačke kulture na Golokutu (RVM 30/1988); Nalazi vinkovačke kulture na Golokutu (RVM 33/1991); Arhitekture kuće 4 na Gomolavi (RVM 34/1992); Keramika kuće 4 na Gomolavi (RVM 35/1993); Građevinski objekti u naselju starčevačke kulture na Golokutu kod Vizića (RMV 41/2002); Slikana keramika u naselju starčevačke kulture na Golokutu (RMV 51/2009).

Koautor je monografije *Gomolava 4, naselja kasnog eneolita* koja je izašla iz šatmpe 2002. godine.

O njenom radu govore Katalozi izložbi koje su gostovale u svim većim Muzejima na prostoru bivše Jugoslavije (Slovenija, Hrvatska, BiH i Makedonija), ali i u okruženju, u Austriji i Rumuniji.

Svoje stručno znanje koje je usvršavala u Muzeju i na terenskim istraživanjima, ispričala je na delu Stalne postavke u Vojvođanskom muzeju u Novom Sadu.

Danas kada sumiramo njene rezultate možemo da kažemo da je istraživanju mlađih neolitskih i eneolitskih kultura u Podunavlju posvetila je ceo svoj radni vek ali i više od toga.

Mi, njene kolege koje su imale čast da sa njom boravimo na Gomolavi ali i drugim lokalitetima, sa ponosom možemo da kažemo da smo pripadali jednom divnom timu stručnjaka i ljudi, koje je Jelka Petrović veoma uspešno vodila skoro trideset godina.

Nama, njenim kolegama ostaje da se sa ponosom sećamo naše drage Jelke Petrović. Trudićemo se da je sačuvamo u našim sećanjima. Hvala joj što nam je dopustila da budemo deo njenog sveta.

Marija Jovanović, arheolog

ISSN 1450–6696